

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

на правах рукопису

НИЗОВА ЛЮДМИЛА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94(477):621

**ІНТЕГРАЦІЯ ДРІБНОГО ВИРОБНИКА
В РАДЯНСЬКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ:
на прикладі кустарно-ремісничого виробництва УРСР**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Резніт О.П.

Переяслав-Хмельницький – 2007

З М І С Т

Вступ	4
Розділ I. Історіографічний аналіз, джерельна база та теоретико-методологічна основа роботи	48
Розділ II. Столипінський етап організації реформ. Інтеграція населення до індивідуальних форм виробництва. Сприяння розвитку кустарної справи	75

2.1. Перехідний період до державних форм управління капіталістичними відносинами (на прикладі кустарно-ремісничої промисловості)	92
2.2. Малоземельний селянин – суб’єкт реформ кооперативного перетворення (сільський кустар, промисловик, кооператор)	126
Розділ III. Кустарно-реміснича промисловість в умовах переходу до радянської модернізації	153
3.1. Дрібні виробники в радянській соціально-економічній системі	175
3.2. Шляхи інтеграції дрібних виробників	192
3.3. Взаємовідносини радянської влади із старими кооператорами в Україні у 1919 – 1920 рр.	209
Розділ IV. Ленінський напрям соціально-економічної перебудови дрібних виробників	222
4.1. Пролетаризація дрібних виробників-власників кустарно-ремісничої промисловості у 1921 – 1923 рр.	266
4.2. Пільгова податкова політика у 1924 – 1926 рр.	312
4.3. Практика застосування у 1924 – 1927 рр. кооперативного плану В. Леніна	354
Розділ V. Сталінський етап державно-монополістичного регулювання у створенні радянської колективізації сільського господарства і кооперації кустарно-ремісничого виробництва	390
5.1. Сталінський шлях пролетаризації дрібних виробників у сільському господарстві і кустарно-ремісничій промисловості	410
5.2. Причини формування силового державно-монополістичного управління для підпорядкування населення до індустріальних відносин	448
Загальні висновки	509
Список посилань	515
Список використаних джерел та літератури	533

ВСТУП

Актуальність проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства, як й у будь-який час суспільних змін, реформування економіки, потрібно вивчати досвід попередників в усіх сферах суспільно-політичного та господарського життя. Історичний досвід дає змогу виявити і попередити розвиток повторних подій у перехідний період, котрі через дії державного керівництва, або відсутність останнього, відбуваються під впливом зацікавлених сторін, відкидаючи таким чином суспільство до проходження попередньої стадії економічного розвитку в Україні. Підприємницька складова населення, яку формують сучасні умови капіталізації в країні, вже була тією досліджуваною історичною основою перехідного періоду від феодально-капіталістичних взаємин, яка вивчалася через проблему інтеграції дрібних виробників-власників до індустріальних відносин. Постійна хвороба суспільства – відсутність необхідного державно-монополістичного керівництва у перехідний період розвитку країни – має негативні наслідки й становить загрозу її самостійного розвитку. Дослідження відсутності та присутності такого керівництва в час змін склало основу дисертації, відбило причини і наслідки історичних процесів у суспільстві в ХХ ст.

Проблема дослідження "Інтеграція дрібного виробника-власника у радянську систему" є складовою частиною загальної модернізації країни в "перехідний період" після 1861 р. й донині. Вона показує причини формування силових дій для перебудови населення у Російській імперії та в СРСР у "перехідний період" від феодально-капіталістичних до індустріальних і постіндустріальних відносин.

Складання умов в Україні, які повернули суспільство знову до перехідного періоду, вимагають сучасного підпорядкування населення до реформ та державно-монополістичного управління аж до набуття ним свідомого ставлення й намагання у ХХІ ст. виконувати в першу чергу загальнодержавні плани, необхідні суспільству для термінового піднесення рівня країни до європейського, заміни

індивідуальних проявів хижачьких способів нагромадження власних капіталів. Така необхідність, що сформувалася для державного управління, проаналізована у праці шляхом підпорядкування суспільства за радянської влади, "інтеграцію" його через "поголовне кооперування" населення. Запровадження набутого досвіду в Україні з метою не допустити формування силових дій для нової інтеграції населення в постіндустріальні відносини ХХІ ст., яке самостійно не в змозі відмовитися від індивідуальних проявів.

Механізми радянської інтеграції дають досвід, який отримав уряд СРСР під час підпорядкування населення у найскладніший період історії.

Актуальність теми дисертації, крім того, обумовлена не стільки сучасними потребами українського суспільства, скільки теоретично-пізнавальною основою вітчизняної історичної науки для розробки малодосліджених періодів минулого. Нерозроблений в історіографії як загальний перехідний період від феодально-капіталістичних до індустріальних відносин останній обумовив необхідність вивчення його на конкретному прикладі інтеграції дрібного виробника-власника до радянського суспільства. Загальний перехідний період дозволив скласти уявлення про політичні та соціально-економічні процеси, котрі відбувалися в Україні з кінця ХІХ і до ХХІ ст.

Дисертацію виконано у рамках комплексної тематики: „Філософсько-методологічні засади сучасного наукового дослідження” (№ державної реєстрації 0106U5253), а також „Історико-правові засади соборності й державотворення в Україні”, „Історія України у ХХ ст.” й „Соціально-економічний розвиток України ХХ ст.”

Об’єктом дослідження в дисертації є дрібний виробник-власник у суспільстві в контексті бачення його з позицій нового часу і під кутом зору економічних, соціологічних, політичних проблем ХІХ–ХХ ст., його інтеграція до аграрно-індустріального суспільства до Жовтневої революції та до радянського.

Предметом дослідження є процес розселянювання¹, формування дрібного власника, в першу чергу перетворення малоземельного селянина у дрібного виробника промислу, кооперативу й найманого робітника фабрики і заводу, намагання підкорити останнього державно-монополістичному управлінню в Російській імперії у дореволюційний період, підпорядкувати його в радянській системі через „поголовне кооперування”.

Мета дослідження. Виходячи з науково-теоретичного та практичного значення теми, а також враховуючи її невивченість, поставлено мету створити об’єктивну цілісну картину інтеграції дрібного власника в капіталістичну і радянську системи, виділяючи й аналізуючи при цьому найважливіші форми та етапи розвитку цього процесу, які полягають у першу чергу в з’ясуванні „перехідного періоду” до цих систем. Для досягнення мети дослідження було поставлені такі завдання:

Розселянювання – процес перебудови у сільському господарстві, який відбувався під впливом реформи 1861 р., після якої товарність землі виштовхувала селянина із своєї соціальної групи в „малоземельні” виробники відхожого чи кустарного промислу.

Визначити місце дрібного виробника у реформуванні країни Столипіним, яке він намагався створити (за законом 1906 р.) і використати в напрямку нагромадження ним капіталу як природну перешкоду висхідній хвилі революційного руху. (Але випущена на свободу хижачка природа первісного нагромадження знесла все на своєму шляху. Дрібні підприємці збагатилися всіма правдами, а більше неправдами за рахунок природних ресурсів усієї країни у відсутності державно-монополістичного управління нею).

Визначити місце дрібного виробника в теоретичній концепції більшовиків, які базувалися на розробці цієї проблеми у Маркса про те, що розвиток індивідуальної власності без державно-монополістичного управління несе небезпеку суспільству й зміну влади (як це зробили Наполеон, Кавеньяк, Гітлер на ґрунті дрібних виробників породжені та виховані).

Виявити й окреслити феномен тіньових соціально-економічних відносин всього „перехідного періоду” – підприємницьку стихію дрібного капіталу², визначити ступінь її боротьби з формою управління, котра не підкорилася столипінському державному підпорядкуванню як самостійна вотчина в дрібнотоварних відносинах, а була піддана жовтневому революційному керуванню у „добровільних” формах за Леніна в 1920 р. тау силових за Сталіна в 1930-х рр. (засобом „поголовного кооперування” населення й втягнення його до радянсько-індустріального суспільства).

З’ясувати ступінь впливу підприємницької дрібної стихії на систему державних заходів щодо модернізації країни.

Виявити, які були задіяні способи в подоланні некерованої підприємницької стихії, щоб здійснити „перехідний період” до індустріальних відносин як у капіталістичній, так і в радянській системі через аналіз архівних й періодичних матеріалів. Останні дали змогу виявити єдиний перехідний процес до індустріальних відносин, який відбувся в імперії й у СРСР від феодально-капіталістичних до радянсько-соціалістичних.

При визначенні єдиного „перехідного періоду” до індустріальних відносин було поставлено мету дослідити суспільно-політичні та соціально-економічні умови та передумови, котрі необхідні для підпорядкування дрібних власників державно-монополістичній системі управління як у дореволюційному, так і в ленінсько- сталінському станах.

Виявити особливий вплив запущеної Столипіним економічної самостійності дрібного виробника для капіталістичного розвитку та на інтеграцію його у радянську систему для індустріалізації країни.

З’ясувати, чим відрізняються основні напрями – „добровільні” й силові – в „поголовному кооперуванні” та інтеграції дрібного власника у радянську систему для його одержавлення.

Охарактеризувати недосліджену стару кооперацію, яка відіграла особливу визначальну роль на шляху інтеграції населення до радянської системи, особливо в Україні, де вона своїм тривалим існуванням дуже довго становила форму

У В.Леніна вона мала назву „дрібнобуржуазна стихія”.

капіталістичних відносин.

Розглянути нову економічну політику („неп”), яка виникла після заміни більшовиками „воєнного способу досягнення комунізму”(до якого вони повернулися у 1930-ті рр.).

Виявити, чому більшовики змінили в період після громадянської війни (в 1920 р.) до населення тактику у ставленні терору на соціально-економічну перебудову природи дрібного приватного господаря з виділенням у ній (реорганізаційними шляхами „поголовного кооперування” на „добровільних” началах) складової – додаткового підприємницького нагромадження.

Підкреслити, що Ленін відмовився від перебудови країни в комуністичному напрямі шляхом розкладки й призупинив цілеспрямований розвиток „поголовної кооперації”, з допомогою якої більшовики хотіли одразу стерти межу між приватногосподарськими кооперативами та комунами.

Виділити важливий висновок Леніна в 1923 р., як теоретика, що побудову соціалізму у країні треба здійснювати „через неп” і „на епоху”. Для цього він пропонував для проведення індустріалізації країни форму державно-капіталістичних відносин надати можливість дрібному капіталу в пільговий період непу брати участь (за умови цивілізованих форм оподаткування) у побудові приватногосподарського суспільства з державно-монополістичним управлінням радянської влади.

Довести, що Леніним за умови передбаченої незгоди дрібного капіталу цивілізованим способом співробітничати з радянською владою на засадах повноцінного оподаткування було запропоновано розвиток в „окремо взятій країні” за формою „радянський соціалізм” – попередній етап до соціалістичної розбудови держави.

Періодом розвитку „радянський соціалізм” Ленін охоплював створення політичного устрою, в який він вмістив необхідну термінову індустріалізацію країни, що потрібно зробити „за одне–два десятиріччя” у перебудовний етап. У зіставленні цих двох напрямів – радянського соціалізму та комунізму – й складалася нова політика радянської влади, яку Ленін напрацював і викристалізував в останні роки свого життя.

Охарактеризувати різні підходи більшовиків у побудові радянського соціалізму, як наприклад: період пролетаризації дрібних виробників, за допомогою зрівняльного оподаткування в 1921–1923 рр. У той час відбулася спроба партії за цивілізованими формами пролетаризувати останніх із допомогою оподаткування їх приватногосподарської системи, в котрій крилася умова підпорядкування представників дрібного капіталу. За такою соціально-економічною політикою вони мали виконувати податкові тягарі влади та віддавати залежно від ступеня багатства свої нагромадження в державну казну для реконструкції економіки і для подальшої індустріалізації країни. (Таку форму прогресивного оподаткування, яку визначив Ленін у 1920-х рр., взяли на озброєння у країнах соціалізму в 1970–1990-х рр., у Нідерландах, Канаді, Норвегії, Швеції, Данії).

Стосовно досліджуваної проблеми було застосовано принцип історизму й наукової об'єктивності. Крім того, використано комплексний методологічний підхід, без якого не можна з'ясувати основні аспекти теми.

Методи історичного, політичного, економічного, соціально-психологічного аналізу допомогли з'ясувати загальну історичну концепцію „інтеграції дрібного виробника у радянську систему”.

Проблемний метод дослідження праці самостійно виник з узагальнюючого аналізу становища кустарів і ремісників зокрема в Україні.

Хронологічні методи відтворено у послідовності подій та разом із періодизацією, які дали можливість виокремити основні етапи одержавлення дрібних власників у модернізаційному процесі в суспільстві.

Історико-порівняльний метод визначив специфіку одержавлення останніх за дореволюційних часів і в радянський період у загальній модернізації країни.

Ретроспективний метод дав можливість оцінити потенціал підприємницької стихії з урахуванням її еволюції до сьогодення.

Хронологічні рамки дослідження було встановлено в зв'язку з пошуком причин впровадження силових форм перетворення суспільства до нових засад модернізації країни у „перехідному періоді”. Вони сягнули ще 1861 р., коли стартувала перебудовча реформа, й завершилися індустріалізацією країни в кінці 1930-х р. з побудовою нової єдності „радянський народ”, який зокрема добровільно підтвердив своє визначення під час Другої світової війни наперекір запропонованій німецькими окупантами приватногосподарській формі існування у „новій” Україні.

Наукова новизна дисертації полягає в підході до розгляду активного " перехідного періоду" від феодально-капіталістичних відносин як узагальнюючого для столипінського, ленінського й сталінського етапів модернізації країни. Порівняння політики інтеграції населення в дореволюційний час Столипіна й післяреволюційний Леніна і Сталіна виявило, незважаючи на різні підходи, загальні процеси перехідного періоду від феодально-капіталістичних відносин. В центрі уваги різних урядів для переходу від феодально-капіталістичних форм стояла загальна проблема інтеграції представників сільського господарства, (у тому числі малоземельних селян), кустарно-ремісничого виробництва та інших дрібних власників в індустріальні відносини. Вирішувалися інтеграційні процеси кожним урядом по-різному, але з державно-монополістичною формою управління й спільною боротьбою з посередником між владою і виробником у країні – тим особливим надбанням у дрібному підприємстві перехідного періоду, що прийшло разом із розвитком товарно-грошових відносин.

Практичне значення праці може закреслити білу сторінку в історії, насамперед ленінського „перелому” населення до одержавлення у 1920 р. за „добровільною” формою.

Апробація дослідження проводилась у виступах на таких форумах:

США (університет Ель-Пасо в штаті Техас) у 1992 р. на тему „Історія малого бізнесу на окраїнах імперії”;

Другий міжнародний конгрес українців. „Становлення і зміцнення тоталітарного режиму”(„Великий перелом у кустарно-ремісничій промисловості”). – Львів, 1993 р.;

Міжнародна наукова конференція „Россия в XX веке: проблемы национальных отношений. Распад СССР и судьбы народов России и СНГ”(„Украинская промкооперация в советский период”). – Москва, 1996;

Кримський центр суспільних досліджень „Крымские Шмелевские чтения” в 1995–1996 рр. Крим, Ялта. („Столыпинский этап создания государственно-монополистического управления”);

Міжнародна наукова конференція „Новітня історія України”. Луганськ 2002 . („Модернізаційні зміни в кустарній промисловості України в радянські часи”). 2007 („Малоземельний селянин, кустар, ремісник, промисловик, кооператор, найманий робітник – в процесі перетворень радянської системи”).

Виступ як неофіційного опонента в Інституті історії Академії наук Латвійської РСР 13.03.1990 р. з кандидатської дисертації „Промислова кооперація Латвійської РСР (1940–1960 рр.) Мохової А.Ю.

Неодноразово брала участь і в інших наукових форумах.

Публікації.

Надруковано монографії:

1. Промислова кооперація на Україні в 20–30 роки. (3 історії українського малого бізнесу). – Черкаси: МТЦНТЭИ, 1993. (4,0 др.арк.).

2. Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20–30-ті рр.). Національна академія наук України, Ін-т історії України. – К., 2001 (9,65 др. арк.).

3. Промислова кооперація Радянської України в добу непу”. НАН, Інститут історії України. – К., 2004 (12,5 др. арк.).

4. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему / НАНУ, Інститут історії України. – К., 2006 (18,5 др. арк.).

Статті:

1. Державне регулювання кустарно-ремісничої промисловості в Україні в період „воєнного комунізму” // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 4. – К., 1998. – С.140-154

2. Кустарно-ремісничча промисловість на початковому етапі нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К., 2000. – С.180-200.

3. Дрібна власність в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – №6. – С.264-269.

4. Модернізаційні зміни в кустарній промисловості України в радянські часи // Історична наука: проблеми розвитку. Східноукраїнський національний університет ім.В.Даля. – Луганськ, 2002. – С.138-145.

5. Знищення кустарно-ремісничої промисловості в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – №7. – С.87-93.

6. Спроби конструкторів модернізації змінити соціально-економічну природу дрібних власників // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки . Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – № 8. – С.176-183.
7. Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого робітника // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – №9. – С.196-214.
8. Вплив податкових пільг 1924 р. на розвиток добровільного промислового кооперування // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – №10. – С.136-164.
9. Українська промкооперація в суспільно-економічних перетвореннях 20-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – № 11. – С.144-158.
10. Сільський кустар // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2005. – №14. – С.187-207.
11. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську систему. (До постановки питання) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – № 5. – С.282-303.
12. Великий перелом у кустарно-ремісничій промисловості УСРР (1920-1930 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2007. – №12. – С. 258-274.
13. Втягнення дрібного власника в радянську систему виробництва в Україні (початок 1930-х рр.) // Наукові записки ВДПУ ім.М.М.Коцюбинського. Серія історія. – Випуск 12. – 2007. – С.112-117.
14. Створення Центроспілки – вирішальний наступ на дрібного виробника // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2007 – №16 ч.2. – С.107-118.
15. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин – кустар – промисловик – кооператор (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ століття) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2007. – №17. – С.278-307.
16. Взаємовідносини радянської влади із старими кооператорами в Україні у 1919–1920 рр. // Наукові записки ВДПУ ім.М.М.Коцюбинського. Серія історія. – Випуск 12. – 2007. – С.112-117.
17. Дрібні виробники-власники в радянській соціально-економічній системі. // Науковий вісник Одеського Державного економічного університету. Наука, економіка, політика, історія. – №13 (69). – 2008. – С.195-205.
18. Кустарно-ремісничя промисловість в умовах застосування промислової розкладки // Науковий вісник Одеського Державного економічного університету. Наука, економіка, політика, історія. – №16 (72). – 2008. – С.181-193.
19. Підпорядкування дрібної власності державному управлінню (на прикладі інтеграції кустарів і ремісників кустарно-ремісничу систему УРСР) // Український селянин. Черкаський Державний університет. – №11. – 2008. – С.325-337.

20. Столипінський етап створення державно-монополістичного управління суспільством // УІЖ. – №3. – 2008. – С.101-122.

21. Кустарно-ремісничє виробництво – перехідний етап в розселяннюванні населення України // Науковий часопис НПУ ім.Драгоманова. – Серія 6. Історичні науки. – Вип.5. – 2008. – С.104-111.

22. П.А.Столипін – ключова фігура у перебудові суспільства в державі на початку ХХ ст.: інтегрування населення до капіталістичних відносин // Науковий вісник Одеського Державного економічного університету. Наука, економіка, політика, історія. – 2008. – №20 (81). – С.170-181.

В українському суспільстві було реалізовано ідею інтеграції дрібного виробника-власника у радянську систему господарства. Процес його інтегрування в державно-монополістичну структуру нового суспільства проходив різні етапи й належить до недосліджених.

Знання організаційно-господарських форм життя радянського суспільства за умови аналізу теоретичної основи їх побудови може стати необхідним для корегування сучасного напрямку розвитку України з примноженням продуктивних приватногосподарських відносин в руслі державно-монополістичного управління економікою. Цей вагомий досвід становить вдалий приклад сполучення приватногосподарської форми господарства з державно-капіталістичним сектором (у період 1920-х рр.).

Різні підходи більшовиків до втягнення дрібних власників в одержавлені форми виробництва – це той аспект їх функціонування у радянській системі, котрий важливий як предмет вивчення. Під час дослідження місця дрібних виробників у соціальній структурі суспільства виявлено майже нездоланні суперечності між їх різними прошарками – середнього, значного та малого достатку. Це – дрібні власники, наймані виробники і середня ланка майстрів кустарно-ремісничої справи. В сільському господарстві ці категорії більш вивчені: куркуль, середняк, селянин з невеликим наділом землі. У кустарно-ремісничому виробництві градацію прошарків можна зіставити із сільськогосподарським, де середняк є дрібним виробником, що продає товарні лишки продукції свого господарства.

Радянська історіографія проводила економічний аналіз верств населення з позицій класової боротьби. Вона спромоглася виділити особливості становища різноманітних прошарків останнього й їх взаємовідносини. Такий аналіз не можна відкидати в нинішньому аналітичному підході до розвитку суспільства як суто догматичну спадщину. Він надає у сучасному вигляді більш широкі можливості для вивчення його соціально-економічних умов. Господарські надбання радянського соціалізму 1920-х – 1930-х рр. потрібно досконало вивчити, а найліпші прояви цього досвіду використати в сучасному економічному житті.

У дослідженні інтеграції дрібних виробників–власників до радянської системи 1920-х – 1930-х рр. було взято за основу кустарно-ремісничу сферу. Це дало змогу використати більш широкі хронологічні рамки для виявлення витоків соціально-економічної природи цієї верстви населення. Було використано

господарські, політичні, статистичні, соціальні та інші підходи до неї, але в першу чергу базою став принцип історизму: події висвітлюються у конкретному хронологічному вимірі часу під кутом зору поставленого завдання – розкриття інтеграційних процесів залучення кустарно-ремісничого населення до державно-монополістичних форм радянської системи управління.

Для більш об'ємного й всебічного розкриття цих процесів розглянуто різні погляди істориків на процес інтегрування дрібного власника у радянську систему.

Категорія дрібного виробника має подвійну природу. Він одночасно виступає у двох суперечливих іпостасях: той, хто за рахунок капіталу експлуатує найману працю робітника, і водночас той, кого експлуатують. Ці протилежні властивості перебувають не тільки у суперечності, а й одночасно в співдружності. Найбільш важливо зауважити головну особливість – ці протиріччя при правильних умовах господарювання поєднуються. Дрібні виробники завжди прагнули найбільшого розвитку свого господарства.

Кустарно-реміснича сфера інтегрована у поляризоване суспільство – між великою власністю та найманими трудівниками. Проміжне становище дрібних виробників зумовило їх складну соціально-економічну природу. Маючи проміжну і подвійну природу, вони подвоїли свої вміння маневрувати, які найбільше збереглися та умножились.

Пристаєвана природа дрібних власників набула визначального значення в суспільстві. Вони стали пануючими працездатними виробниками з подвійною природою. В Україні дрібні власники завжди були переважаючим генотипом нації

Хронологічні рамки дослідження починаються від кінця ХІХ ст. й завершуються процесом інтеграції дрібних товаровиробників у радянську систему. Цей історичний процес, на наш погляд, – поетапний перехід країни до рівня розвитку „цивілізованих кооператорів”. Він поєднав „воєнно-комуністичний” період, неп та період політичної реконструкції. Складний і унікальний у світовій історії напрям розвитку радянського суспільства сучасники хибно поділили тільки на особливі й не особливі помилки, які здійснювала партія більшовиків у радянському підході до побудови соціалізму.

Дослідження шляхів до соціально-економічної перебудови суспільства важливо проводити з усіх точок зору і в першу чергу з позиції гострої необхідності „перехідного періоду” від феодально-капіталістичних відносин. На жаль, на зміну еволюційним формам дореволюційного розвитку прийшли наздоганяльні форми модернізації суспільства. Вони поклали в основу історичних процесів марксистську теорію переходу до комунізму.

Визначений К. Марксом „перехідний період” від капіталізму до комунізму партія більшовиків у винятково короткий термін вмонтувала в феодально-капіталістичні відносини країни. Вона через нестачу потрібних умов в країні стала будувати нове суспільство у більш розширеному вигляді: „перехідний період” до комунізму, за К.Марксом, із попереднім силовим радянським підходом до соціалізму.

В такому ракурсі останній міг проявитися тільки як концентрована сила, як „воєнний комунізм” у різних варіантах та етапах втілення на всьому протязі часу побудови радянської системи соціалізму в країні (від націоналізації, комунізації за рахунок створення „комун” до „поголовної кооперації населення” й одержавлення всіх форм виробництва).

Побудову радянського соціалізму та інтеграцію дрібного виробника у ньому було здійснено Сталіним. Це дало можливість відстояти незалежність країни у Другу світову війну.

В. Ленін, шукаючи подальші варіанти взаємодії радянської влади і приватним господарством у країні, вказав майбутній напрям побудови соціалізму – „на епоху” й „завдяки непу”. Це була його теоретична спадщина та напрям розвитку для радянського суспільства, щоб досягти основ соціалізму.

М. Горбачов замість вивчення всіх умов досвіду й об’єктивних обставин – у першу чергу відсутності громадянського суспільства – через життя населення в умовах постіндустріального розвитку, побудованого на „воєнно-комуністичній” основі, взамін проголосив одразу всі складові демократичного шляху в побудові соціалізму, котрий йому підказали досвідчені західні демократи та їх вітчизняні однодумці. Конструкція радянського соціалізму з витягненням із неї силової складової впала, а сама країна у кінці ХХ ст. перетворилася за класичним ходом історії в окремі князівства з чварами.

Таким чином, наступний важливий етап інтеграційного процесу радянського суспільства, його переходу у приватногосподарський етап розвитку з існуючих тоді підходів до реального соціалістичного життя в СРСР не відбувся. Залишилися такі країни, як Білорусь, Китай, у котрих впроваджується поєднання компартійної влади і приватногосподарського способу виробництва в умовах силових заходів. Ленінську програму побудови соціалізму „на епоху” й „завдяки непу” частково намагається впровадити у РФ партія „Єдина Росія”.

Чому так склалося, що протягом великого часу саме силовий вплив (як потім визначиться – „тоталітарний”) був дієвий та потрібний суспільству, щоб таким шляхом розвивати країну до цивілізованого напрямку. Його спадкоємно передавали ті рідкісні керівники, які вдало його використовували для прогресивної побудови держави, незважаючи на інші важкі наслідки, в тому числі й для населення.

Визрівання громадянського суспільства відчутно затримувалося як самодержавною владою, так і бажаннями європейських сусідів. Саме силовий вплив на протязі багатьох сторіч був єдиним дійовим засобом, що, на жаль, замінив здатність країни на свідоме реформування. Суспільство, навіть заради майбутнього, не спромоглося поставити на перше місце державні інтереси, попри власні, особливо „еліти”, яка трималася за них до останньої можливості, незважаючи на тяжкий стан всієї країни. При такому ставленні у першу чергу до власного благополуччя та байдужості до всього розвитку суспільства вона немов „запрошувала” силовий вплив, щоб „розрубити” заважаючі їй сплетені патріархальні вузли феодально-капіталістичних відносин, які власноруч не в змозі

кожний у собі подолати. Ці перепони не піддалися підкоренню багатьом урядам і збереглися в Росії аж до Жовтневої революції. „Жовтнева революція відбулася як найбільш радикальне явище у світовій культурі” [235, с.256].

Відсутність громадянського суспільства у Російській імперії й далі в Радянському Союзі була причиною заміни еволюційного розвитку на постійно силовий „воєнний комунізм” різного ґатунку. Він також був потрібний і далі в СРСР для підтримки варіанту втілення нового етапу у період будівництва соціалізму з приватногосподарською системою господарювання при радянському управлінні, який невміло впроваджувався за Горбачова.

Нове державно-монополістичне управління у країні з можливістю „завдяки непу” будувати соціалізм потребувало нових форм, що повинні були поступово замінити різновид дій „воєнного комунізму”.

Шлях інтеграції населення до нового ступеня сучасної індустріалізації (комп’ютерної революції) в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. мав складну передісторію, котру необхідно було, щоб не переходити на повторне коло подій, переосмислити та використати як досвід пізнання, щоб у подальшій розбудові країни йти далі. А в основу цього досвіду достатньо було б покласти практику інтеграції дрібного власника у радянську систему суспільства, що відбувся за принципом „поголовного” кооперування його в останню.

Наздоганяльна форма радянської модернізації відбулася в умовах найбільшої скрути для кожної людини. Більшовики, прийшовши до влади, створили силові умови для перебудови суспільства і повинні були підпорядкувати собі все населення. Дрібні виробники, що становили найбільш продуктивну його частину, не підкорялися новому курсу. Соціально-економічна природа останніх входила у повну суперечність (в умовах присутності інституту власності) з побудовою радянського соціалізму.

Партія намагалася з 1917 р. інтегрувати дрібних власників у систему радянського ладу. Але вони зовсім не бажали цього, що суперечило інтересам підприємництва та їх нагромадження. В. Ленін шукав із 1918 р. практичні заходи до „добровільного” одержавлення дрібних виробників через „поголовне” кооперування всього населення. Цей пункт став центром усієї подальшої політики більшовиків, спрямованої на зміну соціально-економічної природи дрібних власників.

Важливо відмітити, що в своїй основі В. Ленін хотів здійснити перебудову суспільства на принципі „добровільності” й „зацікавлення”. Він визначив політику в радянській країні щодо заінтересованості дрібних виробників у техніці (тракторах тощо) і добровільним шляхом при врахуванні відповідного бажання останніх спрямувати їх до об’єднання, що підтверджують повторні його спроби в цьому напрямі:

у 1918 р. Ленін виробив шлях, щоб об’єднати все населення в мережу виробничо-споживчих комун, які б забезпечували виробництво та розподіл у країні;

в 1919 р. було задекретовано об'єднання всього населення в єдину споживчу комуну;

у 1920 р. через з'їзд кооператорів більшовики провели постанову про „поголовне” об'єднання населення всіма існуючими видами кооперації в Центроспілку з підпорядкуванням її Наркомпроду й ВРНГ;

під час нової економічної політики об'єднання дрібних виробників запроваджувалося через створені більшовиками центри кооперації з метою подальшого і поступового одержавлення власності завдяки переведенню кооперативів з приватногосподарських форм до соціалістичних на добровільних началах;

в 1927/28 р. об'єднання у кооперативи з формами, що виключали приватногосподарські, проводилося (до 1929 р.) на добровільній основі.

Завершився процес одержавлення населення через „поголовне” об'єднання дрібних виробників лише в 1930-ті рр., коли більшовики виключили ленінське добровільне кооперування населення, створюючи на практиці „великий перелом” для індустріалізації країни. За цим планом, були об'єднані дрібні власники у сільському господарстві в колгоспи, а дрібні виробники кустарно-ремісничих промислів – у кооперативи з наступним приєднанням їх до державних структур легкої та харчової фабрично-заводської промисловості.

В основу сталінського „поголовного кооперування” населення було покладено одержавлення дрібного виробництва й тоталітарне підкорення населення замість теорії перехідного періоду від капіталістичних відносин К. Маркса і ленінського способу проходження цього етапу з допомогою добровільних форм входження в кооперацію. Застосований силовий вплив по відношенню до складної соціально-економічної природи дрібних виробників був дійовим. Він надав радянській владі можливість здійснення тотального підкорення населення та інтегрування його до колективних форм без необхідних умов перетворення його на „цивілізованих кооператорів”, як В. Ленін зазначав у праці „Про кооперацію”.

У 1930-рр. здійснилася тільки перша частина програми Леніна – здійснити соціалізм „за одне–два десятиліття” [159, с.345].

Він уперше запропонував „у перехідному етапі” застосувати кооперування на практиці „в окремо взятій країні”. Використовуючи теорію Маркса про перехідний період і саму оболонку „кооперації”, він поспішав підпорядкувати все населення країни для прискорення її соціалістичної перебудови. Ленін хибно виявив у такому поєднанні першочерговість у встановленні двох найголовніших напрямів у радянському будівництві: соціально-економічної перебудови природи населення та заміни індивідуального сільського господарства на комунне. Остання у суспільстві в 1918–1920 рр. у більшовиків не пройшла.

Від початку революції Ленін не визнавав найбільш впливовою силою в продуктивних силах країни дрібних виробників-власників. Він надавав великого значення соціально-економічній перебудові їх природи під час комунізації суспільства, особливо через те, що кількість останніх ще більше зросла після

розподілу поміщицької землі й задоволення попиту на неї малоземельних селян. Вождь партії розумів, що з процесом масового первісного нагромадження у дрібнотоварному господарстві більшовикам буде важко боротися.

Змінилися в Леніна погляди на будівництво нового суспільства лише під впливом вимушеного впровадження непу і практики проведення цієї політики в країні. Раніше він розглядав соціальну перебудову населення навіть у крайніх формах тільки через швидку „поголовну” комунізацію (об’єднання в комуни у 1918–1919 рр. та частково у 1920 р.). В 1923 р. вождь партії остаточно вирішив, що соціалізм в СРСР треба будувати „завдяки” непу й на „епоху” через силовий спосіб „в одне-два десятиріччя”.

У програмі підпорядкування населення соціалістичній перебудові В. Ленін вважав за потрібне запровадити нові підходи до неї „за одне, два десятиріччя” для швидкої індустріалізації країни, але в подальшому вже розвивати останню „завдяки” непу, тобто використанню приватного господарювання у радянському суспільстві.

Незважаючи на складність процесу соціально-економічної перебудови країни, перетворення цих двох паралельних програм проходило в партії більшовиків цілеспрямовано і послідовно.

У перші роки перебування при владі вони поставили за мету якомога швидше інтегрувати дрібних власників у радянську систему господарства та при цьому одночасно використати їх потенціал у „виробничо-споживчому” механізмі суспільства.

Розпочались активні дії в перебудові господарств дрібних власників у 1918–1920 рр. Замінити приватноторговий апарат у постачанні населення мав Наркомпрод, у підпорядкуванні якому сподівалися задіяти стару споживчу кооперацію.

В. Ленін надавав останній виняткове значення, бо вважав, що в процесі „поголовного” кооперування населення вона займе провідне місце й здійснить через управління господарством (під контролем радянської влади) використання потенціалу дрібного виробництва та усупільнення його власності. Він сподівався, що кооперація налагодить планомірне забезпечення населення продуктами і своєю приватногосподарською активністю втягне всіх у виробничий процес. У цьому була її роль – охопити „поголовно” населення радянською формою кооперування.

В декреті від 11 квітня 1918 р. „Про споживчі кооперативні організації” [86, с.76-93] віддзеркалилися тези й проект В. Леніна, написані ще 25–28 грудня 1917 р. та 7–10 січня 1918 р. [161, с.186-187]. У декреті зазначалося, що ці організації висловили готовність функціонувати під керівництвом і контролем органів радянської влади. Він вказував на об’єктивність такого поєднання в існуючій обстановці у країні: „Нечувана розруха, викликана війною, потребує введення надзвичайних заходів...” [161, с.418].

Радянська влада зробила все для інтеграції дрібних виробників країни у соціалістичне господарство. Це було важливим для партії, щоб перетворити

останнє в економічно спроможне виробництво завдяки використанню дрібних власників у господарстві, а потім створити через їх „поголовне” кооперування потрібну для влади безкласову структуру суспільства.

Щоб забезпечити економічну диктатуру, більшовики вважали за необхідне через Наркомат продовольства планомірно забезпечувати населення продуктами. Тому приватногосподарська споживча кооперативна організація постановами радянської влади перетворювалася в розподільчий орган Наркомпроду. З проекту декрету про взаємовідносини старого кооперативного апарату з радянською владою видно, що Ленін намагався створити мережу виробничо-споживчих комун, якій підлягало б „поголовно” все населення країни [161, с.419-420]. Його не лякали суперечності в самій споживчій кооперативній організації, котра підпорядковувалась як приватногосподарська одиниця державній структурі.

В. Ленін замінив складний перехід перебудови суспільства за браком часу спочатку на екстрену побудову комун, котрі мислилися спочатку тільки для завершального етапу встановлення комуністичних відносин. Комунізація розривала розвиток існуючих укладів у країні, виключала приватногосподарські ознаки у виробництві й не забезпечувала розширеного відтворення. В. Ленін пізніше визнав, що намір здійснити прискорений шлях до соціально-економічного розвитку в напрямі встановлення комуністичних відносин не враховував приватновласницьку психологію населення.

Невдачі в справі комунізації суспільства змусили його не переглянути загальну стратегію одержавлення дрібних власників у країні, а тільки скорегувати умови „поголовної” кооперації населення. 16 березня 1919 р. вийшов декрет РНК, який проголошував, що „всі споживчі кооперативи об’єднуються і реорганізуються в єдиний орган – споживчу комуну, в яку включається все населення даної місцевості” [96, Ст.191]. В декреті об’єднання ставилося у пряму залежність від налагодження споживання. Цим визначалася стратегічна політика більшовиків в одержавленні населення через забезпечення його харчуванням. Однак, хоч наголос „на споживчі об’єднання” був зроблений у скрутний продовольчий період, цілий рік радянська влада не спромоглась об’єднати населення в нове утворення – споживчу комуну. Про це йшлося на Всеросійській нараді більшовиків із старим кооперативним апаратом у травні 1920 р. [25, арк.1-20]. Дрібний виробник, яким керувала стара кооперація, не об’єднувався в споживчу комуну для подальшої співпраці з радянською владою, навіть на умовах підключення до розподілу продовольства.

Більшовики з початку 1920 р. провели велику організаційну роботу, спрямовану на доведення переваг декрету від 16 березня 1919 р. Газета „Економическая жизнь” відкрила на своїх сторінках у 1920 р. щоденну дискусію з цього питання [125]. Під час неї між більшовиками Ногіним та Шмідтом відбулася суперечка щодо переваги виробничої чи споживчої кооперації у процесі кооперування населення [125, №103-108]. Вона мала принципове спрямування. Друга в країні підпорядковувалася радянській владі, тоді як перша приватногосподарському виробництву. В.Ленін надав пріоритет споживчій

кооперації, котра довела свою лояльність радянській владі, у той час як В. Ногін відстоював пріоритет виробничої з економічної точки зору.

На вищевказаній нараді в травні 1920 р. керівництво більшовиків, нарешті, усунуло об'єднавчий принцип єдиної „споживчої комуни” (з декрету 16 березня 1919 р.), але її кооперативну організацію використало. Воно запропонувало всій старій кооперації очолити відповідний рух для об'єднання всіх її видів у Центроспілку для постачання населення продуктами харчування в першу чергу. Це був крок партії у бік приватногосподарської кооперативної системи в країні.

7 червня 1920 р. у Москві відбувся I з'їзд Центроспілки, який зафіксував об'єднання всіх видів кооперації в єдину кооперативну систему. М. Бухарін від партії на ньому заявив: „...Ваш з'їзд є фактично I з'їзд кооперації оновленої, переведеної з напівбілогвардійських рейок на рейки соціалістичного будівництва. Дозвольте в першу чергу привітати ваш з'їзд від імені III Інтернаціоналу й від імені ЦК Р.К.П.” [53, арк.2]. Він відбувся слідом за попереднім з'їздом представників кооперації [25, арк.7], який визначив шлях майбутнього загального кооперування населення у травні 1920 р.

В.Ленін, як творець усієї відповідної програми партії більшовиків, бажав використати в 1920 р. стару кооперацію у період продовольчої кризи, щоб об'єднати всі види кооперативів в єдиний орган – Центроспілку. Вона на декілька місяців стала політичним об'єднуючим центром для кооперування всього населення у країні. Плани партії з „поголовного” кооперування населення з червня 1920 р. почали і мали здійснюватися. Механізм підпорядкування його було знайдено і зафіксовано на I з'їзді, але воно швидко і приголомшливо провалилося з появою непу. Більшовики не зуміли механізм підпорядкування населення впровадити в практику „поголовного кооперування”, прилагодити приватногосподарські бажання виробників до державних планів.

Подальші плани партії, спрямовані на співробітництво із старим кооперативним апаратом у формі його підпорядкування радянським органам влади – Наркомпроду і ВРНГ, були марними. Кооператори в протистоянні радянській владі відкрито майже не діяли, але саботували її рішення. В одній із доповідей на I з'їзді Центроспілки пролунало, що „скрізь цю кооперативну діяльність дуже яскраво просвічує справжня прямо контрреволюційна суть старої кооперації” [25, арк.12].

Заклики влади про те, що „кооперація повинна стати активною творчою силою будівництва радянського господарства, не протиставляючи себе радянським органам, а додаючи їх, працюючи за їх планами” [25, арк.13], не здійснилися. У той визначальний період ішла боротьба у формі прихованого протистояння влади й старої кооперації. Перша методом проб і помилок нащупувала підходи, згідно з якими вона згодна була прийняти умови підпорядкування своїй диктатурі всього населення. Але все більше виявлялося, що дрібне виробництво орієнтоване тільки на приватногосподарське ведення господарства.

На I з'їзді Центроспілки у Москві А. Лежава в своїй доповіді вказав: „Кооперація розподіляється по галузевих виробництвах, і розрізнену селянську масу потрібно буде залучати в організованому порядку для колективного одержання матеріалу, для колективного здавання вироблених полуфабрикатів та колективного одержання знарядь праці для виробництва шляхом розкладки. Цим ми підійдемо до можливості виробництва продуктів дрібними виробниками” [53, арк.37-38]. Отже, на думку більшовиків, дрібні власники мали бути одразу усупільнені. Такий напрям було пов'язано із подальшими планами радянської влади щодо колективного підпорядкування населення.

Категорична відмова старих кооператорів від „розкладки” у кооперуванні населення перекреслила всі подальші плани партії відносно дрібних виробників у 1920 р. Більшовики не приховували своїх розрахунків на „розкладку” як головний важіль у наступному будівництві комунізму. Заміна весною того року об'єднання в комуни на об'єднання населення в кооперативну систему була усвідомленим заходом, щоб не лякати старих кооператорів швидким одержавленням їхнього виробництва. Але підпорядкування Центроспілки державним організаціям, у першу чергу Наркомпроду, яке відбулося на практиці майже одразу, плюс „розкладка” остаточно перекреслили бажання старої кооперації до співпраці, з більшовиками.

Дрібні виробники перебували під неоголошеним керівництвом-проводом старих кооператорів. Коли останні відчували, що, за постановами влади в червні 1920 р., вони вже знаходяться у системі „поголовного” кооперування, що механізм радянського перетворення вже задіяний, то стали на шлях активного протистояння.

Мета більшовиків інтегрувати дрібних виробників до радянської системи господарства не була погоджена з їх бажаннями. Влада навесні 1920 р. крок за кроком екстрено створювала умови для швидкого одержавлення і постачання населення, але в цьому процесі втрачала одержані результати. Невдалі дії керівництва більшовиків у „поголовному” кооперуванні населення в 1920 р. перешкодили наступу радянського соціалізму. Вони викрили перед старою кооперацією наміри останніх за допомогою „розкладки” встановити правила повного господарювання в її приватногосподарській системі.

Партія вже після X з'їзду РКП(б) намагалася завуалювати всі події, пов'язані з „переломом” до радянських форм населення, щоб через деякий час повернутися до них. Всі шляхи комуністичної революції йшли через обов'язкове „поголовне” кооперування населення до його усупільненого життя. Цьому напрямку стратегії, щоб її переможно повторити, допомогла завчасно створена більшовиками маскувальна, не оголошена у пресі кооперативна політика в 1920 р. Й, дійсно, вона допомогла при впровадженні нового „великого перелому” населення вже у кінці 1920-х рр.

П.А.Столипін намагався у свій час за допомогою реформ в еволюційному напрямі будувати країну, використовуючи капіталістичну схему розвитку. Він теж головною умовою для цього ставив підпорядкування населення державно-

монополістичній формі управління. Ленін спробував досягти змін „воєнно-комуністичними” заходами, але за добровільним способом „поголовного” кооперування. В нього суперечили між собою „воєнний комунізм” та добровільні заходи до останнього. Сталін у 1930-х рр., виходячи з досвіду декількох спроб ленінської добровільної перебудови населення в країні, вже не спирався на старий кооперативний апарат і добровільні заходи у цій справі. Він здійснив силовим шляхом колективізацію в сільському господарстві й поголовне кооперування у кустарно-ремісничій промисловості. Так завершилася інтеграція всього населення в радянську державно-монополітичну систему.

Шлях наздоганяння європейської цивілізації для Російської імперії завжди був обов’язковим, щоб не втратити свою самостійність. Найбільш доцільним для країни був, безумовно, капіталістичний шлях розвитку, що мав відбуватися шляхом природного піднесення продуктивних сил з обминанням матеріальних втрат на революції та передчасні радянсько-соціалістичні проекти. Цей шлях переборення відставання через реформування, „без потрясінь” пропонував суспільству П. Століпін.

В основі реформаторських цілей уряду стояв селянин, у тому числі малоземельний, котрому в першу чергу потрібна була урядова допомога і перекваліфікація до кустарно-ремісничого виробництва.

Феодално-капіталістична й радянсько-соціалістична системи довго не могли підкорити державному управлінню його визрілі підприємницькі бажання, спрямовані виключно до власного нагромадження. Тільки інтеграція дрібного власника в радянську систему господарства через „поголовне кооперування” населення давала змогу змінити його приватногосподарську природу до найманого стану і таким чином підкорити всеохоплюючу дрібну підприємницьку стихію державному управлінню.

Дрібне підприємництво у радянській Україні особливо розквітло в умовах нової економічної політики. Політична спрямованість цього оголошеного курсу на X з’їзді РКП(б), теоретиком якого був Ленін, не стосувалася бажання більшовиків розвивати країну у приватногосподарському напрямі. Вони вимушено відступили від політики „перелому” населення в 1920–1921 рр. до умов приватногосподарського життя, котру хотіли спрямувати за допомогою „поголовної кооперації” до радянських структур.

Весною 1921 р. партія не збиралася поглиблювати розвиток приватногосподарських відносин. Вона хотіла тільки на деякий час об’явою про неп задовольнити дрібного виробника, дозволяючи останньому приватногосподарський розвиток, щоб переключити думки та плани останнього на особистий підприємницький зиск, який у його соціально-економічній природі головував над усім.

Коли дрібного власника підводили (агітуванням, пропагандою) до поголовного кооперування в комуни у 1918–1920 рр, влада відчула силове протистояння їй в усіх діях, пов’язаних з відокремленням виробника від дрібного приватного господарства. У накреслених більшовиками заходах визначилося

нерозуміння ними сили соціально-економічної природи, побудованої на власному підприємницькому зиску. На підтвердження такого висновку в Україні розгорталася протиборотствуючі події у 1920–1921 рр., що підводили до загального повстання проти радянської влади.

Начальник штабу ППШ (Партизансько-повстанського штабу), генерал армії УНР Ю. Тютюнник розкрив реальні плани проти неї в Україні, що були підготовлені й задіяні в широких масштабах серед населення. Він заявив: „Завданням Партизансько-повстанського штабу була організація всіх антирадянських українських елементів з метою загального масового повстання, після якого УСРР повинна бути замінена УНР. У травні – червні 1921 р. повстання мало бути розпочате з розрахунку на максимальну активність селян у період збирання хлібів” [44, арк.30].

Визначаючи масові дії останніх в Україні головними, керівники Центральної Ради враховували силу тяжіння їх до власного врожаю, котрий вони не захочуть ні з ким ділити, у першу чергу з комуною, і визначають свою підтримку приватногосподарським відносинам, владі УНР.

Радянська влада не вмiла правильно враховувати таку силу тяжіння дрібного виробника, коли його підводили агітуванням до поголовного кооперування. Це особливо визначилося напередодні весняної посівної кампанії в 1921 р., коли В. Ленін обирав між її зривом та оголошенням непу. Нерозуміння більшовиками сили вибуху соціально-економічної природи дрібних виробників, побудованої виключно на власному підприємницькому зиску, підвело до загального повстання проти радянської влади. „Найбільша внутріполітична криза”, як казав В. Ленін, до котрої прийшла державна влада, перебудовуючи соціально-економічну структуру населення, змусила партію терміново відступити і перегрупувати свої сили залежно від змоги опанувати ситуацію.

Ленін, вивчаючи дрібне виробництво ХХ ст., все ж не віддав йому належного. Й навіть у березні 1921 р. на з’їзді, проголошуючи сприяння приватногосподарському розвитку, він ще не розумів неможливості боротьби з індивідуальною земельною власністю „добровільними” заходами, а лише відвойовував політикою непу час для перегрупування сил до нового наступу.

Як визначили більшовики пізніше, природа дрібного власника не підлягала мирній перебудові. Але в той період Ленін сподівався швидко повернути втрачені позиції. У 1922 р. в промові на з’їзді металістів він підтвердив свої наміри: „...Нова економічна політика є відступ, ми зайшли далі, ніж могли вдержати, але така вже логіка боротьби, ...відступ, який ми почали, ми вже можемо припинити і припиняємо” [160, с.7]. У 1923 р. закінчувалися сподівання влади за рахунок зрівняльного оподаткування мирним шляхом одержавити дрібного виробника. Тільки в тому році В. Ленін зробив головний узагальнюючий висновок: за його рахунок потрібно будувати соціалізм.

Тактико-стратегічна сутність нової економічної політики більшовиків на її початку відрізнялася (від подальшої у 1924–1926 рр.) та полягала в стриманні протиборотствуючих сил, розосередженні загонів незадоволених новим

спрямуванням „поголовної кооперації населення” – зрівняльною податковою політикою під головуванням радянських органів влади. При цьому, щоб не активізувати розвиток капіталістичних відносин, партія робила тиск на „зрівняльну” функцію податків, котрі вводила на приватне виробництво. На думку більшовиків, таке посилене оподаткування 1922–1923 рр. сприяло переведенню коштів дрібних власників у державну казну і не давало їм можливості зміцнення власного капіталу.

У стратегічній боротьбі з останнім представником дрібного приватного господарства партія намагалася виграти час після своєї глибокої поразки в „переломі” населення у 1920–1921 рр. Вона хотіла задовольнити головного натхненника селянської боротьби в Україні – дрібного виробника – на певний час та переключити його на підприємницьку працю у сприятливих умовах оголошеного приватногосподарського розвитку в країні. Встановлення таких відносин у ринкових умовах радянською владою потягнуло за собою й специфіку останніх як у сільському господарстві, так і в кустарно-ремісничому виробництві – тіньову економіку, яку дуже важко „піддати контролю та обліку”, як зазначав В. Ленін.

Тому історичний період (у рамках 1921–1923 рр.) проголошеного непу можна розглядати як специфіку радянських ринкових відносин і політичної спрямованості більшовиків продовжувати одержавлення дрібного виробництва (сільськогосподарського й кустарно-ремісничого) зокрема в Україні тільки за рахунок податків щодо населення.

У перші роки (1921–1923 рр.) партії уявлялося, що вона здійснювала свої плани за допомогою зрівняльного оподаткування та за рахунок кооперування населення у створені нею центри останнього (що знаходилися під повним впливом влади) для поступового втягнення його в одержавлені форми через дозвіл приватногосподарських видів кооперативів. Але насправді замість зрівняння в оподаткуванні дрібних виробників розпочалося їх велике збагачення через тіньову економіку. А кооперативні центри охоплювали лише до 10% об’єднаних дрібних кооперованих [14, арк.91]. Від маси дрібнотоварного населення цей процент так сильно знижувався в Україні, що більшовики зрозуміли ще один провал своєї політики на етапі 1921–1923 рр.

У цих умовах повторень невдалої політики В.Ленін запропонував партії стратегічну програму побудови соціалізму „завдяки непу”. Він вказав на єдино можливий шлях для радянської країни – побудову його на епохальний період із допомогою державного капіталізму.

Ця заміна політичного орієнтиру від скасування власності переносила неп з тимчасового характеру відносин до перспективи „на епоху”. Інститут приватної власності, який партія в своїх програмах закликала до знищення, В. Ленін пристосував на тривалий розвиток у радянській країні. В той же час, крім головного стратегічного напрямку побудови соціалізму „на епоху”, він вказав і на паралельну коротку програму підходів до нього „за одне-два десятиріччя”. В розумінні цього паралельного напрямку, що мав бути застосований більшовиками (

за умови „добровільного” непідпорядкування дрібних власників владі) в країні для проведення необхідної швидкої індустріалізації. Ленін контактував у логіці короткої програми із Сталіним, бо саме при ньому, як можна пересвідчитися, й відбулося підкорення населення радянській владі через одержавлення дрібного виробництва та введення тоталітарного контролю над останнім з перебудовою його в найманий стан.

Для проведення у життя двох програм лідера більшовиків ставав на цьому шляху як важлива перешкода нездійснений облік і контроль всіх дрібних власників. Для його здійснення була потрібна державна пільгова програма дрібного виробництва в країні. У 1924–1926 рр. відбувся дальший розвиток нової економічної політики, але вже в умовах пільгового сприяння влади дрібним власникам. Вона у той час ще очікувала з надією позитивного ставлення з боку дрібних виробників до індустріальних радянських проектів (кошти, котрі влада сподівалася одержати, в тому числі й за процентні повернення з пільгового постачання сировини дрібним власникам). Свідченням такого ставлення і було б „добровільне” розуміння цим останнім (дрібним виробником) потреб країни. На такі взаємовідносини розраховували більшовики у подальшому розвитку непу.

На XIV з’їзді партії (під таким кутом зору) і були висунуті пропозиції щодо економічних механізмів втручання в різні види державного керування радянськими сферами господарства, щоб „абсолютне зростання” приватногосподарського розвитку вже не переважало соціалістичний сектор. З архівних матеріалів щодо нової економічної політики у 1924–1926 рр. випливає, що більшовики прагнули з 1925 р. до „великого перелому” знайти економічний вплив на зростання приватногосподарського сектора виробництва для виправлення крену в змаганні „хто-кого” на користь соціалістичного напрямку. Вони намагалися перемогти у поєдинку з останньою формою дрібної власності в країні економічним шляхом. Це свідчить про наполегливий пошук більшовиками альтернативи силовим заходам у підпорядкуванні населення країни.

Закликаючи до перемоги над приватним сектором, партія була впевнена в своїй економічній перемозі. На XIV з’їзді РКП(б) вона ще недооцінювала соціально-економічну природу дрібного виробника та переоцінювала свої матеріальні й технічні ресурсні можливості впливу на нього, бо ні тих, ні інших у неї достатньо не було. Тим часом більшовики пропонували: „...Розгортати соціалістичну промисловість на основі піднесення технічного рівня і строго відповідно до ємкості ринку розвивати сільське господарство по лінії піднесення землеробських культур, всемірно сприяти розвитку радянської місцевої промисловості³...” [111, с.17]. У той час таких радянських форм існувало дуже мало, а в Україні артільей взагалі були одиниці.

Радянська місцева промисловість уособлювала артільні форми кооперування кустарно-ремісничого виробництва – авт.

Боротьба проходила в умовах, коли партія вже взяла курс на індустріалізацію (але не такий рішучий, як в „великому переломі”), щоб „...перетворити СРСР з країни, що ввозить машини, на країну, що вивозить машини, щоб не перетворюватися на економічний придаток до європейського капіталістичного господарства” [111, с.19]. Тому був надто важливим та необхідним узятий темп у 1925 р. для піднесення народного господарства.

В країні з нестачею матеріальних ресурсів наставав час режиму особливої економії, на який вказав Ф. Дзержинський: „... Промисловість СРСР не може задовольнити попиту й особливо попиту селянства, що пред’являється до неї. Наше господарство дійшло майже до 100% використання основного капіталу промисловості”. Партія більшовиків поставила себе у скрутне становище при взятому темпі піднесення народного господарства для перемоги економічними заходами соціалістичного сектора над приватногосподарським і в об’єктивних умовах нестачі матеріальних ресурсів. Такі благі побажання не мали під собою ґрунтового стратегічного забезпечення розвитку країни до індустріалізації. При даних програмних державних спрямуваннях дрібнотоварна країна жила тільки своїм життям. Дрібний власник, використовуючи пільги у своєму виробництві в умовах неналагодженого контролю за ним, не збирався віддавати навіть податки в бюджет (не то що відсотки з наданих йому пільгових умов останніх). Ці відносини для радянської влади закінчилися розширеним дефіцитом у нагромадженні матеріальних здобутків від оподаткування, а для іншої сторони – розвитком тіньового виробництва, нагромадженням капіталу та початком зрощення його з торговим. Таким чином, влада, яка очікувала від дрібного власника добровільної усвідомленої зацікавленості в індустріальних радянських проектах, одержала у відповідь, замість матеріальних внесків, навіть неповні податки, усвідомлено занижені прихованим виробництвом.

Розвиток у тіньовому напрямку підприємницької діяльності й зрощення виробничого капіталу з торговим прискорило введення програми „за одне–два десятиріччя”, щоб за допомогою силових впливів побудувати радянські підходи до соціалізму. З 1927 р. поступово в СРСР встановлювалася політика „великого перелому” населення до підкореного владі стану, яку започаткував Ленін у 1920 р. та котру він не зміг впровадити в життя через „добровільні” форми „поголовного” кооперування населення у Центроспілку з підпорядкуванням їх у державні структури Наркомпроду і ВРНГ.

Сталін знешкодив тоталітарними заходами можливі форми протистояння на всіх напрямках, щоб знову дрібний виробник не зміг наважитися скинути радянську владу. З 1928 р. більшовики вдалися до розбудови воєнно-комуністичних методів у хлібозаготівлі й державно-кооперативного втручання в кустарно-ремісничій промисловості. Принципові розбіжності у той час існували в партії з протилежних точок зору: від категоричного відхилення приватного сектора до максимального використання його. Більшовики вели велику дискусію, яка зупинила всі інші їх плани. Протистояння особливо визріло на квітневому пленумі 1929 р., де М. Бухарін засудив практику воєнно-комуністичних заходів,

що в кінцевому підсумку, на його думку, знищувало ринкові відносини у країні. Підпорядкування партії єдиному напрямку її політики визначив Сталін.

В Україні розпочинався найбільш складний період – підпорядкування населення радянській владі. Частка дрібних виробників становила більше 80% її населення. Рівень концентрації встановлених владою тоталітарних заходів у протиборстві з ними підвищувався пропорційно силі протистояння, яка зокрема підтримувалася з Польщі, де в своїй більшості перебував уряд УНР. У той час активізувалася протидія радянській владі в підпорядкуванні населення. Як були схожі дії більшовиків у напрямку до „поголовного” кооперування населення, котре вони провели в 1920 р., так були і схожі дії протистояння цьому.

У радянському періоді перебудови суспільства існували „білі плями” як результат того, що влада порушувала стосунки з населенням країни, котре не було підготовлене до перебудови. ВКП(б) намагалася приховати свої дії в справі надшвидкої побудови суспільства радянського напрямку, щоб створити необхідну форму (як „воєнний комунізм”, наприклад) державно-монополістичного управління для перебудови феодально-капіталістичних відносин. Була також у нової влади необхідність створити механізм для підпорядкування державному контролю стихійних сил підприємництва.

В такому напрямі для необхідного перетворення країни почергово на етапі підпорядкування створювалися сталинська, ленінська, сталинська моделі. Всі вони під різним кутом зору відтворювали намагання перебудови країни в умовах нездійснення завдання попередньої моделі, щоб кінець кінцем підпорядкувати суспільство державно-монополістичному управлінню для необхідного та термінового модернізаційного розвитку. Існував як єдиний державно-монополістичний підхід в управлінні країною в умовах екстреної перебудови суспільства, у політиці формування системи нових відносин різними урядами.

Партія більшовиків під час опору різних верств суспільства ввела радянський тип силового перетворення країни. Вона це зробила в умовах внутрішньої кризи під час воєнного періоду. Остання катастрофічно поширювалася через відсутність необхідного керівництва й технічного переозброєння продуктивних сил, яке давно завершилося в Європі, а у Росії затрималося.

Результат технічної реконструкції та нових капіталістичних умов життя привів в Європі до реформаторського курсу в системі сільськогосподарських відносин. У Російській імперії вони тільки почали складатися в період сталинських реформ. Саме цю „перехідну” стадію розвитку малоземельних селян (а потім кустарів та ремісників), як й у першу чергу фермерських, підтримували остання. На жаль, їх проведення не здійснилося у відповідний перехідний еволюційний період.

Натомість у рамках відсталих економічних умов розвитку в Росії відбулася революція. І зароджені в надрах суспільства демократичні сили незначної його частини, що кристалізувалися сторіччями та знайшли вихід у народовольчому русі, одержали можливість привабливими лозунгами повести народ у майбутнє

комуністичне суспільство, коли економічні вимоги диктували державну форму управління в капіталістичних умовах розвитку.

Державний капіталізм був тією необхідною економічною формою, яку навіть Ленін визнав потрібною для розвитку країни на жовтневому етапі творення, але за „командних висот” радянської влади. Партія більшовиків змушена була поєднувати у період свого управління взаємопротилежні приватногосподарські форми в період індустріалізації країни за допомогою силових засобів.

Процеси змін у країні в напрямку до державно-монополістичного розвитку прослідковуються на всіх етапах у соціально-економічній перебудові населення, в перетворенні феодально-капіталістичної структури від малоземельного селянина до дрібного виробника й у найманого робітника. В Європі внаслідок технічного переозброєння вже давно визначився процес перетворення населення у найманих індустріальних робітників.

В Росії приватногосподарський кооперативний спосіб виробництва (з допомогою земств у створенні останнього) тільки напередодні Першої світової війни визначився як прогресивний спосіб перебудови суспільства. В зв'язку з протистоянням йому він був вимушено замінений на радянсько-соціалістичну модель перетворення країни. В таких умовах процес інтеграції дрібного виробника у радянську систему господарства визначив різні шляхи і підходи для його реформування. Через останнього висвітлився й процес створення нової моделі в Російській імперії, щоб феодально-капіталістичне суспільство перевести до державно-монополістичного розвитку (як у капіталістичній, так і в радянсько-соціалістичній формі). Радянська модель перетворення розвивалася в напрямку досягнення рівня „цивілізованих кооператорів” у суспільстві.

Найбільш доцільним для країни був, безумовно, капіталістичний шлях розвитку. Він мав відбуватися шляхом природного піднесення продуктивних сил з обминанням матеріальних втрат на революції та передчасні радянсько-соціалістичні проекти. Шлях наздоганяння європейської цивілізації був для Росії обов'язковим. Сусіди в Європі з очікуванням дивилися на її внутрішні проблеми, намагаючись на всякий випадок і при будь-якій можливості додати їм ще більшого розмаху. Більш раннє технічне переозброєння дозволило їм напоготові чекати свого часу для експансії, коли царська імперія втратить необхідний потенціал. Тому екстрене реформування феодально-капіталістичного суспільства в систему державно-монополістичного управління економічним розвитком було обов'язковою умовою, щоб наздогнати вже існуючу в європейській цивілізації індустріальну систему.

В умовах, коли суспільство відреклося від столипінського шляху реформ, ніхто не зміг взяти на свої плечі державно-монополістичне управління економікою. Різні модифікації тимчасових урядів із ліберально-демократичною, національною основою й іншими відгалуженнями не могли впоратися з великою кількістю нагромаджених проблем демократичними заходами. Через відсутність еволюційного шляху реформування країна обрала революцію. Вона відкрила необхідні глибокі модернізаційні перебудовчі соціально-економічні процеси в

суспільстві з патріархальним господарством. Прийшла влада більшовиків з диктатурою та програмою ГОЕЛРО, котра з допомогою силових засобів ввела державно-монополістичні форми управління й „воєнно-комуністичними” заходами індустріалізувала країну. У підсумку відповідна радянська система стала потрібною замінною формою і в майбутньому використовувала диктаторські засоби для державного управління суспільством.

Силова форма більшовиків свідчила про неспроможність у країні реформувати суспільство ліберальним шляхом у перехідному циклі від відсталих феодально-капіталістичних відносин до необхідного введення державно-монополістичної форми управління, тим більше в розвитку країни з наздоганяючим типом модернізації.

Ленінська модель державно-монополістичної форми управління у побудові необхідного для країни розгорнутого державного капіталізму була примусово спрямована більшовиками до передчасного курсу – спочатку тільки до комуністичних, а потім – до соціалістичних основ. Партія раніше строку впроваджувала ці соціальні побудови через неможливість одразу ввести форми державного капіталізму, навіть за існуючої диктатури радянської влади. Останні, хоча й близькі до цивілізаційного прогресу для умов Російської імперії, не сприймалися більшістю революційно настроєних людей у країні, які піднімалися на боротьбу із самодержавною формою влади завдяки виголошеному лозунгу більшовиків – „хто був ніким, той стане всім”.

Партія мала висновок свого вождя про те, що бажаний соціальний напрям для народу, котрий переборов самодержавний устрій, для створення економічних умов розвитку в наздоганяльному типі модернізації ще повинен був пройти шлях до „цивілізованих кооператорів”. Поєднати інтереси революційного народу і терміново потрібних економічних розбудов у країні було найбільш важко. Подвійна, або не до кінця оголошена політика стала засобом для існування потрібного курсу для уряду в умовах приватногосподарського оточення та його далекоглядних соціально спрямованих цілей, але в обстановці необхідної розбудови економіки радянським устроєм, який ще повинен був у формах свого керування досягти рівня „цивілізованих кооператорів”.

В. Ленін вказав у 1923 р., незважаючи на соціальну першонаправленість революції, що кожний революціонер повинен „завдяки непу” (тобто завдяки приватногосподарським формам дрібного капіталу у відстані „на епоху”) досягти рівня „цивілізованих відносин” для наступного „перехідного періоду”. Тільки тоді в новому напрямку у широких розмірах застосовуватиметься кооперативна форма виробництва.

Мета „завдяки непу” будувати соціалізм була найвищим гатунком ленінської теорії в перебудові природи дрібних виробників у країні. Навчившись в умовах приватногосподарських відносин розуміти природну силу останніх, треба було використовувати їх підприємницький характер на користь суспільства. При цьому робити це усвідомлено, використовуючи тільки ту потрібну частку цих відносин, щоб більшість при власному задоволенні потреб віддавала б частину

коштів на користь загального піднесення країни.

В капіталістичних суспільствах при передчасній демократичній розбудові (під час помилок і криз) майже одразу приходять такі диктатори, як А. Гітлер, щоб вирівняти баланс продуктивних та непродуктивних сил, котрі у своїх діях небезпечно перевищують його, свідомо знищуючи, на їх думку, різні шари населення, які паразитують на тілі суспільства.

Головна мета комуністичного й капіталістичного напрямків: свідомо працювати на користь суспільства в приватногосподарських умовах, підвищуючи свій продуктивний потенціал, щоб забезпечити у податкових відшкодуваннях гуманітарні складові для розвитку країни або допомоги непрацевдатним.

За теорією В.Леніна, в 1923 р. суспільство мало зростати до рівня „цивілізованих кооператорів” на період епохи, а після неї – від капіталістичних умов у країні з рівнем останніх далі, за Марксовою теорією. Але на практиці теоретичні ідеї В.Леніна та радянської побудови нового життя в країні ускладнювалися. Революціонери не опанували „командні висоти”. Дрібні виробники забезпечували лише власні потреби, і ці об’єктивні умови негативно впливали на розвиток господарства. Більшовики хотіли виправити їх неспроможність їх, щоб подолати перешкоди на шляху соціальної рівності. Наприклад, із невдачею впровадження комун у патріархальні відносини селянських общин Ленін не міг нічого вдіяти. Він більше п’яти років намагався їх інтерпретувати в різні видозміни: сітку виробничо-споживчих комун, у споживчу комуну, в Центроспільку, у радянські господарства, але під впливом протистояння населення комунізації зрозумів їх безперспективність. У 1920–1921 рр. В. Ленін зіткнувся з тим, що не вдасться встановити необхідну форму державно-монополістичного управління за „добровільними заходами”.

Він весь час відстоював диктатуру партії, але так, щоб в основі її залишалися „добровільні” заходи у перебудові суспільства, шукав компроміс влади й дрібного приватногосподарського населення для майбутньої індустріалізації країни. Одержавши широкомасштабну поразку навесні 1921 р., Ленін позбувся надалі пріоритету в партії, похитнувся його авторитет, навіть ще до переїзду у Горки під час хвороби.

Відступ до нової економічної політики надав можливість партії більшовиків зманеврувати, а Леніну теоретично переосмислити передчасність комуністичних підходів у 1920 р. І в 1923 р. він визначив, що соціалізм треба будувати „на епоху” , на відміну від розуміння швидкої побудови комунізму у суспільстві.

В радянській країні була потрібна система державних заходів щодо врегулювання дрібного приватного підприємництва. В епоху домонополістичного капіталізму для ще доіндустріального розвитку суспільства був потрібний комплекс заходів, спрямованих на прискорення розвитку економіки. Держкапіталізм мав бути впроваджений у країні через силовий механізм „воєнного комунізму” у радянському підході до соціалізму „в одне-два десятиріччя”.

В. Ленін, відштовхуючись від досвіду майже п'ятирічної практики радянської влади, уточнив напрям у побудові соціалізму в „окремо взятій країні”. У праці „Про кооперацію” він запропонував свою програму будівництва його в умовах диктатури радянської влади. Висновки з цієї статті Ленін зробив під впливом практичного втілення теорії марксизму про комуністичну побудову суспільства.

Втілюючи ідеї Маркса про комуністичний лад у радянських умовах („перехідного періоду” від капіталізму до нового суспільства), він звернув увагу на те, що запровадження кооперативних форм, котрі вели до комунізму, було визначено Марксом при відсутності в країні патріархальних відносин. У той же час, виходячи з особливості розвитку Російської імперії, Ленін визначив необхідність у додатковій програмі, яку й запропонував вставити в основний напрям побудови нового суспільства.

Широке використання кооперативних форм, за Марксом, у „перехідний період” життя суспільства вимагало додаткового радянського періоду, в котрому відбулося б створення суспільства „цивілізованих кооператорів”. Умови „командних висот” радянської влади у країні та наявність „цивілізованих кооператорів” мали дозволити партії більшовиків просунути до здійснення „перехідного періоду” від капіталістичних відносин до комуністичного будівництва (за Марксом). Але цьому аж ніяк не допомогла практика побудови форм комунізму у 1918–1920 рр. з метою втілення вже в перші роки радянської влади його основ. Практика вказала на існуючі невідповідності багатьох складових нових починань, які були запропоновані населенню більшовиками як комунна система господарства.

Для прискороеного заповнення відповідних прогалів партія створювала наздоганяльний тип радянської модернізації за рахунок комунних об'єднань, у котрій розвиток індустріалізації й формування високого культурного рівня населення не відповідали рівню „цивілізованих кооператорів”. Його створювали і показово демонстрували всьому світу у надії йти вже в 1918–1920 рр. по шляху створення нового суспільства. Проте їх формування у країні з малоосвіченим населенням та за умови „командних висот” радянської влади в 1923 р., на думку Леніна, могло дозволити підвести суспільство тільки до „перехідного періоду”, за Марксом, де у великій кількості будуть застосовуватися кооперативні форми для відходу від капіталістичних відносин. Тільки поступово кооперативи зможуть своєю універсальною формою підвести суспільство до нових взаємовідносин. Про необхідне досягнення рівня „цивілізованих кооператорів” за умов державного капіталізму в країні Ленін написав тільки у 1923 р. Тоді остаточно були сформульовані дві програми паралельного розвитку: „на епоху” й „в одне–два десятиріччя”.

Головна програма В. Леніна „на епоху” визначила в умовах „диктатури радянської влади”, що соціалізм потрібно будувати приватногосподарським способом „саме завдяки непу”, тобто із системою прогресивного розвитку дії податків за вільної приватногосподарської праці кожного. Це означало при

нааявності „командних висот” радянської влади і за її диктатури розвивати державно-капіталістичні відносини в країні. У той період в умовах існуючого в Європі розвинутого капіталізму вже був новий відлік часу, куди не вписувалася на початок ХХ ст. Росія.

За рахунок відсталих держав на континенті виривалися вперед амбітні країни, які бажали підім’яти під себе весь світ. Вони зуміли на певному етапі технічної революції за наявності невеликих власних сировинних ресурсів створити відповідний прогрес у себе та набути таким чином економічну могутність.

Тому на горизонті в ХХ ст. у них з’явилися як вирішальна необхідність й агресивні плани. Вони полягали в поповненні ресурсів за рахунок слаборозвинутих держав, котрі мали останні, для їх прогресивного просування вперед.

Сировинна стратегія з „переділом відсталого світу”, на наш погляд, уже існувала на початок ХХ ст. Російська імперія потрапила в її жорна з багатим сировинним ресурсом та відсталою феодально-капіталістичною системою розвитку суспільства. Вищевказані складові створили причину дальших революційних подій у країні. Серед представників цього революційного руху, незадоволених існуючими формами управління країни, більшовики були найбільш організованою і цілеспрямованою силою.

Таким чином, з’явилася причина для здійснення революції (екстреного розв’язання існуючих проблем). Капіталістичні відносини у країні існували на тому рівні початкового хижачького способу нагромадження, які могли ще дуже довгий період саморозвиватися за слабкого централізованого управління. Вже не уявлялося можливим для екстреного розв’язання існуючих проблем встановлювати потрібне державно-монополістичне керівництво країною в умовах капіталізму. Слабкий в усіх відношеннях Тимчасовий уряд був не в змозі у відповідальний для долі суспільства момент згуртуватися й зберегти самостійність та незалежність країни.

В таких умовах більшовики взяли на себе розв’язання всіх необхідних завдань революційним шляхом, який виявився недостатнім. У 1920 р. партія не зуміла здійснити перелом і підпорядкування населення владі.

Державно-монополістичну систему управління для наздоганяльного типу радянської модернізації більшовики створювали шляхом силового одержавлення населення країни через колгоспи й кооперативи у 1930-х рр.

Розрахунки, які мали місце в активі західної цивілізації, знову не обійшли у ХХ ст. слов’янський тип розвитку держави та підім’яли його, захопивши інформаційний, економічний і політичний світ, що надавало їм можливість (навіть без воєнних дій) у підсумку користуватися світовим сировинним ресурсом на пільгових умовах та на основі цього продовжувати здійснювати свій прогрес. Така далекоглядна політика привела до того, що сировинні донори в Європі відкотилися до відсталих.

Вдосконалення взаємопроникнення інтересів влади й населення дає піднесення продуктивності праці. Радянське соціалістичне керівництво визнавало виключно державні інтереси з врахуванням соціально необхідного мінімуму, упускаючи у наздоганяльному типі модернізації дрібновласницькі інтереси як неіснуючі в суспільстві, просто знищивши їх.

На формулі взаємопроникнення відносин у капіталістичному суспільстві було побудовано західні теорії економічного розвитку післявоєнного періоду. Вони дали позитивні результати, наприклад, у німецькій економіці. В основі однієї з них лежали створення державних підприємств, а також система економічних заходів, спрямованих на регулювання приватного підприємництва. ФРН змогла після війни подолати суперечність між соціалізмом та капіталізмом із допомогою соціального ринкового господарства. Внаслідок цього напряму концепцію ринку було конкретизовано лозунгами „добробут для всіх” та „власність для всіх”. Вона, використовуючи кращі надбання радянської держави й її досвід, втілила їх для побудови сучасної країни і своїм прикладом вказала на шлях, котрий в основі був держкапіталістичним. Що ж означає державний капіталізм та яким бачило його керівництво СРСР до „перебудови” в офіційних джерелах інформації. Це „комплекс державних підприємств, спрямованих на прискорення розвитку економіки. В епоху домонополістичного капіталізму останній – це державне втручання в економічне життя з метою прискорення процесу розширеного капіталістичного відтворення. У країнах, які розвиваються, держкапіталізм – створення державних підприємств у сфері економіки, а також система економічних заходів держави, спрямованих на регулювання підприємництва” [126, с.329].

Таким чином, сприятливий розвиток економіки в країні у період капіталістичних відносин – це, коли система заходів держави спрямована на регулювання приватного підприємництва. Державне керівництво створює ці форми різноманітними способами впливу, через кредитування, податкові пільги, інвестиції й т.п. Підконтрольні та керовані, засновані на приватній власності підприємства не знижують темпів зростання продукції, а регулювання держави не дає самовільно посилювати експлуатацію й інші форми хижацького нагромадження.

Підбиваючи підсумки післявоєнним способам розвитку капіталістичної економіки, вчені зробили висновок: „В умовах ладу конкуренції приватна власність, підлягаючи „контролю конкурентів”, буде корисна всім членам суспільства, у тому числі тим, кому вона не належить. Такий „контроль” приведе зокрема до відродження колишньої конкуренції на ринках праці, значно збільшить можливості працюючих за наймом на працевлаштування, звільнивши їх від односторонньої залежності від монополістів” [203, с.78-79].

В теорії „соціальної компенсації” Мюллера-Армака виділялися способи, які знищували розрив між низькими і високими доходами. „Головним інструментом „соціальної компенсації” він вважав „прогресивне оподаткування осіб з високими доходами та перерозподіл одержаних коштів на користь менш заможних верств у

вигляді бюджетних дотацій на утримання дітей, виплату квартплати, будівництво власних будинків і т.п.” [203, с.78-79]. Таким шляхом передбачалося скоротити розрив між високими й низькими доходами. До інших форм соціальної політики він зарахував створення розвинутої системи соцстраху (по безробіттю, хворобі, тощо).

В 1950-ті рр. розглянуті положення концепції соціального ринкового господарства було конкретизовано лозунгами „добробут для всіх” та „власність для всіх”, висунутими правлячими партіями ХДС/ХСС у Німеччині. Таким чином, концепція соціального ринкового господарства в деякому відношенні являє собою неоліберальний різновид теорії народного капіталізму. ФРН подолала суперечність між соціалізмом і капіталізмом із допомогою соціального ринкового господарства й внаслідок цього своїм успіхом та прикладом вказала „третій шлях”. Ця ідея доволі міцно закріпилася у суспільній свідомості, особливо в Європі, хоча можна сказати, що це все той же шлях, який ще у 1923 р. запропонував В. Ленін. „Неолібералізм, вимагаючи надати окремим господарським одиницям цілковиту свободу діяльності в рамках регульованих державою загальних умов конкуренції, служив також прагненню великого капіталу Німеччини звільнитися від контролю і регламентації, які практикувалися у перші післявоєнні роки західними окупаційними властями” [203, с.81-82]. На думку вчених-економістів, дуже привабливим видавався захист приватної власності, підданий „контролю конкуренцією”. Пропаганда останньої стала ідейною основою узаконення всієї системи капіталізму ФРН. Ухваливши антикартельний закон 1957 р. й пропагуючи конкуренцію, правлячі кола Німеччини з допомогою податкових, фінансових та інших засобів економічної політики активно сприяли концентрації капіталу і зміцненню позиції концернів. Великий вплив на таку практику зробила ідея соціальної компенсації.

Поява так званого „третього шляху” в економічному світі дала можливість впевнитися у найбільшій дієздатності теорії Маркса про новий спосіб розвитку від капіталістичних відносин, який максимально з великими соціальними пропозиціями суспільству здійснювали німці через вимушені обставини відбудови своєї країни. Народ одержав в умовах великих нестатків соціальні гарантії від свого уряду, а підприємці йшли на це, оскільки якби населення їх не одержало, відбудова самостійної держави ФРН була б неможливою й існування останніх теж. Капітал, як ні в якій іншій країні, вимушено пішов на всі можливі поступки у соціальному розвитку для населення. Взаємопроникнення інтересів влади і підприємців в ім’я розвитку країни вдало адаптували політики у Німеччині та в ньому черпали великі економічні можливості.

Цей „третій” шлях визначився у ФРН після Другої світової війни. Він базувався на теорії Леніна про „взаємопроникнення інтересів влади й населення” в побудові соціалізму, яку він визначив у праці „Про кооперацію” в 1923 р. Ця перспектива важко вдосконалювалася радянською формою влади в умовах феодално-капіталістичної дійсності, але вона була тим напрямом, за котрим більшовики намагалися на перспективу вести політичне управління в країні, щоб

утворити верству „цивілізованих кооператорів” у ній для умов так званого „третього шляху”.

Німецькому післявоєнному керівництву вдалося на рівні, за виразом В. Леніна, „цивілізованих кооператорів” здійснити взаємовідносини (або взаємопроникнення інтересів і стосунків) влади та продуктивного населення країни у важкий період розрухи. Воно створило підконтрольні підприємницькі відносини, які загалом підняли суспільство з руїн, використовуючи соціалістичні форми в приватногосподарській капіталістичній системі. У радянській країні не відбувся перехід до так званого „третього” шляху, не виявився той рівень „цивілізованих кооператорів”, котрі характеризують можливість взаємопроникнення інтересів влади й суспільства. Тому і не сумістилися ті події, які дали б можливість показати практичний зміст та значимість теоретичної програми більшовиків через розбудову своєї країни. В СРСР розвивалися події, котрі створювали основи підходу до радянського соціалізму. А німцям вдалося використати надбання радянського досвіду й поєднати його з високим ще довоєнним рівнем існуючої у них „цивілізації”, який допоміг встановити взаємовідносини з підприємцями і підвищити їх свідомість у важкий період для країни та нації. Післявоєнна ситуація в Німеччині вагомо відрізнялася від російської після 1917 р.

Головна програма більшовицької партії, котра була створена В. Леніним „на епоху”, глибоко визначила, що соціалізм потрібно будувати приватногосподарським способом „саме завдяки непу”, тобто із системою прогресивного розвитку дії податків за вільної праці кожного. Це означало в умовах „командних висот” радянської влади розвивати державно-капіталістичні відносини у країні.

Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА РОБОТИ

Проблема інтеграції дрібного власника у соціалістичну систему господарства не ставилася в історіографії. У радянський період вона не вивчалася із зрозумілих причин – відсутності самого інституту приватної власності, існування котрого всіляко приховувалося. Влада не розглядала дрібне приватне господарство як уособлену форму виробництва. Вона її навіть так і не

формулювала, а вводила у систему радянського господарства як усупільнену й неусупільнену форму його з наступним витісненням з неї капіталістичних елементів.

Після „перебудови” проблема інтеграції дрібного виробника в радянську систему господарства у такій постановці ще не розглядалася в історіографії.

Дрібна власність в українському суспільстві залишилася недослідженою проблемою, у тому числі в кустарно-ремісничому і промкооперативному виробництві. Перші спроби її дослідження розпочалися тільки у кінці 1980 – 1990-х – на початку 2000-х рр.

Дослідження потребувало додаткового виявлення архівних матеріалів із цієї проблематики, зведення останніх до наукової типологізації, визначення їх достовірності, аналізу документальних компартійно-радянських джерел й інших видів видань органів влади (газет, журналів тощо).

Проведений аналіз існуючих в історіографії документальних і спеціальних досліджень виявив відсутність проблемно-тематичних збірників архівних джерел із розглядуваного напрямку. Широке висвітлення серед різних груп населення шляхів економічного спрямування останнього до різноманітних форм кооперації у період нової економічної політики не дало загального уявлення про весь інтеграційний процес розвитку його до радянської системи господарства.

Збільшені хронологічні рамки в дослідженні допомогли підійти до широкого аналізу дрібної власності, й саме вони дали більш чітке загальне уявлення про її місце у важливому та складному процесі – необхідній перебудові в напрямку до індустріальних форм господарства (на жаль, не еволюційним, а революційним шляхом).

Дрібні виробники, у тому числі кустарі, ремісники, промкооператори, всебічно не піддавались історичному аналізу в більш широкий період між світовими війнами. Було важливо, як однорідних представників усіх дрібних власників, виявити і встановити їх роль у суспільстві в процесі ідентифікації від малоземельного селянина із сезонним кустарно-ремісничим дрібним виробництвом до найманого робітника фабрики і заводу.

В міжвоєнний період відбувалися найактивніші процеси у дрібному виробництві, котрі виявилися в зародженні й становленні його у найбільш потужній формі у світовому суспільстві.

Новий аспект у вивченні соціально-економічного становища дрібного власника становлять документи та матеріали з історії кустарно-ремісничої промисловості й дореволюційної кооперації. Крім того, піднято найцікавіші документи взаємовідношення радянської влади стосовно старої кооперації в період до нової економічної політики. Джерела, які допомогли виявити і розглянути загальний інтеграційний процес серед дрібних виробників до індустріальних відносин, були знайдені у Російському державному архіві економіки (РДАЕ) і стали ключовими матеріалами для розуміння головної складової – спроби „поголовної” комунізації суспільства вже на ленінському етапі підпорядкування населення політичній та економічній диктатурі (у 1920 р.), ще

перед сталінським „великим переломом” і колективізацією 1930-х рр. В історичному порівнянні ці документи дали змогу окреслити й класифікувати головні дії більшовиків щодо населення країни та вибудувати цілісну схему, яка допомогла визначити загальний підхід державної партії до останнього представника інституту приватної власності в побудові радянського соціалізму.

З вивчення архівних матеріалів під кутом зору дослідження особливостей політичної, соціально-економічної, психологічної складових дрібних підприємців викристалізувався чіткий висновок про політику влади щодо її головного спрямування – намагання всебічно підпорядкувати населення з метою глибокого індустріального реформування країни.

Цей процес його державно-монополістичного підпорядкування тягнувся ще від дореволюційних часів і був першочерговим у реформуванні країни за будь-якої влади. Його визначальність не всі розуміли і підтримували. Економіст М. Туган-Барановський вважав, що слід не підпорядковувати, а вільно розвивати дрібне господарство, як найбільш перспективне, щоб селянин-виробник ставав реальним господарем у країні, використовуючи кооперацію, як найкращу форму пристосування селянства до капіталістичних умов [199, с.4, 11].

В науковій думці О.Чаянов йшов у розріз із думкою К.Маркса про подвійність природи підприємця як трудівника та власника і тому головним у нього був перший. Він вважав, крім того, існування дрібного господарства виправданим, бо воно не мало суттєвих недоліків перед великим. Підпорядкування першого другому, на його погляд, не мало економічного сенсу [204, с.189, 263]. М.Кондратьєв, навпаки, висловлював позицію, що дрібне селянське господарство – лише перехідна стадія, а майбутнє він відводив великим кооперативним господарствам [150, с.310].

Вчені, економісти визначали долю підпорядкування або непідпорядкування дрібнотоварного виробництва щодо доцільності його існування та економічного розвитку в народному господарстві країни. А інтеграція дрібного виробника-власника до радянської системи у першу чергу вирішувала політичну долю суспільства, котре довгий час дозволяло автономно йому існувати в країні й не підпорядковуватися владі. Він вів самостійне господарське життя, що перешкоджало переходу країни до індустріальних відносин.

Радянська політика успадкувала потребу в такому спрямуванні – намаганні всебічно підпорядкувати населення з метою глибокого індустріального реформування країни – та додала цьому процесу нових дійових заходів для його реалізації у формі політики „воєнного комунізму” та „поголовного кооперування” , бо всі спроби заохочення його до реформ не пройшли.

Партія вжила потрібні дії щодо дрібного власника в скритному режимі, як до найбільш складного типу населення. Психологія більшовиків „без романтизму” спромоглася все ж таки підпорядкувати їх складну природу . Сприяння розвитку дрібних виробників-власників на всіх етапах було тільки прикриттям реального курсу на їх першочергове підпорядкування політиці „поголовного кооперування”, узгодженого з генеральною метою – індустріалізацією країни.

Застосований радянською владою план кооперування для перетворення суспільства мав лише опосередковане відношення до марксового. Форма кооперації, котру пропонував К. Маркс як складову до перехідного періоду у комуністичне майбуття, стала для В. Леніна лише зовнішньою оболонкою. Вона була реанімована владою насамперед як знайома населенню форма господарювання, котра за допомогою старих кооператорів мала допомогти втягнути кустарів і все населення в єдину систему кооперації з подальшим підпорядкуванням приватногосподарських структур радянській владі.

Знайдені матеріали в архівах виявили політику більшовиків й остаточно визначили саме таку оцінку історичного минулого. Форма кооперування пов'язується в документах із новим елементом політики більшовиків – тоталітарним підпорядкуванням усього населення державі за допомогою старих кооператорів. Останні виступають головною дійовою особою у впровадженні плану „поголовного кооперування „ населення в 1918–1920 рр.

Матеріали, знайдені в Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВО України), не тільки підтвердили документи зазначеного російського, а і краще висвітлили головні події 1920 р., котрі в радянському кооперуванні всього населення визначили ленінський (за аналогією сталінському) „переломний” період. Він був важливою подією у підході до індустріалізації країни вже в 1920 р.

Архівні документи за той рік засвідчують значимість цієї важливої події та виявляють найактивнішу боротьбу населення у той період проти політики „поголовної кооперації” радянської влади, в тому числі під проводом старих кооператорів. Виявлені документи дають підставу зрозуміти, який висновок зробили більшовики з цих невдалих спроб у 1920 р., а також обґрунтовують появу всієї подальшої силової політики, котра знадобилася керівникам партії для вирішення „поголовного кооперування” населення у 1930-х рр.

Не помічене в історіографії останнє у 1920 р. як інструмент радянської влади для створення на практиці реорганізаційних заходів у кооперації відбилося в першу чергу у знайдених документах. Про це також свідчать матеріали Першого об'єднаного кооперативного з'їзду в Москві 7 червня 1920 р. (де були присутні представники від усієї старої кооперації, у тому числі української). Якраз саме він підтверджує причетність в усіх знайдених архівних документах (у деяких випадках без конкретних підписів) перших осіб радянської влади до боротьби за „поголовну кооперацію” населення в 1920 р.

Виявилось, що боротьба більшовиків за підпорядкування його державі у 1918–1920 рр. відбувалася в першу чергу в лавах старих кооператорів. Але наявних слідів її не знайдено в історіографії протягом більш як двадцятирічного вивчення цієї проблематики. Це пояснюється важливістю для партії приховати такий напрям політики для повторного впровадження. Його слідів майже нема в архівних документах, тому що політика „співробітництва” із старими кооператорами у 1918–1920 рр. мала сумні наслідки для партії. Остання вже не могла повторитися навіть в більш сприятливих умовах через їх досвід в цілеспрямованій радянській

організації, а, щоб рухатись більшовикам уперед була необхідна тільки „поголовна кооперація” населення⁴. Ленін був змушений встановлювати неп, що припинило індустріалізацію країни й відсунуло її у 1930-ті рр.

Період „поголовної кооперації”, населення за допомогою дій старої кооперації в 1918–1920 рр. надав наполегливості загальній політиці радянської влади індустріалізувати країну. В її контексті розкривалися супровідні дії, які були необхідні, щоб підпорядкувати населення державно-монополістичному керівництву.

В. Ленін помилково високо оцінював роль співробітництва із старими кооператорами протягом 1918–1920 рр., постійно визнавав за ними локомотивну роль у „поголовному кооперуванні” населення. Він вважав, що з їх допомогою можна вирішити як економічні питання розподілу продуктів у країні, так і політичне – „поголовне” об’єднання населення в кооперацію. Від цього проекту він відмовився тільки восени 1923 р., окреслюючи дві паралельно діючі програми перебудови суспільства: „за одне–два десятиріччя” створення радянського соціалізму з силовою специфікою підходів до подальшої побудови останнього у країні та другої програми – продовженої розбудови соціалізму „на епоху”, котру потрібно будувати „завдяки непу”.

Аналізуючи документи 1930-х рр., можна побачити, що сталінська „поголовна кооперація” населення повністю виключила спосіб співробітництва із старими кооператорами, на якому так довго наполягав В. Ленін. Саме вони звели нанівець всі намагання радянської влади, вибудовані в 1920 р. Старі кооператори зруйнували Центроспілку як об’єднавчий орган усіх видів кооперації, який потрібен був партії, організували протидію останній великій масі населення з допомогою листівок, агітаційної літератури, пропаганди, спрямували на боротьбу з нею дрібних виробників, саботували розпорядження радянської влади, вдаючи її союзника.

Дрібні виробники у тому числі під керівництвом старих кооператорів, відстоювали свої інтереси перед владою, особливо в Україні, проти головного ворога – більшовицької політики класової боротьби з останніми представниками інституту приватної власності. Вони виступали у соціально-економічній і політичній боротьбі в поєднанні з національно-визвольною, щоб під відповідними гаслами розширити коло своїх однодумців за рахунок додаткових активних сил. Таке складне переплетіння економічних інтересів і національно-визвольних гасел давало можливість керівникам опору радянській владі вуалювати у свою чергу власні економічні інтереси – зацікавлення в умовах приватногосподарського розвитку, де вміло підпорядковували собі дрібних виробників, як у власній вотчині, ще з дореволюційних часів.

Вже такий факт пояснював владі на майбутнє необхідність витискування старої кооперації із змички старий кооператор – дрібний виробник.

Підтверджуючі факти їх загального протиборства знайдено у відкритому після „перебудови” архіві СБ України. Вони дали цілісне уявлення про вагомий та дуже складний процес боротьби дрібних виробників проти радянської влади в Україні. Архівні матеріали допомогли відтворити соціально-економічні явища, котрі були закриті останньою через неспроможність більшовиків подолати складний процес довгого (до 1930-х рр.) непідпорядкування їй населення – дрібних власників.

По суті організоване протистояння останніх існувало з 1918 р. У будь-який момент вони могли сконцентрувати свої зусилля й скинути радянську владу в силу небажання ставати найманими робітниками і назавжди лишитися можливості мріяти про власну землю та її примноження чи власну майстерню (особливо, коли такий шанс був поруч у відсутності поміщиків і представників великого капіталу та сприятливих умов, що склалися при розпаді Російської імперії).

Аналіз архівних документів надав можливість прослідкувати не тільки „пропущені” дії більшовиків в історії, а й причини, котрі змусили радянську владу закрити історичні джерела.

Так, протистояння населення у 1920 р. було викликано помилками в діях партії, її непродуманим ставленням („взаємовідносин” на добровільних началах) до старих кооператорів, які не спокусилися запропонованим від більшовиків власним зиском у розподілі продуктів харчування в країні у важкі роки розрухи в народному господарстві. З вивченням документів з’ясувалася причина протистояння населення в 1920 р. „поголовному кооперуванню” – швидке встановлення повного контролю з боку радянської влади у процесі об’єднання приватногосподарських товариств в єдину кооперацію. Складність кооперативного об’єднання через недосконалість заходів у виконавчих органах Центроспілки була надзвичайною. Не дивно, що в партії відбувався постійний пошук шляхів і методів загального кооперування для підпорядкування населення. У період після закінчення громадянської війни та під час розпочатого діалогу із старими кооператорами для спільних дій в управлінні розподілом продовольства об’єднаної кооперації виявилася бажання протиборствуючого табору використати „взаємовідносини” з радянською владою на свою користь, щоб завуальовано викликати нову селянську війну.

Матеріали про поточну виробничу діяльність дрібних власників у документах знаходяться не в окремому підрозділі, а у всьому архівному масиві, що стосується організаційного влаштування сільськогосподарського, кустарно-ремісничого й кооперативного виробництва, де обов’язково було присутнє дрібнотоварне. У праці використано архіви в Україні – ЦДАГО, ЦДАВО, СБУ та у Росії – РДАСП, РДАЕ, ДАРФ.

Історіографія розвитку суспільства у період до Другої світової війни включає різні світоглядні підходи істориків: радянського періоду і змінений погляд науковців після відкриття нових матеріалів в архівах.

Найбільші здобутки радянської історіографії періоду непу було досягнуто у загальних працях Ю. Полякова, Е. Генкіної, В. Дмитрієнка [135, 141, 185]. Серйозну роботу про історію націоналізації промисловості в Україні написав П. Гудзенко [137].

У 1960–1970-х рр. було зроблено наступні кроки в розширеному вивченні питань нової економічної політики – Архиповим В., Морозовим Л., Биковою С., Задависькіною Ю., Берхіним І. [129, 200, 209, 219, 244]. У кінці 1970-х рр. також розпочалися різні аспекти дослідження непу. В цьому напрямі було створено велику працю Н. Селунської „Изменение социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов” [192].

У 1960-х рр. вийшли великі загальні колективні праці в Академії наук України „Історія селянства УРСР” (у 2-х томах) та „Історія робітничого класу УРСР” (у 2-х томах) [144, 145].

В 1980-х рр. було опубліковано статті, щодо визначення специфіки перехідного етапу: В. Дмитрієнка, В. Данилова, Л. Морозова, С. Кульчицького у збірнику „Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму” (М., 1986 р.). У них розкривалися теоретичні основи й закономірності розвитку непу. В збірнику на новому рівні знань було досліджено принципи багатукладності економіки на шляху до її усуспільнення і ленінську концепцію соціалістичного будівництва, зокрема в умовах непу. Нова економічна політика була розглянута істориками у ньому як перехідний період від капіталізму до соціалізму та його перемогу після першої п’ятирічки. На цих концептуальних основах з’являлися дисертаційні дослідження й монографічні праці в Україні у наступні роки [153, 200, 212]. Радянська історіографія і в 1980-х рр. ще успадковувала політико-ідеологічну основу курсу історії ВКП(б), тільки на новому рівні стосовно до суспільних наук [190, с.64; 191, с.286; 140, с.430].

З першими спробами іншого погляду, особливо на нову економічну політику як надію у розвитку нових відносин з оптимістичними оцінками непу як шляху країни в напрямку до першої у світі ринкової соціалістичної економіки виступили В. Попов та М. Шмельов [186]. Розпочалася кампанія „виявлення білих плям в історії”, потім – викриття тоталітаризму й наступного розвінчування міфів в останній. Дослідники поставили собі мету – правдиво розкрити минуле і розповісти про справжній розвиток радянського суспільства. У витоків цієї кампанії стояли відомі в суспільстві імена вчених, котрим довіряла громадськість – Р. Медведєв, Ю. Афанасьєв, Д. Волкогонов, О. Лацис. Розгляд пройденої історії вони розпочали від лідерів більшовиків, які зцементували партію та розбудували радянську країну. Широкомасштабне розвінчування вождів розпочалося Д. Волкогоновим із викриття прагнень до одноосібної влади генерального секретаря І.В. Сталіна й далі, до „розкриття” всіх інших лідерів [134].

Сучасні дослідження істориків відрізнялися від попередніх зміною в методології та встановленням нових теоретичних засад у пізнавальному процесі щодо минулого. В їх працях нова економічна політика також розглядалася під кутом зору сучасних позицій, показувалася паралель між суперечностями

ринкових відносин і адміністративно-командними заходами у 1920-і роки.

Науковці вивчали окремі форми організацій як різновид дрібнопідприємницької господарської діяльності. Відбулися зрушення в дослідженні основ дрібної власності й загальних підходів до різних форм підприємництва, особливо у період нової економічної політики. Нові підходи та конструкції перекреслили всі попередні погляди на неї.

Категоричне відречення від усіх цінностей радянського періоду історії негативно відбилося на багажі загального досвіду, який давала соціалістична розбудова. В зв'язку з цим більш доцільно формувати сучасні концептуальні підходи і робити висновки, виключаючи політико-ідеологічні стереотипи. Відкриті архіви дали можливість уявити загальний складний процес великих переломів у міжвоєнний період, побачити й зрозуміти (між великими історичними відправними віхами) боротьбу між різними поглядами на розвиток суспільства.

Український народ брав активну участь в усіх історичних подіях у державі. Територія України найбільше постраждала від них. Учені в загальних працях із багатьох сторін висвітлили цей непростий період. Їх цікавили осмислення сутності самої „диктатури пролетаріату”, взаємодії економіки та політики і ролі комуністичної ідеології в управлінні країною, компроміси, поступки влади на різних етапах нової економічної політики й у цілому в довоєнний період. Є багато спеціальних праць, присвячених окремим важливим питанням тієї епохи.

У 1990-х рр. до проблем тоталітаризму звернулися провідні українські вчені – В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький, В.М. Ткаченко, Ю.І. Шаповал [138, 139, 147, 206, 207]. Вони вибудували науковий підхід до розуміння останнього в Україні з національної точки зору.

Серед узагальнюючих глибоких досліджень, особливо періоду непу в УСРР, насамперед варто виділити праці С.В. Кульчицького, які висвітлили історичні процеси того часу. До них у першу чергу відносяться такі: „УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.)” і „Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.)”. Науковець під новим кутом зору розглянув лєнінські погляди на неп як єдино можливу політику в складних обставинах для радянської влади в країні й заклав у своїх дослідженнях теоретичну основу з цих питань. У 1980-х рр. досліджувалася кооперативна політика в Україні. З цієї тематики захищено дисертації, написано монографії, котрі дали новий науковий соціально-економічний матеріал на базі архівних джерел для поглиблення знань із проблем непу [173, 176, 247].

Серед сучасних досліджень, присвячених новому етапу вивчення дрібної власності в окремих галузях економіки, можна назвати праці О. Пиріг „Ринок і торгівля України (історичний аспект)” [182]; В. Калініченка "Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження" [146]; О. Сушка "Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект" [198]; Бут А. „Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг." [240];

Лантух В. "Торгівля в Україні в 1921–1932 рр." [246]; В.Подгаєцький „Социальная структура населения городов Украины в годы нэпа: (Опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923–1926 гг.)” [249]; В. Колесника „Історіографія нової економічної політики в Українській СРР” [149].

Вийшли в 2006 – 2007 рр. статті, які піднімають нові погляди на соціально-економічні процеси в Україні в важливий період між світовими війнами: Волоснюк Ю., Голець В., Гримич М., Каташинської Л., Ковальова С., Кулинич С., Половець В., Сидорович О., Шаповал Л. [213, 214, 215, 218, 221, 228, 230, 236, 237].

Деякі сторони дрібного виробництва в окремих регіонах Росії висвітлили останні захищені дисертацій у РФ [238, 239, 241, 243, 245, 248]: В.Григоровою „Кустарные промыслы Черноземного Юга России и их роль в создании заводской металлургической базы сер.ХVII – сер. ХVIII вв.” у 2006 році; О.Анисимовою „Кустарные промыслы Симбирско-Ульяновского Поволжья конца XIX – второй половины XX вв.” в 2003 р.; А.Єрмишиною „Кустарное производство: этнологические аспекты. На материалах Центрально-промышленной области конца XIX – начала XX вв.” у 1999 р.; Т.Лактюнкіною „Кустарно-ремесленное производство и промыслы на Южном Урале в конце XIX – начале XX вв.” у 2003 р.; І.Блохіна „Мелкое и среднее предпринимательство в социальной структуре современного российского общества” у 1997 р.; О.Ніколаєва „Мелкая промышленность и кустарные промыслы Сибири в советской кооперативной системе 1920 – сер. 1930 гг.” у 2000 р.

В 2000-х рр. ще продовжується дослідження складного приватногосподарського процесу у кустарно-ремісничому виробництві в радянській системі у своїй більшості по регіонах.

Інтеграцію дрібного власника у радянське суспільство (на прикладі кустарно-ремісничої промисловості УРСР) не висвітлено в історіографії, але вона проходить червоною ниткою через всі перебудовчі процеси в державі з кінця XIX ст. Ця проблема визначила загальний еволюційний процес в суспільстві перетворення населення до нових форм й з’єднала феодально-капіталістичний та радянсько-соціалістичний устрої, в умовах яких інтеграція у державно-монополістичну систему відбувалася, як необхідна складова підпорядкування населення в умовах єдиного процесу встановлення державно-монополістичного управління.

В центрі уваги важлива дійова особа XX ст. – дрібний виробник, котрий став об’єктом перебудови до стану найманого робітника через потребу його у великій кількості для індустріального розвитку країни. Його перетворенням займалися уряди за допомогою різних підходів феодально-капіталістичного й радянсько-соціалістичного характеру через необхідність встановлення над ним державно-монополістичного управління. Важке питання необхідного реформування дрібного виробництва до нових відносин вирішувалося з великим запізненням, тому і відбулося у радикальних формах та в умовах революційних подій, щоб створити потенціал необхідного державно-монополістичного

управління для перебудови суспільства. Таку діючу форму для його перетворення довгий час не вдавалося встановити, й уряди змінювали тактику, щоб здійснити перебудову. Суспільство протягом тривалого часу не підкорювалося ані реформуванню імперської доби, ані намаганням інших урядів капіталістичного напрямку. Радянська влада підвела форму диктатури для створення необхідних умов для державно-монополістичного управління країною. Але навіть і вони не підпорядкували суспільство для потрібного реформування. Воно відбулося лише за допомогою сталінського терору.

Лише за додаткового силового впливу сталінської доби дрібний виробник відчув приречене для себе становище, підкорився владі та перейшов до найманого стану. Партія більшовиків знайшла необхідний шлях до індустріального розвитку країни, ту завершальну складову, у першу чергу матеріальну, в особі дрібного власника, котрий продукував товарну основу найбільш важливу для одержання засобів виробництва для індустріалізації – експортний хліб⁵.

Під таким кутом зору розглядається історичний розвиток, який майже повністю відбився на інтеграції дрібного виробника-власника у радянську систему господарства. З цієї відправної точки зору й впливає аналіз усіх загальних праць радянського і пострадянського періоду, котрі одержали новий фундамент.

Інтегрування малоземельного селянина в індустріальне суспільство визначило його шлях як дрібного виробника через кустарно-ремісничє виробництво та фермерство в сільському господарстві; кооперативні відносини; до найманого стану робітника фабрики, заводу, колгоспу.

Процес інтегрування відбувався як у дореволюційну, так і в радянсько-соціалістичну епохи. Його можна розмежувати за схемою, котра висвітлює етапи розвитку інтеграційного процесу. Найважливішою складовою є загальний високий рівень боротьби скупників і різних посередників проти встановлення державно-монополістичного контролю влади над дрібними приватногосподарськими відносинами. Процес інтегрування дрібних виробників у країні поділяється на такі етапи:

I. До більшовицької революції відбувся столипінський період реформування. Уряд спробував в умовах самодержавства здійснити державно-монополістичне управління у країні. В першу чергу він намагався притягти велику кількість малоземельних селян до капіталістичної системи суспільства через кустарно-ремісничє виробництво й фермерське господарство, надати їм місце роботи та створити умови для подальшого розвитку.

Столипінські реформи повинні були еволюційним шляхом розвинути у суспільстві лад "цивілізованих кооператорів", за висловленням В.Леніна, і за допомогою впливу державно-монополістичного управління в країні та швидкими темпами спрямувати його (цей високий рівень) у майбутньому до соціальних удосконалень, перемагаючи протистояння великого й дрібного капіталу. За капіталістичних умов на початку XX ст. Столипін боровся у першу чергу за створення матеріальної основи для експорту хліба.

У той період, за архівними даними, відбулися державне інвестування кустарно-ремісничого виробництва з 1908 р. і допомога земств в організації кооперування малоземельних селян. Тільки у період Першої світової війни на невеликому просторі й під впливом вимог тяжких обставин здійснилося підготовлене урядом П. Столипіна державно-монополістичне управління в практиці застосування держкапіталізму у кустарно-ремісничій промисловості для військових потреб. (Це явище хоч і відбулося під час змушених обставин війни, але виявило велику перспективу своїх можливостей). Прояв пошукового потенціалу влади у союзі з виробництвом без посередників, що визначив в форму державного капіталізму під час Першої світової війни, показав той необхідний позитив на практиці, котрий тривалими зусиллями намагався запровадити П. Століпін.

II. Після Жовтневої революції відбулося інтегрування дрібного власника в радянське господарство за допомогою державного управління його виробництвом. Диктатура нової влади надала можливість підступити до його регулювання, але не шляхом реформування, а воєнно-комуністичними заходами: націоналізації, експропріації, реквізиції дрібної власності. Це відбулося на противагу більш сприятливому для приватногосподарської природи державному регулюванню у столипінський період.

Силові умови більшовиків змусили підкоритися дрібного виробника під час протистояння в громадянській війні, а після закінчення військових баталій партія розпочала наступ у формі економічної політики за допомогою різних форм кооперації. Їй належала загальна форма „поголовного кооперування” населення: через комунізацію у „виробничо-споживчі сітки комун” у 1918 р.; в споживчу комуну у 1919 р.; в Центроспільку у 1920 р.; в кооперативи та колгоспи у 1930-х рр.

Створення державно-монополістичного управління народним господарством в умовах економічної політики після воєнно-комуністичних дій провалилося навесні 1921 р. Цей період наступу радянської влади на дрібного виробника з одноосібними інтересами можна розглядати як невдачу стратегії В. Леніна.

III. Створення державно-монополістичного управління на „взаємних умовах” з дрібним виробником в умовах нової економічної політики, що у свою чергу підрозділяється: за допомогою зрівняльної податкової системи в 1922–1923 рр. для дрібних власників і за ленінською програмою 1923 р. „завдяки непу” будувати соціалізм „на епоху”.

Після провалу державного управління – інтегрування дрібного виробника до радянської системи через зрівняльну податкову політику партія почала розбудову приватногосподарського господарства за новим ленінським напрямом завдяки непу.

Під впливом наміру більшовиків до остаточного відступу перед протистоянням дрібних власників впроваджується для більшості в партії вимушена спроба (котру не поділяла значна частина її членів) додатково пристосуватися до останніх у країні в 1924–1926 рр. (пільговий період для

дрібного товаровиробництва), щоб встановити взаємовідносини з ними й розпочати облік і контроль. На цей намір вплинула програма В. Леніна, розгорнута в статті „Про кооперацію”, „завдяки непу” будувати соціалістичне суспільство.

Державно-монополістичному управлінню на „взаємних умовах” перешкодив, в першу чергу, розквіт тіньової економіки дрібних виробників з ефектом подальшого розповсюдження всеохоплюючої підприємницької стихії, з якою радянська влада не могла впоратися. Незважаючи на пільгові умови для виробництва, на які додатково пішли більшовики, продовжувалося розростання тіньової економіки, яке викликало термінову необхідність її підпорядкування до обліку та контролю. Дрібна всеохоплююча підприємницька стихія, що розповсюдилася за рахунок тіньового нагромадження капіталу, стала новою загрозою для радянської влади.

IV. Сталінський період державно-монополістичного управління: завершення в 1930-х рр. інтегрування дрібного власника у радянське господарство за допомогою воєнно-комуністичних заходів державного управління й форми одержавлення дрібного виробництва – „поголовне кооперування” у кооперативи та колгоспи в умовах наздоганяльної радянської модернізації.

Під кутом зору етапних перетворень у праці розглядається інтегрування дрібного виробника (в першу чергу малоземельного селянина) в індустріальне суспільство, його шлях перетворення до дрібного виробника через кустарно-ремісничє виробництво й фермерство у сільському господарстві (через колгосп та кооператив) до найманого стану працівника фабрики, заводу, колгоспу. Саме так і склався процес його інтегрування, котре розпочалося до революції й продовжилося після неї. Поведінка дрібного виробника під час державного перетворення визначила ставлення влади до нього у процесі реформування суспільства.

Дореволюційні перетворення розглядаються історіографією як історичний процес реформування країни в напрямку до капіталістичного розвитку, а радянська історіографія висвітлила приватногосподарський сектор із позиції теорії класової боротьби як „дрібнобуржуазну стихію”, котрою потрібно було державно оволодіти більшовикам. У зв'язку з вищенаведеним кутом зору на проблему і було по-різному розкрито цей історичний період.

Таким чином, до „перебудови” радянського суспільства був неможливий та перспективно закритий сам шлях вивчення дрібного приватногосподарського підприємництва, й тому радянська історія нової економічної політики не вивчала в умовах соціалізму і побудови комуністичного суспільства „інтеграцію дрібних власників”. Не існувало в СРСР інституту підприємництва, який був би визначальним у цьому підході, котрий ніс основне навантаження в розумінні проблеми перебудови дрібних виробників у суспільстві. Партія у важкій скруті переборювала 30% населення (в Україні – більше) підприємницького типу в суспільстві на протязі всіх років за життя Сталіна та зробила багато вузлів у

цьому процесі, які були викриті з „перебудовою”. Радянська влада прийняла естафету після Сталіна й не хотіла відкривати свої сховища, щоб запобігти в масах зневіри до її курсу побудови розвиненого соціалізму.

Разом з тим в історіографії радянського періоду щодо узагальнюючої проблеми непу зроблено чимало. Через недоступність матеріалів про приватногосподарський розвиток дрібних виробників у суспільстві дослідникам не відкривався шлях до об’єктивного розгляду проблеми цього яскравого періоду творення нових підходів більшовиків до дійових типів програм управління у країні, перше в світі застосування яких надало пізніше конкретні практичні результати деяким державам (так, наприклад, у Німеччині після 1945 р. було застосовано „третій шлях” розвитку суспільства, визначений для майбутнього в СРСР В. Леніним ще у 1923 р., „завдяки капіталістичним відносинам будувати соціалізм”).

Безумовно, праці науковців радянського періоду мали тенденційне спрямування, близьке до курсу історії ВКП(б), відредагованого Сталіним, але сама сутність тієї епохи має своє визначення в побудові нового, соціалістичного утворення у світі.

Новий напрям праць в історіографії відкрила горбачовська „перебудова”, коли до рук істориків, письменників, публіцистів потрапили важливі документи, які засвідчили нові для радянського народу і навіть несподівані для більшості сторони боротьби більшовиків, корі вони здійснили при перебудові феодально-капіталістичного суспільства для індустріалізації країни. Тут виявилися різні підходи вже у самих дослідників. Тяжкий „перебудовчий” процес вплинув на все суспільство.

Тематична добірка праць, які поповнили наукові розвідки цього періоду, була зумовлена грантовими замовленнями. Тому дослідники, працюючи на нових матеріалах, різко звернули з радянської ілюстрації курсу історії ВКП(б). Відкрите населенню минуле з життя країни не відтворювало тих великих перешкод, із котрими зіткнулися в побудові радянського суспільства керівники партії. Виявилося, що курс історії ВКП(б) не збігався у важливих деталях із тим, що пройшов народ, щоб одержати високорозвинену індустріальну країну в короткий термін. Він із погляду відкриття нових важливих фактів виглядав парадним, щоб маскувати подробиці життя малограмотного населення країни, яке воно пройшло в боротьбі за невеликий проміжок часу. Парадна історія, створена на великих жертвах комуністами для гордості майбутніх поколінь за нову країну й дорогу батьків, мала на зворотній стороні своєї розбудови настільки великі жертви, про які не здогадувався народ. Особливо вражаючою була їх сукупна кількість за 70 років. Обвал інформації в перебудовчий період змінив свідомість радянських людей.

Цей негатив (та ритм його розповсюдження), на нашу думку, мав і сценарне походження. Він був уміло підведений. Ідеолог „холодної” війни З. Бжезинський не відрікся від свого творіння [131, с.11]. Це відвернуло від минулого життя велику кількість людей та створило умови до сприйняття інших відносин,

протилежних радянському розвитку, – самих цинічних і хижацьких способів приватногосподарського безкерівного виживання, так званих „ринкових відносин”, які вимагали МВФ, щоб надати черговий кредит країні для виживання, й гуманітарні світові конференції з грантами для науковців для їх підтримки.

Об’єднані зусилля капіталістичного світу не пропали даремно. Він виграв „холодну” та „інформаційну” війни. Натомість СРСР перетворився на одноосібні князівства з взаємоконфліктними національними чварами. Історіографія знову відзначає новий тип ранньокапіталістичних відносин у країні, але на первинному етапі їх розвитку, хижацького розподілу, переділу сфер впливу тощо.

Взірцевий напрям мети, шлях до соціалізму для радянського суспільства, що був знайдений В.Леніним у 1923 р. – рівень „цивілізованих кооператорів” (до якого він закликав радянський народ своїм визначенням – „учитись, учитись, у читись”) – тепер буде досягатися в багатьох колишніх республіках СРСР через західний тип модернізації, якого дотримується європейська інтеграція.

В. Ленін у 1923 р. „на епоху” відкрив шлях до соціалізму через рівень „цивілізованих кооператорів”. Таким чином, Росія, яка намагається продовжити його, має всі можливості досягти високого рівня розвитку. Україна, залежачи від російських енергоресурсів, не витримує європейського шляху модернізаційного поступу.

Історіографію її повернуто від радянського минулого в новому політичному напрямі. Відбувся її перегляд під кутом зору „нової концепції гуманного і демократичного соціалізму” [149, с.121].

Дослідники повернули увагу з радянської до національної історії, цілеспрямовано відкриваючи населенню історичне минуле з життя країни на рівні сенсаційних викриттів, великих страждань народу.

Парадна історія під редагуванням Сталіна, 1938 р. народження в цих промінях софітів виглядає вражаючою. Гордості у нових поколіннях у ХХІ ст. за історичний шлях батьків не спостерігається.

Вразливі „нові свідоцтва” показали історіографію в період 70 років спрямованою, зробили тяжку негативну домінанту в молодого покоління.

Інформаційний блок, підведений в Україну на національній хвилі представниками західної української діаспори, психологічний стан якої дуже довго був пригнічений, ніс багаторічне невдоволення за вимушене тяжке життя на чужині, визначив єдину загальну складову. В інформаційному блоці було використано важкі умови життя радянських людей після „перебудови” й ступінь концентрації викритих негативних фактів радянської історії.

Під впливом українських науковців канадського та американського походження із збереженою рідною мовою нова українська історіографія відкинула шлях розгляду радянської історії й сам напромак об’єктивного її висвітлення. Вона утотожила сталінізм та радянський соціалізм в єдиній категорії.

Науковці рішуче піддали свої історичні праці впливу домінуючої ідеї національної розбудови країни. Вони нехтували аналіз різновидів тоталітаризму,

Щоб зрозуміти природу цього інтеграційного явища історичних знань та вплив „позитивних здобутків зарубіжних дослідників”, треба для пояснення серйозно відійти на велику відстань від цих сучасних оцінок у минуле. Слід згадати для розуміння такої оцінки, що природа дрібного виробника найбільш непроста. Вона перебирає на себе всі можливі відтінки пристосування в соціальному складі населення. У силу свого підневільного існування ця природа завжди виявляє свій прихований потенціал, здатність вирішувати на свою користь завдання не відкритим способом, а тишком-нишком.

В Україні розвиток капіталістичних відносин додав із 1917 р. силу для дрібних власників, зацікавлених національною владою УНР у той час, – особливо старих кооператорів. Тому у період 1920–1921 рр. в Україні так яскраво проявився вибух селянської війни, якого радянська влада не чекала. Вона не могла дуже довгий час підкорити дрібних виробників в Україні. Й ця активна боротьба великої кількості вміло піднятого населення було тією причиною, яка спонукала більшовиків хірургічно відсікти інститут дрібної власності в Україні. Майбутні загальні умови радянського соціалістичного життя, як вони вбачали, полягали саме у відокремленні цієї останньої від трудівника з нескладеною громадянською позицією, ліквідації в нього почуття наживи. Боротьба дрібних власників проти радянської влади, у розширених хронологічних рамках дала уявлення щодо продовженого процесу з 1918 р., який тривав до 1930-х рр.

Щоб розібратися в підходах західної історіографії, що стала взірцем до інтеграції історичних знань уже пострадянських дослідників минулого, треба виділити ту її частину, котра склалася в результаті непростих процесів. Без нових документів не зрозуміла їх точка зору, з якої науковці підходять у своїх працях до складного історичного процесу в Україні після 1917 р. У період Другої світової війни, особливо на території України, ближчої до західних кордонів з’явилося продовження боротьби дрібних власників, які довгий час залишалися в тіні, проти радянської влади. Кількість останніх була вже значно меншою, ніж до 1930-х рр. Вони, що почали боротьбу у період Другої світової війни, в особі радянської влади визначили для себе до кінця свого життя найзапеклішого ворога (у всьому повинного), що змусив їх працювати в найманому стані на фабриках, заводах, у колгоспах, віднявши їх власність та економічну самостійність.

У радянській історіографії дрібний виробник-середняк був тією фігурою, яка максимально сама працювала або без найманої робочої сили, або із сезонним помічником у кількості 1–2 осіб. І саме ця масова категорія, за яку боролася радянська влада, перейшла не одразу, але на бік останньої. Особливо масово вона остаточно визначилася й залишилася на її боці під час вільного вибору за умов гітлерівської окупації, свідомо погодившись на державну експлуатацію на фабриках, заводах, у колгоспах взамін праці на боці німецьких нацистів.

Інша категорія дрібних виробників теж відійшла на бік радянської влади. Вона зробила вільний вибір до 1930-х рр. у період непу між державною та нищівною експлуатацією з боку куркулів, непманів, скупників. Цей важливий самостійно зроблений соціальний вибір можна переконливо визнати, виходячи з

факту існуючого дореволюційного аналога – переходу кустарів і ремісників під час Першої світової війни до найманих працівників держави, який документально вже простежувався в історії у період після столипінських реформ, до революції. Це був, дійсно, самостійний вибір у дрібних власників.

Дрібний виробник, наприклад, у кустарно-ремісничих промислах добровільно обирав працю кустаря чи ремісника за замовленням держави (котра вона йому пропонувала) під час Першої світової війни, протиставляючи себе найманому становищу в скупника й куркуля. Він спеціально брав кредити у держави, щоб відкупитися з кабали останніх і працювати на її замовлення.

Такий вибір, очевидно, показав велику перевагу політики державного капіталізму в феодално-капіталістичних умовах, яку, на жаль, не вдалося здійснити П. Столипіну. Тільки під час скрути були „покликані” локальні функції влади, які вагомо показали перевагу зв'язку державного керівництва й дрібного виробництва у кустарно-ремісничих промислах. Але перевести країну, усунувши посередника, самодержавство було неспроможне зробити перед його активними протиборствующими діями, які сягали повного знешкодження всіх, хто посягнув на підводну течію нагромадження.

В умовах силового становлення радянського устрою більшовикам вдалося відняти у дрібних власників можливість примножувати за рахунок приватногосподарських форм та безконтрольної нищівної експлуатації дрібне виробництво. Дрібні власники підпорядкували собі дрібних виробників і жорстоко боролися з будь якою владою за свою вотчину, бажаючи залишитися на своїй батьківщині в умовах приватногосподарського способу існування без державно-монополістичної форми управління.

Силові дії радянської влади (й ступінь їх примноження) були пов'язані з широким масштабом організованого протистояння, зокрема в Україні. Тільки вимушені з неї виїхати дрібні власники переставали загрожувати новому устрою. У результаті тимчасової поразки вони назавжди залишалися цілеспрямованими борцями з радянською владою. Дрібні власники надовго ставали емігрантами, але з надією приїхати та повернути приватногосподарське життя в Україну. Вся боротьба їх була у першу чергу протистоянням класу дрібних підприємців радянській владі, спрямована на приватногосподарський спосіб життя на їх батьківщині. Й на цій основі (класової непримиримості всім її умовам) будувалися дослідження вчених діаспори.

Факти, що відбувалися в історії України, будемо намагатися об'єктивно висвітлити на знайденій документальній основі та розширених рамках хронологічного дослідження. У них легше прослідковується тенденція історичного процесу боротьби класу дрібних підприємців за приватногосподарські умови життя в пануючому типі дрібного капіталістичного господарства в Україні. У першу чергу їх представниками були старі кооператори.

В своїй боротьбі останні й дрібні власники завжди робили ставку на союзників, щоб з їх допомогою справитися з радянською владою та устроєм, який забирав у них підприємницький характер виробництва: у 1918–1920 рр. – на

австро-угорський, німецький, польський уряди, дії яких ставали одразу ж окупантськими. „Похід австро-угорської армії в Україну в лютому 1918 р., тобто після укладення мирного договору між центральними державами та УНР, не має юридичних ознак інтервенції. Однак по суті це була інтервенція, яка згубно позначилася на становищі українського народу і призвела до падіння УНР. ...Поразка Петлюри (зумовлена, до речі, й небажанням Пилсудського допомогти у створенні великої української армії) призвела до остаточного придушення українського національно-визвольного руху” [154].

Ті ж мотиви проявилися в 1940-х рр., коли українські національно-визвольні сили робили ставку на німецьку окупацію. Боротьба дрібних власників велася з радянською владою під національними гаслами.

Архівні документи дали змогу виявити хід складного процесу боротьби дрібних виробників-власників проти радянської влади, з'ясувати соціальний склад останніх, виявити причетність їх до підприємницького типу відносин. Це спонукало до відображення боротьби в історичних працях, які наповнили сучасну українську історіографію. „Публікації зарубіжних досліджень сприятливо позначаються на розвитку української історичної науки, які оперативно знайомлять з їх поглядами на українське минуле, інтегрують вітчизняних вчених до вивчення явищ тоталітаризму, включаючи його радянський різновид. Видання і перевидання зарубіжних досліджень має велике значення в процесі інтеграції історичних знань” [149, с.121, 123, 124].

Протестний рух із 1918 р., що відображено в історичних працях як боротьбу дрібних виробників-власників проти радянської влади, за підприємницький тип відносин, доповнив сучасну українську історіографію зарубіжними дослідженнями й вагомо позначився на об'єктивному розвитку вітчизняної історичної науки.

Зарубіжні дослідження принесли в Україну свій світогляд, діаспорну історіографію. Вона, подана через відповідні видавничі структури, стала для вітчизняних істориків взірцем для зміни радянської історіографії та текстів підручників для шкіл та вузів, для перегляду історії України.

Одним з цікавих досліджень, яке охоплює й період непу, стала праця Богдана Кравченка. Вона дає уявлення про світогляд істориків української діаспори на ті процеси, що відбувалися в Україні під кутом зору, який спеціально висвітлено вище. Його виділені слова (на обкладинці) перед початком розгляду історичних питань показують спрямованість його аналізу подій, які розглядаються в праці „Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в ХХ ст.”:

„До 1917 р. розвиток України після її приєднання до Російської держави був підпорядкований інтересам останньої. Завдання виправити модель такого домінування було важливим складником українського питання, як воно ставилося на початку цього століття. Однак внаслідок широкомасштабної колонізації українці зіткнулися на своїй власній території з меншиною, яку можна було назвати так лише формально. З погляду суспільного розподілу праці меншина

домінувала в стратегічних центрах соціального, економічного, культурного і політичного життя. Перед тим як українці змогли започаткувати і підтримувати національний рух, здатний змінити стосунки країни з Російською державою, їм спершу належало створити надійний ґрунт у соціально і політично активних секторах їхнього власного суспільства” [151].

Щоб до кінця збагнути цю ідею, побудовану під кутом зору національного самовизначення, потрібно додати більш відверті слова українського військового керівника Ю. Тютюнника: „Практична політика радянської влади сприяє розвитку української національної культури, будь-яка інша влада буде більше затримувати процес національного розвитку, ніж радянська влада. Національні сили будуть зростати більш посиленним темпом. Позиція національних сил у сучасний період, у тому числі й моя точка зору – не брати активної участі в активній соціальній політиці, а спрямовувати свої сили на підвищення економічного добробуту країни, піднімати економічний стан населення, його культурний рівень, оскільки все це сприяє розвитку національної самосвідомості. Радянська влада сама себе переживе... Завданням Партизансько-повстанського штабу є організація всіх антирадянських елементів з метою загального масового повстання, після чого УСРР замінена буде УНР” [43, арк.8, 14, 30].

Точка зору Б. Кравченка була доповнена оцінкою керівників УНР та склала політичну лінію поведінки українських національних представників різної пори як єдина програма домінування, захоплена головним спрямуванням соціально-економічного та культурного розвитку. Вищенаведені думки заземлює цікава оцінка грузинського національного лідера, котра доповнила політичну лінію в західній українській діаспорі: „Для українців, народу з такою звивистою історією, політика коренізації відкрила „зелену вулицю” для входження їх у коло державних націй”. Грузинський меншовик Н. Йорданія оцінював цю політику так: „З огляду на національні відносини більшовики підтримали неісторичні нації і вивели їх на шлях відродження. Наприклад, на наших очах створено Україну” [151, с.147]. Сторонній, незаангажований погляд на історичні факти стверджує, що радянська політика коренізації відкрила „зелену вулицю” для входження українців у коло державних націй та збагатила їх культуру (дала загальну грамотність й українську загальну письменність), економіку та, як і в 1918 р., надала незалежне їй географічне положення у максимально можливих для неї кордонах за рахунок як Російської імперії, так і СРСР до 1991 р.

Саме такі історичні дії радянської влади були вказані грузинським лідером та виділені для розбудови „неісторичної нації” на шлях її подальшого становлення. Історична наука з 1990-х рр. займалася виявленням антагонізмів у суспільстві й таким чином більше втягнулася в політичне його висвітлення. Незважаючи на велику кількість праць, особливо з періоду нової економічної політики у країні, історія 1920–1930-х рр. залишається ще малодослідженою.

Об’єктивно аналізуючи складні процеси та історично важливі події, можна скласти відправні етапи складного процесу інтеграції дрібного власника (на прикладі кустарно-ремісничого виробництва в Україні) у радянську систему

господарства. Знайдені архівні документи дали змогу відтворити соціально-економічні явища, котрі були закриті радянською владою через складний процес довгого непідкорення їй населення, по суті протистояння дрібних виробників, що точилося з 1918 р. і в будь-який момент могло скинути її через небажання ставати найманими робітниками, назавжди лишитися можливості власності й згрупувати навколо себе силу протистояння.

Інтеграція дрібного власника у радянську систему господарства, в процесі котрої останній перетворився на найманого робітника, змінила соціально-економічну структуру його природи. Створилися такі крайні типи населення: дрібний виробник, який сприйняв інтеграційний процес та адаптувався в радянську систему господарства, як найманий у держави працівник, у подальшому технічний і гуманітарний інтелігент. Друга частина з психологією індивідуального дрібного власника продовжувала обстоювати інтереси свого господарства, саботуючи все, що можливо в умовах влади, й організуючи у тіньовому режимі свою підприємницьку діяльність, чекала визволення від неї.

Розділ II. СТОЛИПІНСЬКИЙ ЕТАП ОРГАНІЗАЦІЇ РЕФОРМ. ІНТЕГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ДО ІНДИВІДУАЛЬНИХ ФОРМ ВИРОБНИЦТВА. СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ КУСТАРНОЇ СПРАВИ

Столипінський етап модернізації суспільства полягав зокрема у масовому створенні дрібних виробників шляхом розкладу селянської общини. Цьому сприяв закон 1906 р. про індивідуальну власність. П. Столипін сподівався сформувати капіталістичну форму виробничих відносин із допомогою державно-монополістичного керівництва, створення інститутів фермерства (хуторів) для майбутнього сільського господарства і кооперації (в тому числі кустарно-ремісничі промисли) як основи майбутньої індустрії. Особливо складним процесом для запровадження нових реформ у суспільстві виявилася проблема розселення населення країни.

Столипін розраховував запустити необоротний процес дальшого розвитку сільського господарства, у котрому економічна самостійність дрібного власника за короткий період досягне серйозного потенціалу для свого капіталістичного прориву в патріархальному суспільстві. Такий масовий перехід населення у нові виробничі відносини міг стати природною перешкодою для висхідної хвилі революційного руху. Революціонери-марксисты, дійсно, підтвердили на своєму партійному з'їзді в Лондоні небезпеку уповільнення його у країні через „розклад” селянства після запровадження закону про індивідуальну власність.

Запускаючи механізм масового створення дрібних виробників, Столипін передбачав високий ступінь відповідальності державного керівництва таким непростим процесом. Випущена на свободу хижацька природа первісного нагромадження капіталу в дрібних власників у масовому масштабі вимагала посиленого контролю й керівництва з боку держави. В протилежному разі дедалі зростаюча автономна сила останніх у міру його примноження могла здійснити свою егоїстичну дрібнобуржуазну мету в суспільстві та захопити владу, як це траплялося в інших країнах, коли прийшли до управління їх представники: Наполеон, Кавеньяк, Гітлер.

Ці ж сили, непідконтрольні державному керівництву, виявили себе після 1917 р., об'єднавшись у „дрібнобуржуазну стихію”, та, за словами Леніна, стали найбільшою загрозою дальшому індустріальному розвитку держави через дріб'язкові, одноосібні інтереси.

Ф. Енгельс писав про особливу силу намагань приватного власника до нагромадження, підкреслюючи, що „... у дрібного буржуа є надія, що завжди існувала, правдою або неправдою вибитися... І, навіть, розорившись, дрібний виробник не втрачав надію вибитися нагору” [143, с.417]. Така характеристика його психології дає розуміння рушійної сили вчинків останнього, позиції завжди стояти тільки на ґрунті грошових нагромаджень, за допомогою яких він неодступно мріє піднятися.

К. Маркс стверджував, що в усіх революціях дрібний власник братиме участь і від того, на котрому боці він буде знаходитись, саме та сторона й переможе. Ленін підтвердив знайдену Марксом характерну соціально-економічну рису дрібних виробників: „Соціальна природа їх завжди двоїста і дволічна як результат проміжного положення між буржуазією і пролетаріатом” [162, с.215]. Він визначив, яку практичну роль у революціях завжди відіграватиме дрібний власник: „...Дрібний буржуа ... був завжди резервом двох антагоністичних класів. Беручи участь у революціях, він займав те перемінне положення, від якого залежав результат революції, як від тої перемінної величини, що об'єднує мільйони і мільйони дрібних виробників” [171, с.115-117]. Але останній завжди був тільки на боці свого власного інтересу.

Столипін добивався розвитку капіталістичних відносин у країні й для цього використав природу нагромадження, з допомогою котрої створював руйнівну силу для перетворення патріархального суспільства економічними заходами, без великих потрясінь для нього. Він крок за кроком формував нову структуру для майбутнього капіталізму, починаючи з боротьби за вихід закону про індивідуальну власність у 1906 р. Для нього було особливо важливо створити необхідний механізм державного управління дрібними одноосібниками, за яким вони мали цілком підлягати уряду через податкові й інші законодавчі зобов'язання. Така умова була найголовніша в будівництві нових взаємовідносин влади і дрібних підприємців, щоб спонукати їх до підпорядкування.

Але разом із тим уже після столипінського правління у країні під час Першої світової війни існували факти, котрі свідчили про відсутність необхідного

державного керівництва. Куркулі й скупники – представники нових, капіталістичних відносин – підкорили своїй економічній владі дрібнотоварне населення країни і встановили свій посередницький процент прибутку між державною владою та виробником.

У період відсутності належного управління економікою визріла небезпечна всеохоплююча підприємницька самостійність, яка економічно підлягала лише конкуруючій силі великого капіталу, але мала свою власну дрібнотоваровиробничу вотчину. Намагання до нагромадження в дрібнотоварного власника спиняв тільки ще більший капітал, а не ліберальне управління країною.

Ленін підкреслював що „дрібнобуржуазна стихія” найнебезпечніша, що вона змете на своєму шляху будь-кого, хто їй перешкоджатиме. „...Головний ворог – дрібнобуржуазна стихія. Або ми підкоримо її своєму контролю й обліку, або вона скине робітничу владу неминуче, як скидали революцію Наполеони і Кавеньяки, що саме на цьому дрібновласницькому ґрунті і виростають. Так ставиться питання” [165, с.282]. Остаточне підкорення її затягнулося у країні на все ХХ ст.

Столипін намагався приборкати дрібну підприємницьку стихію з допомогою державно-монополістичного управління, використавши її силу для подолання патріархального суспільства. „Столипін вважав можливим вжиття найсуворіших заходів, самих надзвичайних законів у певних ситуаціях. Сумно відомі воєнно-польові суди столипінської епохи забрали тисячі життів, не рахуючи відправлених на заслання і на каторгу” [133, с.78].

Ленін теж усе робив, щоб охопити „дрібнобуржуазну стихію” обліком та контролем і підпорядкувати радянському керівництву. Вона не піддалася управлінню уряду Столипіна, знищила реформатора й скинула із себе радянську владу після спроби Леніна за „воєнного комунізму” „переломити” населення країни, щоб одержавити всіх в єдину форму „споживчо-виробничої комуні”, поголовно кооперувати.

Найголовніша мета дрібних підприємців – непідпорядкування державній владі. В умовах вільного життя воно надає дрібному виробникові додаткові засоби для нагромадження за рахунок прихованих прибутків від держави. У цьому спрямуванні, за висловленням Маркса, відображається його „найбільша надія, що завжди існувала,” – зробити свої нагромадження більшими за слабкої та неупорядкованої влади. Для дрібних власників стихія капіталістичних відносин – найкращі умови, де вони збагачуються й зростають „щохвилино і у масовому масштабі”. Останні спрямовані на те, щоб правдою або неправдою вибитися нагору, жадають для цього дедалі більшого капіталу, що є найбажанішим для їх природи. Тому вони стоять за анархію та за смутні часи, під час яких мають можливість найбільшого нагромадження без контролю держави над виробництвом.

Розвиток дрібновласницьких відносин, розпочатий Столипіним, не було закріплено належною державно-монополістичною владою. Нові, капіталістичні сили у країні підірвали реформи й створили собі умови для вільного розвитку.

Столипін їм заважав в умовах слабкого самодержавного управління. З його смертю скінчилися реформаторські спроби у цьому напрямі.

Форма масового привласнення податкових відшкодувань держави стала небезпечною в країні. Тому потрібні були негайні зміни у державному керівництві для підпорядкування йому дрібних виробників та усунення куркулів і скупників від посередницької й лихварської діяльності та експлуатації ними населення. Посилені дії необхідні були і для керівництва капіталістичними відносинами у непідконтрольному розвитку продуктивних сил. Однак заміни Столипіну в уряді Миколи П не було, що ясно підтверджують слабкі наступні спроби врегулювання існуючих проблем. Дрібні власники на шляху до нагромадження відстоювали своє бажання „вибитися” в умовах тієї єдиної можливості, що їм надавав перехідний період. Хто заважав цій силі, котра підіймалася у той час, того змītала на своєму шляху „дрібнобуржуазна стихія”.

Цей вибуховий процес нагромадження капіталу впливає на суспільство у різних напрямках та формах проявлення, але ніколи він самотїйно, без врегулювання його державою добровільно не підкоряється. Дрібний виробник примножує свою автономну силу, щоб захопити владу й закрїпити її якомога міцніше за допомогою свого капіталу, котрий при своєму примноженні надає йому дедалі більше шансів.

Особливу владу дрібна буржуазія одержала в Україні. Умови розвитку капіталістичних відносин тут до радянської революції створили сприятливі умови для зростання чисельності дрібних одноосібників. Відсутність національного великого капіталу, який у конкурентній боротьбі природним шляхом перешкоджав би максимальному розвитку дрібної власності, сприяла розвитку кооперації, особливо на селі. Відсутнє державно-монополістичне керівництво викликало збільшення кількості дрібних виробників та експлуатації ними дрібнотоварного населення. Внаслідок того, що первісний період розвитку капіталізму затримувався в краї до появи державно-монополістичного управління цим процесом ще і перехідними від патріархальних відносин формами розвитку, розквіт всеохоплюючої підприємницької стихії мав великий розмах, який сконцентрувався на селі у вигляді кооперації. Внаслідок такої ситуації, в цьому регіоні імперії склалася її могутня сила, котра нікуди при всіх правліннях не зникала, а тільки видозмінювалася. Як свідчення цього, вона з’явилася у період горбачовської „перебудови” та зайняла знову широкі позиції в суспільстві.

Дрібний власник може самотїйно існувати серед великої кількості населення країни та мати разом із тим серйозну автономну силу, примножуватися в сприятливих умовах. Саме у перехідний період від патріархальних відносин дрібний одноосібник, коли ще не вдосконалилися капіталістичні, й далі внаслідок революції зміцнив свої позиції. Такі складності в країні, природно, потребують, щоб не саморозвалитися, силових рішень у керівництві. На жаль, Центральна Рада і Тимчасовий уряд не мали потрібної в такий скрутний час влади. Наявність її разом із природною конкурентною боротьбою з великим капіталом вирішує проблему „дрібнобуржуазної стихії” у суспільстві, ставить її самотїйну рушійну

спроможність на своє місце. Радянська влада вирішила це питання лише за допомогою силових факторів сталінського керівництва і створення великої промисловості в країні у 1930-х рр.

При належному державному впорядкуванні нових виробничих відносин дрібні власники в переважній більшості щезають від природної конкурентної боротьби з великим капіталом. Вони переходять у самотні форми, наприклад, промисли – такі, як художні, антикварні, косметичні тощо, й стають доповненням до великої індустрії. В інших випадках дрібні виробники зникають, стають найманими робітниками фабрик і заводів.

Століпін відкрив механізм створення дрібних власників для капіталістичного розвитку з обов'язковою потребою державного керівництва за умов їх оподаткування, щоб у держави не з'явилися конкуренти – скупник та куркуль на селі. Останні при відсутності належного управління дуже швидко налагоджують процес нагромадження за рахунок продуктивної сили дрібного виробника, стаючи посередником і знижуючи державі процент прибуткового відсотка. Вони встановлюють подвійну експлуатацію населення країни.

Держава повинна для збереження природних багатств перетворити автономне становище дрібного власника в підпорядковану їй силу. Населення країни повинно бути підвладним їй за капіталізму та й за радянського соціалізму, поки воно знаходиться у перехідній стадії від патріархальних відносин, де стихійне нагромадження капіталу має найбільшу впливову силу.

В умовах розвитку капіталістичних відносин до встановлення державно-монополістичного керівництва у державі дрібний власник сам собі господар, веде тільки самостійну конкурентну боротьбу або до самознищення, або до перемоги та збільшення виробництва, відтісняючи своїх конкурентів під час економічного, політичного чи навіть кримінального протистояння. В разі перемоги він стає між державою і населенням країни для подальшого збільшення свого власного прибутку за рахунок недостатнього керівництва уряду.

Довготривале обмежене державно-монополістичне управління капіталістичними відносинами у країні в умовах слабкості самодержавної влади, призвело разом з іншими причинами, що загострили ситуацію, у дальшому до необхідності силового рішення – до диктатури у формі радянської влади.

Дрібний власник у системі суспільних відносин зайняв дуже серйозні позиції. Протягом ХХ ст. у країні відбулося рідкісне в історії його перетворення у державного працівника й навпаки. П. Століпін почав реформувати населення країни на початку ХХ ст. в дрібного виробника. Сталін здійснив пролетаризацію його у 1930-х рр. А „перебудова” М. Горбачова створила умови для знищення радянського ладу та через так звану „ринкову економіку” повернула приватну власність у країну, реанімувала дрібного власника через усе ті ж „перехідні” кооперативні форми виробництва.

Перший етап столипінського масового створення дрібних власників був особливим. Він проходив в умовах запеклої боротьби з переважною частиною населення патріархального суспільства. Століпін законодавчо створив критичну

масу дрібних виробників для подолання старих відносин, а вона вже у підсумку створила в країні всі наступні революційні ситуації. Другий і третій, „ленінський” та „сталінський” періоди перетворення відбувалися з не меншим запеклим опором дрібного одноосібника у період його пролетаризації й відчуження у нього власності. Четвертий, „перебудовний” етап, у кінці ХХ ст. перетворення у дрібних власників проходив теж із великими жертвами.

Дрібний власник, як одна з основних діючих осіб століття, став головним учасником перетворень двох протилежних економічних систем як інституту приватної власності, так і його одержавлення у радянській структурі соціалізму. Його значущість у країні була настільки автономною, що з нею не могли успішно справитися державні методи управління до революції, потім за радянської влади в 1917–1929 рр. Тільки особлива силова диктатура Сталіна в 1930-х рр. здійснила пролетаризацію всього населення. Але й вона не змогла до кінця перебудувати природу дрібного виробника до цивілізованого етапу в країні.

Земельною реформою 1861 р. царський уряд захистив інтереси поміщиків і тим самим створив численну масу „малоземельних селян”, котрі через своє відчайдушне становище довгий час розбурхували суспільство. Категоричне небажання поміщиків розстатися із своєю землею примусило монарха обійти саму проблему дальшого вдосконалення аграрної реформи. Тим самим вони поставили країну перед загрозою революційних перетворень, переділом землі селянами. Однобока позиція уряду з 1861 р. – будь-якою ціною зберегти їх землі та ігнорування обездоленого життя свого населення, відсутність засобів перекваліфікації його неписьменної маси – викликала революційні події в країні для розв’язання конфлікту „поміщик – малоземельний селянин”.

Назрілі масштабні зміни на рубежі віків у патріархальному відсталому суспільстві ХХ ст. покликали для його реформування талановитих виконавців у державі – Вітте, Столипіна, Леніна, котрі, незважаючи на протилежність своїх політичних поглядів, різними способами розв’язували одне й те ж завдання – змінити відсталі форми розвитку країни.

Суспільство після довгих зусиль перетворення в капіталістичному напрямі з боку державних діячів – прем’єр-міністрів Вітте і Столипіна – у підсумку не прийняло реформи. На цьому мирний етап розвитку Російської імперії в квітучу й багату капіталістичну державу було закрито. Партія більшовиків, відкинувши столипінський напрям реформування суспільства, „з’явилася в образі сучасного колективного царя – модернізатора, так би мовити, нового Петра – готового мобілізувати державу та її апарат, щоб підштовхнути країну вперед” [136, с.69].

Висновки

1. Столипін був ключовою фігурою у перебудові суспільства. Він провів термінове реформування в державі на початку ХХ ст. як необхідний крок для перехідного періоду до нових, капіталістичних відносин (з обов’язковою умовою державно-монополітичної основи управління), оскільки у період реформування країни в кінці ХІХ ст. ще не існували необхідні продуктивні сили для їх

всебічного розвитку.

2. Столипін, розпочавши реформи, розумів, що на перехідному етапі розвитку (від феодально-капіталістичних до капіталістичних відносин) обов'язково необхідна державно-монополістична форма управління у державі, котру саме й ігнорувало самодержавство (а згодом і Тимчасовий уряд⁶). Вона в складний час зміни суспільства повинна була гарантувати та зберегти ресурси й спокійний розвиток країни, щоб пройти важливий шлях без революційних потрясінь під час творення капіталістичних відносин**.

Революційні події 1905–1907 рр. підтвердили уряду термінову важливість реформувати країну, щоб вирішити долю селянства якщо не наданням землі, так способом його розселянювання і перекваліфікації. Для цього Столипін, розуміючи обмежений мирний характер перехідного періоду в країні, добивався швидкого розвитку капіталістичних відносин за рахунок створення самостійних дрібних виробників-власників. Він через невдоволення значної кількості населення після невдало розпочатого перехідного періоду у 1861 р. визнавав необхідність надшвидкого реформування щодо селян, котрі лишилися напризволяще вирішувати свою долю без турбот із боку держави. (Аграрною реформою того року царський уряд захистив інтереси поміщиків і тим самим створив численну масу малоземельних селян, які через своє тяжке становище розбурхували суспільство).

Щоб довести реформу 1861 р. до кінця (для вирішення питання щодо малоземельного населення в імперії) Столипіну під час здійснення перетворень була потрібна підтримка не тільки царя, а й Думи, яку він у підсумку не одержав.

3. Для створення необхідних продуктивних сил, готових до всебічного розвитку капіталістичних відносин на початку ХХ ст., Столипін використав для населення країни головний важіль – індивідуальну власність та природу нагромадження капіталу, з допомогою яких в імперії створив руйнівну силу для перетворень. Задіяні економічні механізми повинні були вивести державу без революційних потрясінь на шлях широкого розвитку капіталізму.

Побудову капіталістичних відносин у країні він наполягав будувати за головної умови – державно-монополістичного управління, щоб підпорядкувати індивідуальну власність населення через податкові та інші законодавчі зобов'язання державі. Така умова була дуже важлива для створення нових взаємовідносин влади з масово створеними дрібними виробниками – підприємцями, щоб спонукати їх до належного підпорядкування, бо в іншому разі нова зростаюча сила у країні за умови самостійності набуде власних егоїстичних форм, далеких від державних потреб. Найменша безконтрольність з боку уряду дасть їй змогу наблизитися до влади з метою навіть її захоплення. (Так, у міру нагромадження капіталу й можливості здійснення своїх егоїстичних,

Однопартійний уряд більшовиків довго, під час управління країною на "добровільних" умовах із дрібним виробником-власником за Леніна не зміг вирішити проблему державно-монополістичного управління і підпорядкування собі населення країни. тільки силові заходи з великою кількістю жертв серед народу під час правління Сталіна досягли мети необхідного державно-монополістичного управління, підпорядкування населення та індустріалізації країни.

дрібнопідприємницьких цілей уже відбувалося захоплення влади. Це траплялося в історії інших країн, коли приходили до неї представники дрібного капіталу (Наполеон, Кавеньяк, Гітлер).

4. Столипін за допомогою державно-монополістичного управління і шляхом реформ намагався здійснити інтеграцію населення в капіталістичне суспільство. Він віддавав пріоритет розвитку дрібного виробництва у сільському господарстві, кошти з котрого можна буде вкладати в індустріалізацію країни, щоб загалом модернізувати її. Для інтеграції більшості сільськогосподарського населення у нове суспільство він сподівався добитися від селянської общини на практиці економічної самостійності її членів та через цей шлях створити дрібного власника, який повинен був стати головним двигуном перехідного періоду (за допомогою державно-монополістичного управління й індивідуального підприємництва).

Столипін мав надію шляхом розвитку дрібного виробництва створити умови для „золотого” періоду розквіту сільського господарства, щоб зробити його основою набуття матеріальних цінностей в імперії для подальшого розвитку промисловості, що у кінцевому підсумку індустріалізує відсталу країну для її термінової модернізації.

5. Здійснення реформ Столипін планував шляхом введення фермерської (хуторної) системи у сільському господарстві та перекваліфікації малоземельних селян через кустарно-ремісничу промисловість, котрі широко охоплюють населення переходом до товарно-виробничих відносин. Для цього необхідно було на практиці затвердити економічну самостійність селянства після законодавчого вилучення його з патріархальних відносин, вдосконалити індивідуальну форму власності й на новій, підприємницькій основі розвинути сільське господарство через підвищення продуктивності праці кожного виробника, який по іншому, набагато продуктивніше, ніж селянин-общинник, працюватиме на власній землі за законом про індивідуальну власність 1906 р.

6. Запущена Столипіним економічна самостійність дрібного власника вже мала після 1906 р. необоротний процес, який повинен був у своєму розвитку досягти необхідного потенціалу для капіталістичного прориву з патріархального суспільства, яке трималося на натуральному господарстві з примітивним землеробством і плужним обробітком землі [126, с.973].

Цей засіб як механізм масового прориву населення в нові виробничі стосунки створював потенціал для збільшення кількості дрібних виробників-власників та зростання товарно-грошових відносин. Вони мали стати природною перешкодою для висхідної хвилі революційного руху.

7. Під час перехідного періоду потрібно було тільки всебічне керівництво процесом нагромадження в державі, коли у результаті реформи випускалася на свободу хижацька природа первісного нагромадження капіталу в особі дрібних виробників у масовому масштабі. Існуюче слабе державно-монополістичне керування країною достатньо не забезпечувало й обмежувало контроль дрібних власників у перехідний період. Воно не впливало на

індивідуальний розвиток дрібної підприємницької стихії⁷. Тим часом представники нових, капіталістичних відносин (як, наприклад, скупники і так звані куркулі) з розвитком товарно-грошового обороту підкорили своїй економічній владі дрібнотоварне населення країни та встановили свій посередницький процент прибутку між державною владою й виробником. Для дрібних власників стихія капіталістичних відносин – найкращі умови, де вони збагачуються і зростають „щохвилинно й у масовому масштабі”. Непідпорядкування владі та вільне життя надає їм додаткові засоби для нагромадження багатства за рахунок прихованих прибутків від держави. У перехідний період це – найбільша надія швидко примножити свої нагромадження і скористатися моментом, щоб піднятися нагору в умовах слабкої влади.

8. Для підпорядкування дрібних виробників державно-монополістичному керуванню у країні повинні були прийти на допомогу економічні механізми взаємовідносин великого й дрібного капіталу, котрі підкорюють рушійну силу дрібних власників. Останні стоять тільки на ґрунті грошових нагромаджень, за допомогою яких вони невідступно мріють піднятися вгору. Таке підпорядкування дрібної підприємницької стихії великому капіталу пояснюється правилами конкуренції.

9. В країні із слабким державно-монополістичним керуванням – такий як Російська імперія, визріла на початку ХХ ст. небезпечна всеохоплююча підприємницька самостійність за відсутності належного централізованого управління економікою. Остання проіснувала майже все ХХ ст. за винятком періоду радянської влади під час сталінського силового керівництва. Вона не тільки економічно не підлягала конкуренції з боку великого капіталу (з причин його слабкості), але завдяки підприємницькій самостійності власників – таких, як скупники й куркулі – зуміла відокремити свою товаровиробничу вотчину, де безконтрольно маніпулювала дрібними виробниками, незважаючи на податкові зобов'язання їх перед державою.

10. Дрібний власник – одна з головних діючих осіб ХХ століття – став головним учасником перетворень у двох протилежних економічних системах – інституті приватної власності та одержавленні в радянській структурі соціалізму. Його значущість у країні була настільки автономною, що з нею не могли успішно справитися державні методи управління до революції, потім за радянської влади в 1917–1921 рр. І тільки силова диктатура Сталіна у 1930-х рр. здійснила пролетаризацію всього населення. Але і вона не змогла до кінця перебудувати природу дрібного виробника до цивілізованого стану в країні.

** Всі, хто бралися реформувати суспільство, спочатку створювали силу для перебудови останнього, а потім шукали форми, щоб підпорядкувати її для подальшої роботи. Століпін в основі реформаторських дій спочатку хотів використати потенціал підприємницької самостійної сили дрібних виробників сільського господарства для подолання патріархального суспільства, а потім підпорядкувати їх державі. Вся складність полягала саме у приборканні підприємницької самостійної стихії, котра виникла з наданої законом 1906 р. індивідуальної власності дрібним виробникам.

11. Постійне намагання до нагромадження у дрібнотоварного власника спиняли лише ще більший капітал та вагома форма державно-монополістичного управління, а не ліберальне управління країною. Відповідно влада повинна була усунути куркулів і скупників від посередницької й лихварської діяльності та експлуатації ними населення.

12. Столипін, проводячи реформи в капіталістичному напрямі, ставав головним противником хаотичного розвитку нових відносин у державі*. Він запропонував суспільству мирне востання в них на державно-монополістичній основі підпорядкування керівним органам, таким чином входячи у суперечність не тільки з поміщицькою країною, на чолі якої стояло самодержавство, а й також з тими новими продуктивними силами, котрі хотіли хаотичного розвитку капіталізму з безконтрольним його становищем.

13. Смерть П.А.Столипіна і Перша світова війна вплинули на подальший розвиток перехідного періоду в країні, які відсунули проблеми його аж до 1930-х рр. Такий великий перерив обумовлений у першу чергу небажанням самодержавства довгий час працювати над проведенням реформ, котрі були проведені аж за радянської влади за Сталіна.

14. Після столипінського правління в державі залишилися діяти капіталістичні реформи, які збільшували у великому масштабі дрібних власників. Такий потік останніх стимулювався нагромадженням капіталу та законодавчо наданою їм самостійності. Слабка самодержавна влада (поміщицько-феодалного характеру) вже не була спроможна керувати капіталістичними процесами. Самостійна практика дрібних виробників, непідконтрольна державі, свідчила про використання ними слабкої влади у власних цілях. Представники нових, капіталістичних відносин у перехідний період* підкорили своїй економічній владі дрібнотоварне населення країни та встановили посередницький процент прибутку між державною владою й виробником, створюючи таким чином своєрідну вотчину, де вони намагалися самостійно експлуатувати велику кількість трудівників, поки великий капітал не спромігся монополізувати цей ринок і впорядкувати його собі.

В період відсутності належного управління господарством (на перехідному етапі розвитку суспільних відносин) визріла після столипінських реформ небезпечна всеохоплююча підприємницька самостійність, яка економічно не підлягала конкуруючій силі слабкого великого капіталу. Він у свою чергу теж був не підпорядкований державному управлінню. Дрібна підприємницька стихія мала свою власну товаровиробничу вотчину, котра підкорилася тільки силовому підпорядкуванню у країні, як це було зроблено за радянських часів шляхом її пролетаризації. Намагання до нагромадження та до влади в дрібнотоварного населення спиняв лише державно-монополістичний силовий тиск або ще більший монополіст у державі – великий капітал, а не ліберальне управління країною.

15. На зміну столипінським економічним реформам прийшли жорсткі зміни в патріархальних відносинах (перехідного періоду) з допомогою революційних потрясінь у державі. Було встановлено державно-монополістичне

управління в країні – диктатуру пролетаріату. Головним важелем перетворень стала спочатку добровільна, а згодом силова пролетаризація дрібнотоварного населення. Державний капіталізм для перехідного періоду за браком умов, котрі ще не народилися разом з громадянським суспільством більшовики замінили диктатурою й радянським соціалізмом. У 1917 р. останні взяли на себе відповідальність встановити державно-монополістичне управління для індустріальної перебудови країни. Вони спробували після перемоги дрібних виробників у 1921 р. запровадити державні форми капіталістичних відносин у 1924–1926 рр., але на них не пішли самі власники, які відповіли на це появою тіньового капіталу. В будь-якому вигляді державний капіталізм, котрого домагалися Столипін та радянська влада як державно-монополістична основа управління у країні для дрібних виробників не був прийнятний. Він суперечив існуючим альтернативам – непідпорядкуванню владі для можливості дальшого власного збагачення.

16. Перехідний період у суспільстві проходив шляхом заміни форми державно-монополістичного управління (при необхідному державному капіталізмі) на радянську форму диктатури влади в СРСР та у післяперебудовний період – на непідконтрольний спосіб існування капіталістичних відносин, котрі існують і нині.

17. Перехідний період до державно-монополістичного керування від феодално-капіталістичних умов до державного капіталізму по суті став тим пошуком у країні, який було проведено не одним урядом, у тому числі радянським. Він тягнувся з кінця XIX по XXI ст.⁸ Проходження перехідного періоду важливе за умов державно-монополістичного керування, найпродуктивніше в умовах державного капіталізму.

18. Особливості перехідного періоду у Російській імперії, які розробляв Столипін, проектувалися також на умови українського суспільства, в котрого існували міцні інтереси дрібного виробника, як найбільші національні. Тому саме дрібна буржуазія й одержала владу в Україні під час революційної боротьби. Умови розвитку капіталістичних відносин тут, до радянської революції, як і відсутність національного великого капіталу, створили сприятливі перспективи для зростання чисельності дрібних власників. Внаслідок того, що первісний період розвитку капіталізму затримувався у краї до появи державно-монополістичного управління цим процесом ще й перехідними від патріархальних відносин формами розвитку, розквіт всеохоплюючої підприємницької стихії мав великий розмах, який сконцентрувався на селі у вигляді кооперації. В результаті цього у даному регіоні імперії склалася така її могутня сила, яка нікуди при всіх правліннях не зникала, а тільки

Ленін теж усе робив, щоб охопити "дрібнобуржуазну стихію" формою державно-монополістичного управління, обліком і контролем та підпорядкувати її радянському керівництву. Вона, як не піддалася уряду Столипіна й знищила реформатора, так і виступила проти радянської влади після спроби Леніна в умовах "воєнного комунізму" "переломити" населення країни, щоб одержавити його в єдину форму "споживчо-виробничої комуні", "поголовно кооперувати" через "добровільну форму" об'єднання.

видозмінювалася. Кооперація в Україні уособила широкий розвиток дрібної власності. Вона стала головною формою боротьби за радянську владу у краї. В ідсутнє державно-монополістичне керівництво теж викликало збільшення кількості власників й експлуатацію ними дрібнотоварного населення.

19. Столипін у на початку ХХ ст. вдалося інтегрувати селян в основи капіталістичного суспільства через підприємницьке фермерське господарство (хуторне в Україні), а також через кустарно-ремісничє виробництво у мануфактурне. Самодержавне управління повинно було для збереження природних багатств перетворити дрібного виробника у підпорядковану йому силу . Але цього не відбулося, особливо під час українського буржуазного правління, яке боролося за власні інтереси, уособлюючи владу, за якої стихійне нагромадження капіталу мало найбільшу впливову силу.

20. Відсутність всебічного розвитку продуктивних сил в імперії на початку ХХ ст. для будівництва капіталістичних відносин вимагала від керівників країною державно-монополістичного управління в перехідний період зміни патріархальних відносин у суспільстві. Цю відсутність Столипін замінив силовими формами управління (воєнно-польовими судами), але вони були недостатніми в боротьбі із наростаючою і всеохоплюючою хвилею одноосібних підприємницьких відносин, що зносили все на своєму шляху, розчищаючи всі підходи до нагромадження. Приборкання населення існуючим самодержавним управлінням Миколи II до підпорядкування у нових товарно-господарських відносинах в умовах „столипінських галстуків” не відбулося. Воно не вдалося й радянській владі за диктатури пролетаріату при формах „добровільного кооперування” за Леніна. Боротьба з ним у 1920 р. закінчилася встановленням непу. Тільки тоталітарні умови підпорядкування дали результати.

2.1. Перехідний період до державних форм управління капіталістичними відносинами (на прикладі кустарно-ремісничої промисловості)

Для розуміння причин введення диктатури більшовиків та, нарешті, тоталітарної структури в країні слід виявити фактори, які породили таку політику.

В перехідний період переплелися корені найрізноманітніших проблем у суспільстві, які склалися внаслідок великого розчарування народу. Створювалася нова рушійна сила для капіталістичного прориву у патріархальній країні в умовах общинного протистояння. Інтелектуальна частина суспільства визначилася у моральному і духовному протиборстві хижацьким формам первісного нагромадження, підприємницьким формам його як перешкоді дальшому розвитку держави. Самодержавство загалом підтримало поміщицький напрям патріархальних відносин. Роль Миколи II, який не бажав вводити конституційну монархію [217], була визначальною для подальшої долі народу, і він відповідав за таке рішення. Тим більше, що верховна влада мала можливість спиратися на

талановитих людей – таких реформаторів імперії, як Вітте та Столипін.

Майже за 15 років до революції прем'єр-міністром став останній, котрому довелося пройти революційні події 1905–1907 рр. як міністру внутрішніх справ. Він зумів повернути країну в спокійне русло економічного реформування і знайшов спосіб запобігти новим хвилюванням. Історія давала суспільству після революційних подій свій шанс мирних перетворень в перехідному періоді, протиставивши їм можливу жорстоку альтернативу.

Незважаючи на застереження, протидія реформам знищила можливість мирних змін. Опір освіченої частини суспільства, яка відстоювала патріархальні, общинні устої у країні, став підтримкою інших форм перетворення, ніж реформи, спрямовані на капіталістичний розвиток. Відхиливши мирний процес перетворення держави, суспільство одержало подальші зміни через революційні події. Об'єктивно існуюча спрямовуюча нових продуктивних сил, котра давно знайшла місце в капіталістичному розвитку у країнах Європи, в Російській імперії теж прагнула з'явитися. Для розвитку держави завжди існують визначальні віхи на перехідному шляху. Вибір було зроблено майже всіма верствами суспільства – проти розвитку капіталістичних реформ.

Перед революцією П. Столипін був тим останнім необхідним суспільству реформатором для цивілізованого перетворення держави, який силою своєї енергії спрямовував розвиток країни у капіталістичному напрямі. Однак суспільство тяжіло до свого самовиявлення в глибоких розворушеннях. „Ми відстали років на двісті, в нас немає ще рівно нічого, немає певного ставлення до минулого, ми тільки філософствуємо, скаржимося на нудьгу або п'ємо горілку. Адже так ясно: щоб почати жити тепер, треба спочатку спокутувати наше минуле, покінчити з ним, спокутувати його можна тільки стражданням, тільки незвичайною безперервною працею” [205, с.566]. Жовтень та всі наступні події стали тим стражданням, про котре говорив А. Чехов. Без цього не могла обійтися Російська імперія, в тому числі й Україна.

Столипін як реформатор не став виразником інтересів суспільства і частиною його менталітету. Скоріше він виглядав стороннім елементом, який посягнув на перетворення душі православного народу за західним зразком європейської цивілізації й тому став її ворогом. Крім того, Столипін, проводячи реформи в капіталістичному напрямі, ставав головним противником хаотичного розвитку нових відносин у країні. Він запропонував суспільству мирне вростання в них, однак на державно-монополістичній основі підпорядкування керівним органам, таким чином входячи у суперечність не тільки з поміщицькою країною, на чолі якої стояло самодержавство, а й також з тими, хто хотів хаотичного розвитку капіталізму з безконтрольним його становищем.

На широкомасштабну появу в суспільстві нових продуктивних сил впливало самодержавство, котре виступало разом із поміщиками на боці опору новому історичному етапу розвитку. Микола II не зміг встати на чолі нових процесів у суспільстві. Про це свідчив царський маніфест від 17 жовтня 1905 р., який підтвердив намір влади дотримуватися принципів не прогресу, а

віротерпимості. В цьому маніфесті цар мав проголосити основні закони конституційного обмеження самодержавної влади. Цим Микола II повинен був створити той необхідний перелом, котрий зміг би забезпечити дальший стабільний розвиток імперії в епоху капіталізму. Цар відкрив би шлях формуванню громадянського суспільства. Цього не сталося.

Тривалий час на чолі управління країною у кінці XIX та на початку XX ст. стояла людина, яка не бачила нових законів руху суспільства й несла у собі консервативне ставлення поміщицького класу до нових відносин, де специфіку капіталістичних сил було проявлено в найнепривабливішій формі хаотичного способу нагромадження. Микола II не тільки не очолив, а більше того – затримав історичний хід розвитку суспільства. Тому на чолі нових сил об'єктивно виступили революційно настроєні вожді. Країну внаслідок слабкості політики її державного керівництва було піддано деструктивним, але все ж змінам. Завдяки відсутності регулювання здійснилася найгірша сторона капіталізму без державного керівництва його розвитком, котра завдавала суспільству найбільшої шкоди.

Таким чином, позбавлені управління нові, капіталістичні відносини на початку XX ст. повністю охопили продуктивні сили суспільства „золотою лихоманкою”. З'явившись як новий активний фактор без державного регулювання, вони нерозбірливо, як хотіли, збільшували свій вплив і запровадили жорсткі форми наживи, особливо щодо бідної, експлуатованої частини населення. Здиблений хаос початкової стадії капіталістичного розвитку, допущений бездіяльністю державного управління щодо його приборкання, відстрашував у всіх верств суспільства бажання знаходитися у такому спотвореному майбутньому. Неусвідомлено, не розуміючи нових природних процесів розвитку країни, більшість від них рішуче відмовлялася.

Первісна стадія нагромадження капіталу в Російській імперії наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. набрала найпотворніших форм. Вона звелася до грабунку природних ресурсів країни й нелюдського гноблення населення.

Багато які європейські країни змогли пройти цю революційну стадію загострення інтересів у суспільстві в початковий період капіталістичного розвитку завдяки регулюванню держави та без руйнування останньої. Крім збереження ресурсів, вони частково змогли „перекваліфікувати” бідні верстви суспільства, які здебільшого зникають в умовах нового влаштування селянської маси, котра потрапила під жорна стихійної дії первісного нагромадження.

Однак Російська імперія не стала на такий шлях державного регулювання капіталістичного розвитку. У цьому виявився перешкоджаючий реформам характер поміщиків – утримати патріархальні відносини разом із землею, а поряд з цим управління країни пустити на самоплив.

Тривалий час за допомогою православної церкви в свідомості російських підданих сформувалося стійке поняття про священну владу імператора. Така політична культура країни, з одного боку, знімала моральну відповідальність у керівника держави перед народом за вчинене в управлінні нею, ніби послане

згори, а з іншого, – довгий час створювала сліпу віру в правильності його дій. Її віру було розвінчано після „кривавої неділі” у 1905 р. Тому для народу стан справ в імперії, пущений на самоплив в умовах тривалої абсолютної віри у царську волю як спадкову від вищої сили, призвів до найгірших наслідків запізненого розвитку. Суспільству було уготовано найгіршу долю за відсутнього державного керівництва у хаосі капіталістичних відносин за принципом: „Хто як виживе”.

Спокійне, поступове, прогнозоване життя країни у реформах психологічно не підходило для неї, оскільки вона звикла в своїй історії до тяжких надривних умов розвитку. Урядову практику західної демократії – способу щоденного виборювання для себе економічного простору, – у рутинній роботі реформування держави під керівництвом Миколи II не було усвідомлено для Росії як нормальне явище. Гостре посилення в країні всіх суперечностей, що довго нагромаджувалися, не сприймало поступову дію реформування. Самодержавство тривалим процесом відстрочок реформ допустило суспільство до відсталого стану. Освічені кола держави не піклувалися про недавно ще кріпосний народ. Вони довго володіли ним і використали його у відробітковій системі за одержану в позику землю. Поміщики з великим небажанням пішли на звільнення селян, таке не вигідне для них. Вони піклувалися виключно про себе, доводячи населення до крайніх злиднів, егоїстично створили для себе зручну буферну зону розривом між злиденним станом народу та власним благополуччям, забуваючи про загальні інтереси країни, про те, що не можна розкошувати на чужих знегодах. Буферну зону поміщики заповнили різночинною інтелігенцією, впускаючи її в своє коло для культурного обслуговування. Населення, котре жило тяжко, клекотіло від вимушеного злиденного стану. Самодержавство з допомогою поліції утримувало такий порядок у суспільстві.

Вся система господарства вимагала негайних змін, повного її реформування. Бурхливий розквіт товарно-грошових відносин змінив соціальний стан усього населення країни. Революційні події 1905 р. вказали уряду на необхідність зміни його становища, розв’язання проблеми із зайвими селянами в суспільстві, через малоземелля.

Уряд неквапливо намагався кооперувати їх у центри кустарного виробництва, а надалі об’єднувати й укрупнювати до рівня фабрично-заводської промисловості.

В столипінській політиці кустарне виробництво не набуло широкомасштабного перетворення, а розглядалося лише як один із засобів піднесення добробуту селянства в умовах поширення малоземелля у країні. Це підтверджується незначними державними інвестиціями в кустарно-ремісничу промисловість до 1910 р.

Загроза нової революції сильно вплинула на дворянсько-поміщицькі верстви. Розуміння ними значення розвитку селянських промислів для спасіння власних землеволодінь визначило їх більш активну участь у діяльності земств по сприянню розвитку кустарного виробництва і створенню кооперативів. У той час розповсюджувалася практика впровадження останніх (на прикладі Західної

Європи) прогресивними поміщиками. Таким чином уряд зміг їх залучити до участі в земському управлінні для поліпшення долі селян. Вони склали програми розвитку кустарної промисловості, які у першу чергу були спрямовані на ліквідацію перешкод цьому процесу, насамперед на витіснення хаотичного формування мануфактурної стадії виробництва в особі скупника, котрий закабалив кустаря і ремісника, як куркуль селянина у сільському господарстві.

Земства брали на себе програми-зобов'язання по кредитуванню виробництва дрібних кустарів, викупаючи з них боржників для праці в державних мануфактурах, кооперативах тощо. Вони організовували склади ремісничих виробів та інші форми посередництва при збуті й придбанні сировини чи напівфабрикатів. У програмах земського управління відводилося певне місце вдосконаленню техніки, обладнання в промислових майстернях. Крім того, для розвитку їх земствами планувалися створення ремісничих шкіл, учбових майстерень з інструкторами, організація виставок із представленням широкого асортименту кустарних виробів на них, створення постійно діючих музеїв поблизу промислів, організація обстеження і збір статистичних даних. Усі ці умови особливо набрали поширення на початок 1911 р., та з того часу активно сприяли розвитку кустарно-ремісничого виробництва, де подвійна експлуатація трудівників зводилася до нульової відмітки.

Земельний голод селянства в Україні настільки суттєво тиснув на володіння поміщиків, що розвиток кустарних промислів став у них головним завданням для збереження своєї власності. В останніх представники земств вбачали й перехідний етап до фабрично-заводської форми виробництва через власне управління наймаючою працею (в минулому сільськогосподарських селян). Перехідна форма кустарно-ремісничого виробництва стала головним чинником у дійовому розвитку капіталістичних відносин. Таким чином, вільні руки робітників, використані у земських промислових кооперативах, повинні були стати об'єктом найму на підприємствах в умовах розвитку нових стосунків.

Через те, що революційні події 1905–1907 рр. налякали уряд та дворян, державне управління почало краще інвестувати створення кустарної промисловості – спочатку символічно, і лише після 1910 р. кількість призначених для цього коштів стала значною. Очоливши цю програму, Столипін організував на місцях поширення земського досвіду [197, с.446] по сприянню розвитку всіх видів кустарних промислів, створенню комісій по вивченню проблем українського населення й виявленню причин такого стану. Кустарно-ремісничє виробництво у країні розвивалося, базуючись зокрема на попиті населення на реманент для сільського господарства.

Ще в 1902 р. перший з'їзд діячів кустарно-ремісничої промисловості констатував уже досить значну розповсюдженість мережі відповідних підприємств у державі. Для України був дуже вигідний розвиток цього виробництва. Вся дрібна промисловість працювала тут на регіональний та український ринок, задовольняючи як місцевий, так і загальний попит. Перший регулювався регіональними, другий – загальноукраїнськими центрами.

Наприклад, Полтава формувала здебільшого сільський попит на кустарно-ремісничі товари, а Київ чи Харків, як центри збуту, – міський. Якщо у Полтаві розповсюджувалися товари селянського споживання – предмети бондарного, клепкового, металевого промислів по виготовленню вил, кіс, лопат тощо, то з Києва або Харкова – товари більш витонченого кустарно-ремісничого промислу – екіпажного, меблевого, ювелірного, мереживного, парфумерного, по виробництву модельного одягу та взуття. Але в Україні існували промисли, котрі виробляли свою продукцію в одиничних екземплярах, які дуже цінувалися у світі. Наприклад, у селі Решетилівці на Полтавщині робили смушку з каракулю неабиякого платиного відтінку з особливим завитком, тільки в цих краях розповсюдженим. З цієї смушки вироблялися хутрянні накидки, котрі поставлялися до царського двору у Петербург. Такі витончені промисли потребували за своєю специфікою й профілем відповідної сировини, устаткування, особливих вмінь обробки і навичок праці.

На специфіку розвитку кустарно-ремісничого виробництва України впливала відсутність тісного зв'язку з великою промисловістю. Воно у своїй більшості самостійно займалося переробкою первинної сировини в основному сільськогосподарського походження по всій території краю, вдовольняючи потреби його населення.

Підтвердження цієї тези розглянемо з допомогою цифр, які навів О. Рибников на основі архівних та статистичних даних [189, с.446].

Великодержавна політика стримувала розвиток промисловості на всій території України. Дрібні підприємства у кустарно-ремісничому виробництві до світової війни замінювали необхідну кількість великої промисловості по всьому краю. Найбільші економічно розвинуті регіони – Катеринославська, Харківська, Київська губернії – мали найменшу кількість кустарів і ремісників на 10 тис. сільського населення. Зокрема, в Катеринославській губернії – 21,0, у Київській – 77,9, Харківській – 119,3 осіб. А у недостатньо промислово розвинутих регіонах – таких, як, Поділля, була найбільша чисельність кустарів та ремісників, котра дорівнювала 247,4 чол. на 10 тис. селян.

Таким чином, кустарно-ремісничі майстри завжди поповнювали нестаток продукції в умовах недостатньо розвинутої великої промисловості, яка в Україні обслуговувала в основному інтереси імперії. Потреби селян у знаряддях праці й домашнього вжитку не були в центрі уваги останньої. Тому саме дрібні виробники у сільському господарстві задовольняли потреби населення і зробили кустарно-ремісничий промисел своєю другою спеціальністю. А за підтримки асигнуваннями при держзамовленні на 1910 р. ця друга спеціальність переросла у головну. Заплановані асигнування державних коштів на сприяння розвитку кустарної промисловості повинні були довести справу до логічного завершення, оскільки вже малися всі необхідні складові частини для процесу перетворень. Найбільші капіталовкладення в кустарне виробництво було зроблено у 1912 р. під час наростання революційної активності низів та намагання влади таким чином хоча б частково знизити останню. В той період за кількістю асигнувань (1 млн.

руб.) можна судити, якою популярністю вже користувалася у країні кустарна промисловість. Результатом такої інвестиційної політики держави, на жаль, лише з 1912 р. стало те, що в тому році вартість продукції кустарного виробництва становила більше 45% від загальної вартості всієї промислової продукції України. Проте запізнілі інвестування перешкодили бурхливому розвитку капіталістичних відносин у цьому виробництві.

З початком війни уряд почав вимагати від нього виконання воєнних замовлень. У період війн, розрухи влада завжди зацікавлена в розвитку дрібної промисловості, бо саме вона може хоча б частково зменшити негативні економічні наслідки суспільних потрясінь.

Повномасштабна мобілізація тилу у воєнні роки зруйнувала господарський розвиток країни. Відсутність зв'язків з найближчими західноєвропейськими партнерами, в першу чергу Німеччиною, призвела до нестачі необхідних складових економіки. Уряд вирішив активніше використовувати можливості кустарної промисловості для виконання необхідних замовлень воєнного часу. Таке рішення було піднято до рівня державної програми.

Насамперед це торкнулося масового виробництва теплих речей для армії в 1914–1915 рр. У скрутному становищі державні відомства розпочали широкомасштабні дії по сприянню виготовлення промислової продукції в кустарно-ремісничих майстернях. Розширення спеціальних виробництв, збільшення удосконаленого устаткування в них, занижені розцінки на сировину для виготовлення великих партій товарів – це далеко не повний перелік пільг, котрі одержала від держави кустарна промисловість. Наприклад, для виробництва рукавичок було поставлено в'язальні машини з Швеції, а для виготовлення зимового взуття для військових – валяльні машини. Щоб виконати воєнні замовлення, розширювали вже існуючі кустарно-ремісничі виробництва. Створювалися нові промисли на базі розрізнених майстерень або модернізувалися старі технічні засоби в них. Більш удосконалене устаткування для виробництва було закуплене на пільгових умовах і з відстрочкою платежів.

Влада планувала перейти від надзвичайних операцій по заготівлі потрібної продукції до створення кустарних підприємств, які б знаходились у веденні земств та підпорядковувалися державним органам. Таким був загальний план мобілізації всього дрібного виробництва, спрямований у першу чергу на виконання замовлень воєнного часу. Реалізація цього плану привела до створення цілої системи кустарно-ремісничої промисловості з майстернями, артілями й іншими підприємствами по виробництву тієї чи іншої продукції.

Період світової війни для цієї промисловості став етапом посиленого кооперування, впровадження у виробництво різних машин, поліпшення механічного устаткування, більш вдосконаленої технології, підвищення якості виготовленої продукції.

Держава почала завдяки власним заходам регулювання сприяти переходу дрібних виробників кустарної та ремісничої промисловості до керованих капіталістичних відносин, використовуючи для цього земські управи. У повоєнні

роки таке регулювання в даному виробництві повинно було б стати продовженням економічних реформ Столипіна щодо дрібних власників і цим закрити вибухову проблему малоземельних селян у країні.

Під тиском умов світової війни з'явився новий тип державного ставлення до дуже потрібної для країни кустарно-ремісничої промисловості. Він мав прогресивне спрямування, але тільки зароджувався під впливом війни. Держава створювала сприятливі умови розвитку дрібного виробництва для всієї країни. Вона ліквідувала умови, котрі заважали зростанню продуктивності кустарної промисловості по виготовленню воєнних замовлень. У першу чергу це торкалося нищівної експлуатації торгово-лихварського капіталу, що бурхливо розвивався тоді на дрібнотоварній основі й був головним суперником державного замовлення в кустарно-ремісничому виробництві.

Об'єктивно кажучи, тільки під впливом потреб часу в роки війни державне регулювання кустарно-ремісничих промислів намагалося витіснити торгово-лихварський капітал із них, як свого конкурента. Цим уряд започаткував програму модернізації всього кустарного виробництва незалежно від стадії розвитку його по регіонах.

Відбулася модернізація економічних відносин у системі народного господарства, самого принципу ставлення держави до населення країни. Вона полягала в захисті дрібних власників від несприятливих дій бурхливого розвитку нових, капіталістичних відносин, зокрема торгово-лихварського капіталу, котрий експлуатував населення. Модернізація проявилася у першу чергу в регулюванні капіталістичних стосунків, яке сприяло переводенню кустарно-ремісничої промисловості в фабричну стадію, до прямого зв'язку виробника і замовника – держави. Цей зв'язок відбувався через представництва останньої у земських управах для впорядкування кустарно-ремісничої промисловості через створення кооперативів, котрі працювали за замовленням держави та на її устаткуванні й сировині, виключаючи „послуги” посередника – скупника. Але модернізація державного керування відбувалася з причин негайної потреби в умовах війни у продукції кустарно-ремісничого виробництва, а не з причин бажання допомогти своєму населенню уникнути подвійної експлуатації. Уряд, виконуючи свої завдання у воєнний час, проводив політику не шляхом безпосереднього сприяння самому розвитку виробничо-кооперативного начала, а привнесенням у райони кустарно-ремісничої промисловості всього необхідного на час державного замовлення: списаних із заводів і фабрик майна й сировини та витискування торговельно-посередницького конкурента – скупника, що загарбував для себе великі доходи, не передаючи майже нічого в казну.

Таким чином, під впливом воєнних подій розвиток кустарного виробництва ставився у пряму залежність від державного управління й земських установ. Використовуючи можливості кустарної промисловості під час війни, влада вже надалі планувала пом'якшити перехід дрібних одноосібників до капіталістичних відносин на державно-монополістичній основі. Фактом викупу кустарів та ремісників з кабали скупника до державного замовлення виконання робіт,

представники урядових структур усвідомлювали подвійну експлуатацію дрібних виробників і тільки в скрутному стані потреби в військовому обмундируванні під час війни знайшли вихід із складного стану у формі державного керування капіталістичними відносинами. Столипінські надбання й воєнні умови примусили втілити державно-монополістичні умови управління в основу стосунків між владою і дрібнотоварним населенням.

Уряд сприяв модернізації ще не керованого ним виробництва шляхом придбання для нього устаткування, двигунів, машин тощо за нижчими цінами. Особливо необхідне устаткування замовлялося навіть за кордоном, у нейтральних країнах, які в період світової війни не входили до протилежних блоків. Але найголовнішу роль у сприянні розвитку кустарної промисловості відігравали все ж обмежувальні дії щодо скупника. Для цього відповідні підприємства підключалися до системи державного регулювання, і тим самим розривався їх зв'язок із торгівельно-лихварським капіталом. Так, видані кустарям скупником на певний час устаткування, двигуни, машини, інструменти перекупалися державними комісіями в рахунок авансів на виготовлення швидкими темпами необхідної продукції для армії. За рахунок цього авансування кустарі й ремісники розраховувалися зі скупниками й надалі самостійно виготовляли товари за держзамовленням. У кустарно-ремісничій промисловості збут продукції та заготівля сировини через державні й кооперативні організації здійснювався без скупника, оминаючи його послуги.

Надалі урядове регулювання кустарного виробництва через земства повинно було продовжити державну політику в перехідний період, спрямовану на ліквідацію конкурента і подвійної експлуатації працівників відповідної промисловості. Це приводило до певного полегшення життя найбільшого прошарку населення, котрий міг продуктивно працювати та виробляти кустарно-ремісничу продукцію для товарного ринку.

Урядове регулювання капіталістичних відносин у кустарно-ремісничого виробництва проводилося через інститут земства, який за рахунок державних субсидій організовував посередницькі форми взаємин ринку й виробника (склади продукції, інвестування, кредит, пільгове устаткування тощо). У воєнний період згадане регулювання спрощувалося до масового прямого підключення майстерень кустарно-ремісничої промисловості до державних відомств – замовників – із прямим забезпеченням їх кредитами, сировиною, устаткуванням, поширюючи на дрібних виробників свою монопольну владу.

В період війни було запроваджено державно-монополістичне регулювання кустарно-ремісничою промисловістю, котре вело боротьбу з хаотичними формами розвитку капіталістичних відносин, які найбільше заважали проведенню реформ у країні. Наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві таку протиборствуючу роль відігравали скупники. Породжені реформою 1861 р. вони були охоплені жадобою наживи, жили за принципом повного виснаження дрібнотоварного населення і робили його своїм позитивним боржником. Охоплюючи всі товарні ринки, скупники монопольно встановлювали свої правила

– занижували закупівельну ціну виготовленої продукції кустаря-ремісника, котрий не міг самостійно продати свій товар, а велика заборгованість змушувала його підкоритися кабальним умовам. Далі він знову повинен був звертатися до скупника з проханням кредиту для заготівлі сировини та допоміжних матеріалів у виробництві, бо, одержуючи гроші за свою працю, стояв перед дилемою: забезпечити харчування сім'ї або закупити все необхідне на новий цикл робіт.

Нищівна й безконтрольна експлуатація скупниками дрібнотоварного населення України як у кустарно-ремісничій промисловості, так і в сільському господарстві виснажувала людські ресурси. Державні банки не допомагали кредитуванням під заставу продукції. Земські новації ще не були розвинуті. Таке хижацьке нагромадження за рахунок нищівної експлуатації мало б нескінченне продовження, якби не з'явилася зацікавленість держави в розвитку дрібнотоварного виробництва взамін недіючих підприємств великої промисловості. Для того, щоб підтримати вищезазначені верстви населення як одне з джерел одержання необхідної продукції та прибутків, державна політика була націлена у цьому разі на більш жорстку боротьбу із скупником, котрого неможливо було охопити ніякими реєстрами. Він був паразитуючим породженням товарно-грошових відносин, який пильно слідкував за виробниками, що приносили йому можливість примноження капіталу.

В боротьбі із скупником у найбільш скрутні часи перехідного періоду держава застосовувала позаекономічні засоби, тобто адміністративний вплив (систему штрафів, конфіскацію сировини, обладнання, виготовленої продукції із складів тощо). Найбільш завзятих у боротьбі з державним управлінням, котрі не бажали підлягати урядовій політиці, земські управи висилали. А це у відповідь призводило до шаленого опору останніх державній системі нововведень у кустарно-ремісничій промисловості. Вони підкупали урядових представників усіх зацікавлених відомств і земств, підривали поточну роботу останніх та знешкоджували їх представників, не цураючись навіть фізичного знищення тих, хто невідступно проводив державну політику на витискування скупників із кустарно-ремісничого виробництва.

Програма мобілізації дрібної промисловості під час війни продовжила столипінські плани. Урядове управління під тиском обставин вкладало кошти в неї, щоб модернізувати виробництво виключно для потреб армії. Таким чином держава одержувала не тільки необхідну у воєнний час продукцію, а й розвивала мануфактурну стадію кустарно-ремісничої промисловості як першооснову до індустріалізації. Урядові програми допомагали знизити рівень експлуатації трудящих, кредитуючи державні замовлення. Звільняючи населення від подвійної експлуатації через скупника, країна затрачувала меншу ціну на виготовлення продукції.

Під впливом складностей війни і за капіталістичних умов у державі відбулося перетворення дрібного власника на найманого робітника. Він самостійно зробив вибір між нищівною експлуатацією посередника – скупника в кустарно-ремісничій промисловості – та умовами державного замовлення –

оплату за виготовлений товар, кредит під відповідну продукцію, постачання необхідної сировини. Самостійно вибране одержавлення перед революцією дрібних виробників, щоб позбавитися нищівної експлуатації, відрізнялося від того, котре провів Сталін. Але цей процес об'єктивно був необхідний для подальшого розвитку держави в індустріальному напрямку перехідного періоду.

Одержавлення дрібних одноосібників у кустарно-ремісничій промисловості було проведено на користь прибутків у казну, які з'явилися від знищення конкурента-скупника. Таким чином було впроваджено перші заходи в дрібнотоварному виробництві, коли держава одержувала внутрішні ресурси від знешкодження впливу посередників у країні.

Перехід виробників із дрібною власністю до найманого в державі становища був вигіднішим, ніж самостійна їх праця з експлуатацією посередником. Закладені Столипіним реформи зробили свою справу в період війни. Останні одержали урядове управління капіталістичними відносинами, позбавили більшу частку дрібних власників (шляхом державного механізму врегулювання посередництва у кустарній промисловості) від подвійної експлуатації й полегшили стан біднішої, експлуатованої частини населення. Таким чином, вони знизили рівень революційного потенціалу в країні, притягнули до нового виробництва під час війни малоземельних селян і сприяли переходу їх від патріархальних до ринкових відносин. Цей досвід в екстремальних умовах (на прикладі кустарно-ремісничого виробництва) потрібен був для продовження перетворення дрібних власників й у сільському господарстві

Практика впорядкування через урядове управління капіталістичними відносинами у дрібному виробництві, зокрема у кустарно-ремісничому, надавала можливість звільнитися найбіднішим власникам, а також за такими ж методами всьому населенню країни від хижацької експлуатації в перехідний період. Створювалася можливість на прикладі механізму державного регулювання кустарно-ремісничої промисловості поступово перейти до державного капіталізму. Огортання урядовою опікою, котра фінансово була вигідна за кінцевим результатом, надало їм індивідуального збагачення при відсутності подвійної експлуатації та перешкоджало подальшому розвитку революційних подій у країні.

Виявилось, що для перетворення такої складної багатоукладної системи суспільства вимагалася в кожній його верстві своя продумана програма і, крім того, велика рішучість довести задумане до логічного кінця й, безумовно, цілковита підтримка „верхів” із державно-монополістичною умовою керівництва.

Закладений Вігте–Столипіним процес реформування держави зустрів перешкоди. Світова війна додала та загострила складні внутрішні суперечності у суспільстві. Вона відіграла негативну роль в успішних темпах розвитку країни, які створилися внаслідок початку проведення реформ. Але війна, нарешті, консолідувала державне управління. Воно в складних умовах для країни освоїло втручання у капіталістичні відносини в суспільстві. Наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві разом із грошовими вливаннями було створено

відповідну промисловість за держзамовленням. Державне управління показало свої переваги перед взаємовідносинами „поміщик – малоземельний селянин”, котрі було пущено на самоплив.

Прокладений шлях реформування в сільському господарстві й введене після нього державне управління у період війни в кустарно-ремісничій промисловості дали свій поштовх широкого розвитку капіталістичних відносин у дрібнотоварному виробництві. Закладені інвестиції підготували ґрунт для формування з малоземельних селян фермера, кустаря і ремісника.

Перед революцією діяли запущені механізми реформ капіталістичних відносин. Державне фінансування розвитку тільки кустарної промисловості у 1912 р. дало приголомшливе зростання її виробництва, зокрема в Україні: воно досягло 50% вартості всієї промисловості за 1914 р. [11, арк.226]

Виходячи з поставлених завдань реформування сільського господарства на початку ХХ ст., необхідна кустарно-ремісничка перекваліфікація для розвитку нових продуктивних сил без державного центрального управління здійснювалася майже стихійно, знайшовши в українському селянинові особливо благодатний ґрунт для капіталістичних перетворень. В Україні широкий розмах кустарно-ремісничого виробництва відбувався, насамперед, у її центральних родючих регіонах – Полтавщині, Чернігівщині, Київщині.

Україна завжди характеризувалася великим кустарно-ремісничим виробництвом. Тут промисли з’являлися в тих місцях, де існувала потреба у товарах першої необхідності, яких не вистачало насамперед для сільського господарства та побуту. Однак перехід з общини до кустарно-ремісничого виробництва був хворобливим і почав здійснюватися з появою фінансової й організаційної допомоги від земств із початку ХХ ст. Політика інвестицій виявилася дуже дійовою в боротьбі із скупником, який перехоплював одноосібних робітників під свій вплив. У період війни в розвитку кустарно-ремісничого виробництва допомагала політика державного управління, котра перенесла велику кількість замовлень із великої промисловості, знищуючи або відтісняючи експлуататора-скупника та тим самим сприяючи розвитку промислів в Україні.

У Російській імперії не зумів пройти повний процес розселянювання населення країни для капіталістичного розвитку. Це сталося, крім усього іншого, з найголовнішої причини – в силу особливості й стійкості селянської общини, слабкості дій щодо неї та браку часу для державного врегулювання дуже складної патріархальної основи суспільства.

Малоземелля, яке лишилося в спадщину від аграрної реформи 1861 р., без державного управління добровільно не породило пролетаризації селян у силу правової слабкості останнього. Індивідуальна власність не замінила общинної на селі, й тому вирватися із старих феодальних пережитків малоземельному селянинові було нікуди. На початку ХХ ст. селянська община, особливо її паразитична номенклатурна частина, перед агонією свого знищення майже переборола навіть поміщика та активно продовжувала відстоювати свої інтереси.

У глибині зародження революційного руху існувало і народне протистояння перед буржуазними формами в особі селянської общини, котра охоплювала більшість сільського населення країни.

Спроба швидко створити інститут фермерства й сільськогосподарських робітників не вдалася. У своїй більшості селяни не сприймали цінності нових ринкових відносин, буржуазного суспільства. Інститут общини в суспільстві приховував недоліки державного управління, яке дуже мало приділяло уваги розвитку свого народу. Самодержавна влада створила функціонування великої кількості людей за рахунок освічених одиниць суспільства, щоб не витратитися на освіту всього населення та для своєї вигоди тримати в темряві свій народ. У зв'язку з браком необхідних умінь самостійного існування кожного – володіти грамотою, знаннями ведення господарства в країні тощо – для більшості населення було обрано зручний для „верхів” принцип функціонування його за общинним принципом. Община мала на велику кількість неписьменних селян свого писаря. Низький рівень грамотного населення в державі свідчив про повну байдужість верхніх верств суспільства до долі свого народу у той час, коли в Європі давно вже існували механічні засоби виробництва і робітники були ознайомлені з принципами їх дії. Вольтеріанський період просвіти на Заході, позитивно оцінений Катериною II, нею ж був закритий у своїй власній країні, котрою вона дуже довго управляла за старими правилами – „одержувати” від продуктивного населення й не давати йому хоч будь-які основи для розвитку з дозволу еліти суспільства. Селянська форма общинного життя вросла в свідомість усього народу. Перед Лютневою революцією у державі близько 80% населення становили селяни.

За іронією долі саме община вчинила опір розвитку капіталістичних відносин у країні. Реформам протистояла верхівка її, котра використала принцип згуртованості членів останньої навколо неї та не бажала віддавати свої привілеї заради якогось прогресивного розвитку в державі. Протистояння керівників общини викликало загальний опір більшості народу проти нововведень – індивідуального підприємництва.

Для номенклатури общини не був продуманий перехідний механізм, котрий би її знешкоджував. Верхівка, маючи величезний вплив на її членів, чинила опір виходу селян. Виявилось, що у глибині зародження народного опору капіталістичним відносинам на початку ХХ ст. було протистояння останньої й, як наслідок, усього народу новим формам розвитку. Капіталістичні реформи в сільському господарстві, які знищували патріархальних відносин перешкодили дальшому життю общини. Одним із недоліків реформування була відсутність фінансової програми переорієнтації її верхівки. Державне управління не виділило достатньо грошей на перекваліфікацію малоземельних селян. При розпаді общини велику їх кількість було кинуте державою на самостійне виживання.

П. Столипін намагався рухати реформи по створенню індивідуального шляху становлення капіталізму на державно-монополістичній основі. Такий шлях розвитку суспільства був зрозумілий і ближчий поширеному індивідуалізму в

суспільстві, котре сповідує католицький напрям у християнстві. В Російській же імперії, з православним типом розвитку було дуже складним розуміння у масі такого способу життя та збагачення. Внутрішня вікова культура народу зберігала патріархальні устої, які в подальшому швидше прижилися у радянській, комуністичній системі, ніж за капіталістичного індивідуалізму.

П. Столипін, котрий прожив довгий час у західних губерніях імперії, на наш погляд, випускав з уваги важливий психологічний момент, що склався в населення Росії й спричинив до опору індивідуальній формі життя. Ця общинна боротьба проти неї з усіх боків пройняла весь народ і створила революційний напрям до колективної творчості. Досвід столипінського державного управління по модернізації суспільства, по перетворенню частини населення країни через індивідуальну власність у капіталістичних підприємців, а більшої частини – в найманих робітників разом із вирішенням проблем перекваліфікації малоземельних селян для цього є темою окремого розгляду процесів передісторії радянської модернізації.

Складна протиборствуюча роль общини у суспільстві ще довго зберігалася в перехідному періоді й тим самим підтвердила розуміння її пануючого значення у перешкоді розвитку нових виробничих відносин в аграрній державі. Цю тезу підтвердила Ш.Фіцпатрік: „Сільські общини, які входили в числі 6–8 у юрисдикцію типової сільради, були куди більш ефективними та шанованими установами. Вони могли оподатковувати зборами своїх членів і мати інші джерела прибутку, як, наприклад, здавання землі в оренду й т.п. Община (земельна громада) була юридичною особою, могла укладати контракти, порушувати справу у суді та перебувала в офіційних відносинах з урядовими установами; її керівник, як правило, належав до числа ділових і впливових людей, котрий умів вести справи з державою з найрізноманітніших питань. Більшовики дивилися на общину із зростаючою підозрою, яку викликав у них її статус суперника сільради: ці дві установи один більшовицький журналіст у 1929 р. назвав „двома селянськими активами на селі”. Проте багато які селяни з ним не погодилися б, оскільки для них місцевим органом влади була тільки община” [202, с.38].

П. Столипін ідеалізував стан селянства у державі й до кінця не враховував можливе протиборство з боку самостійно існуючого інституту общини з розвитком нових виробничих відносин капіталістичного суспільства, які забирали в останньої владу. Малоземельне селянство перебувало у скрутному стані в країні, а перекваліфікація його затримувалася. Це створило агресивну силу у суспільстві. В найбільш відповідальний час для країни, у період потрібного екстреного реформування самодержавна влада боролася за своє існування з конституційною монархією або буржуазною республікою, котрі йшли їй на зміну. Вся так звана всеохоплююча дрібна підприємницька стихія боролася проти переведення суспільства на державно-монополістичну основу розвитку, де буде відсутня можливість в умовах хаосу безконтрольного нагромадження капіталу.

Таким чином, створенню революційного шляху появи найтяжчих випробувань у суспільстві в перехідний період сприяли: відсутність необхідних механізмів дії закону про індивідуальну власність; скорочений час для капіталістичного розвитку; протиборство населення останньому після революції 1905–1907 рр.; нав'язана країні війна, яка велася на її території; квапливе подолання (або неподолання) об'єктивних причин небажання населення піти по цьому шляху в державі. Незавершений столипінський досвід капіталістичного реформування – „розселянювання” малоземельного населення – був завершений пролетаризацією його Сталіним, котрий створив „інститут фермерства” у колективному господарстві з керівником колгоспу на чолі та працівниками цього останнього.

Саме завдяки невдоволенню номенклатури общини, яка боролася по суті за своє існування, визрів протест населення країни проти індивідуального підприємництва. Народ не сприйняв нових форм розвитку замість общинного способу життя. В державному управлінні країни не був достатньо продуктивним процес переходу від общинної до індивідуальної свідомості. Це стало однією з головних причин, чому капіталізм не знайшов свого місця у самодержавній імперії. Суспільство збочувало з прогресивних форм розвитку до народницького бачення майбутнього країни в селянській общині. Різночинна інтелігенція продовжила шлях народників, духовно очолила прагнення до колективізму. Останній навіть охопив провідну буржуазну партію народної свободи – „конституційних демократів”, котрі намагалися запобігти марксистській революції, підтримуючи ці настрої.

Вбираючи західні ліберальні й демократичні ідеї, різночинна інтелігенція не стала основою духовного творення буржуазного суспільства, а, навпаки, вела боротьбу за протистояння хижацькому нагромадженню первісного капіталу. Вона потрапила під вплив економічного, соціального і філософського вчення марксизму, в якому зійшлися її ідеологічні та духовні сподівання. З його допомогою, на її думку, перервалося б відчуження між людиною, суспільством і природою, котре породила приватна власність.

Безумовно, в кожній державі була своя специфіка розвитку класової свідомості суспільства. Формування буржуазії було більш прискореним у Західній Європі. Там розвиток капіталістичних відносин відбувся через протистояння феодалним пережиткам. Буржуазія у Російській імперії не мала в своєму досвіді й розпорядженні такого культурного розвитку, який суттєво затримався. Внаслідок цього напередодні революції вона виглядала хоч і економічно спроможною, але у соціально-духовному аспекті нерозвиненою.

Визріла форма протесту проти самодержавства, котра повинна була розчистити шлях для буржуазно-демократичної перебудови суспільства, не змогла уникнути найголовнішої своєї протидії – небажання селян, тобто більшості населення імперії – залишити феодалну форму взаємоспілкування в особі общини. У глибині зародження революційного руху існувало народне протистояння перед підприємницькими формами розвитку суспільства.

Зміцнення марксистської партії для очолення в країні революційних сил об'єктивно сталося через тяжкий економічний стан населення, особливо під час світової війни. Марксистки підхопили створений суспільством ґрунт для необхідної модернізації держави. Вони поширили свій вплив в імперії, створили дійову партію й були наготові до індустріалізації країни зовсім іншими засобами. Довгі роки зволікання з реформами з боку самодержавства та керівників імперії наблизили момент надзвичайного обурення народу, оформили його у революційне повстання. Через нього було розв'язано енергію боротьби проти свого нестерпного життя.

Країні потрібна була консолідуюча партія, яка змогла б взяти повноту влади в свої руки для створення державно-монополістичної системи управління капіталістичними відносинами у відповідальний перехідний період, щоб повести за собою всю державу на прорив до прогресивних начал. Опір із різних мотивів і причин самодержавства, парламенту та великої частини суспільства, котрий тривав довгий час на початку ХХ ст. століпінським реформам, вилився у можливість здійснити державно-монополістичне керівництво в країні з допомогою радянської влади. На наш погляд, невідворотність жовтневого перевороту міститься у вищеперелічених умовах.

Для здійснення реформ у перехідному періоді від відсталих форм у суспільстві вже радянськими методами більшовики створили необхідні силові структури своєї диктатури. Вони хотіли максимально придушити в аграрній країні зрослу автономну силу селян, підпорядкувати як їх общинну структуру, так й індивідуальну, фермерську, котра вже склалася. „Народ не можна прогнати, з ним треба зжитися”, – зазначали більшовики. Підпорядкувати державному управлінню населення (з різними укладами життя) можливо було через знищення у ньому природи дрібновласницької самостійності, її економічної сили, котра зросла після закону 1906 р. про індивідуальну власність.

Під час переходу від патріархальних відносин у країні повинно бути застосоване тільки сильне державне керівництво: в капіталістичних умовах – державний капіталізм, у радянських, як виявилось, – диктатура партії. Така важлива дія в перехідний період мала відбутися при державному перетворенні за допомогою останньої.

Можна розглядати одержавлення (пролетаризацію) дрібного власника за період радянської влади як необхідний у цілому процес „розселяннювання”, а також як еволюційний шлях через нестворений капіталістичний розвиток виробництва.

Висновки

1. Перехідний період до нових, капіталістичних відносин складно формувався у Російській імперії. Він, як ні в котрій країні світу, захопив ХІХ – ХХІ ст., а виявив свої перебудовчі якості ще за Петра І, на початку ХVІІІ ст. Невизрілі продуктивні сили на всьому протязі перебудови перешкоджали розвитку товарно-грошових відносин у країні.

2. Об'єктивно існуючі нові продуктивні сили, які давно знайшли місце у капіталістичному розвитку Європи, в Російській імперії на початку ХХ ст. теж прагнули з'явитися для розвитку держави. Завжди у суспільстві існують визначальні віхи на перехідному шляху. Одними з них стали дрібні товаровиробники в країні, котрі повільно на початку ХХ ст. переборювали патріархальні відносини (бо їх масове народження можна віднести тільки до 1906 р.). Але суспільство повністю ще не було готове до перехідного періоду. Вибір, навіть на початку ХХ ст., було зроблено майже всіма верствами проти розвитку капіталістичних реформ у державі.

У патріархальній країні в умовах общинного життя повільно створювалася нова рушійна сила – дрібний товаровиробник – для прориву у перехідний період до капіталістичних відносин.

3. Самодержавство гальмувало розвиток капіталізму в імперії. Останнє загалом підтримало поміщицький напрям патріархальних відносин, перешкоджаючи реформам. Воно хотіло утримати ці відносини разом із землею, а поряд із цим не очолило управління країною, а пустило справу перетворення суспільства на самоплив.

4. На широкомасштабну появу у суспільстві нових продуктивних сил дуже впливала верховна влада. Роль Миколи II, який не бажав вводити конституційну монархію, була визначальною для подальшої долі народу. Самодержавство виступало разом із поміщиками на боці опору новому історичному етапу розвитку. Микола II не зміг встати на чолі нових процесів у суспільстві. Про це свідчив царський маніфест від 17 жовтня 1905 р., котрий підтвердив намір влади дотримуватися принципів не прогресу, а віротерпимості. В цьому маніфесті цар мав проголосити основні закони конституційного обмеження самодержавної влади. Цим Микола II повинен був створити той необхідний перелом, який зміг би забезпечити дальший стабільний розвиток імперії в епоху капіталізму. Таким чином, цар відкрив би шлях формуванню громадянського суспільства, котре довго не створювалося аж до ХХІ ст.

Микола II не тільки не очолив, а більше того, затримав історичний хід розвитку суспільства. Тому на чолі нових сил у перехідному періоді об'єктивно виступили революційно настроєні вожді. Країну внаслідок слабкості політики її державного керівництва було піддано деструктивним, але все ж змінам. Завдяки відсутності регулювання процесів розвитку капіталізму здійснилася найгірша сторона його без державного керівництва, котра завдавала суспільству найбільшої шкоди на початку ХХ ст.

4. Перехідний період у країні з усіх сторін навмисно затримувався. В цьому взяла участь і православна церква. Тривалий час за її допомогою у свідомості російських підданих сформувалося стійке поняття про священну владу імператора. Така політична культура країни, з одного боку, знімала моральну відповідальність у керівника держави перед народом за вчинене в управлінні нею, ніби послане згори, а з іншого, – довгий час створювала у ньому сліпу віру в правильність його дій. Її було розвінчано після „кривавої неділі” у 1905 р. Тому

для народу стан справ в імперії, пущений на самоплив в умовах тривалої абсолютної віри у царську волю як спадкову від вищої сили, призвів до поганих наслідків – запізненого розвитку країни. Суспільству було уготовано найгіршу долю за відсутнього державного керівництва в хаосі капіталістичних відносин за принципом: „Хто як виживе”. Гостре посилення у країні всіх суперечностей, що довго нагромаджувалися, не сприяло поступовій дії реформування. Самодержавство шляхом тривалого процесу відстрочок довело суспільство до відсталого стану та нових примусових наздоганяльних форм. Освічені кола держави не піклувалися про недавно ще кріпосний свій народ.

5. Перехідний період до капіталістичних відносин не визнавала інтелектуальна частина країни під час морального й духовного протиборства з хижацькими формами первісного нагромадження капіталу як, на її думку, перешкоді дальшому розвитку держави. Опір освіченої частини суспільства, котра відстоювала патріархальні, общинні устої в країні, став підтримкою інших форм перетворення, ніж реформи, спрямовані на капіталістичний розвиток.

6. Суспільство майже уцілому не сприйняло перехідний період, запропонований Столипіним, який був тим останнім необхідним йому реформатором для цивілізованого перетворення держави, котрий силою своєї енергії спрямовував країну в капіталістичному напрямі. Суспільство тяжіло до свого самовиявлення у глибоких розворушеннях.

7. В перехідному періоді у країні через існуючі умови самодержавного керівництва, яке не очолило нові відносини в суспільстві, відбувся хаос початкової стадії капіталістичного розвитку, допущений бездіяльністю державного управління щодо його приборкання. Він відстрашував всі верстви суспільства від бажання знаходитися у такому спотвореному майбутньому. Неусвідомлено, не розуміючи нових природних процесів розвитку країни, більшість від них рішуче відмовлялася. Первісна стадія нагромадження капіталу в Росії наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. набрала найпотворніших форм. Вона звелася до грабунку природних ресурсів країни та нелюдського гноблення населення.

8. У перехідному періоді до нових форм розвитку з'явилися члени суспільства, що тягнули назад, до патріархальщини. В той час мала розв'язатися проблема із зайвими селянами у країні через малоземелля, котра з товарністю землі в умовах нових відносин повинна була поглиблюватися. Уряд, не налаштований на здійснення реформ і модернізацію країни, неквапливо намагався кооперувати їх у центри кустарного виробництва, а надалі поступово об'єднувати й укрупнювати до рівня фабрично-заводської промисловості.

9. Земельний голод селянства в Україні настільки суттєво тиснув на володіння поміщиків, що розвиток кустарних промислів став головним завданням їх для збереження своєї власності. У них представники земств вбачали і перехідний етап до фабрично-заводської форми виробництва через власне управління найманою працею.

Таким чином, вільні селяни, використані у земських промислових кооперативах, повинні були стати об'єктом загального найму на підприємствах в умовах розвитку капіталістичних відносин.

10. Столипін, крім сільськогосподарської реформи, організував на місцях поширення земського досвіду по сприянню розвитку всіх видів кустарних промислів, створенню комісій по вивченню проблем украї збіднілого населення й виявленню причин такого стану. Кустарно-ремісниче виробництво у країні розвивалося, базуючись зокрема на попиті населення на реманент для сільського господарства. Дрібна промисловість працювала на регіональний та центральний ринок, задовольняючи як місцевий, так і загальний попит. В Україні перший регулювався регіональними, другий – загальноукраїнськими центрами (Полтава, наприклад, формувала здебільшого сільський попит на кустарно-ремісничі товари, а Київ та Харків, як центри збуту, – міський).

11. У столипінській політиці перехідного періоду на початку реформ кустарне виробництво не набуло широкомасштабного перетворення, а розглядалося лише як один із засобів піднесення добробуту селянства в умовах поширення малоземелля у країні. Це підтверджується незначними державними інвестиціями в кустарно-ремісничу промисловість до 1910 р.

12. Великодержавна політика імперії стримувала розвиток промисловості на всій території України. У перехідному періоді особливо швидко розвивалися дрібні промисли в кустарно-ремісничому виробництві до світової війни, котрі замінювали необхідну кількість підприємств великої промисловості по всій Україні. Кустарно-ремісничі майстри завжди поповнювали нестаток продукції в умовах недостатньо розвинутої великої промисловості, яка в Україні обслуговувала в основному інтереси імперії. Потреба селян у знаряддях праці й предметах домашнього вжитку не були в центрі уваги останньої. Тому саме дрібні виробники задовольняли потреби населення, зробивши кустарно-ремісничий промисел своєю другою спеціальністю. А за підтримки асигнуваннями після 1910 р. він переріс у головний вид місцевої промисловості. Дрібне приватногосподарське виробництво набуло особливого значення в українському суспільстві та вплинуло на його розшарування.

13. Влада у перехідний період (до керівництва капіталістичними відносинами) продвинулася в плануванні переходу від надзвичайних операцій по заготівлі потрібної продукції до створення кустарних підприємств, котрі б знаходились у веденні земств і підпорядковувалися державним органам. Таким був загальний план мобілізації всього дрібного виробництва, спрямований у першу чергу на виконання замовлень воєнного часу. Реалізація цього плану привела до створення цілої системи кустарно-ремісничої промисловості з майстернями, артілями й іншими підприємствами по виготовленню тієї чи іншої продукції.

14. Державні установи під керівництвом Столипіна почали власними заходами регулювання сприяти переходу дрібних одноосібників кустарної та ремісничої промисловості до керованих капіталістичних відносин,

використовуючи для цього земські управи. У повоєнні роки таке регулювання в кустарно-ремісничому виробництві повинно було б стати продовженням економічних реформ Столипіна щодо дрібних власників і цим закрити вибухову небезпечну проблему малоземелля селян у країні.

15. Виникнення необхідних у перехідному періоді форм державно-капіталістичних відносин відбулося під тиском умов світової війни. З'явився новий тип державного ставлення до дуже потрібної для країни продукції кустарно-ремісничої промисловості. Він мав прогресивне спрямування, але тільки зароджувався під впливом війни. Уряд створював сприятливі умови для розвитку дрібного виробництва й ліквідував ті, які б заважали зростанню продуктивності кустарної промисловості по виготовленню воєнних замовлень. У першу чергу це торкалося нищівної експлуатації торгово-лихварського капіталу, що бурхливо розвивався тоді на дрібнотоварній основі та був головним суперником держзамовлень у кустарно-ремісничому виробництві. Тільки під впливом потреб війни державне регулювання відповідних промислів витісняло торгово-лихварський капітал з останніх, як свого конкурента. Цим уряд започаткував програму швидкої модернізації всієї кустарної промисловості.

16. Перехідний період до розвитку капіталістичних відносин в Україні у період світової війни для кустарно-ремісничої промисловості став етапом посиленого кооперування, впровадження у виробництво різних машин, поліпшення механічного устаткування, більш удосконаленої технології, підвищення якості виготовлюваної продукції.

17. В перехідному періоді вперше завдяки війні таким чином відбулася модернізація економічних відносин у системі народного господарства, самого принципу ставлення держави до населення країни. Вона полягала в захисті дрібних власників від несприятливих дій бурхливого розвитку нових, капіталістичних відносин, зокрема торгово-лихварського капіталу, котрий експлуатував населення країни. Модернізація проявилася у першу чергу в регулюванні капіталістичних стосунків, яке сприяло переведенню кустарно-ремісничої промисловості у фабричну стадію, до прямого зв'язку виробника і замовника – держави. Цей зв'язок відбувався через представництва останньої в земських управах для впорядкування кустарно-ремісничого виробництва через створення кооперативів, котрі працювали за замовленням держави й на її устаткуванні та сировині, виключаючи „послуги” посередника-скупника.

18. Виявилось, що модернізація державного керування у перехідний період відбувалася з причин нагальної потреби в умовах війни у продукції кустарно-ремісничого виробництва, а не бажання допомогти своєму населенню уникнути подвійної експлуатації. Уряд, виконуючи свої завдання у воєнний час, проводив політику не шляхом безпосереднього сприяння самому розвитку виробничо-кооперативного начала, а привнесенням у райони кустарно-ремісничої промисловості всього необхідного для виконання державного замовлення: списаних із заводів і фабрик майна й сировини та витискування торговельно-посередницького конкурента – скупника, що загарбував для себе великі доходи,

не передаючи майже нічого в казну. Тільки під впливом воєнних подій розвиток кустарного виробництва ставився у пряму залежність від державного управління і земських установ. Але, використовуючи можливості кустарної промисловості під час війни, влада вже надалі планувала пом'якшити перехід дрібних виробників до капіталістичних відносин на державно-монополістичній основі.

19. Державне управління капіталістичними відносинами відбулося неспівомо й тільки завдяки скрутному стану з потребою у військовому обмундируванні під час війни (знайшли вихід із цього останнього в формі державного керування дрібнотоварними стосунками), але факт викупу кустарів та ремісників із кабали скупника для державних замовлень свідчив про те, що представники урядових структур усвідомлювали існуючу подвійну експлуатацію дрібних виробників.

20. В перехідному періоді при державно-монополістичній основі управління можливо як у кустарно-ремісничій промисловості, так і в сільському господарстві підключити дрібнотоварні підприємства до системи державного регулювання. Тим самим розривався їх зв'язок із торговельно-лихварським капіталом. Так, видані кустарям скупником на певний час устаткування, двигуни, машини, інструменти перекупалися державними комісіями у рахунок авансів на виготовлення швидкими темпами необхідної продукції для армії. За рахунок цього авансування кустарі й ремісники розраховувалися зі скупниками та надалі самостійно виготовляли продукцію за держзамовленням. Урядове регулювання кустарного виробництва через земства поволі, але сприяло полегшенню життя найбільш бідного прошарку населення.

21. В перехідний період нищівна й безконтрольна експлуатація скупниками дрібнотоварного населення України (як у кустарно-ремісничому виробництві, так і в сільському господарстві) виснажувала людські ресурси. Державі неможливо було охопити скупника ніякими реєстрами. Він був паразитуючим породженням товарно-грошових відносин, котрий пильно слідкував за виробниками, що приносили йому можливість примноження капіталу

22. Пропоновані програми Століпіна та його послідовників в урядових установах допомагали у перехідний період знизити рівень експлуатації трудящих, кредитуючи державні замовлення. Звільняючи населення від подвійної експлуатації через скупника, країна затрачувала меншу ціну на виготовлення продукції, й таким чином відбувалося зниження її для споживача.

23. В невеликий проміжок перехідного періоду до капіталістичних відносин під впливом складностей війни у країні відбулося втілення ідей державного капіталізму – перетворення дрібного одноосібника на найманого робітника в державних формах виробництва (саме той варіант модернізації феодально-капіталістичної системи, який у широкому масштабі в 1930-х рр виконала радянська влада за Сталіна).

24. В перехідний період від феодально-патріархальних відносин до капіталістичного розвитку дрібний власник (котрий не використовував наймані

праці) самостійно зробив вибір на початку ХХ ст. до державно-капіталістичної системи виробництва. Він вибрав між нищівною експлуатацією посередника-скупника (як, наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості) та умовами державного замовлення – твердою платою за виготовлений товар, кредит у стабільних відсотках під відповідну продукцію, постачання необхідної сировини.

25. Самостійно обране одержавлення дрібного виробника в період Першої світової війни, щоб насамперед позбавитися нищівної експлуатації, перед революцією відрізнялося від того, котре силовим заходом провів Сталін. Але цей процес при якій завгодно владі об'єктивно був необхідний для подальшого розвитку держави в індустріальному напрямку.

26. Одержавлення дрібних одноосібників у кустарно-ремісничій промисловості було проведено на користь прибутків у казну, котрі з'явилися від знищення конкурента – скупника. Впроваджувалися перші кроки в дрібнотоварному виробництві, коли держава одержувала внутрішні ресурси від знешкодження впливу посередників.

27. Управління Столипіна знизило рівень революційного потенціалу у країні, притягнуло до нового виробництва під час війни малоземельних селян і сприяло переходу їх від патріархальних до ринкових відносин. Цей досвід в екстремальних воєнних умовах (на прикладі кустарно-ремісничої промисловості) потрібен був для продовження перетворення дрібних власників й у сільському господарстві.

28. Війна, нарешті, консолідувала довго затримане державне управління, яке у складних умовах для країни освоїло втручання в капіталістичні відносини у суспільстві.

29. Закладені інвестиції підготували ґрунт для формування з малоземельних селян фермера, кустаря і ремісника.

30. В Російській імперії Столипін не зумів налагодити перехідний період у процесі розселення населення країни для капіталістичного розвитку. Це сталося, крім усього іншого, з найголовнішої причини – особливості та стійкості селянської общини, слабкості дій щодо неї й браку часу для державного врегулювання дуже складної патріархальної основи суспільства.

31. Селянська община, особливо її паразитична номенклатурна частина, перед агонією свого знищення майже переборола навіть поміщика та активно відстоювала свої інтереси. Вона, захищаючи їх, вчинила „руками” селян опір розвитку капіталістичних відносин у країні. Реформам вміло протистояла верхівка общини, котра, не викриваючи себе в суспільстві, використала принцип згуртованості її членів навколо неї й не бажала віддавати свої привілеї заради прогресивного розвитку в державі. Протистояння керівників общини викликало загальний опір більшості народу проти нововведень – індивідуального підприємництва.

32. Для номенклатури общини не був продуманий перехідний механізм, який би її знешкоджував. Верхівка останньої, маючи величезний вплив на її членів, чинила опір виходу селян із неї. Общинна боротьба проти індивідуалізму з

усіх боків пройняла весь народ.

33. П.Столипін ідеалізував селянський стан у державі, до кінця не враховував можливе протиборство з боку самостійно існуючого інституту общини розвитку нових виробничих відносин капіталістичного суспільства, котрі забирали в неї владу.

34. Незавершений столипінський досвід капіталістичного реформування – „розселянювання” малоземельного населення – був завершений пролетаризацією його Сталіним, який створив „інститут фермерства” у колективному господарстві з керівником колгоспу на чолі та його працівниками.

35. Суспільство збочувало з прогресивних форм розвитку до народницького бачення майбутнього країни в селянській общині. Різничинна інтелігенція продовжила шлях народників, духовно очолила прагнення до колективізму. Останній навіть охопив провідну буржуазну партію народної свободи – „конституційних демократів”, котрі намагалися запобігти марксистській революції.

36. У перехідний період, вбираючи західні ліберальні й демократичні ідеї, різничинна інтелігенція не стала основою духовного творення буржуазного суспільства, а, навпаки, вела боротьбу за протистояння хижачькому нагромадженню первісного капіталу. Вона потрапила під вплив економічного, соціального і філософського вчення марксизму, в якому зійшлися її ідеологічні та духовні сподівання.

37. Буржуазія в Російській імперії не мала у своєму досвіді значного культурного розвитку, котрий суттєво затримувався. Внаслідок цього напередодні революції вона виглядала хоча й економічно спроможною, але в соціально-духовному аспекті нерозвиненою.

38. У перехідний період сталося зміцнення марксистської партії для очолення в країні революційних сил через тяжкий економічний стан населення, особливо під час світової війни.

39. У складний перехідний період марксистки підхопили створений суспільством ґрунт для необхідної модернізації держави. Вони поширили свій вплив в імперії, створили дійову партію і були напоготові до індустріалізації країни зовсім іншими засобами.

40. Довгі роки зволікання з реформами з боку самодержавства та керівників імперії наблизили момент надзвичайного обурення народу, оформили його в революційне повстання. Через останнє було розв’язано енергію боротьби проти нестерпного життя.

41. Для розвитку капіталістичних відносин у країні потрібна була консолідуюча партія, яка змогла б взяти повноту влади в свої руки для створення державно-монополістичної системи управління ними, щоб повести за собою всю державу на прорив до прогресивних начал. Опір із різних мотивів і причин з боку самодержавства, парламенту й великої частини суспільства, котрий тривав довгий час на початку ХХ ст. столипінським реформам, вилився у можливість здійснити державно-монополістичне керівництво в країні (після Тимчасового уряду) з

допомогою радянської влади. На наш погляд, невідворотність жовтневого перевороту міститься у вищеперелічених умовах.

42. Перехідний період для країни як необхідний у цілому процес „розселянювання” був також і еволюційним шляхом, створеним радянською владою через неорганізований капіталістичний розвиток виробництва з боку самодержавства.

2.2 Малоземельний селянин – суб’єкт реформ кооперативного перетворення (сільський кустар, промисловик, кооператор)

Малоземельний селянин в Україні був головним об’єктом реформування у дореволюційний період. У ХІХ ст. він частково трансформувався в нову соціально-професійну категорію сільського кустаря завдяки розкладу натуральної системи господарства. Формування сільського кустаря та кооператора пов’язане з особливостями селянського менталітету. Ця природна особливість перешкодила подальшому розвитку реформ державного управління капіталістичними відносинами до революції. Визначення „сільський кустар” з’явилося у 1888 р., коли кустарно-ремісничє виробництво як галузь було вперше визнане Державною радою. Вона накінець визнала необхідність зосередити його під опікою держави „не розрізняючи предметів виробництва”, в Міністерстві державного майна при департаменті землеробства і сільської промисловості [51, арк.104].

Раніше на селі існували поодинокі несільськогосподарські професії – чоботарі, вишивальниці, в’язальниці, ткалі – й ремісничі – ковалі, гончари, бондарі та ін. Якщо ремісничя професія передавалася в сім’ї з покоління у покоління, то кустарне виробництво розпочало своє існування (як не сезонний, а повноцінний самостійний заробіток) лише після обставин, пов’язаних із виникненням особливостей нового життя селян як малоземельних.

Розповсюдження сільського кустарництва розпочалося внаслідок реформи 1861 р., котра знедолила велику кількість селянства. Поширення товарно-грошових відносин вплинуло на земельні стосунки. Вони підштовхнули суспільство до нових виробничих відносин. Зрушення відбулись особливо у тих районах, зокрема України, де земля стала для поміщиків вигідним товаром, й її мало перепало селянам.

Малоземелля для значної кількості українських селян стало великою бідною. Переважаюча більшість населення в Україні знала тільки сільськогосподарську працю. Кинуті напризволяще владою, малоземельні селяни вимушені були самостійно, без допомоги держави шукати собі додаткові засоби для існування. Лише одиниці з поміщиків у земствах турбувалися про допомогу їм, створювали для них кооперативи, артілі, товариства.

Зокрема поміщик Г. Галаган пожертвував свою садибу в Дехтярівці Прилуцького повіту (19 десятин землі) на відкриття навчального закладу для

кустарів. У 1888 р. Полтавське земство видало йому позику для цього в 25 тис. руб. і замовило виготовлення необхідних для губернії пожежних труб [152, с.50] Щоб запобігти спекуляції з боку посередників виробництва сільськогосподарської продукції, було організовано молочне товариство "Бландов та Чичкін" на Київщині [117]. На Полтавщині надавав допомогу їм поміщик Карлівський, на Київщині – Дзегелівський [121].

Кустарні промисли районувалися за вимогою споживачів, в обмеженій кількості за земською підтримкою. Наприклад, Полтавські повітові земські збори у 1890 р. асигнували кошти на розвиток ковальської й столярної справи в розмірі 2300 руб. [152, с.54]

Допомога кустарному виробництву прийшла на початку ХХ ст., коли воно привернуло до себе увагу ліберальної частини суспільства. Однак відповідні утворення у жорстких умовах ринкових відносин виявилися недейовими. Відсутнім було найголовніше – широке державне керівництво виробниками кустарно-ремісничих товарів і замовником-скупником. Прогресивні ліберали надавали грошові позики, приміщення, земельні наділи під кооперативи на їх первинну організацію, але подальше відбувалося в реальному житті: збут виготовлених товарів, заготівля сировини, постійне кредитування виробничих циклів здійснювалися скупниками, які повертали справу на свою користь та ставили в кабальну залежність від себе сільських кустарів.

В кінцевому підсумку, кооперативи не мали успіху. Вони у великій кількості розвалювалися, й допомога їм виявлялася марною. „Сумний результат був в організації дрібних кооперативів, розкиданих на велику відстань один від одного, у спілок кооперації не вистачало коштів, та у всіх випадках виявлялася невміла постановка справи” [117]. У виробничій діяльності в таких кооперативах сільський кустар зазнавав подвійного гніту експлуатації: господаря і скупника.

У критичному стані селянинові прийшла на допомогу його майстерність та природні багатства краю, що створили базу для розвитку кустарно-ремісничого виробництва. Хатня міжсезонна робота, що була властива селянам як допоміжна до основної сільськогосподарської праці, переросла в масове кустарне виробництво.

Залежно від районування сировинного багатства краю виникли осередки селянських кустарних промислів з переробкою сільськогосподарської сировини: тютюновий, олійний, килимовий, самогонний, обробка лози, глини, дерева, шкіри, вовни й ін. Наприклад, загальна кількість селян, що займалися кустарництвом у найбільш розвиненому регіоні у 1913 р. на Чернігівщині досягла 47887 осіб (для порівняння – на місто припадало 18828 осіб.) Перше місце серед сільських промислів займав у цьому районі України сітков’язальний, ткацький, виготовлення пеньки, чесальний з виготовленням рогових гребнів, вироби з прута, рогози, ситнику, соломи [15, арк.7] Чернігівські промисли якнайкраще свідчать про широке майстерне використання малоземельними селянами сільськогосподарської сировини для кустарно-ремісничого виробництва.

Проміжною фазою до самостійного відокремлення ремісничої праці від сільськогосподарської у розвитку промисловиків кустарної справи було поширене подвірне виробництво кустарних предметів, більш розвинуте в степових районах. У цій фазі розвитку відповідного виробництва на селі селянин поєднував землеробську працю і кустарно-ремісничу. Остання існувала не тільки в міжсезонний період, а збігалася із сільськогосподарською сезонною працею селян. Але вони не кидали кустарництво та витримували подвійний тягар, працюючи по 16–18 годин на добу, без вихідних. Селяни шукали різні форми для свого виживання в нових видах господарювання. Наприклад, вони прохали земську управу Білозір'я на Київщині прислати пасічника й садівника, щоб навчитися доглядати сади і пасіки [122, с.3].

Наступним кроком у кустарно-ремісничій перекваліфікації селянства було розширення робіт поза сільськогосподарською справою до промислового підприємництва. Таке спрямування мало свої особливості, пов'язані з вмінням вести виробництво із збільшеним діапазоном взаємовідносин, ніж роботи на своїй земельній ділянці. В переважній більшості селян не було навичок до цього. Общинні відносини у своїй масі нівелювали таку ініціативу.

В українській народній газеті „Село”, у статті „Практичні поради в кооперації” зокрема зазначалося: „Можна силу прикладів навести про невміння інтелігенції порадити селянам, як та що треба робити, щоб завести кооперативне виробництво. Не знають про це й земські управи на Поділлі. Прикладів тиняння селян за кооперативною допомогою багато. Селяни села Митки, зокрема, хотіли навіть заплатити 25 руб. адвокату–шахраю, щоб написати прохання губернатору. Нема де вчитися, нема шкіл, курсів” [123, с.13].

Хуторне, більш спроможне селянство хутко відійшло від общинних порядків. Воно швидко знайшло собі місце у нових підприємницьких ініціативах, ввійшло в них як вмілі товаровиробники. Підприємці з хуторних господарств не минули кустарно-ремісничого виробництва. Деякі з них зайнялися вигідною посередницькою справою у цій сфері. Але в своїй більшості справи у селян були складними.

„На селі все зводиться до заробітку чужими руками. Через те, що на цих селянах-капіталістах, крім самодержавних тягарів, лежать ще решта кріпацьких тягарів. Вони приймуть невеличку участь в знищенні царату і всіма силами боронитимуть буржуазний лад проти заведення справедливого ладу. Найбільша частина – середніх селян які сяк так перебиваються на своїх клаптиках землі – 0,5 – 1 десятина землі. Вони не хочуть перейти в „голоту” або в наймитів. Наймит служить помісячно, порічно, а він – поденно. У нього головне бажання – добути собі земельки і зажити, „як люди”, тобто обдирати других так, як їх досі обдирають. Для буржуазії – це єдиний порятунок затримати розвиток соціалістичної думки на селі. Різні банки та товариства заснуються ніби для допомоги, щоб селянам краще вести хазяйство та прикупувувати землю. З цих товариств звичайно користують лише багаті селяни, біднота ж тільки думкою багатіє і тішиться, що може то колись і їй пощастить. Що навіть ті прикуплені за

поміччю банку землі відходять за долги та проценти до глитаїв. Тільки й того, що з банками багаті більше багатіють, а бідні скоріше бідніють. Багатий, коли купує землю, платить власні гроші і вибирає собі найкращу. Бідні одержують з остатку гіршу землю, і з долгами він ніколи не розплатиться, а ще гірше заплутається, як муха в павутинні. При цьому годі вдержатися дрібному ремісникові і малоземельному селянинові проти великих хазяйств. (підкреслення автора) Пропонують ходити з власного села, з насиженого теплого рідного місця. Крім того, селянський банк, спродуючи селянам свою землю, примушує їх виходити з села на хутори. Тільки на хуторах всі малоземельні селяни зможуть піднятися та покращити свій добробут. Хуторське господарство, вони запевняють, найбільше відповідає інтересам селян. Воно покращить їх добробут біля власної землі. Це єдиний порятунок, як стверджують вони. „Виходьте на хутори, і доля ваша покращиться. В кого ж нема землі і зовсім ні завіщо купити – переселяйтесь в далекий Сибір – там вас доля жде!” (Один селянин їздив з Полтавщини оглядати хуторні землі на Волині, і погано відзивався „про той земний рай”) [121, с.2].

Кустарно-реміснича справа поширювалася в Україні під впливом гострої потреби у виробках для сільськогосподарської праці, яких постійно бракувало. Так складався їх ринок кустарно-ремісничої праці. Тому й збільшилася кількість робіт поза сільськогосподарською справою з кустарно-ремісничого підприємництва. Воно набуло кількісного збільшення особливо в тих промислах, які професійно були освоєні, завдяки яким селяни завжди трималися у міжсезонні: ткацькі, вишивальні, гончарні, столярні тощо. Вони завжди взимку набували професійних ремісничих навичок, коли виготовляли вироби для власних сільськогосподарських потреб та хатнього домашнього начиння в невеликій кількості. Природна моторність у роботі допомогла їм вистояти в складних умовах малоземелля.

Таким чином, кустарно-ремісниче підприємництво почало слугувати селянинові джерелом існування взамін повноцінної сільськогосподарської праці – рільництва, городництва, тваринництва, якої він не зміг одержати від своїх поміщиків і від влади через створене малоземелля в Україні, особливо у чорноземних її районах.

При розширенні подвірного виробництва, якогось окремого промислу в сільського кустаря у виготовленні продукції брала участь уже вся родина. Саме ця схема переходу кустарного виробництва за участю сім'ї свідчила про перехід на більш високий професійний рівень та в окрему промислову групу кустарно-ремісничого виробництва. Родина виконувала обов'язки підмайстрів у загальному процесі. Члени її брали участь у спільному конвеєрі виконання робіт. Загальносімейний промисловий підряд нагадував уже професійну ремісничу організацію виробництва, розповсюджену із середньовіччя для виготовлення продукції на замовлення. Сімейне подвір'я ставало кустарно-ремісничою майстернею для виробництва товарів на продаж.

Зростаюча кількість сільських кустарів, які покинули мрію про набуття землі, стихійно збільшувалася й переходила в різні якості нового заняття – від

найманого робітника, підмайстра, учня до майстра ремісничого виробництва. Їх чисельність регулювалась економічними ринковими умовами і конкуренцією серед виробників.

Саморегулююча економічна форма у ринкових стосунках впливала на розповсюдження промислів в Україні. Розширення їх змінювало характер сільського кустарного виробництва на більш високий професійний ремісничий рівень виготовлення товарів за замовленням. Таким чином поступово підвищувалась якість продукції й відповідальність за її виготовлення. Укрупнення різних видів промислів залежно від попиту населення разом із професійним підвищенням рівня кустарно-ремісничого виробництва привели до поширення в Україні самостійного виготовлення більш складного сільськогосподарського інвентаря: фургонів, бричок, візків, ходів та запасних частин до них (наприклад, взових колес, тягів), комплектуючої упряжі, засобів виробництва, лозових і дерев'яних меблів тощо.

Розширення ємкості селянського ринку збуту кустарно-ремісничих товарів й підвищення купівельної спроможності населення перед світовою війною сприяли широкому розвитку кустарних промислів в Україні.

Вже до революції тільки сільські кустарні промисли виробляли продукції на 144 млн. руб. – більше 10% вартості всієї промислової продукції України.

Таблиця 1.

Питома вага кустарно-ремісничої промисловості у 1912–1913 рр. [64, арк.14]

Види промисловості	Довоєнна річна продукція	
	(в тис.руб.)	в %
Фабрично-заводська промисловість	1140	73,3
Кустарно-реміснича і дрібна промисловість	440	26,7
Усього	1580	100
У тому числі:		
Міська кустарно-реміснича	156	10,0
Сільська кустарно-реміснича	144	9,4
Дрібна промисловість	140	7,3

Для порівняння з радянським періодом знайдено наступні твердження.

Фахівці, котрі працювали для Ради Праці та Оборони СРСР, кількість сільських кустарів в УСРР на початку 1920-х рр. визначали наступними даними: „У господарському житті України кустарні промисли здавна грають значну роль. У сучасний період, згідно із статистичними даними, на Україні налічується близько 300000 кустарів, а з сім'ями – 1500000 душ. Це 6% всього населення України. А якщо будемо зіставляти не кількість кустарів і населення, а кількість кустарних подвір'їв з їх загальною кількістю (включаючи ремісників), то частка їх збільшиться до 12–15 % (всього населення України)” [6, арк.311].

Існують також архівні дані, що свідчать про реальну чисельність близько 20% дрібних виробників, зайнятих в кустарно-ремісничій справі в Україні [4, арк.

						В	
Волинська	2,5	22,0	12,5	6,0	3,0	0,2	46,0
Катеринославська	0,5	1,5	1,0	1,0	1,0	—	5,0
Київська	6,0	7,0	9,0	2,0	4,0	—	28,0
Подільська	42,0	17,0	17,0	4,0	4,0	—	84,0
Полтавська	21,0	8,0	12,0	5,0	1,0	0,2	47,0
Харківська	10,0	9,0	6,5	3,5	0,5	—	27,5
Чернігівська	36,0	6,0	6,0	5,0	2,5	—	55,5
Херсонська	18,0	19,0	19,0	4,0	0,5	0,1	60,6
Всього	136,0	89,5	83,0	30,5	16,5	0,5	354,0

Таблиця показує розгалужену мережу кустарно-ремісничого виробництва в Україні напередодні світової війни й відбиває вищенаведені принципи формування відповідних промислів.

Особливість життя сільських кустарів на землі навіть при подвірному чи відокремленому кустарно-ремісничому виробництві сприяла в умовах розвитку товарно-грошових відносин встановленню опіки над ними скупників. Відсутність у кустарів підприємницького вміння, розповсюджена загальна неписьменність на селі додавали додаткові можливості скупникам та лихварям для їх експлуатації.

За всеросійським переписом 1897 р. 18% населення України вмело читати, 13% – писати. В селах неписьменність становила від 91 до 96% залежно від губернії [151, с.43]. Неграмотний селянин за визначенням не міг самостійно оволодіти ринковими відносинами й звертався за допомогою. Як у сільському господарстві, так і в кустарно-ремісничому виробництві з'явилися посередники у вигляді скупників та лихварів, які нав'язували кустарям через їх безпорадність кабальні умови праці. Кустарна справа вимагала вміння ведення розрахунків, оформлення кредитів, організації заготівель і збуту. Ці вміння становили підприємницьку складову будь-якої кустарно-ремісничої діяльності й вимагали досвідченої самостійної роботи. До революції це перешкодило самостійній перекваліфікації селянства до кустарно-ремісничої праці. Підприємницький вимір їх життя набув перспектив під час нової економічної політики під впливом таких чинників, як одержання землі та пільг у кустарно-ремісничому виробництві та ліквідації неписемності.

Широкий розвиток сільської кустарно-ремісничої промисловості в роки непу був викликаний пільгами для самостійного виробництва, при кооперативному чи артільному видах останнього. Його вагома ємкість у кінці нової економічної політики вже дорівнювала рівню кустарно-ремісничого виробництва перед Першою світовою війною, коли інвестування держави в нього

становило 1,0 млн руб. [181, с2] У період непу від держави не було зіставного інвестування такої ж суми, як у 1912 р., але навіть пільгові заходи в оподаткуванні й списані засоби виробництва із заводів і фабрик сприяли досягненню рівня продуктивності праці дореволюційного часу.

Якщо порівняти виробничі наслідки поступової інвестиційної політики в 1912 р. з першими роками радянської влади перед непом у 1920 р. (при відсутності податків), то спостерігаються невеликі зрушення, що становили близько 40% довоєнного рівня кустарно-ремісничого виробництва [177, с.3]. В наступному періоді, вже за нової економічної політики, але при посилених податках це виробництво становило у 1923 р. по відношенню до 1912 р. майже 38% (див. у табл. нижче). А в 1925–1926 рр. воно майже на половину збільшилося при радянському пільговому сприянні.

У 1912–1913 р. продукція української кустарно-ремісничої промисловості (сільська і міська) становила разом 26,7% від всієї загальної промислової продукції, в 1923 р. – 38% [5, арк.26]. Тобто, кустарно-реміснича промисловість в 1923 р. майже виходила на рівень довоєнної (1912–1913 рр.) [64, арк.14].

Таблиця 3.

Види промисловості	1912 р.		1923 р.	
	тис.руб.	%	тис. руб.	%
Фабрично-заводська	1140	73,3	880	62
Кустарно-реміснича та дрібна промисловість	440	26,7	548	38
Всього	1580	100	1428	100
В тому числі:				
Міська кустарно-реміснича	156	10,0	207	14
Сільська кустарно-реміснича	144	9,0	191	14
Дрібна промисловість	140	7,0	150	11

Продукція кустарно-ремісничої промисловості в умовах зруйнованості великої промисловості мала великий попит в Україні.

Відсутність налагодженого державного механізму оподаткування в 1921–1923 рр. надавала винятковий шанс дрібним власникам примножити свої капітали, передусім саме на тіньовому рівні свого виробництва. Й останні негайно цими обставинами скористалися.

Кустарно-реміснича промисловість в пільговий період нової економічної політики розвивалося за рахунок зростання продуктивних сил у приватногосподарському секторі та в умовах неможливості для влади отримати податки. Існували розвинуті форми тіньового виробництва, які склалися: з експлуатації подвірних кустарів; кустарів одинаків, які не сповіщали про своє заняття; малих кооперативів, артілей тощо, які приховували товарообіг, наявність найманої праці й кількість учнів у майстернях.

Умови розвитку кустарно-ремісничої промисловості з допомогою скупника визначили в той час його загальне піднесення, у тому числі сільського. Вплив скупника на кустарів однаково відбувався протягом дореволюційного часу в перші роки радянської влади і пільгового періоду непу. Несамостійне ведення сільськогосподарського та ремісничого виробництва сприяло швидкому розповсюдженню „опіки” скупників, які визначили своє посередницьке місце у розвитку особливо сільського кустарництва. Експлуатація сільського кустаря давала великі тіньові доходи його організаторам. Радянська влада на протязі більше десятка років намагалася виштовхнути посередників із кустарно-ремісничого виробництва, особливо на селі, але без особливих успіхів.

Навіть інвестування за радянських часів бідняцької частини кустарно-ремісничих виробників забирала верхівка промкооперації яка прислужувала посередникам і не давала доходити коштам до об'єкта, що потребував допомоги, – сільського кустаря. Радянські органи ще більше, ніж земська управа не вміли довести грошові асигнування до кустаря. Мізерні виміри їх допомоги були не впливовими у порівнянні з постійним збутом товарів та забезпеченням сировиною з боку скупника. Він більш наполегливо ставився до своєї справи опіки, бо мав з цього зиск. Чим була вища експлуатація кустарів, тим більше зростав його доход.

Внаслідок невмілих дій влади в перехідний період експлуатація виробника посередником була нищівною, як у дореволюційний період, так і в радянські часи. Самостійно, без серйозної допомоги влади кустарі не могли існувати, тому що для здійснення циклу виробництва, заготівлі сировини й збуту товарів була необхідна постійна робота кредитних та інших супроводжувальних організацій – державних структур. Ця допомога особливо була потрібна для швидкого і широкого збуту товарів, щоб одержати необхідні кошти для придбання сировини й засобів виробництва для наступного виготовлення промислової продукції, в першу чергу через банківський кредит, проценти якого були непідйомні для кустарів. На відміну від дореволюційного стану, радянська влада ставила гостро ці питання, але у неї не було вміння на практиці замінити ці посередницькі механізми на державні.

Влада при політиці (дореволюційній та радянській) сприяння бідняцькій частині сільських кустарів не змогла впровадити в життя цю посередницьку необхідну складову допомоги. Не було зацікавленості у представників її на місцях щоденно займатися постачальною і збутовою справою по 16–18 годин на день. Краще було одержувати від посередників хабарі за бездіяльність.

В дрібному виробництві завжди вигравали посередники між державною владою й власниками. Скупники, що тримали в кабальній залежності сільських кустарів, заробляли високі проценти на їх праці та не мали ніяких державних тягарів. Це був тіньовий грошовий приріст. Вони вуалювали свої доходи перед податковим мінімумом до революції у 850 руб. на рік [1, арк.8], які мали як посередники. Велика кількість вишивальниць, ткаль, мереживниць, килимників, чоботарів й інших ремісників працювала на скупників і знаходилася у скрутному

становищі.

На прикладі життя сільських кустарів в Україні яскраво виявилася в перехідному періоді боротьба між застиглими феодально-патріархальними відносинами, що тягли країну та населення в злидні, й новими державно-капіталістичними, які піднімали рівень благополуччя у означеної кількості населення. Дрібний виробник особливо визначився під час урядових замовлень кустарно-ремісничої продукції в період Першої світової війни. Він самостійно зробив вибір і, отримуючи держкредити, розраховувався з боргами та переходив до державного підпорядкування від кабали скупників.

У дореволюційні часи кустарні промисли, в тому числі й велика їх необрахована кількість у подвірному сільськогосподарському виробництві зокрема в Україні, не привертала суспільної уваги як самостійне явище і частина дрібної промисловості, яка замінила велику у виготовленні для села сільськогосподарських знарядь праці та хатнього начиння. Їх продукція оцінювалася у 50% від загальної промислової продукції в регіоні [11, арк.226].

Сільський кустар був товаровиробником, тобто підприємцем у власній кустарно-ремісничій справі й найманим робітником в артільній чи кооперативній організації. Він також був експлуатованою силою у подвірному виробництві з боку замовників- скупників.

Склад сільських кустарів був далеко не однорідним. Наприклад, кустарні сільські промисли поділялися за визначенням між селом і містечком. У дореволюційному розподілі ремісничих професій визначалися кустарі – селяни та міщани. Так, у сільському кустарно-ремісничому виробництві на Київщині, де кустарі одержали в умовах малоземелля й збільшеної заселеності губернії значний розвиток, працювали 38 тис. осіб [16, арк.67]. З цієї кількості до 1912 р. було 80% селян і 20 % міщан. Вони розподілялися по окремих промислах наступним чином [16, арк.23]:

Таблиця 4.

Види промисловиків	Селяни	Міщани
Гончари	98,1%	1,9%
Ткачі	93,2%	6,8%
Деревообробники	77,6%	2,2%
Ковалі	64,7%	35,3%
Чоботарі	66,9%	33,1%
Шкірообробники	71,1%	28,9%
Кравці	56,5%	43,5%

З наведених даних отримано розподіл у кустарно-ремісничих промислах на Київщині первинної обробки сільськогосподарської сировини – дерева, глини, вовни, льону тощо – в переважній кількості селянами (як правило у подвірному виробництві), а при вторинній кустарно-ремісничій обробці (пошиття виробів із зробленого полотна, пошиття чобіт з виготовленої шкіри та ін.) – переважну кількість у міщан (в промислах, майстернях), що заселяли містечки у сільськогосподарських районах України.

У дореволюційній кустарно-ремісничій структурі, наприклад, рідко зустрічалися кооперативи, але якщо і були, то займали неординарне місце в господарстві України. Наприклад, у 1911 р. було створене спеціальне товариство землевпорядним відомством у селі Опішня Зіньківського повіту Полтавської губернії. Місцеве земство погодилося надати під майстерню приміщення та взяти на себе зобов'язання для утримання учнів та майстра, а також засобів виробництва й устаткування для виготовлення струн із бараняних кишок для інструментів Петербурзької консерваторії [180, с.128].

Жителька села Оситняжка Олександрійського повіту Херсонської губернії М. Припутенко зацікавила своїми працями із соломоплетіння відділ сільської економії та сільськогосподарської статистики у Петербурзі. Її відрядили за кордон для придбання спеціального обладнання і відкрили в Оситняжці майстерню соломоплетіння як учбову в Олександрійському земстві [180, с.160]. Такі приклади не мали масового характеру й були скоріше винятковими.

У своїй більшості сільські кустарі працювали подвірною в селі на замовлення скупників. Їх оточували примітивні техніка та засоби виробництва, робочий день у них був найбільший, щоб заробити на життя. Доходи були найменшими при відсутності оборотних коштів і дешевого кредиту. Вони масово йшли в кабальну залежність для придбання у перекупників більш досконалих засобів виробництва. Через дорожнечу сировини кустар не міг відокремитися від скупників, робити запаси сировини й палива та був змушений за лихварські проценти брати їх у скупників. Малограмотність і малоземелля в Україні оточували багатьох на селі, сприяли кабальній залежності й ламали без перспектив на краще життя більшості селян.

Ці чинники у виробничій діяльності сільського кустаря відігравали важливу роль, негативно впливаючи на заготівлю та збут виготовлених товарів. Неорганізованість збуту та його непланування кустарями в своїй основі мали погані наслідки. Вони призводили до масового виготовлення товарів, що вело до переповнення ринку та знецінення вироблених товарів (т.зв. затоварювання продукцією). Велика залежність від конкуренції провокувала знецінення товарів посередниками, які чекали свого часу, коли кустарі, не маючи власних запасів сировини та гостро потребуючи грошей для сімейного життя, будуть продавати за цінами до собівартості, а часто у скруті й нижче її виготовлені товари. В цей час у скупників з'являлася вичікувальна політика для зниження собівартості товарів. Вони постійно чекали найгіршої ситуації у виробників, щоб створити кабальні умови для них.

Визначення „підприємець” не охоплювало більшу частину сільських кустарів, які не працювали самостійно на українському ринку до революції. Тому не можна вживати його для відокремлення соціально-професійного типу кустаря від селянина як товаровиробника. Дрібний товаровиробник як у сільському господарстві, так і в кустарному виробництві був у своїй більшості за зіставною категорією більше „середняком”. Підприємництвом у широкому розумінні ринкової економіки сільські кустарі почали масово займатися тільки в період непу

, коли влада надала їм допомогу – кредитами, пільгами для кооперативного промислу у 1925–1926 рр., майже безкоштовною орендою приміщення, списаними засобами виробництва заводів та фабрик.

За соціальним станом сільський кустар стоїть ближче до селянина, а ремісник – до робітника. Істотного розмежування в підприємницькій діяльності між сільським кустарем і ремісником не існувало. Однак економічне становище сільського кустаря значно відрізнялося від міського ремісника. Якщо сільський кустар поряд із своїм промислом займався й сільськогосподарською працею, доходи з якої додавалися в його загальний бюджет, то міський кустар чи ремісник існував виключно за рахунок свого промислу. Економічні умови сільського кустаря зовсім не такі, як у міського. Він не сплачував оренду приміщення та комунальні витрати, йому не потрібно було купувати продукти харчування. Сільський кустар жив за рахунок власного городництва, мав сировинну сільськогосподарську базу для обробки шкіри, дерева, глини, виготовлення килимових, лозових, солом'яних виробів тощо. Але заробітки в сільського кустаря були нижчими від міського.

Приблизну середню оцінку заробітку сільського кустаря можна скласти з архівних даних, які висвітлюють заробітки дрібних власників у кустарно-ремісничій промисловості в дореволюційний період. Заробітки у майстра кустаря в середньому становили на рік майже 450 руб., у найманого кустаря чи ремісника – близько 200 руб. [14, арк.113]

В дореволюційній статистиці кількість кустарів і ремісників по Україні в 1912–1913 рр. за соціальним їх розподілом у процентному співвідношенні [19, арк .23, 26, 28].

Таблиця 5.

Склад представників дрібних виробників	Кількість	У відсотках
Підприємці-власники Кустарі й ремісники Господарі кустарно-ремісничих промислів	84 869	24
Кустарі та ремісники-майстри, наймані для праці в майстернях, промислах, кооперативах	68 434	18
Наймані робітники, у тому числі непрофесіонали	176 395	50
Учні	28 598	8
Всього	353 296	100

В дореволюційній Україні власників у дрібнотоварному виробництві кустарно-ремісничої промисловості було лише 24%. Тобто 76% всієї кількості дрібних виробників становили наймані робітники без власного капіталу: наймані майстри кустарно-ремісничої справи – 18%, наймані робітники – підмайстри 50%,

учні – 8% [19, арк.23, 26, 28]. У процентному відношенні дрібних власників закладено приблизно такий самий процент населення, що володів грамотою. Таким чином, підтверджувалася у 1912–1913 рр. пропорційна залежність між підприємницькими ініціативами в кустарно-ремісничій справі та володіння грамотою, яку подає Б.Кравченко за всеросійським переписом 1897 р., що 18% населення України вміло читати, 13% – писати [151, с.43].

Кількісний склад кустарно-ремісничого населення в Україні в обсязі 353. 296 осіб є статистичною цифрою, складеною за добровільним записом до цієї групи самих виробників. Вона не дає повного уявлення про дійсний його розмір, коли до них додається ще сім'я, яка приймає участь у виробництві.

Після революції кустарно-ремісничі промисли ще довго мали дореволюційні форми й їх працівники знаходилися в опозиції до радянської влади. В період воєнного комунізму ці об'єднання під багнетами стають радянськими виробничими кооперативами для обслуговування в першу чергу Червоної армії. Велика кількість тих, хто очолював кустарно-ремісничу промисловість до революції, виїхали за кордон [174, с.7]. Але значна кількість залишилася і до 1930-х рр. вела боротьбу з владою.

Більшовики підтвердили заплановане місце дрібного приватногосподарського виробництва в державному підпорядкуванні, як складову частину розподільчого апарату без приватногосподарського самовизначення. З цим дрібні власники не погодилися у 1920 р. та відстояли приватногосподарські умови, які невдовзі було введено з встановленням нової економічної політики.

Навіть року не встояла підпорядкована державі кустарно-реміснича промисловість після громадянської війни в умовах включення її до системи Наркомпроду через Центроспільку. 24% дрібних її власників [19, арк.23, 26, 28] були тією рушійною силою, які у загальному складі сільськогосподарських протиборців відстояли право на приватногосподарське життя в Україні. Спрямування до підприємництва більшої частини дрібних виробників, які відчували сприятливі умови для нарощування власного капіталу (через володіння наданою владою землею; опанування грамотою; відсутність конкуренції з представниками великого капіталу), перевищувало всі інші орієнтації.

Важливу природну особливість завжди спрямовуватися до збагачення, особливо у наданих сприятливих умовах, і використали дрібні власники в Україні, коли закликали дрібних виробників на протиборство з комуністичним напрямом радянської влади перед непом.

Отже, соціально-професійна категорія дрібного виробника виникла на базі розкладу натуральної системи господарства з появою товарно-грошових відносин, які давали йому шанс вибратися з найгіршого свого становища всіма правдами й неправдами. Термін „сільський кустар” позначав собою масове професійне явище для великої групи людей.

Життя сільських кустарів проходило у неписьменному та експлуатованому від скупника стані, особливо в дореволюційний період. Не існувало загальної централізованої розробленої політики держави для розвитку кустарної

промисловості у кінці XIX – на початку XX ст. незважаючи на те, що уряд давав зобов'язання позитивно вирішити долю малоземельного населення країни після реформи 1861 р.

Диференціація в ставленні влади до кустарно-ремісничого виробництва визначалася тим, де воно знаходилося – у центрі чи на окраїні імперії. Найбільше кредитування і вигідні замовлення були в центральній її частині, у першу чергу Московської й Нижегородської губерній. Така привілейована політика в подальшому вплинула на краще розміщення мануфактурних фабрик у центральних районах та розвиток співвідносних до них видів кустарного виробництва у цих губерніях і фінансування сфери сільської промисловості [51, арк.8]. Зовсім інше становище існувало в окраїнних районах, де не було заводів та фабрик по виробництву необхідної продукції, у першу чергу для потреб сільського господарства. Кустарні промисли самостійно районувалися за вимогою споживачів і в обмеженій кількості за земською підтримкою. (Так, Полтавські повітові земські збори у 1890 р. асигнували державні кошти на розвиток ковальської й столярної справи в усьому повіті у розмірі лише 2300 руб.) [152, с. 54].

Таким чином, в Україні у перехідний період суттєвої допомоги уряду в розвитку кустарно-ремісничих промислів та кооперації дрібного виробництва не було, хоча саме тут селянство особливо постраждало від реформи 1861 р. Воно потребувало саме державної допомоги і перекваліфікації „зайвих” селян.

Допомога розвитку кустарної справи прийшла тільки на початку XX ст., коли вона привернула до себе увагу як модна течія кооперування у суспільстві. Її властивості зрозумілі на прикладі західних країн прогресивні ліберали й деякі дворяни-поміщики, що вказували на неї, як про втілення, з однієї сторони нового розвитку власної промисловості, а з іншого, – як втілення ідеалу утопічного народного кооперативного руху в боротьбі з хижацькими формами наступаючого капіталізму у перехідному періоді. Такі раптові віяння захоплювали суспільство, і тоді склалися фантастичні плани формування кооперативів із реальними неграмотними селянами, що підпадали під всі нововведення. У виробничій дійсності самотужки створена кустарна промисловість на селі перебувала в тяжкому становищі під подвійним гнітом господаря та скупника. Оформлюючись у самостійну галузь, вона намагалася вижити в жорсткій конкурентній боротьбі з привнесеною із Західної Європи великою промисловістю, яку фінансово підкріплювали за допомогою держзамовлень замість розвитку власної промисловості на основі промислів.

Таким чином, за відсутності найголовнішого із самого початку – державного керівництва у перехідний період виробниками кустарно-ремісничих товарів – прогресивні ліберали, (віддаючи данину модній на Заході кооперації), формували кооперативи з наданням грошових позик, приміщень, земельних наділів під останні на їх первинну організацію. Західні форми кооперації швидко проникали в суспільство, але подальший їх розвиток зупинявся. Цю справу доводили у реальному плані виробництва (збут виготовлених товарів, заготівля

сировини, постійне кредитування виробничих циклів) скупники, які займалися експлуатацією кустарів на свою користь. Втілення ідеалу утопічного народного кооперативного руху прогресивних лібералів і дворян-поміщиків у жорстоких умовах ринкових відносин не мало успіху. Кооперативи за їх організацією розвалювалися, й допомога виявлялася марною, що в кінцевому підсумку закінчувалося розчаруванням населення. У цих стосунках сільські кустарі залишилися в найгіршому стані.

Земства за таких обставин виявили зразок поганого управління кооперативними справами, зокрема невдалого керівництва участю малоземельних селян, яке було на них покладено. Як суспільна виборна організація вони не з могли справитися із складним ринковим механізмом. Влада це розуміла, але істотного нічого не робила з даного приводу. Вона намагалася задіяти суспільство через земства у складному процесі керування країною в перехідний період, але заохочені у них були саме ті структури суспільства, які перебували не на боці реформувань, а всіяко протидіяли їм, бо в першу чергу самі потребували змін, на які категорично у своїй масі не погоджувалися.

Деякі державники у гонитві за цивілізацією, котру населення не сприймало, намагалися збудити дрімаючу країну, яка вже проспала свій час. Такі дії вдавалися одиницям. Тоді держава за своє відставання вимушена була проходити розвиток в особливо прискореному темпі та тільки за силових умов впливу набувати цивілізаційних форм.

Кустарна промисловість і дрібна власність, особлива сільська її частина відбили це явище якнайкраще в історії, коли у них вмонтовували прискорений розвиток спочатку капіталістичних відносин (винищуючи общинні стосунки), а потім радянсько-соціалістичних, щоб у кінцевому підсумку тоталітарно вивести населення з патріархальних умов життя й одразу ввести в індустріальні.

Висновки.

1. Земля з XIX ст. у країні стала для поміщиків вигідним товаром. Тому від влади імущих її мало перепало селянству. Кинуті нею напризволяще, малоземельні селяни вимушені були самостійно, без допомоги держави шукати собі додаткові засоби для існування. (Переважаюча більшість населення в Україні знала тільки сільськогосподарську працю). Лише одиниці з поміщиків у земствах турбувалися про допомогу останнім, створювали для них кооперативи, артілі, товариства.

2. Малоземельний селянин в Україні був важливим об'єктом реформування в дореволюційний період. У XIX ст. він частково самостійно трансформувався в нову соціально-професійну категорію сільського кустаря завдяки розкладу натуральної системи господарства. (Поряд з обмеженою сільськогосподарською працею селянин більше заробляв уже на виготовленні кустарно-ремісничих виробів).

3. Допомога малоземельному селянину прийшла через кооперативне виробництво на початку XX ст., коли воно привернуло до себе увагу ліберальної частини суспільства. Але в кінцевому підсумку кооперативи не мали успіху. Вони

у великій кількості розвалювалися, і допомога селянам виявлялася марною.

4. В критичному стані селянинові прийшли на допомогу його майстерність та природні багатства країни, що створили базу для розвитку кустарно-ремісничих промислів. Хатня міжсезонна робота, що була завжди властива селянам як допоміжна до основної сільськогосподарської праці, переросла у масове кустарне виробництво.

5. Залежно від районування сировинного багатства країни виникли осередки селянських кустарних промислів з переробкою сільськогосподарської сировини: тютюновий, олійний, килимовий, самогонний, обробка лози, глини, дерева, шкіри, вовни й ін.

6. Проміжною фазою до самостійного відокремлення ремісничої праці від сільськогосподарських робіт було найбільш поширене подвірне виробництво кустарних виробів, в основному розвинуте у степових районах України. Селянин поєднував землеробську працю і кустарно-ремісничу. Ці процеси існували не тільки в міжсезонний період, а й збігалися із сільськогосподарською сезонною працею селян. Але вони не кидали кустарництво та витримували подвійний тягар, працюючи по 16–18 годин на добу без вихідних.

7. Самостійно виникали різні форми для вживання селян у нових видах господарювання – пасічництво і садівництво.

8. Наступним кроком у кустарно-ремісничій перекваліфікації селянства було розширення робіт поза сільськогосподарською справою до промислового підприємництва. Таке спрямування мало свої особливості, пов'язані з вмінням вести виробництво із збільшеним діапазоном взаємовідносин, ніж працювати на своїй земельній ділянці. Але в переважній більшості селян не було навичок до цього. Общинні відносини у своїй масі нівелювали їх ініціативу.

9. На хуторах колишні малоземельні селяни не всі змогли навіть за рахунок наполегливої праці покращити свій добробут. Хуторське господарство найбільше відповідає інтересам товаровиробничого селянина. Це – єдиний порятунок йому біля власної землі.

10. Кустарно-ремісниче підприємництво погано слугувало селянинові як джерело основного існування взамін повноцінної сільськогосподарської праці – рільництва, городництва, тваринництва, котрої він не зміг одержати від своїх поміщиків та від влади через створене малоземелля в Україні, особливо у чорноземних її районах.

11. При розширенні подвірного виробництва, якогось окремого промислу в сільського кустаря у виготовленні продукції брала участь уже вся родина. Саме ця схема свідчила про перехід його на більш високий професійний рівень і в окрему промислову кустарно-ремісничу групу. Родина виконувала обов'язки підмайстрів у спільному трудовому процесі. Члени останньої брали участь у загальному конвеєрі виконання робіт. Загальносімейний промисловий підряд нагадував уже професійну ремісничу організацію виробництва, розповсюджену із середньовіччя для виготовлення продукції на замовлення. Сімейне подвір'я ставало майстернею для виробництва товарів на продаж.

12. Зростаюча кількість сільських кустарів, котрі покинули мрію про набуття землі, стихійно збільшувалася й переходила в різні якості нових працівників – від найманого робітника, підмайстра, учня до майстра ремісничого виробництва. Чисельність кустарів регулювалася економічними ринковими умовами та конкуренцією серед власників.

13. Саморегулююча економічна форма у ринкових відносинах впливала на розповсюдження промислів в Україні. Розширення їх змінювало характер сільського кустарного виробництва на більш високий професійний ремісничий рівень виготовлення товарів за замовленням. Таким чином підвищувалися якість продукції й відповідальність за її виготовлення. Укрупнення різних видів промислів залежно від попиту населення із професійним підвищенням рівня кустарно-ремісничого виробництва привели до поширення в Україні виготовлення більш складного сільськогосподарського інвентаря: фургонів, бричок, візків, ходів і запасних частин до них (наприклад, вазових колес, тягів), комплектуючої упряжі, засобів праці, лозових та дерев'яних меблів тощо.

14. Розширення ємкості селянського ринку збуту ремісничих товарів і підвищення купівельної спроможності у населення перед світовою війною сприяли розвитку кустарних промислів в Україні. Вже до революції останні виробляли продукції на 144 млн руб. – близько 10% вартості всієї промислової продукції регіону.

15. Умови розвитку кустарно-ремісничого виробництва з допомогою скупника визначили у той час загальне піднесення останнього, в тому числі сільського. (Вплив скупника на кустарів однаково відбувався протягом дореволюційного часу, у перші роки радянської влади та в період непу). Несамостійне ведення сільськогосподарського й ремісничого виробництва дрібними виробниками сприяло швидкому розповсюдженню „опіки” скупників, які визначили своє посередницьке місце не тільки у розвитку сільського кустарництва. Експлуатація кустарів і ремісників давала великі тіньові доходи її організаторам. Радянська влада на протязі більше десятка років намагалася виштовхнути посередників із кустарно-ремісничого виробництва, особливо на селі, але до 1930-х рр. без особливих успіхів.

16. Навіть інвестування за радянських часів бідняцької частини ремісничих виробників забирала верхівка промкооперації, яка прислужувала посередникам та не давала доходити грошам до об'єкта, що потребував допомоги від скупника – сільського кустаря. Радянські органи не зуміли довести грошові асигнування до нього.

17. Внаслідок невмілих дій влади експлуатація виробника посередником була нищівною, як у дореволюційний період, так і в радянські часи. Самостійно, без серйозної допомоги влади кустарі не могли існувати, тому що для здійснення циклу виробництва, заготівлі сировини й збуту товарів була потрібна постійна робота кредитних організацій – державних структур. Ця допомога особливо була потрібна для швидкого та широкого збуту виготовлених товарів, щоб одержати необхідні кошти для придбання сировини і засобів виробництва для наступного

виготовлення промислової продукції, у першу чергу через банківський кредит, проценти якого були непідйомні для виробників.

18. На відміну від дореволюційного стану, радянська влада ставила гостро ці питання, але в неї не було вміння замінити ці посередницькі механізми на державні. За політики сприяння бідняцькій частині сільських кустарів влада не змогла впровадити в життя цю необхідну складову допомоги (Не було зацікавленості у представників її на місцях щоденно займатися постачальною й збутовою справою. Вигідніше було одержувати від посередників хабарі за бездіяльність).

19. Самостійне створення кооперативів серед малозабезпечених селян було неможливим. Адресна допомога земств для цього була замалою. В дрібному виробництві вигравали посередники між державною владою та виробниками. Скупники, що тримали у кабальній залежності кустарів, заробляли високі проценти на їх праці й не мали ніяких державних тягарів. Це був тіньовий грошовий приріст. Вони вуалювали свої доходи під податковий мінімум до революції в 850 руб на рік [1, арк.8], які мали як посередники. А після революції приховували факт найманої праці у майстерні тощо. Велика кількість вишивальниць, ткаль, мереживниць, килимників, чоботарів та інших ремісників працювала на скупників і знаходилася у найбільшньому становищі.

20. В дореволюційній кустарно-ремісничій структурі рідко зустрічалися артїлі й кооперативи. Місцеві земства нечасто надавали допомогу виробнику – аматору кустарно-ремісничого виробництва. У своїй більшості сільські кустарі працювали подвірною в селі на замовлення скупників. Їх оточували примітивні техніка та засоби виробництва, робочий день у них був найбільший, щоб заробити на життя. Доходи були найменшими при відсутності оборотних коштів і дешевого кредиту.

21. Неорганізованість збуту дрібного виробництва й невміння його планування мали погані наслідки та призводили до масового виготовлення однакових товарів. Залежність від конкуренції провокувала їх знецінення посередниками, які чекали свого часу, коли кустарі, не маючи власних запасів і гостро потребуючи грошей для сімейного життя, будуть продавати за цінами за собівартістю, а часто в скрутні й нижче її виготовлені товари. У скупників з'явилася вичікувальна політика для зниження їх собівартості. Вони постійно чекали найгіршої ситуації в дрібних односібників, щоб створити за її рахунок кабальні умови виробництва для них.

22. Дрібні власники масово йшли у кабальну залежність для придбання у перекупників більш досконалих засобів виробництва. Через дорожнечу сировини кустар не міг відокремитися від скупників. Він не міг робити запаси сировини та палива й був змушений за лихварські проценти брати їх у них. Малограмотність і малоземелля в Україні оточували всіх на селі, сприяли кабальній залежності та ламали життя селян, які спробували самостійно відшукувати собі перекваліфікацію у скрутних умовах.

23. За відсутності найголовнішого із самого початку – державного керівництва виробниками кустарно-ремісничих товарів – прогресивні ліберали,

віддаючи данину модній на Заході кооперації, формували кооперативи з наданням грошових позик, приміщень, земельних наділів на їх первинну організацію. Західні форми кооперації швидко проникали в суспільство, але далі їх існування зупинялося. Подальшу справу доводили у реальному виробництві (збут виготовлених товарів, заготівля сировини, постійне кредитування виробничих циклів) скупники, котрі займалися експлуатацією кустарів на свою користь.

24. Земства за таких обставин показали зразок поганого управління кооперативними справами, зокрема невдалого керівництва участю малоземельних селян, котре було на них покладено. Як суспільна виборна організація, далека від капіталістичних відносин, вони не могли справитися із складним ринковим механізмом. Влада не розуміла марність їх зусиль, але істотного нічого не робила з даного приводу. Вона на початку ХХ ст. тільки намагалася задіяти суспільство через земства в складному процесі керування країною, але заохочені у цьому були саме ті структури суспільства, які перебували не на боці реформувань, а всіляко протидіяли їм, бо в першу чергу самі потребували змін, на які категорично у своїй масі не погоджувалися.

Розділ III. КУСТАРНО-РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО НАЗДОГАНЯЮЧОЇ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Кустарно-реміснича промисловість у більших масштабах прийшла на зміну давно існуючому сімейно-цеховому ремеслу, оживила це виробництво й стала необхідною перехідною формою діяльності населення від феодально-капіталістичних до індустріальних відносин.

В кустарно-ремісничій промисловості можна вбачати факт появи початку індустріального розвитку через мануфактурну стадію розвитку капіталу, котрий зумовлений широкою роботою машин як у сільському господарстві, так і в кустарно-ремісничих промислах. Останні збільшили продуктивність праці та спричинили даліше перетворення їх у фабрики й заводи, а сільського господарства – у фермерські об'єднання (в радянському варіанті – в колгоспи).

Щоб побудувати у швидкому режимі індустріальне суспільство в аграрній країні, потрібні були кошти, технічна революція для переведення промисловості до європейського стандарту, пролетаризована частина технічно підготовленого і грамотного населення для її обслуговування. Й головне – здійснення цих умов владою, котра мала враховувати небажання суспільства йти капіталістичним шляхом розвитку. Більшовицька революція встановила диктатуру, щоб швидко здійснити поставлені завдання.

У світовій історії програма побудови нового суспільства за допомогою того, що В. Ленін називав „воєнним комунізмом”, не мала аналогів, як і сама ідея, державно-монополістичного регулювання економічних процесів у таких масштабах за допомогою диктатури.

Партія усвідомлювала, що тільки устрій „військового наказу” міг впливати на приватновласницьке дрібногосподарське населення країни, котре вже мало економічну самостійність. Тільки за умови, що воно підкориться диктатурі, більшовики могли б одержати можливість побудувати „фундамент радянського соціалізму”, тобто створити необхідну матеріальну базу тоталітарного режиму на основі індустріалізації країни. Побудову нового суспільства в патріархальній [126, с.973] країні партія більшовиків розраховувала здійснити мілітаризованим засобом, методом так званого „воєнного комунізму” в його різних проявах. У багатокладній країні, де переважну більшість господарств було побудовано на приватній власності, це означало повне її знищення, тобто одержавлення приватногосподарського сектора та пролетаризацію всього населення.

Державне регулювання кустарно-ремісничої промисловості входило як складова частина в єдину програму прискореної побудови „соціалізму”. У порівнянні з дрібним сільськогосподарським виробництвом вона була відносно нечисленною й тому більш придатною для комуністичного експерименту. Втілення в життя такої програми базувалося на застосуванні диктатури і військової сили. Лідери більшовиків передбачали труднощі, які виникнуть у процесі перебудови, але не припускали їх затягнутості до 1930-х рр.

Дуже гострі міжнародні умови вимагали від влади виконання державної програми в короткий термін із залученням до цього більшості аграрного населення.

РКП(б) використала тяжкі умови громадянської війни для введення в управлінні країною мілітаризованої системи „наказу багнета”. У подальшому вона лише змінювала зовнішню форму, але завжди залишалася наказовою. Її можна порівняти з новим закріпаченням населення, котре здійснювалося шляхом пролетаризації дрібнотоварних виробників. Для них, як, наприклад, в кустарній промисловості, активно створювалася державна програма останньої. Форми її здійснення були різні: від націоналізації, експроприації приватногосподарських майстерень та промислів у період „воєнного комунізму” до повного їх одержавлення.

Центральній владі за допомогою силових дій порівняно швидко вдалося вивести з розрухи народне господарство й водночас розпочати радянсько-соціалістичні перетворення. Кустарна промисловість як невеликий за обсягом приватногосподарський вид дрібного виробництва у першу чергу підпадала під них. Вона під час „воєнного комунізму” не вписувалася в ідею побудови комунізму своєю приватногосподарською природою. Тому вироблену В.Леніним теорію мілітаризованої діяльності механізму диктатури по перетворенню суспільства було націлено в першу чергу на знищення приватногосподарської системи, і кустарної промисловості у тому числі.

В початковий період „воєнного комунізму” здійснювалася націоналізація майстерень кустарно-ремісничого виробництва, пізніше пролетаризація кустарів та ремісників через механізм промислової розкладки, аналогічний продрозкладці в сільському господарстві. Особливо в перші роки радянської влади проводилася

у великих масштабах націоналізація (експроприація) майстерень кустарної промисловості. Це було перше одержавлення приватної власності дрібнотоварного виробництва силовими заходами, котре йшло навздогін за експроприацією великої власності. У дрібних одноосібників-кустарів та ремісників відбирали або реквізували цим шляхом майстерню, а інколи навіть будинок, де вони працювали й жили із сім'єю, засоби виробництва, виготовлену продукцію, грошові вклади тощо. Перетворюючи дрібного власника на пролетаря, більшовики зобов'язували його працювати на державній фабриці за мінімальну плату або пайок.

За допомогою сили у воєнний період влада прагнула вирішити проблему націоналізації та одержавлення всього дрібного виробництва. Якщо з поміщиками і великою буржуазією можна було боротися засобами терору, то з дрібними одноосібниками, які становили більшість населення країни, така політика й форма боротьби була тоді неможливою.

Для дрібних власників більшовики продумали інші шляхи перетворення: пролетаризація їх соціально-економічної природи через „промрозкладку” у приватногосподарських виробництвах; через трудові виробничі комуни; одержавлення майстерень, кооперативів, промислів; „поголовне” кооперування.

В період „воєнного комунізму” здійснювався механізм промислової розкладки та продрозкладки як у кустарно-ремісничому виробництві, так і в сільському господарстві. Непідпорядкування дрібних власників проявлялося при першій можливості втрати силової влади більшовиками.

Вже в 1919 р. рішучі дії по одержавленню й пролетаризації дрібних виробників партія була вимушена відкинути у зв'язку з недосконалістю державно-монополістичного управління „воєнно-комуністичною” системою в умовах дрібного приватного господарства та з майже повною руйнацією всієї економіки країни. Усвідомлюючи, що бюджетних коштів на відбудову продуктивних сил нема, більшовики вирішили спочатку використати потенціал приватного сектора (зокрема кустарних промислів), поки не запрацює велика промисловість. Незважаючи на далекоглядні плани, у тому числі й по знищенню кустарної промисловості, вони раптово (для відбудови народного господарства) стали на шлях союзу з дрібними власниками. Вони проголосили сприяння кустарній промисловості та дрібному виробництву в цілому. На основі програмних вказівок УШ з'їзду РКП(б) було ухвалено постанову ВЦВК „Про заходи сприяння кустарній промисловості”.

Почалося тимчасове пристосування дрібного виробництва до державного з наміченою метою „поголовного” кооперування його працівників: у сітку виробничо-споживчих комун або просто споживчі комуни, котрі мали забезпечуватися державою продовольчим наповненням в обмін на вироблені товари.

У новій інтерпретації замість відкритої націоналізації для дрібних кустарів і ремісників вводилася видозмінена промислова розкладка, що на практиці призводило до вилучення результатів їх праці. В разі непідкорення цій новій

формі вводилися санкції: реквізиція та націоналізація.

У 1919 р. для підпорядкування дрібних одноосібників кустарно-ремісничої промисловості було створено централізовану систему державного управління – Губкустпром. Вона розпочала командне керування приватногосподарським кустарно-ремісничим виробництвом за допомогою силових методів. Наслідком цього експерименту стало зменшення виготовлення продукції в цій галузі майже на дві третини. Майстерні й промисли припиняли працю, звільняючись з-під влади Губкустпрому. На державне замовлення для армії за промрозкладкою працювала лише десята частина робітників кустарної промисловості [8, арк.3-5]. До краю загострилися відносини між владою та дрібним виробником після централізованого керування в межах припинення воєнних дій.

За період громадянської війни кустарні промисли, як і вся промисловість у цілому, були теж частково зруйновані. Цьому сприяли: розладнання транспорту, нестача сировини й напівфабрикатів, скорочення видобутку корисних копалин, спрацьований виробничий інвентар тощо. Але специфіка дрібних промислів послаблювала деякою мірою дію цих чинників, котрі особливо згубно відбивалися на стані великої промисловості.

Краща пристосованість до зміни виробничих умов, більш проста технологія та швидка процедура збуту товарів робили кустарно-ремісничі промисли більш стійкими до випробувань важких часів. Під впливом руйнівних чинників ця галузь усе ж зменшила випуск продукції на 30% порівняно з дореволюційним часом, у той час як обсяг виробництва великої промисловості скоротився на 70–75% [17, арк.218]. В умовах економічної розрухи, збоїв на транспорті, переключення основних виробничих потужностей на обслуговування військових потреб і, як наслідок цього, нестачі найбільш необхідних товарів у роки громадянської війни непомірно зросло значення кустарних промислів. Це засвідчив декрет ВЦВК від 26 квітня 1919 р. „Про заходи сприяння кустарній промисловості”. Він розглядав її як головне джерело збільшення постачання предметів широкого вжитку [95, с.140].

Вперше влада вимушена була визнати необхідність існування у народному господарстві приватногосподарських підприємців в особі кустарів та ремісників. Відсутність розвиненого приватногосподарського сектора щоденно була по кишені радянській владі, яка мала далекоглядні плани індустріалізації країни. Поступово з відбудовою з'являлися нові форми державного втручання в приватногосподарський сектор. У кустарній промисловості радянська влада виявляла велику ініціативу в організації дрібного виробництва на місцях. Наприклад, секцією кустарної промисловості (відділу металів) Харківської губерньської ради народного господарства було відкрито 20 майстерень, які виготовляли примуси, самовари, кип'ятильники, медичні інструменти й посуд [118]. Хімвідділ Катеринославського губраднаргоспу організував промислові артілі, котрі виробляли хімічні речовини і деякі лікарські препарати [115]. Створювалися також швейні, взуттєві та ремонтні майстерні.

Особливо широку ініціативу у налагодженні дрібного кустарного виробництва виявили Чернігівський і Полтавський раднаргоспи, бо в їх губерніях майже не було великої промисловості. До революції тут існувала розвинена мережа кустарно-ремісничого виробництва. Вона й була тією базою для швидкого її відновлення. У Полтаві та повітах діяли майстерні по ремонту сільськогосподарської техніки, машин і реманенту. Крім того, працювали промисли з обробки овчин, ткацькі, ниткові, взуттєві й ін. Тут, поєднувалася дрібна підприємницька діяльність з радянським керуванням у період громадянської війни. Її нові форми взаємовідносин влади і дрібних виробників під силовим впливом владного контролю впроваджувалися в нове радянське життя.

Дрібна кустарна промисловість не потребувала великих капіталовкладень, складного виробництва, особливих витрат енергії та висококваліфікованої робочої сили. В той же час виготовлена нею продукція (виключно за державним замовленням) надходила в розпорядження місцевих рад, використовувалася для постачання армії й у товарообміні між містом й селом.

Раднаргоспи організували постачання кустарної промисловості сировиною, розподіляли замовлення, складали для неї виробничі програми у вигляді промислової розкладки. В обмін на постачання сировини радянська держава одержувала всю виготовлену цією галуззю продукцію. Формою платні за останню був дозвіл працювати за нової влади у приватногосподарському вільному режимі й за харчовий пайок.

РНК УСРР запропонував місцевим органам влади подавати допомогу кустарям і ремісникам в організації державних виробничих артілей та інших трудових об'єднань, які б могли залучати дрібних власників до праці в умовах промислової розкладки. Радами було поставлене завдання стратегічного характеру – виявити всіх дрібних виробників кустарно-ремісничих промислів і поставити їх під контроль державних економічних органів та зареєструвати для подальшого „поголовного” кооперування, котре радянська влада завжди виношувала у своїх планах.

Наприклад, Харківський губернський з'їзд рад прийняв у травні 1920 р. таку постанову: „Радянська влада повинна звернути особливу увагу на кустарництво Харківської губернії, надавати йому необхідну допомогу, регулювати виробництво, направляти роботу кустарної промисловості, але не до ричища вільного ринку, а до інтересів держави та громадян” [119].

Дрібне виробництво ставало під державний контроль та облік на користь „інтересів держави та громадян”. Після державного керування кустарно-ремісничою промисловістю під час світової війни в умовах капіталістичного розвитку радянська влада знайшла дійовий засіб регулювання приватного дрібного виробництва під наглядом у період „воєнного комунізму”. Він втілювався в промислову розкладку, виконання якої здійснювалося під загрозою експроприації майстерень і промислів. Державні замовлення у кустарній промисловості виконувалися також під загрозою реквізиції виготовленої продукції або повного знищення приватного виробництва шляхом його

одержавлення. Ще кращий дійовий спосіб, котрий не відразу впізнавався як той же самий, що промрозкладка, було відсунуто на 1920 р. – „поголовне” об’єднання всіх кустарів через Центроспілку.

Фактично з 1919 р. кустарну промисловість змушували різними заходами повністю підкоритися умовам промислової розкладки, тобто державного замовлення. Обхід цих умов та спроби дрібних виробників виготовляти продукцію на вільний ринок суворо каралися. Якщо більшовики й були вимушені відтворити потенціал кустарної промисловості у 1919 р., то вони хотіли це зробити найзручнішим для себе засобом – без спілкування дрібних одноосібників із вільним ринком і під своїм контролем.

Промрозкладка була для партії вдалим засобом підкорення приватних дрібних товаровиробників. На прикладі регулювання кустарно-ремісничої промисловості виявлялося загальне ставлення більшовиків до всього населення країни, котре полягало в повному його підпорядкуванні радянській владі і поступовому знищенні самого інституту приватної власності.

Нагляд за роботою дрібних власників кустарно-ремісничого виробництва здійснювався за допомогою засобів агітації й пропаганди. Гасло „Буржуазія – класовий ворог” надавало дозвіл на будь-які політичні дії щодо покарання або знищення винних іменем революції. Радянській владі було вигідно балансувати на грані визначення дрібного виробника або як ворога революції, або як її супутника. Це давало простір для маневру у використанні потенціалу кустарної промисловості, дозволяло карати дрібних власників, котрі не виконували державні замовлення за промрозкладкою.

В. Ленін використав у політиці підпорядкування дрібних виробників психологічний прийом, заснований на глибокому знанні природи підприємництва (в дрібного власника). Щоб урятувати власну шкіру від загрози покарання, останній віддавав у жертву владі більш заможних від себе конкурентів у приватногосподарському виробництві, щоб очистити шлях до більшого збагачення за рахунок їх відсутності. Дрібний власник не звертав уваги, що їх відносили до політичних, „класових ворогів” радянської влади. Із загального мовчазного його погодження влада висилала куркулів і непманів з тавром „буржуазія – ворог народу”. Й після таких дій обезглавлювання маси дрібних виробників, дійсно, наставало підпорядкування їх радянській владі.

Для державного регулювання дрібного виробництва, зокрема у кустарній промисловості, в період громадянської війни було відпрацьовано засіб централізованої системи контролю та обліку через промрозкладку. Хоча вони не були у порівнянні з приватногосподарською системою продуктивними, але їх централізована система контролю і обліку з виробничими планами працювала. Ще краще виготовлялася кінцева продукція під наказом-багнетом.

При губернських раднаргоспах створювалися кооперативно-кустарні відділи (губкустпроми) і відповідні секції в повітах. Губкустпроми склалися з двох підвідділів – промислового й кооперативного.

До функцій промислового відділу входила організація виробництва за державним замовленням (промрозкладка). Для кустарних підприємств, організованих радянською владою, промисловий підвідділ складав виробничі програми, фінансував їх, постачав сировину, напівфабрикати, матеріали та обладнання. Для приватногосподарських підприємств він виконував особливі контрольні функції нагляду, а саме: централізував у своїх руках засоби виробництва і розподіляв їх серед промислів, постачав сировину тільки за умови виготовлення продукції виключно за держзамовленням, контролював та розподіляв останню за власним бажанням. Крім цього, в обов'язок промислового підвідділу входило започаткування „реорганізації” приватногосподарських промислів під виглядом їх удосконалення. Ці нововведення давали можливість більшовикам підпорядковувати приватні майстерні.

Виготовлена за промрозкладкою продукція дрібних виробників потребувала більш високого рівня якості виробництва. Кустарі й ремісники, виконуючи державні замовлення, виробляли продукцію нижчої якості та у меншому обсязі. Промислова розкладка внесла корективи в приватногосподарське кустарно-ремісничє виробництво. Ця система обов'язкового державного замовлення не враховувала особисту зацікавленість дрібних одноосібників і накладала свій відбиток на інтенсивність їх праці й якість виготовленої ними продукції.

Таким чином, доброякісну, вироблену приватним способом кустарно-ремісничю продукцію за часи керівництва губкустпромів було замінено на продукцію низької якості, виготовлену за державним замовленням. Дрібні власники із зекономленої державної сировини виготовляли тіньову продукцію на вільний ринок. Але на першому етапі перетворень ці обставини загального підпорядкування дрібнотоварного виробництва владу великою мірою не турбувало. Більшовики сподівалися вдосконалити згодом усі ці процеси.

Підміняючи економічні важелі стимулювання інституту приватної власності у виробництві, радянська влада в особі промпідвідділу губкустпрому застосовувала, незважаючи на низьку продуктивність праці кустарів, організуючі та силові форми впливу на них.

Одна з них – „удосконалення” кустарно-ремісничого виробництва. Цю „реорганізацію” було випробувано в часи „воєнного комунізму” як механізм перебудови всього приватногосподарського сектора, і, зокрема, кустарної промисловості. Завершення дії такої „реорганізації” припало на 1930-ті рр. і призвело до повного знищення приватного кустарно-ремісничого виробництва.

З метою державного регулювання цієї галузі в роки громадянської війни було створено кооперативний підвідділ губкустпромів, котрий займався об'єднанням кустарів у трудові комуні.

Так називалися кустарно-ремісничі артілі, майстерні, промисли, в яких усупільнювалися виробництво, грошові внески, паї, реманент тощо. Їх членами ставали здебільшого наймані дрібні виробники кустарної промисловості, які до революції становили приблизно половину всієї кількості кустарів та ремісників. Тоді наймані робітники не могли ввійти до складу кооперативу на пайових

засадах, тому що в них не було на це грошей. Вони становили масу найманих кустарів, що працювали на кооперативних пайщиків. У період „воєнного комунізму” в них з'явилася можливість без вкладання паю працювати у кустарно-ремісничій майстерні на рівних правах та виготовляти продукцію з безкоштовно наданої за державним замовленням сировини. Для найманих робітників трудові комуни були єдиною можливістю покращити своє матеріальне становище. Крім губкустпромів із промисловим і кооперативним підвідділами, при земельних відділах губраднаргоспів існували секції кустарної промисловості, які відали відповідними промислами в сільській місцевості.

Отже, в перші роки радянської влади крок за кроком відбувалося поступове знищення інституту приватної власності. У кустарній промисловості її було доручено викоренити губкустпромам. Підміняючи економічні важелі стимулювання інституту приватної власності у виробництві губкустпроми для підвищення ролі радянського виробництва в народному господарстві застосовували важелі централізованого управління й силового тиску. Вони організували забезпечення сировиною кустарно-ремісничих промислів, які працювали на армію, пильно слідкували за розподілом продукції, виготовленої за державним замовленням. На майстерні, де кустарями вироблялася продукція з власної сировини, губкустпроми накладали санкції з лозунгом „Все для фронту”, фактично відбирали її. Але підприємець вміло використовував дозвіл радянських органів на працю для кустарно-ремісничої майстерні та мав свій суттєвий доробок у тіньовому виробництві.

З метою загального обліку кустарів і ремісників було запроваджено особливий режим тотальної реєстрації. Тільки зареєстровані раднаргоспами виробництва кустарної промисловості (разом з усім обладнанням, сировиною, напівфабрикатами, поточними рахунками, пайовими внесками) не підлягали націоналізації, конфіскації або частковій попереджувальній реквізиції. Виробництва, які не реєструвалися в губкустпромі, не мали прав юридичних осіб, тобто по суті перебували на нелегальному становищі. Властивості кустарно-ремісничої праці дозволяли у перші роки радянської влади в тіньовому режимі виготовляти продукцію. Дрібні підприємці користувалися цією можливістю й мобільно працювали на свою користь, але під страхом виявлення.

Наприкінці 1920 р. за допомогою силового тиску і ще триваючої системи „воєнного комунізму” було встановлено максимальний контроль над діючим дрібним виробництвом. Система тотальної реєстрації разом із промисловою розкладкою призвела кустарну промисловість до підпорядкування владі та фактичного одержавлення. Плани партії наприкінці 1920 р. були максимально наближені до комунізації всього населення країни. Але це стосувалося легально працюючих промислів, які не припинили свою діяльність під час громадянської війни й були досить нечисленими. Вони становили трохи більше 10% усієї їх дореволюційної кількості. Круті переломи у приватногосподарському виробництві до 1920 р. спонукали дрібних власників зробити висновки про своє майбутнє існування за умови виключення інституту приватної власності з

народного господарства.

В 1920 р. з'явилися організовані прояви протидії дрібних виробників кустарної промисловості засобам промрозкладки і усупільнення у трудові комуни, до „поголовного кооперування”. Опір виявився в двох формах – активній та пасивній. Активним опором було припинення кустарно-ремісничого виробництва або його перехід на нелегальне становище. Постійно змінюючи місце свого перебування, такі кустарі займалися виготовленням продукції на продаж без реєстрації у державних установах.

Інший вид опору – пасивний – був у кустарів, які вже потрапили до механізму промрозкладки. Вони знижували продуктивність праці, якість виготовлення продукції, затримували держзамовлення, ламали реманент тощо [40, арк.70-81].

В другій половині 1920 р. посилюються тенденції до концентрації кустарної промисловості під державним контролем. Монополія влади на сировину дала можливість раднаргоспам виступити не тільки ініціаторами, а й прямими організаторами артільних об'єднань, де кустарів та ремісників переводили до розряду найманих робітників. Також в 1920 р. монополія влади на сировину дала можливість державному регулюванню за допомогою законодавчих форм встановлювати відпускні ціни на товари, перевищення яких відповідало спекуляції, що кримінально каралося. Це надало радянській владі в 1920 р. відрегулювати механізм впливу на приватного дрібного виробника. За ним останній був змушений підпорядкуватися державній владі і працювати 4у підсумку за встановленою промисловою розкладкою. Таким чином дрібний виробник-власник переходив в стан найманого працівника в державі і навіть із своєю формою кооперативу, в якому могли ще залишатися приватногосподарські відносини.

Наприклад, Білоцерковський раднаргосп організував кооперативний миловарний завод, на якому працювали за наймом кустарі та ремісники. Раніше у місті не було державних виробництв із миловаріння, а більшість дрібних приватногосподарських підприємств кустарної промисловості бойкотували промрозкладку, не бажаючи працювати за держзамовленнями. Губкустпром, монополюючи володіючи сировиною, «безкоштовно» передавав її виробництвам, котрі погодилися працювати за державним замовленням [26, арк.169]. Відсутність сировини штовхнула приватника на ринок, щоб продовжувати за ринковими цінами працювати навіть у не вигідних умовах конкуренції з державною продукцією. Він змушений був продавати мило, вироблене у своїх промислах, за завишеними цінами, що відразу ж розцінювалося владою як заборонені спекулятивні дії й тягло за собою покарання. Висунута радянська форма дрібного виробництва на державу за промрозкладкою відсікала конкуруючу приватногосподарську форму за кримінальними законами про спекуляцію.

Радянська влада створила для дрібного виробника кустарної промисловості „зачароване коло” і кваліфікувала всю його діяльність завжди негативно: або як спекулятивну, або як непродуктивну за держзамовленням. При оголошенні

ви року „спекулятивна діяльність” державні органи закривали майстерню, конфісковуючи виготовлену продукцію та сировину.

Був ще один засіб прибрати до рук держави дрібних виробників у період «сприяння розвитку кустарно-ремісничої промисловості». Наприклад, Білоцерковський раднаргосп запропонував приватним миловарам для забезпечення населення й державних установ милом об'єднатися у велике кооперативне товариство і налагодити в ньому виробництво мила за держзамовленням. На трьох спільних засіданнях миловарів разом з працівниками раднаргоспу було вироблено принципи роботи нового кооперативного підприємства [26, арк.179]. По суті губкустпром за надання сировини продиктував свої умови цьому товариству і встановив кабальні тверді ціни на його продукцію. Товариство було змушене додатково купувати сировину на ринку, а державна сировина надходила тільки на виготовлення продукції за держзамовленням. Всю вироблену продукцію товариство повинно було передавати державним установам за безготівковим розрахунком. Самостійна підприємницька діяльність такого товариства у правовому полі зводилася нанівець.

Раднаргоспи сприяли створенню об'єднаних товариств лише в тих виробництвах, в яких була зацікавлена держава. В органи управління таких підприємств обов'язково вводились її представники для контролю за виготовленою продукцією та її обліку. Ці представники губкустпромів являли собою повноправних членів органу правління, які здійснювали нагляд за виконанням розпоряджень влади.

Органи радянської влади необмежено використовували у своїх цілях потенціал кустарної промисловості, прикриваючись договірними відносинами з нею. Насправді, в період „воєнного комунізму” договори мали завжди кабальні умови.

Багато договірних зобов'язань із приватними виробництвами склалися з метою їх реєстрації та забезпечення необхідної продукції для армії. До таких кустарно-ремісничих підприємств залучались і нові зареєстровані дрібні виробники. У Чернігівській губернії, наприклад, до пошиття армійського взуття за встановленими за держзамовленням розцінками в обов'язковому порядку було залучено 200 кустарів. Це замовлення виконували місцеві кустарні майстерні. Всі кравці, модистки, швачки, капелюшниці, рукавичниці, наприклад Харкова [120], та їх підмайстри займалися пошиттям білизни та обмундирування для армії.

Були випадки, коли влада на місцях із метою охоплення непокірного дрібного власника державним контролем штучно створювала договори на постачання армії й таким чином підпорядковувала контролю і налагодженню обліку цих кустарів [27, арк.17]. Підпорядкована промисловість здебільшого вже діяла на засадах державних фабрик, працюючи на державних сировині та паливі. Поступово вводилися нові взаємовідносини дрібних виробників і державної влади. Наприклад, для заохочення кустарів та ремісників вводилася часткова преміальна форма оплати за виконання термінових великих військових замовлень.

Але значною мірою вони працювали під час війни за харчові пайки.

В умовах громадянської війни приватногосподарську кустарну промисловість економічні органи радянської влади фактично взяли під свій контроль. Її потенціал використовувався в основному для постачання армії.

Таким чином, на новому етапі перебудови суспільства до державно-монополістичної форми управління вже було знайдено дійову „воєнно-комуністичну” систему регулювання, яка замінила більш вигідну для народного господарства форму державно-капіталістичного управління. Вона на своєму революційному рівні взамін реформ, спрямованих на капіталістичний розвиток, знайшла механізм підпорядкування населення, його великої частини за допомогою націоналізації й експропріації, а для більшості за допомогою центрального керівництва через промислову і продуктову розкладку. На прикладі державного регулювання кустарно-ремісничої промисловоті вже до 1920 р. відбувалося підпорядкування населення, а в сільському господарстві – розселяння, щоб готувати передумови для індустріалізації країни.

Висновки

1. Сутичку між державною владою та населенням країни щодо його підпорядкування на перехідному етапі було перенесено на радянську модернізацію.
2. Більшовики встановили диктатуру, щоб здійснити поставлені завдання для підпорядкування населення й побудови у швидкому наздоганяльн ому режимі індустріальне суспільство в аграрній країні. Новій владі для переведення промисловості до європейського стандарту потрібні були кошти, технічна революція, підготування грамотного населення для її обслуговування.
3. Одержавлення дрібного виробника у країні було ключовою програмою партії після встановлення диктатури і приборкання великого капіталу. Воно заповнило всю перебудовну політику держави радянського періоду, яку більшовики проводили у формі наздоганяльної модернізації.
4. Відбувалася гостра боротьба радянської влади з населенням за одержання можливості побудувати „фундамент радянського соціалізму” у країні
5. Партія знайшла першу світову практику – програму побудови нового суспільства за допомогою „воєнного комунізму”. В ньому відбувся пошук нею засобів впливу за ленінською програмою 1918–1920 рр.: поєднання „добровільних” форм кооперування дрібних власників та їх одержавлення. Така програма була першою і не мали аналогів у державно-монополістичному регулюванні економічних процесів.
6. В 1918–1920 рр відбувалося тривале намагання Леніна до мирного підпорядкування дрібного виробника, до усвідомлення ним, що тільки устрій „військового наказу” мав силу впливати на приватновласницьке дрібногосподарське населення країни, котре мало економічну самостійність.

7. На прикладі кустарно-ремісничої промисловості було вдало використано умови й заходи для досвіду перебудови всіх дрібних виробників до кооперативів радянської соціалістичної системи.

8. РКП(б) використала тяжкі умови громадянської війни для введення в управління країною мілітаризованої системи „наказу багнета”.

9. Одержавлення приватної власності дрібнотоварного виробництва силовими заходами в період „воєнного комунізму” частково проводилося в умовах експропріації великої власності й у значних масштабах, як націоналізація⁹.

10. В новій інтерпретації замість відкритої націоналізації для кустарів і ремісників вводилася видозмінена промислова розкладка, що на практиці призводила до вилучення результатів праці дрібних виробників під загрозою їх реквізиції та націоналізації.

11. Партія проводила боротьбу з поміщиками та великою буржуазією засобами терору. З дрібними виробниками, які становили більшість населення країни, політику і форму боротьби було замінено на перетворення, шляхом пролетаризації їх соціально-економічної природи (через продрозкладку і промрозкладку у приватногосподарських виробництвах, трудові комуні, одержавлені майстерні, кооперативи, промисли, загальне „поголовне” кооперування одноосібників).

12. Навіть в період „воєнного комунізму” відбувалося невідпорядкування дрібних виробників владі під час тимчасового відступу фронту.

13. У складних умовах війни в 1919 р. під тиском занепаду народного господарства було відкинуто рішучі дії по одержавленню приватного сектора, який залишився в країні (у тому числі кустарних промислів). Цей план більшовиків було створено до того часу, поки не запрацює промисловість.

14. Для використання потенціалу дрібної промисловості у 1919 р. почала діяти система командного керування (своєрідного державно-монополістичного управління) губкустпромів приватногосподарським кустарно-ремісничим виробництвом за допомогою наказових методів.

15. Наслідком експерименту керівництва губкустпромів у кустарно-ремісничій промисловості стало загострення відносин між владою й дрібним виробником. На території, в умовах припинення воєнних дій, зменшувалося виготовлення продукції у цій галузі майже на дві третини. Майстерні та промисли припиняли працю, звільняючись з-під влади губкустпромів. На державне замовлення, зокрема в Україні, для армії за промрозкладкою працювала лише десята частина працівників кустарної промисловості.

16. Радянська влада під впливом труднощів війни вимушена була визнати необхідність існування у народному господарстві приватногосподарських підприємців в особі кустарів і ремісників. Державно-монополістичне управління

* Дуже важко переходило населення країни від хаотичних (навіть анархічних) форм відносин у суспільстві до прагматичного підпорядкування державі західного взірця, котре з молоком матері в кожного народжувалося у маленьких країнах Європи і було не співвідносним з величезними просторами Російської імперії.

дрібноприватною системою визнавалося більшовиками кращим для збільшення продуктивності праці у народному господарстві, Ленін визнавав, що держкапіталізм є вищим продуктивним типом правління господарством, ніж радянський командний.

17. Відсутність розвиненого приватногосподарського сектора у період комунного експерименту була по кишені радянській владі, котра мала далекоглядні плани індустріалізації країни.

18. Поступово з відбудовою та із зміцненням країни партією було знайдено нові форми державного втручання у приватногосподарський сектор, які заміняли кустарно-ремісничі промисли на організовані державою з найнятими бідними дрібними одноосібниками невеликі державні кооперативні майстерні. У кустарній промисловості радянська влада виявляла велику ініціативу в справі організації дрібного виробництва на місцях. На цьому рівні під впливом гострої потреби остання краще вишукувала свої резерви. Вона зуміла поєднати підприємницьку діяльність бідної частини дрібних виробників з радянським керуванням ними у період громадянської війни. Ці нові форми в подальшому стали основою для широкомасштабного підпорядкування населення у країні. Вони під силовим впливом держави були впроваджені в радянське життя й стали основою подальших нових взаємовідносин влади і населення для побудови державних фабрик та заводів, базою радянської індустріалізації.

19. У промисловості закладалася нова система радянського народного господарства. Раднаргоспи взяли на себе посередницькі дії скупників. Вони організували постачання кустарної промисловості сировиною, розподіляли замовлення, складали для неї виробничі програми. В обмін на постачання сировини радянська держава одержувала всю виготовлену цією галуззю продукцію. Формою плати за неї був дозвіл працювати за нової влади у приватногосподарському вільному режимі й за харчовий пайок.

20. РНК УСРР запропонував місцевим органам подавати допомогу кустарям за прикладом Харківського губернського з'їзду рад, який ухвалив у травні 1920 р. постанову, в котрій звернув особливу увагу на ремісників губернії, запропонувавши їм регулювати виробництво, спрямовувати їх роботу, „але не до річища вільного ринку, а до інтересів держави і громадян”.

21. Партія думала, що знайшла дійовий засіб регулювання приватної дрібної промисловості у період „воєнного комунізму”, який втілювався в промислову розкладку, виконання якої здійснювалося під загрозою експропріації майстерень та промислів. Дрібне виробництво, на думку більшовиків, поступово ставало під державний контроль й облік на користь „інтересів держави та громадян”. Але практика показала їм зворотне.

22. Тоді Ленін навесні 1920 р. запропонував дійовий спосіб, котрий не відразу впізнавався як той же самий, що і промрозкладка. Він був запроваджений як „поголовне” об’єднання всіх кустарів через Центроспілку в єдину кооперативну систему й спочатку з елементами приватногосподарських основ.

23. Промрозкладка була для більшовиків немовби вдалим засобом регулювання нових господарських відносин та підкорення приватних дрібних товаровиробників, але запропонована Леніним нова форма її організації на „добровільних” умовах не спрацювала на тому етапі. Кустарі й ремісники (в умовах промрозкладки) почали виробляти продукцію нижчої якості та у меншому обсязі. Політична програма підпорядкування дрібних виробників-власників повільно досягалася, але економічний ефект її не виявлявся. Про їх поєднання не йшло і мови. Існувала дилема: або виготовлення товарів першої необхідності населенню під час скрути приватногосподарським способом, або політичне підпорядкування виробників через низький рівень КПД під контролем та обліком.

24. Промислова розкладка внесла кардинальні корективи в традиційне приватногосподарське кустарно-ремісничє виробництво. Ця система обов’язкового державного замовлення не враховувала особисту зацікавленість дрібних одноосібників і накладала відбиток на продуктивність їх праці й якість виготовленої ними продукції. Було встановлено, що виготовлена за промрозверсткою продукція потребувала більш високого рівня якості. За період керівництва губкустпромів була замінена доброякісно вироблена приватним способом кустарно-ремісничє продукція на продукцію низької якості, виготовлену за державним замовленням.

25. Дрібні виробники в умовах взаємовідносин із радянською владою на основі промрозкладки знайшли собі компенсацію: із зекономленої наданої державної сировини виготовляли тіньову продукцію на вільний ринок.

26. На першому етапі радянських перетворень негативні обставини загального підпорядкування дрібнотоварного виробництва владу великою мірою не турбували. Більшовики сподівалися вдосконалити згодом усі процеси важелями стимулювання.

27. Замість інституту приватної власності радянська влада створила нові механізми в особі промпідвідділу губкустпрому керівний орган, котрий, незважаючи на низьку продуктивність праці кустарів і ремісників, організував на них наказові форми впливу (Одна з них – „удосконалення” кустарно-ремісничєго виробництва за допомогою реорганізації). Крім того, нагляд за роботою дрібних

28. Радянська влада у період використання приватногосподарських форм балансувала на грані визначення дрібного власника або як ворога революції, або як її супутника. Це давало простір для маневру у використанні потенціалу кустарної промисловості, дозволяло карати дрібних виробників, які не виконували державні замовлення за промрозкладкою.

29. Для державного регулювання дрібного виробництва у час громадянської війни (в умовах, коли діяв особливий стан на території воєнних дій) було відпрацьовано засіб централізованої системи контролю й обліку через промрозкладку. Хоча він не був у порівнянні з приватногосподарською системою продуктивний, але централізована система контролю та обліку виробничих планів підпорядковано працювала. Ще краще вироблялася кінцева продукція під безпосереднім наказом-багнетом.

30. У таких умовах створювалася розгалужена діюча система радянського управління: при губернських раднаргоспах створювалися кооперативно-кустарні відділи (губкустроми) і відповідні секції в повітах. Губкустроми склалися з двох підвідділів: промислового за державним замовленням (промрозкладка) й кооперативного (централізував у своїх руках засоби виробництва та розподіляв їх серед промислів, постачав сировину тільки за умови виготовлення продукції виключно за держзамовленням).

31. З метою потрібного більшовикам державного регулювання цієї галузі для подальшого одержавлення дрібних виробників у роки громадянської війни кооперативний підвідділ губкустпрому займався об'єднанням кустарів у трудові комуни. (Трудова комуна – так називалися кустарно-ремісничка, артіль, майстерня, промисел, у яких усупільнювалися виробництво, грошові внески, паї, реманент тощо. Їх членами ставали здебільшого наймані дрібні виробники кустарної промисловості, які до революції становили приблизно половину всієї їх кількості. Тоді ці працівники не могли ввійти до складу кооперативу на пайових засадах, тому що в них не було на це грошей. Вони становили масу найманих кустарів, що працювали на кооперативних пайщиків. У період "воєнного комунізму" в них з'явилася можливість без вкладання паю працювати у кустарно-ремісничій майстерні на рівних правах і виготовляти продукцію з безкоштовно наданої за державним замовленням сировини. Для найманих працівників трудові комуни були єдиною можливістю покращити своє матеріальне становище).

32. Підміняючи економічні важелі стимулювання інституту приватної власності, губкустпроми для підвищення радянського виробництва в народному господарстві застосовували важелі централізованого управління й силового тиску. Таким чином, інтенсивно відбувалося у перші роки радянської влади крок за кроком поступове знищення самого інституту приватної власності. В кустарній промисловості його було доручено викоренити губкустпромам, які організували забезпечення сировиною ремісничих виробництв, працюючих на армію. Вони пильно слідкували за розподілом продукції, виготовленої за державним замовленням. На майстерні, де кустарями самостійно вироблялася продукція з власної сировини, губкустпроми накладали санкції з лозунгом „Все для фронту”,

фактично відбирали її.

33. Протидія підприємців, котрі вміло використовували дозвіл на працю кустарно-ремісничої майстерні та мали з цього свій доробок у тіньовому виробництві, не турбувала владні структури. З метою охоплення непокірного дрібного виробника державним контролем влада штучно створювала договори на постачання армії й, таким чином, підпорядковувала цих кустарів контролю і налагоджувала їх облік. Підпорядкована промисловість здебільшого вже діяла на засадах фабрик, працюючи на державних сировині та паливі.

34. Вводилися нові взаємовідносини дрібних виробників і державної влади щодо їх заохочення: часткова преміальна форма оплати за виконання термінових великих військових замовлень.

35. На новому етапі перебудови суспільства до державно-монополістичної форми управління було знайдено дійову „воєнно-комуністичну” систему регулювання, яка „замінила” державно-капіталістичну. Вона на своєму революційному рівні взамін реформ для капіталістичного розвитку знайшла механізм підпорядкування населення, його великої частини за допомогою націоналізації й експропріації, керівництва цим через промислову та продуктову розкладки. Для державного регулювання кустарно-ремісничої промисловості вже в 1920 р. відбулося підпорядкування йому виробників, а у сільському господарстві – розселянювання, щоб готувати передумови для індустріалізації країни.

3.1. Дрібні виробники в радянській соціально-економічній системі

Щоб зрозуміти вплив дрібних одноосібників на побудову нової соціально-економічної системи в радянській країні, треба глибше, з усіх боків підійти до розгляду цієї проблеми.

Соціально-економічна основа дрібних виробників та їх виключне спрямування до власного нагромадження були причиною побудови індустріальної країни через етап радянського соціалізму. Протиборствуюча радянській владі сила в особі дрібного капіталу склала форму розвитку держави, котру було створено в умовах мобілізації внутрішніх ресурсів, коли інших не було.

Населення України у своїй більшості складалося з дрібних виробників-власників. Перед Першою світовою війною в кустарно-ремісничій промисловості працювали близько півмільйона осіб. З надомниками у сільській місцевості ця кількість істотно збільшувалася. В деяких обчисленнях з’являється цифра 16% населення України. Головною характеристикою виробничої потужності кустарів і ремісників була їх здатність задовольнити потреби сільськогосподарської галузі у предметах реманенту й домашнього начиння. За офіційними даними обстеження, кустарно-ремісниче виробництво випускало 49% продукції від собівартості всієї великої промисловості України.

Як розвинута приватногосподарська структура, дрібне виробництво було протиборствуючою силою радянській розбудові. Періодизація боротьби держави з дрібними виробниками стала визначальною в історії всієї перебудови: 1917–1920 рр., 1921–1923 рр., 1924–1926 рр., 1927–1929 рр., 1930-ті рр. По ній можна прослідкувати кожен дію радянської влади, спрямовану на одержавлення дрібних одноосібників та протидію з їх боку. Для керівників ВКП(б) чинник уніфікації й навіть фізичного знищення дрібних виробників-власників у період їх опору був визначеним у програмі підпорядкування суспільства для індустріалізації країни. Хоч Ленін у 1923 р. після обміркування практики нової економічної політики вказав на подальші взаємовідносини з дрібними виробниками „на епоху”, щоб влада пристосувалася до кожного з них. Ця перспектива (як програма) була визначена ним після того, як в країні буде здійснена індустріалізація („за одне–два десятиріччя” за радянського соціалізму).

Дрібні виробники-власники зайняли важливе політичне і соціально-економічне місце в радянській модернізації. З їх допомогою партія мусила відбудувати країну після усіх воєн з розрухи, використовуючи їх підприємницькі властивості. І далі, знищуючи саме них забезпечити підпорядкування одноосібників в радянських колективних формах для здійснення індустріалізації країни, щоб на основі загальних завдань в країні будувати „через неп” соціалізм вже „на епоху”.

Розглянемо місце радянської модернізаційної форми перетворення суспільства в контексті різноманітних шляхів розвитку людства.

На об’єктивність розгляду цього процесу тривалий час впливало суперництво двох систем і агітація обох протилежних напрямів розвитку. З появою „перебудови” у СРСР змінилася позиція західного світу щодо критики радянської модернізації на користь західного зразка розвитку. Західна цивілізація у ХХ ст. спромоглася нав’язати свій досвід шляху розвитку колишньому соціалістичному табору.

Розглянемо радянський підхід до модернізації суспільства та внутрішні причини для його здійснення в СРСР. На початок ХХ ст. у Російській імперії верховна влада не здійснила соціального перетворення патріархального селянства. Більшовики розпочали одну із спроб прориву країни з відсталості. Він відбувався в умовах жорсткого зовнішнього тиску індустріального суспільства й постійно тяжіючого невстигання, в яких здійснювала свій прорив радянська влада.

Розвиток країни за радянський період втілювався у формуванні суспільної системи з власними політичними, соціальними, економічними інститутами; в індустріалізації народного господарства і перетворення його у самостійний, замкнений народногосподарський комплекс, який було створено в умовах мобілізації й використання всіх внутрішніх ресурсів, коли зовнішні інвестиції та позики повністю виключалися.

Радянський розвиток країни підняв Союз РСР на рівень наддержави, перебудував соціально-економічну природу дрібних власників у новому напрямі,

сприяв появі в суспільстві принципів соціальної рівності й колективності в системі відносин у багатонаціональній державі. Все це було здійснене з допомогою тоталітарного управління через силову пролетаризацію населення з розрізнених дрібних виробників з одноосібними інтересами.

Компартія після пролетаризації населення вперше змогла направити його до повного підпорядкування і до створення нової єдності – „радянського народу”. Будівництво важливої для радянської перебудови єдності розпочалося в СРСР із відновлення як державної політики общинної психології селянства, але на принципах нового, радянського колективізму з встановленням визначеного прожиткового мінімуму, на рівні якого підтримувалися ослаблі з тої чи іншої причини члени суспільства. Населення з переважанням бідних господарств з упевненістю жило на споживчому рівні общинної психології. Вона давала їм за будь-яких умов внутрішній спокій та впевненість у завтрашньому дні.

Такий принцип общинної, а згодом комуністичної ідеології міг тримати конструкцію радянської держави до певного ступеня погіршення загального економічного стану продуктивних сил. За загального зниження потенціалу виробництва зменшувався й цей колективний прожитковий мінімум, бо встановлене правило общинного життя перешкоджало проявам індивідуальної ініціативи. До піднесення проявів індивідуальної ініціативи в радянському суспільстві в КПРС підійшли тільки в 1980-х рр. за допомогою широкого додаткового стимулювання.

Завданням держави, заснованої на колективістських або комуністичних принципах, стало в першу чергу збереження прожиткового мінімуму для населення. Не задіявши приватногосподарські можливості ведення народного господарства, радянська влада була змушена великий час перекривати низьку продуктивність праці нафтодоларами, підтримуючи цей мінімум. У той час країна була вимушена здійснювати тяжкі витрати в гонці озброєнь, що призвела до виснаження її потенціалу.

Коли „перебудова” внесла принцип індивідуального прояву різко і на стихійній основі, для збільшення продуктивності праці, в колективістському принципі порушився його фундамент у взаємовідносинах із стихійним ринком зруйнувалася довго створювана структура радянського ладу.

Форми встановленого правила общинного життя перешкоджали прояву індивідуальної ініціативи для збільшення внутрішніх резервів. Ленінський принцип „завдяки непу” будувати соціалізм довго не вмонтовувався у розвиток радянського соціалізму. Держава не змогла встановити законодавчу базу та форм взаємовідносин між владою й кожним виробником [159, с.375].

Принципи общинної, комуністичної ідеології, котрі встановлювалися більшовиками з 1917 р., були у протиставленні з природою дрібних виробників, які становили більшість населення. Вони і були найбільшою загрозою, котру влада мала подолати. Зробивши це партія за всіх умов мала б внутрішні ресурси для індустріалізації. Але тільки тоталітарна система управління забезпечувала зміну соціальної природи дрібних виробників та їх підпорядкування.

Дрібні одноосібники, зокрема кустарі й ремісники, стали тією частиною населення, яку протягом 1920–1930-х рр. більшовики намагалися знайти спосіб пролетаризувати, щоб здійснити радянську перебудову держави.

Застосування способів останньої дало змогу побудувати соціалістичне суспільство в „окремо взятій країні”, в оточенні вороже настроєного капіталістичного світу. Більшовики вирвали країну із загрозливо відсталого становища, створили індустріальну базу і нові соціальні форми радянського соціалізму, але з мільйонними втратами населення.

Головною складовою всієї їх політики на протязі десятків років стало розуміння того, що треба не прогнати всіх дрібних власників із країни, як це було зроблено з великим капіталом, а економічними й політичними засобами знищити в них їхню природу з приватногосподарською психологією нагромадження. Більшовики зробили жорсткий тиск над населенням, що чинило опір, для розвитку у нього в майбутньому рівних соціальних можливостей у ранзі „радянської людини”, культивуючи в ньому кращі колективні якості її природи, присвячені суспільній усвідомленій праці на благо всієї вітчизни та народу.

Визначивши радянську модернізацію як самостійне явище, виникле у ланцюгу еволюції світового капіталізму, що програмується для всіх країн, сподіваємося виділити в ній новий підхід, котрий більшовики використали для самостійного шляху розвитку з проривом відсталого економіки у суспільстві. Сподіваємося також висвітлити прагнення їх підняти державу до світового економічного рівня й виявити в ньому як позитивні, так і негативні сторони. Екстраполювання етапів розвитку радянської перебудови на дрібних власників (кустарів, ремісників та інших), котрі рухали її як в один, так і у другий, фокусує для дослідження основні дії та перетворення, котрі допомагають у цілому побачити весь процес радянської модернізації на відміну від існуючого в світі капіталізму.

Щоб дати загальне визначення радянської модернізації, потрібно вичленити відповідні перетворення саме для цих дрібних власників, виявити, якими б вони були ці перетворення порівняно з аналогами на Заході, що принесли у підсумку для більшості дрібних виробників. В ім'я індустріалізації країни і для підвищення культурного рівня більшості народу меншу, заможну, власницьку частину населення було принесено у жертву за допомогою жорстоких репресій. Ступінь опору радянській владі подвоював репресії, а цей час, в котрому опинилися більшовики, почотверяв їх.

Держава у підсумку з величезними втратами одержала самостійний індустріальний розвиток за рахунок жорстокої експлуатації населення. Радянська влада реалізувала соціальні гарантії в галузі освіти, охорони здоров'я, життєзабезпеченні населення. Політика ВКП(б) увійшла у світову історію як нова самостійна система модернізації. Але водночас треба пам'ятати, що більшовики зробили її за рахунок жорсткого тиску на населення, що чинило опір. Вони пожертвували мільйонами життів заради культивування в дрібному виробникові-власнику колективних якостей людської природи.

Опонентами радянської влади стали відомі вчені світу, котрі вбачають у „модернізації СРСР” тільки жорсткий спосіб для максимального придушення партією селян. Італійський історик А. Граціозі зазначав: „оскільки сільський світ кінець кінцем зник усюди, можна поставити собі питання, що було – та досі залишається – наслідком того дуже специфічного способу, яким у СРСР розв’язали цю проблему. Як ми знаємо, він полягає в максимальному придушенні автономної – з власної ініціативи – участі селян у процесі модернізації, тобто власного зникнення” [136, с.71-72].

Події громадянської війни та безжальна „модернізація” зверху пояснюють також надзвичайні форми, котрі набрало в СРСР таке більш або менш універсальне явище, як народна антипатія до сучасності у цілому, в тому числі й її позитивних сторін (котрі заслужили погану репутацію у зв’язку з радянською системою). Як відзначав лідер меншовиків Л. Мартов, така антипатія існувала вже в 1919–1920 рр. Як свідчать селянські лозунги, справжній вибух її відбувся на початку 1920-х рр.

А. Граціозі також підкреслив, що у тих роках „носилися ідеї про те, що через темноту має суть завдання, яке стоїть перед партією, полягає в модернізації, яка не повинна йти по капіталістичному шляху. Партія таким чином явила себе в образі сучасного колективного царя-модернізатора – так би мовити, нового Петра, готового мобілізувати державу та її апарат, щоб підштовхнути країну вперед” [136, с.69].

Італійський історик визначив зникнення селян як мету більшовиків під час їхньої перебудови держави. Дійсно, використання селянського ресурсу для індустріалізації країни партія спланувала у своїй політиці. Але чи можливо політичні дії керівників оцінювати тільки моральними критеріями, коли на карті стояли відсталість і загроза зникнення самостійності під тиском загарбання індустріально розвиненими на той час країнами Західної Європи? А. Сенявський висловлює саме таку точку зору: не можна радянський період розвитку розглядати з позиції моралі. Це, зазначав він, „науково некоректно” [229, с.200].

А. Граціозі підміняє політику більшовиків й головний напрям партії – щоб то не стало здійснити індустріалізацію держави – на єдину моральну мету у більшовиків – жорстким способом добитися зникнення селян. Така підміна їх політики здійснити економічний захист своєї вітчизни з допомогою індустріалізації перекрутила погляд на наступні (в зв’язку з поставленою метою) необхідні дії – одержавлення народу для одержання пролетаризованих працівників для фабрик та заводів.

Партія не ставила одразу завдання силової пролетаризації дрібних власників, розраховуючи мирним шляхом здійснити теорію К. Маркса про перетворення суспільства. Одержавлення було запропоновано народу як добровільний вступ у 1918 р. в мережу виробничо-розподільних комун. Суспільство перед 1917 р. не прийняло запропонований П. Століпіним еволюційний шлях перебудови країни за рахунок реформ, а існуючі виробничі відносини і стихійне нагромадження капіталу заважали країні рухатися вперед без державно-монополістичного

керування. Цей рівень управління змогла забезпечити радянська влада за допомогою силових заходів диктатури.

Більшовики шукали, як на практиці побудувати перехідну стадію вже існуючого капіталізму до нового етапу. Одним з варіантів для цього був план Леніна „поголовно кооперувати” населення за добровільних умов. Він досліджував, як пройти перехідний період до етапу ніким не пройденого комунізму, пристосовуючи спадщину Маркса, його теорію побудови нового суспільства через використання кооперації. Визначальною в майбутньому, як сьогодні філософи називають, „посткапіталістичному суспільстві” К. Маркс вважав його власність на засоби виробництва. Цей головний чинник у побудові нового суспільства означав звільнення від приватної власності як економічної основи капіталізму та умови його існування – експлуатації найманої праці.

Від такої позиції й визначився шлях дальшої політики більшовиків у радянській державі: до зникнення назавжди інституту приватної власності (в тому числі дрібної) та поступової пролетаризації населення у кооперативах. Ця позиція впливала на ленінську розробку політики партії в побудові радянської країни у 1917–1920 рр.

На першому етапі радянської модернізації суспільства більшовики застосували в 1918 р. комуни як основу організації нового споживчо-виробничого апарату. Вони сподівалися його руками здійснити перетворення у країні. На доповнення до старого апарату Ленін додав об'єднання населення у виробників – споживчі комуни як образ нового, пролетарського майбутнього ладу.

Однак комуни не тільки були незрозумілі селянам, кустарям і ремісникам – дрібним власникам у цілому, а й безповоротно як стороннє тіло відкинуті всім населенням країни. І вже з 1918 р. почався опір комунізації дрібних власників та всій поспішній політиці одержавлення більшовиків.

Ленін не відразу усунув широке впровадження комун. У 1918–1920 рр. він зосередився на відновленні під радянським контролем роботи старого кооперативного апарату. Схема державного капіталізму була вигідніша для нової влади. За умови успіху вона могла б удержати під своїм контролем цілу масу дрібної буржуазії. Проте ця форма співробітництва не пройшла. Старих кооператорів у підсумку не влаштував запропонований контроль партії на практиці, й підписані домовленості їх з урядом більшовиків не здійснилися.

В період громадянської війни партія ввела силові заходи для підкорення старого кооперативного апарату та всіх дрібних виробників з допомогою „воєнного комунізму”. Жорсткі заходи були задіяні щодо автономного селянства, котре розпочало війну з радянською владою. Необхідність індустріалізації країни у стислі строки продиктувала й жорсткі способи протидії останньому, його підкорення радянській владі через пролетаризацію в єдину форму „поголовної кооперації”.

Більшовики, здійснюючи план ГОЕЛРО як початок індустріалізації держави, вбачали можливість відстояти економічну незалежність країни перед загрозою воєнної інтервенції, що насувалася. А. Граціозі, переставляючи мету партії в

індустріальному вдосконаленні патріархальної держави із способом її здійснення – прискореного процесу пролетаризації у країні селян, змінив суть ленінського більшовизму. Хотілося б уточнити, яка була мета, а котрий був спосіб здійснення її, як сам історик визначив, без моральної оцінки політичних категорій.

Жовтень 1917 р. тільки оголосив про можливість здійснення нового модернізаційного шляху розвитку відсталого від європейських країн суспільства для всіх подібних держав з аграрними відносинами в патріархальних, відсталих формах (у котрих тривалий час тримали населення їх правителі). Такий модернізаційний шлях був універсальним для країн Сходу з населенням, яке переважно складалося з дрібних виробників у сільському господарстві. Однак умови революції, спрямованої на індустріальне вдосконалення держави, ввійшли в суперечність з природою дрібного власника, якого для цього потрібно було пролетаризувати, замінивши його приватну власність на суспільну. Це підтвердилося під час перших спроб на практиці запровадити одразу комуністичну ідею щодо нового способу виробництва. Комунізація відвернула не готове для неї населення країни. Введена П. Століпіним індивідуальна власність замість общинної дала свої несподівані бурхливі сходи в період, коли радянська влада усунула великий капітал у країні. Взамін комунізації ще невдовзі общинних селян більшовики одержали так звану наростаючу дрібнобуржуазну стихію. Суспільство розкололося й залишилося по дві сторони барикад під час громадянської війни. Більшовики завоювали територію для радянської влади, але не підпорядкували собі дрібних виробників-власників.

Для здійснення ленінської стратегії індустріалізації через план ГОЕЛРО партія розробляла плани пролетаризації для населення через зміну його приватногосподарської природи. Механізм її перетворення радянська влада намагалася декілька разів запровадити у суспільство протягом 1917–1932 рр., але на практиці не вдавалося його здійснити через, як виявилось, недостатньо рішучі дії керівників країни до способів одержавлення. Тільки силові дії влади у 1930-х рр. привели до індустріалізації країни і пролетаризації населення в колгоспах та кооперативах.

В. Ленін раніше сподівався здійснити об'єднання кооператорів Центроспілки й у добровільному режимі підпорядкувати їх Наркомпроду та ВРНГ. Проте цей спосіб здійснення пролетаризації населення призвів до „найбільшої політичної кризи в країні”, до кронштадського заколоту і широкого селянського опору. У визначальних 1920–1921 рр. перелом дрібнотоварного населення до одержавлення шляхом кооперування не здійснився через нерішучі дії В. Леніна.

Між його напрямом у партії й частиною рішуче настроєних проти нього в ЦК, на наш погляд, відбувся істотний розкол. Відбувалися постійні дискусії про методи здійснення радянської модернізації. Вони більше відомі у профсоюзному ракурсі.

Чи випадковим було поранення Леніна? Можливо, це був намір відвести від управління країною більшовицького лідера з нерішучими поглядами щодо реалізації радянської модернізації. Рішучу частину ЦК РКП(б) у ході

внутрипартійної боротьби пізніше очолив Й. Сталін – послідовник теоретичної спадщини Леніна, але з іншими формами її здійснення на практиці.

Конфлікт між лідерами більшовиків щодо реалізації радянської модернізації свідчив про ще довгу готовність іти мирним, добровільним шляхом в її здійсненні. Однак поставлені перед вибором останньої можливості виконати на практиці справу Жовтневої революції, вони ізолювали від влади Леніна. Було введено жорсткі способи перетворення приватновласницького населення країни.

В усіх підходах Ленін мав цілеспрямоване кінцеве рішення – одержавлення всього населення країни, але механізм його втілення був недосконалим. Він став дійовим лише на етапі введення домінанти слухняності та покори населення через страх, впроваджений силовими заходами. А на початку утворення нової держави у Леніна був найбільш демократичний метод перебудови – добровільне кооперування населення, котрий затримував впровадження радянського соціалізму.

Висновки

1. До Жовтня близько півмільйона чоловік у кустарно-ремісничому виробництві випускали 49% продукції всієї промисловості України. Саме ця приватногосподарська структура, дрібні власники були великий період протиборствуючою силою радянській владі й усім реформам у країні, пов'язаних з модернізацією останньої. Їх соціально-економічна основа і спрямування до власного нагромадження була причиною побудови індустріальної країни через етап радянського соціалізму.

2. Ця сила вела боротьбу з радянською владою за допомогою різних форм у такі на наш погляд періоди: 1917–1920 рр., 1921–1923 рр., 1924–1926 рр., 1927–1929 рр. і 1930-ті рр.

3. Кожний із цих періодів пов'язаний із загальним завданням більшовицької партії підпорядкувати населення для індустріалізації країни. Вони мали своє спрямування відповідно до форм опору дрібних одноосібників та навіть фізичного знищення виробників-власників. У кожному періоді боротьби з дрібним капіталом можна прослідкувати загальну політику радянської влади, спрямовану на одержавлення населення.

4. Радянські процеси модернізації були по-різному висвітлені в контексті різноманітних шляхів розвитку людства (соціалістичного й капіталістичного) через суперництво двох систем. Європейська цивілізація змогла пройти шлях перебудови суспільства від феодально-капіталістичного устрою до капіталістичного в умовах реформ, за невеликим винятком революційних подій, і підійти до соціалістичної перебудови суспільства мирним шляхом, через державний капіталізм. Історія нашої країни мала складніший шлях до радянського соціалізму через тоталітарну систему підкорення населення із силовим впливом. Але у 1980-х рр. СРСР набув високих показників світових технологій та підходив до створення громадянського суспільства соціалістичного гатунку радянського зразка.

5. Розпочата „перебудова” в СРСР допомогла західній цивілізації перемогти світову соціалістичну систему й спромогтися нав’язати свій досвід шляху розвитку колишнім її членам. Відтепер відпала необхідність критики радянської модернізації на користь іншого зразка розвитку. Більше того, західну систему колишній радянський табір і країни його співдружності повністю підхопили як власний шлях. Але Захід запропонував їм його тільки за умовою проходження ними початкового ступеня розвитку цивілізації, щоб спочатку пройти першу стадію капіталізму, наповнення капіталу. Таким чином, він поставив їх до підпорядкування собі у залежне становище, в своєрідну колоніальну залежність від високих технологій з умовою, чого можна робити, а чого ні Захід обмежив їх коло діяльності. Історичне минуле радянського соціалістичного періоду зафіксувалося в підручниках для майбутнього покоління, назавжди відлучене від радянських форм розвитку.

6. Розглянувши відкинутий у західному світі радянський підхід до модернізації суспільства та внутрішні причини для його здійснення в СРСР, можна зробити висновок про неминучість силового розвитку перебудови від відсталих, патріархальних відносин через неспроможність самодержавства на початку ХХ ст. у Російській імперії здійснити соціальне перетворення селянства. Саме відставання держави в цій галузі змусило шукати більш радикальні форми, ніж запропонував Століпін суспільству у своїх реформах. Тому більшовики розпочали одну із спроб прориву країни з патріархальної відсталості, яка відбулася в умовах жорсткого зовнішнього тиску індустріального світового суспільства й постійно тяжіючого невстигання, в яких здійснювала свої реформи радянська влада.

7. Розвиток країни за радянський період втілювався у формуванні суспільної системи з політичними, соціальними та економічними інститутами, в індустріалізації народного господарства і перетворенні його у самостійний, замкнений економічний комплекс. А протиборствующа радянській владі сила в особі дрібного капіталу склала канву розвитку держави, котру було створено в умовах мобілізації й використання всіх внутрішніх ресурсів, коли зовнішні інвестиції та позики повністю виключалися. Радянський розвиток підняв СРСР на рівень наддержави, перебудував соціально-економічну природу дрібних власників у напрямі до створення нової єдності – „радянського народу”. Соціалістична модернізація сприяла появі у суспільстві принципів соціальної рівності й колективності в системі складних відносин у багатонаціональній державі, але все це було здійснене з допомогою тоталітарного управління через силову пролетаризацію розрізнених дрібних виробників.

8. Більшовики винайшли основу майбутнього суспільства в колективістському принципі, на якій побудували весь фундамент радянського соціалізму. Він складався з державної політики щодо общинної психології селянства, але на принципах нового, радянського колективізму з встановленням визначеного прожиткового мінімуму, на рівні якого підтримувалися члени суспільства. Населення з переважанням бідних господарств з упевненістю жило

на споживчому рівні общинної психології колективу. Вона давала йому за будь-яких умов внутрішній спокій і впевненість у завтрашньому дні. Такий принцип общинної, а згодом комуністичної ідеології тримав конструкцію радянської держави до певного ступеня погіршення загального економічного стану, занепаду продуктивних сил. В умовах загального зниження продуктивності виробництва зменшувався й цей колективний прожитковий мінімум. Вихід знаходився у прояві індивідуальної ініціативи, але встановлене правило общинного життя перешкоджало останній. Не задіявши приватногосподарські можливості ведення народного господарства, радянська влада була змушена великий час перекивати низьку продуктивність праці нафтодоларами. Постійні витрати у гонці озброєнь кінець-кінцем призвели до виснаження потенціалу країни. Керівництво не втримало ситуацію під контролем, виникла нова політика „перебудови”.

9. Створення радянської країни з підпорядкованим населенням та знищенням індивідуальної ініціативи вело до втрачання потенціалу її на перекивання низької продуктивності праці, а залишення дрібних одноосібників у будь-який час підривало б політичні основи влади.

10. Роль дрібних виробників-власників у суспільстві мала визначальне місце. Ленін у 1923 р. пропонував об'єднати інтереси останніх і радянської влади. Але Сталін пішов іншим шляхом – повного знищення приватної власності, котра заважала прискореній побудові індустріальної країни. Під час вибору шляху одержавлення населення комуністи одержали безперспективну низьку продуктивну працю, яку не змогли поповнити новими, радянськими формами ударництва тощо. Згаяння часу в період брежнєвського застою змарнувало темпи розвитку країни. Наступний період „завдяки непу” будувати комунізм із реально існуючого соціалізму було замінено „перебудовою” та відродженням дрібних виробників-власників без радянського розвитку країни.

11. „Перебудова” внесла принцип індивідуального прояву, але на стихійній основі для збільшення продуктивності праці, й у взаємовідносинах із стихійним ринком зруйнувалася довгостворювана структура радянського ладу, яку не змогли врегулювати за допомогою держави законодавчими формами (податковими, кредитними, тарифними тощо). Вона не змогла встановити законодавчу базу і принципів взаємовідносин між владою та кожним виробником.

12. Дрібні виробники-власники в формі кооператорів внесли принцип індивідуального прояву на стихійній основі, котрий ліквідував радянську систему управління. Як попереджав Ленін, „дрібнобуржуазна стихія” може знести все на своєму шляху. І ленінський заповіт про те, що або „ми її або вона нас”, закінчився за Єльцина перемогою стихії підприємницьких відносин. Так визначилася роль дрібних виробників-власників у радянській модернізації суспільства. Дійсно, „перебудова” внесла принцип індивідуального прояву на стихійній основі для збільшення продуктивності праці, але завдяки невмілості й небажанню радянських керівників в основі СРСР порушилися колективістські принципи, їх основа.

13. Тільки тоталітарна система управління забезпечувала зміну соціальної природи дрібних одноосібників. Більшовики пожертвували мільйонами життів заради культивування у дрібному виробникові колективних якостей. Дрібні власники, зокрема кустарі та ремісники, стали тією частиною населення, котру протягом 1920–1930-х рр. влада намагалася знайти спосіб пролетаризувати економічними і політичними засобами знищити в останній її природу з приватногосподарською психологією нагромадження, щоб здійснити радянську перебудову держави. Цей спосіб завжди вороже сприймали заможні верстви дрібних власників. Більшовики зробили жорсткий тиск на населення, особливо на тих, що чинили опір, для розвитку для них у майбутньому рівних соціальних можливостей у ранзі „радянської людини”. Вони намагалися культивувати в населення кращі колективні якості, спрямовані на суспільну усвідомлену працю на благо вітчизни й народу.

14. Вчені у світі визнали радянську модернізацію як самостійне явище в ланцюгу еволюції світового капіталізму. У ній визначився новий підхід до самостійного шляху розвитку з проривом відсталого господарства в країні до світового економічного рівня. При цьому радянська влада реалізувала соціальні гарантії у галузі освіти, охорони здоров'я, життєзабезпечення населення.

15. Опоненти радянської влади вбачають у „модернізації СРСР” тільки жорсткий спосіб для максимального придушення партією більшовиків селян. Вони встановлюють моральну оцінку політичній категорії та не звертають уваги на те, що коли в світі сільський світ зник усюди без репресій, у радянському суспільстві останній широкомасштабно воював із владою, яка і розв'язала проблему шляхом його максимального придушення. Переставляючи мету партії щодо індустріального вдосконалення відсталої патріархальної держави із способом її здійснення – прискоренням пролетаризації країни, тобто селян, вони намагалися змінити суть ленінського більшовизму.

16. Умови революції 1917 р., спрямовані на індустріальне вдосконалення держави, ввійшли в суперечність із природою дрібного власника (більшістю населення у країні), якого для цього потрібно було пролетаризувати, замінивши його приватну власність на суспільну. Для здійснення індустріального вдосконалення держави в перших же спробах на практиці більшовики запровадили комуністичну ідею (комунізації) щодо нового способу виробництва, яка пролетаризувала б дрібного одноосібника.

17. Комунізація відвернула не готове для неї населення країни. Введена П.Століпіним індивідуальна власність замість общинної дала свої несподівані сходи в період, коли радянська влада усунула великий капітал у країні. Замість комунізації партія одержала дрібну підприємницьку стихію. Суспільство розколося й залишилося по дві сторони барикад під час громадянської війни. Більшовики завоювали територію для радянської влади, але не підпорядкували собі більшість населення – дрібних виробників-власників. Партія даремно декілька разів розробляла плани пролетаризації для останніх через зміну їх приватногосподарської соціально-економічної природи.

18. Роль дрібного одноосібника в здійсненні модернізації країни була винятковою, яка змусила більшовиків відтягнути її процеси аж до 1930-х рр.

19. До 1932 рр. владі на практиці не вдавалося ввести механізм соціально-економічного перетворення населення до одержавлення (через, як виявилось, недостатньо рішучі дії керівників країни)¹⁰. Так, наприклад у 1920 – 1921 рр. перелом широкого селянського опору шляхом кооперування до одержавлення не здійснився через нерішучі дії В.Леніна.

20. На початку утворення нової держави в більшовиків у 1920 р. був найбільш демократичний метод перебудови її – добровільне кооперування населення. Але, як виявилось, за особливої автономної ролі дрібного виробника-власника у суспільстві саме він і затримував впровадження радянської модернізації.

21. В усіх підходах Ленін мав цілеспрямоване кінцеве рішення – соціально-економічну перебудову та одержавлення всього населення країни, але механізм його втілення (на етапі патріархальної відсталості країни й не визрілих умов до її індустріалізації) був недосконалим, „добровільним”. Він став дійовим лише на етапі введення домінанти слухняності та покори населення через страх, впроваджений силовими заходами¹¹.

3.2. Шляхи інтеграції дрібних виробників

В радянський час влада намагалася підпорядкувати населення своїм реформам. Цей процес тягнувся ще від дореволюційних часів та був першочерговим для будь-якої влади. Радянська політика успадкувала потребу в такому спрямуванні й додала нових заходів для реалізації реформ у формі „воєнного комунізму”. Всі спроби „сприяння”, що проводили більшовики щодо великої маси населення, були тільки прикриттям реального курсу підпорядкування його політиці поголовного кооперування з генеральною метою – індустріалізацією країни.

Застосовані методи перетворення суспільства мали опосередковане відношення до того, що Ленін вбачав у К. Маркса. Форма кооперації, котру пропонував останній як складову до перехідного періоду в комуністичне майбуття, стала для В. Леніна лише зовнішньою на початку радянської влади, в першу і найголовнішу чергу політичним чинником у реформаційних діях партії. Вона була використана ним насамперед як знайома населенню форма господарювання, котра за допомогою старих кооператорів мала допомогти владі втягнути його в єдину систему кооперації з подальшим підпорядкуванням приватногосподарських структур радянським формам.

А по суті відбулося у великій мірі експропріація промислів кустарної промисловості, як і великої промисловості. Таким чином, перетворюючи дрібного виробника на пролетаря, більшовики зобов'язували його працювати на державній фабриці за мінімальну плату або пайок

Форма кооперування на ленінському етапі інтеграції пов'язується з важливим елементом політики більшовиків – тоталітарним підкоренням населення за допомогою старих кооператорів у 1918–1921 рр. Вони довго виступали головним чинником у впровадженні ленінського плану „поголовного кооперування „ населення.

В 1923 р. В. Ленін вказав новий теоретичний напрям шляхів інтеграції дрібних виробників-власників: незважаючи на соціальну першоспрямованість Жовтня, будувати соціалізм із допомогою державного капіталізму „на епоху”. Кожний революціонер повинен був „завдяки непу” (тобто завдяки приватногосподарським формам дрібного капіталу у відстані „на епоху”) досягти рівня „цивілізованих відносин” для наступного „перехідного періоду”, за Марксом, суспільства від капіталістичних відносин. Тільки тоді в новому напрямку та в широких розмірах мала застосовуватися кооперативна форма (більш демократичний, добровільний спосіб переходу на нові ступені – від капіталістичних та існуючих інших різних видів господарських відносин у суспільстві). Ленін підійшов у 1923 р. до такого висновку, коли прослідкував практику підпорядкування дрібних виробників-власників на всіх етапах перебудови після встановлення диктатури в країні.

У 1918 р. в „Чергових завданнях Радянської влади” він висунув спосіб здійснення початку перетворення населення через систему кооперації, використовуючи навіть державно-капіталістичні форми старого кооперативного апарату та нові форми майбутнього суспільства соціальної рівності – комуни. У них Ленін вбачав ту далеку мету, яку мав намір поступово наближати до реального становища в країні. Він писав про необхідність „... залучення багатомільйонної армії дрібних виробників у революційне соціалістичне будівництво через мережу виробничо-споживчих комун, що сумлінно облічують своє виробництво і споживання” [170, с.185]. Написаний Леніним проект декрету про виробничо-розподільчі комуни в 1918 р. й запропонований буржуазним кооператорам для обговорення пройшов тільки початкову стадію законотворчості . На практиці вони не витримали посиленій тиск більшовиків у кооперативах.

В декреті РНК “Про споживчі кооперативні організації” зазначалося, що вони обслуговують у кожному районі їх діяльності все населення. Малозабезпечені особи, які бажають вступити в члени споживчого товариства, платять мінімальний вступний членський внесок (не більше 50 коп.). У межах кожної місцевості, територіальної ділянки можуть діяти не більше двох споживчих кооперативів: загальногромадянський та класовий, робітничий. Норми розподілу продуктів, встановлювані відповідними органами радянської влади, обов'язкові як для приватних торговельних підприємств, так і для кооперативних організацій. В основу декрету полягли тези та його проект, написані В. І. Леніним 25–28 грудня 1917 р. й 7–10 січня 1918 р.

Проект викликав жорстокий опір із боку старих кооператорів. Внаслідок обговорення останнього було затверджено декрет, котрий, за характеристикою В.І . Леніна, став „угодою з буржуазними кооператорами і з робітничими

кооперативами, які залишалися на буржуазній точці зору”. ВЦВК у резолюції з приводу проекту декрету зазначив, що споживча кооперація вела до того часу економічну політику, що суперечила радянській владі, оскільки її верхи очолювалися головним чином представниками нетрудових класів. Із зміцненням радянської влади споживча кооперація висловила готовність працювати під безпосереднім керівництвом та контролем її органів. Вироблений на основі переговорів представників центральних кооперативних організацій і РНК декрет про споживчі об’єднання є компромісним рішенням; він має істотні недоліки, але ВЦВК сприймає його як перехідний захід на шляху до здійснення державного розподілу продуктів та товарів у країні [127, с.20-21].

В перших декретах радянської влади про кооперацію звертає на себе увагу згадка про керівний орган старої кооперативної системи, котрий у своїй особі узагальнив управління всіма виробничо-споживчими об’єднаннями в державі.

Більшовики хотіли використати приватногосподарські форми нагромадження як принаду для здійснення кооперування всього населення через старі форми останнього. Партія в 1918 р. надавала допуск представникам старої кооперації до розподілу продуктів і товарів у країні й натомість визначила їх об’єднуючу роль для дрібних власників. Більшовики хотіли використати кооперативний апарат для прискореного добровільного об’єднання всіх дрібних виробників у державі, всього населення для якнайшвидшого перетворення суспільства.

На II Всеросійському з’їзді рад народного господарства 19–27 грудня 1918 р. Ленін прямо заявив про необхідність використання кооперації для побудови нової країни, бо це „єдиний апарат, створений капіталістичним суспільством, який ми і повинні використати” [168, с.341-347; 107, с.390-408].

Виробничо-споживче кооперування у країні й було тим „поголовним” об’єднанням усього населення з допомогою добровільних способів, наданих радянською владою для останнього, щоб воно вступило в старі кооперативні форми. Подальше підпорядкування їх у розподілі продуктів та товарів у країні було технічним втіленням роботи радянських установ з метою поступового втягування на договірних засадах і законотворчій основі в процес одержавлення приватногосподарського сектора й дрібновласницької природи населення.

На III з’їзді робітничої кооперації 6–11 грудня 1918 р. Ленін підкреслив: „Вихід із становища, що склалося, один – злиття кооперації з Радянською владою” [169, с.295-342]. З’їзд прийняв резолюцію, в якій закликав усі робітничі кооперативи до створення єдиних органів постачання – споживчих комун – та зажадав проведення у склад керівних органів Центроспілки їх представників [178, с.50-52].

1919 рік змінив накреслені пріоритети. Внаслідок силового наряду дій влади у період іноземної воєнної інтервенції й громадянської війни для партії визначилася зручною прискорена політика „штика” в економічних питаннях побудови нового суспільства. До політичного впливу у господарстві країни додався військово-силовий. Економічний розвиток більшовики підмінили воєнно-

комуністичним будівництвом. Радянський уряд у 1919 р. штучно максимально розширював соціалістичні господарства. 14 лютого того ж року було опубліковано декрет ВЦВК „Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”. Ленін взяв активну участь у його розробці. Головним напрямком думки останнього була установка про те, що „... необхідний перехід від одноосібних форм до товариських” [169, с.295, 304, 341]. Чисельність колективних господарств у 1919 р. становила 6189 проти 1579 в 1918 р., а радгоспів – 3000. Такий показник партія розглядала як революційну творчість мас, а у дійсності комуні будувалися на забезпеченні державою всієї своєї діяльності, мали низьку продуктивність праці та відсутність показників життєздатності для самостійного розвитку. В економіці країни порівняно з приватногосподарськими кооперативами, які несли основний тягар натурального оподаткування¹², комуні як проголошена майбутня форма господарства стали більш пріоритетним політичним напрямом будівництва радянської держави.

Введення суворої централізації управління виробництвом і розподілом, продовольчої й промислової розкладки були тими підйомами в 1919 р., які дали більшовикам змогу прискорити досягнення успіхів у здійсненні радянської цивілізації.

Ленін поспішив з введенням комун у систему народного господарства країни. В дальшій практиці перетворення населення спостерігалось виключення їх з колективних організацій по об’єднанню дрібних виробників.

Для Леніна комуні були тим символом нового суспільства, котрі поєднувалися з „перехідною формою кооперації” (за Марксом). У „перехідному періоді” ця форма спрямовувала як капіталістичну, так і державно-капіталістичну форму виробництва в кооперацію майбутнього суспільства (комуні, колгоспи, артіль). У назві „комуні” відтворилася думка Леніна про „революційне соціалістичне будівництво” за участю всього населення країни. В комунах як у кооперативах (цехового походження для кустарно-ремісничої промисловості й колгоспів у сільському господарстві) партія планувала створити найважливіший для радянської влади процес відокремлення приватної власності від виробництва на основі колективної праці та зрівняння прибутку, котрий є підсумком праці дрібних одноосібників в їх господарстві. Це і мав на увазі Ленін, підкресливши необхідність сумлінного „облічування свого виробництва” у „Чергових завданнях Радянської влади”.

В цій праці він запропонував систему взаємовідносин правлячої влади і дрібних приватників у країні на основі підкорення їх власності саме в комунах. Вони повинні були стати тим місцем, у якому більшовики хотіли переродити дрібних власників на найманих робітників.

Через виробничо-споживчі комуні радянською владою було зроблено спробу включити у свій план дії по одержавленню дрібних виробників для майбутньої індустріалізації країни. Об’єднання в комуні трудівників кустарної Державні замовлення у кустарній промисловості за радянський час виконувалися тільки під загрозою реквізиції виготовленої продукції або знищення виробництва шляхом його одержавлення.

промисловості та сільського господарства було важливою частиною всього плану радянської модернізації й активно пропагувалося владою. Пропозиція її об'єднатися у „виробничі комуни” була співзвучна з ідеєю побудови комунізму, створювала в населення бажану ілюзію розбудови незабаром нового суспільства, де останні вже тоді стали початком його будівництва. А самі вони були першопрохідниками у великій справі.

Мало хто розумів у той час, що побудова економічно розвинутої держави становить копітку щоденну працю з великими інвестиціями в її модернізацію і культурні перетворення. Але при першій спробі побудови комун у психології збіднілого населення з'явилося таке високе натхнення щодо цих перших кроків до розбудови майбутнього, нового суспільства та їх причетності до загальної всесвітньої справи, що само собою відбулось і погодження на руйнування діючої у всьому світі приватногосподарської системи хазяйнування й усього заважаючого старого, капіталістичного способу виробництва. В цьому виявленні припускалось одержавлення будь-якої приватної власності, тобто її перехід (під час громадянської війни) одразу у державні форми до найманої праці, без проміжних ланок до виробничо-розподільчих комун.

К. Маркс і Ф. Енгельс пропонували використовувати на „перехідному етапі” дещо інше – різні форми об'єднання населення, в тому числі й кооперативи з товариською формою праці та приватногосподарським розподілом її результатів. Ці форми господарювання були близькими старим звичаям стосунків у дрібних власників.

В комунах, а по суті всьому населенню більшовиками було запропоновано трудову повинність і встановлення майнової рівності у них, що діяли до усупільнення засобів виробництва. Красиві гасла про комуни як майбутнє життя для населення погано стикувалися з його бідністю й малими можливостями радянської влади, щоб на практиці усунути складності в їх діяльності.

На VIII з'їзді РКП(б) Ленін заявив: „Якщо ми могли б завтра дати 100000 першокласних тракторів, забезпечити їх паливом і забезпечити машиністами (ви прекрасно знаєте, що це поки-що фантазія) , то середній селянин сказав би: „Я за комунію”, але для того, щоб це зробити, треба перемогти міжнародну буржуазію, потрібно змусити її надати нам ці трактори або нам треба підняти наше виробництво настільки, щоб ми самі змогли їх доставити”.

Архівні дані цікаво коментують об'єднавчі процеси в перших комунах. „Що таке колективне господарство? Комуна „Вперед” об'єднує 99 десятин землі, на котрих працюють 19 членів господарства. Сад та город у комуні обслуговують одними знаряддями праці на всіх: плугом, сіялкою, віялкою, робочою худобою і т. д. Ремонтні роботи ведуть ремісники” [10, арк.42].

В архівних матеріалах зустрічаються тільки поверхові, констатуючі дані про наявність комун як факту. У них не включене реальне внутрішнє життя комунарів . За зведеннями, відправленими в радянські органи, можна визначити постійне невиконання спущеного їм виробничого плану й труднощі з централізованим недопостачанням.

Таким чином, радянська влада через виробничо-споживчі комуни висунула програму соціально-економічного перетворення природи самостійних приватних власників у сільському господарстві та в кустарній промисловості, одержавлення їх засобів виробництва через комунізацію самих цих галузей і пролетаризацію дрібних одноосібників для створення найманих державою робітників.

Запропоновану Леніним програму державно-капіталістичного спрямування роботи буржуазного кооперативного апарату у країні одразу реалізувати на практиці в 1918 р. не вдалося. Громадянська війна допомогла ввести нові шляхи інтеграції дрібних виробників-власників у радянську соціально-економічну систему відносин. У 1919 р. Ленін надавав виключного значення одержавленню всього населення через комуни. В деяких місцях по країні були надані великі можливості й повноваження старому кооперативному апарату у розподілі продовольства, безумовно, підштовхували його на добровільне вигідне співробітництво з радянською владою. Тому буржуазні кооператори погодилися на нього, особливо в системі Центроспілки.

У тексті декрету було конкретизовано початкову форму використання апарату споживчої та робітничої кооперації для налагодження обліку продовольства і контролю за його розподілом у країні. Незважаючи на прагнення старих кооператорів одержати вигоду й відстояти свою незалежність від органів радянської влади, все ж декрет із поправкою Леніна про „виробничо-споживчі комуни” був прийнятий Раднаркомом і почав діяти [97]. За його допомогою створено спеціальний орган – Центроспілку, котра мала реорганізувати дрібні виробничі структури в країні й налагодити за ними контроль та облік.

Відмова старого кооперативного апарату на добровільних засадах співпрацювати з радянською владою була вмотивована його політичними намірами саботувати дії більшовиків у розбудові нового суспільства. Разом із умовами громадянської війни й інтервенції він відтяг потрібні більшовикам процес перетворення населення і необхідну країні індустріалізацію до 1930-х рр.

Після невдачі з виробничо-споживчим розподілом за участю старого кооперативного апарату та ворожих його дій на території, де не було радянської влади, Ленін продовжив спроби перетворення населення через останній з допомогою місцевих владних органів, але вже за умов силового режиму „воєнного комунізму”. Це відбувалося в селян – за „продрозкладкою”, а у дрібному кустарно-ремісничому виробництві, де було застосовано умови обов’язкового виготовлення необхідних для армії товарів, – через систему „промислової розкладки” за сировинним державним постачанням.

26 квітня 1919 р. в постанові ВЦВК „Про заходи сприяння кустарній промисловості” було зазначено, що її вироби, виготовлені із сировини, яку доставляють держава чи кооперація, здаються організаціям, котрі постачають її ремісникам й їх об’єднанням. Встановлювався перелік виробів, які дозволялося продавати на місцевих ринках. Цією постановою радянська влада впорядковувала систему виробництва кустарно-ремісничої промисловості, поставила її в залежність від державного сировинного забезпечення. Водночас вона забороняла

самостійні заготовлення сировини у приватногосподарському секторі.

В 1919–1920 рр., у добу пристосування побудови нового суспільства до обставин громадянської війни в країні більшовики здійснювали всі можливі заходи для відстоювання радянської влади. У той час діяв декрет із поправкою Леніна про роботу виробничо-споживчих комун під наглядом влади, що був підписаний і прийнятий 16 березня 1919 р. Раднаркомом [167, с.419]. Щоб надати умови для розвитку нового, радянського кооперативного руху, Ленін написав на додаток до декрету „Замітки про кооперацію”: „В кожному кооперативі в загальній кількості членів повинно бути не менше 2/3 членів, що належать пролетаріату або напівпролетаріату (ті, що живуть наполовину з продажу своєї робочої сили). Органи робітничої кооперації посилають своїх комісарів в кооперативи, які мають 10% членів, що належать до майнового класу. Комісари мають право догляду і контролю, а рівно право на „veto” з передачею опротестованих рішень на кінцеве рішення органів ВРНГ” [159, с.411].

Режим „воєнного комунізму” в країні встановив не тільки „виробничо-розподільчий” механізм разом із старим кооперативним апаратом, а й направив політичний процес до поліпшення радянського перетворення суспільства за нових умов.

Коли у 1919 р. партія ввела продовольчу і промислову розкладку в країні, вона спробувала безпосередньо працювати з населенням, виключаючи старий кооперативний апарат. Більшовики, використовуючи контроль під час запровадження розгорнутого плану по виробництву товарів першої необхідності, а у сільському господарстві розкладки хліба та інших продуктів харчування в першу чергу для армії, „атакували” дрібних власників із допомогою встановлення обліку їх діяльності й контролю за нею та у період воєнного часу хотіли підпорядкувати останні органам радянської влади.

VIII з’їзд РКП(б), котрий відбувся 18–23 березня 1919 р., підкреслив необхідність використання приватногосподарської кустарно-ремісничої промисловості під керівництвом робітничого класу, його органів в особі губраднаргоспів.

Таким способом силового рішення, опробованим у період „воєнного комунізму”, після невдалого добровільного втягування населення в 1918 р. у „виробничо-споживчі комуні” партія в подальшому сподівалася перетворити більшість останнього – дрібних власників – у країні з його природою нагромадження капіталу, здатного в багатьох випадках до хижацького збагачення за умови незадовільного контролю за ним із боку держави.

Під її невпинним контролем більшовики сподівалися розгорнути соціалістичну кустарно-ремісничу промисловість і сільське господарство. VIII з’їзд РКП(б) дав вказівку щодо „проведення соціалістичних заходів у селі: створення товариств для спільного обробітку землі, артілей, комун, радгоспів” за умови додержання добровільності. Партія сподівалася способом добровільного вступу селян у ці об’єднання, але під тиском умов воєнного часу пролетаризувати населення й таким чином із цього боку підійти до дальшого розв’язання проблеми

перетворень у країні.

Розглядаючи різні рішення РКП(б) у руслі основних проблем щодо перебудови населення, які само собою впливали з його суспільної свідомості в період воєнного часу, легко переконалися у поверховому підході більшовиків (особливо на місцях), котрі проводили політику партії, до головної умови – шляхів перетворення дрібних власників у 1918–1920 рр. Ленінські праці про соціально-економічну природу останніх не були достатньо проаналізовані для розуміння важливих процесів життя всього населення країни. Не враховуючи повною мірою їх приватновласницької психології, партія до такої програми соціалістичного перетворення, до радянської модернізації підходила багаторазово, виходячи із складності здійснення самого завдання та суперечностей, які виникали.

Винайдений спосіб, як здавалося більшовикам, основ у взаємовідносинах радянської влади з приватногосподарським виробником у країні – селянином, кустарем і ремісником – через продовольчу та промислову розкладку надавав партії можливість створення нового фундаменту в радянській, соціалістичній розбудові суспільства. Але він діяв у воєнний період в умовах життя на території, де велися воєнні дії. Й населення на нього відповідно реагувало. Інша справа у післявоєнний час. Партії за нових умов був потрібний перехід від “воєнного комунізму” в перебудовчий період до мирного життя. Це визначило новий важливий етап, як гадали більшовики, заключного перелому населення країни до її індустріалізації. В період весни 1920 р. відбулася широка підготовка громадської думки до наступу на дрібних виробників-власників.

Ленін у 1920 р. знову звернувся до старого проекту перетворення основ керування із заохоченням старої кооперативної системи, але з більшою рішучістю. Цей новий етап перебудови відрізнявся від попереднього в 1918 р. не запрошенням, а вимогою від буржуазних кооператорів підпорядкування вже діючій через розкладки радянській виробничо-споживчій системі.

На другому кооперативному етапі у 1920 р. свої дії керівники партії здійснювали з більшими зусиллями, спираючись на результати перемоги над власним населенням у громадянській війні. Такий серйозний аргумент додав їм нових сил до нового, ленінського „перелому” дрібнопідприємницької природи населення до радянського, соціалістичного будівництва. Більшовики вбачали навесні в 1920 р. у цій перебудові мирний етап комуністичного розвитку суспільства через поєднання сполучення представників старої кооперативної системи в особі Центроспілки (під контролем) із радянським органом – Наркомпродом – і діючих систем централізованого виробництва та розподілу у вигляді розкладки губраднаргоспів.

Застосовувалася спроба організації виробництва й споживання у країні через радянські форми в особі органу пробільшовицької кооперації – Центроспілки – у змицці з Наркомпродом, щоб втягувати населення до “поголовного” кооперування.

Про такий перехід радянської влади до „перелому” дрібнопідприємницької природи населення яскраво свідчать статті агітаційного і пропагандистського

спрямування в періодичних виданнях. Особливо послідовно виступала центральна газета „Экономическая жизнь”, яка протягом 1920 р. агітувала населення за переустрій кооперативної системи. На її сторінках розгорнулася дискусія про її головну форму, яка повинна стати на чолі відповідного „перехідного” процесу в країні. Радянський діяч В.П. Ногін, котрий у 1920 р. очолював робітничу кооперацію, відстоював точку зору, що такою є виробнича, а представник Наркомпроду в 1920 р О.Ю.Шмідт – споживча. На наш погляд В.П. Ногін не входив до числа більшовиків (на цьому етапі, як і Н.Крестинський), які знали кінцеві наміри плану перебудови приватногосподарського населення шляхом „поголовного кооперування”, коли воно в першу чергу використовувалося як політичний спосіб підпорядкування населення. Тому Ленін вибрав у підмогу саме ту кооперацію, яка виробничо не була автономною в країні, а залежною від продовольчих форм централізованого розподілу та в якій достатня кількість старого кооперативного апарату була лояльна у відносинах із радянською владою. З цього випливає ступінь нерозповсюдження програми кооперативного перетворення населення, навіть на найближчі кола радянських діячів, яку Ленін поступово, спираючись на практику, наробляв (шляхом спроб і помилок) для дуже важливого в радянській політиці перебудови населення до пролетаризованого стану.

Обговорення майбутньої радянської кооперації були перенесені на першу нараду щодо процесу відповідного перетворення. Це дуже важливе й визначальне зібрання представників радянської влади та кооператорів у 1920 р. і з представниками меншовиків (наприклад Ю.Мартовим) ніде не відтворено в історіографії. На ній із промовама виступили всі головні керівники партії. Висунуті норми перебудови суспільства через кооперацію продекларували всі радянські доповідачі.

Партія продемонструвала одностайність у поглядах на перебудову через стару кооперацію. У відповідь на такий прес більшовиків та відчуття стрімкого наближення до пролетаризації населення через старі органи кооперування країни, зібравшись на всесоюзному зібранні, їх представники разом із лідером меншовиків Ю.Мартовим виголосили антикомуністичні ідеї „про банкрутство робітничого класу, який не в змозі справитися з тією справою, за котру взявся” [25, арк.32]. Це почула партія на першому важливому (визначальному для більшовиків) кооперативному форумі, незважаючи на масоване агітування представників кооперації першими впливовими особами у державі.

Більшовики скерували ці збори, навіть з усіма протистояннями, як потрібний „погоджувальний” трамплін до скликання I об'єднавчого з'їзду Центроспілки й подальшого впровадження радянського соціалізму через сферу виробничо-розподільчих кооперативів у країні.

Але на практиці впродовж 1920 р. всі заплановані наміри партії, щодо одержавлення через „поголовне кооперування” населення в єдину систему всіх видів кооперації – Центроспілку – було поступово ліквідовано. Дрібні одноосібники зчинили достатній опір, зазначивши, що більшовики у кінцевому

підсумку намагалися не кооперувати населення, а одержавити його і вдержати своє політичне управління в країні як влада.

Відбулася поразка Леніна у 1920 р. на другому етапі кооперативного будівництва через запропоновану швидкість категоричного вимагання від кооператорів добровільно підпорядкувати свої приватногосподарські структури в особі Центроспілки радянській владі за умови керівної ролі Наркомпроду.

Ця категорична вимога вже не перебувала на підґрунті „воєнного комунізму”, військові дії закінчилися. Перемога більшовиків у громадянській війні не підкріпилася кооперативним „переломом” у країні. Здійснення промислової та продовольчої розкладки за умови воєнного часу зовсім відрізнялося від умов мирного етапу. Відпали каральні заходи щодо населення за непідкорення радянській владі. Партія, як тільки спробувала відійти від умов воєнного періоду, зазнала внутрішньої політичної кризи як серед населення, так і в своїх рядах [164, с.23-32].

Висновки

1. Радянська політика успадкувала потребу модернізації країни й додала нових заходів для реалізації реформ у формі „воєнного комунізму” для інтеграції дрібних виробників-власників у нове суспільство з метою індустріалізації.
2. Альтернативний шлях інтеграції в соціалістичну систему за допомогою підприємницьких відносин у кінці 1917 – на початку 1918 р. був запропонований Леніним буржуазним кооператорам, котрі очолювали дрібних виробників-власників у країні. Обговорення останніми цього шляху пройшло тільки початкову стадію законотворчості, в якій він запропонував використання форми державного капіталізму для взаємовідносин з ними. В „Чергових завданнях Радянської влади” Ленін зафіксував спосіб здійснення проекту початку перетворення населення через державно-капіталістичні форми старого кооперативного апарату. Написаний ним проект декрету на практиці кооператори не підтримали через посилений тиск більшовиків на них. Державним формам капіталістичного розвитку дрібного товаровиробництва із старими кооператорами завадили паралельно введені більшовиками нові форми для соціальної рівності майбутнього суспільства – комуні. Вони стали пріоритетом влади у радянському перехідному періоді, а підприємницькі відносини в старих кооперативах були тільки тимчасовою формою для нього. Партія відкрито агітувала за необхідність залучати багатомільйонну армію дрібних одноосібників у революційне, соціалістичне будівництво через мережу виробничо-споживчих комун з обліком свого виробництва та споживання.
3. 1919 р. різко змінив взаємини влади із старим кооперативним апаратом і накреслив пріоритети лише силового напрямку її дій у період іноземної воєнної інтервенції й громадянської війни. Партія визначила як більш дійову зручну прискорену політику „штика” в господарських питаннях для побудови нового суспільства. Економічний розвиток більшовики підмінили воєнно-комуністичним будівництвом та ввели заходи для переходу до соціалістичного землеробства від одноосібних форм до товариських. Ленін спішив із введенням

комун, тому що вони були символом майбутнього для радянської влади.

У „перехідному періоді” більшовики всі об’єднання населення спрямовували (як капіталістичну, так і державно-капіталістичну форму виробництва) в кооперацію майбутнього, нового суспільства – комуни, колгоспи, артїлі. К.Маркс та Ф.Енгельс пропонували використовувати на „перехідному етапі” різні форми об’єднання населення, у тому числі й кооперативи з товариською формою праці та приватногосподарським розподілом її результатів. Ці форми господарювання були близькими старим звичаям стосунків у дрібних власників. Навпаки, в комунах всьому населенню було запропоновано трудову повинність і встановлення майнової рівності у них, що діяли до усупільнення засобів виробництва. Гарні гасла про комуни як майбутнє життя для населення погано стикувалися з їх бідністю й слабкими можливостями радянської влади, щоб на практиці усунути складності в їх діяльності.

4. Ленін не відступав від ідеї використання старих кооператорів у „поголовному” кооперуванні населення. Він взяв форму кооперації в Маркса як складову до перехідного періоду у комуністичне майбуття та використав її зовнішню сутність на початку радянської влади в першу і найголовнішу чергу як політичний чинник у реформаційних діях партії, знайомий населенню вид господарювання. Вона за допомогою старих кооператорів мала допомогти владі втягнути населення в єдину систему кооперації з подальшим підпорядкуванням їй приватногосподарських структур. К.Маркс та Ф.Енгельс накреслили шлях інтеграції капіталістичного суспільства до комуністичного. Вони пропонували не політичну, а економічну кооперативну форму на перехідному етапі.

5. Більшовики планували серед шляхів перебудови населення здійснити інтеграцію дрібних одноосібників у комунах, які називали виробничими кооперативами (майстерні для кустарно-ремісничої промисловості й колгоспи у сільському господарстві). В них планувалося через створення найважливішого для радянської влади процесу відокремлення приватної власності від виробництва на основі колективної праці та зрівняння прибутку, інтегрувати населення до радянської системи.

6. В 1918 – 1921 рр. здійснювався напрям політики партії щодо інтеграції дрібних виробників-власників – тоталітарним способом підкорення населення за допомогою присутніх на радянському боці старих кооператорів у радянську систему. В подальшому вони аж до 1930-х рр. виступали головним чинником проти впровадження ленінського плану „поголовного кооперування” населення і чинили різкий опір його завершенню.

7. Винайдений спосіб, як здавалося більшовикам, основ у взаємовідносинах радянської влади з приватногосподарським виробником у країні – селянином, кустарем та ремісником – через продовольчу і промислову розкладку надавав партії можливість створення нового фундаменту для радянської соціалістичної розбудови суспільства. Але він діяв в умовах життя на території, де велися воєнні дії. Й населення на нього відповідно реагувало. Інша справа у післявоєнний період. Більшовикам за нових умов був потрібний перехід

від „воєнного комунізму” в перебудовний період до мирного життя. Це визначило новий важливий етап, як гадала партія, заключного перелому населення країни до її індустріалізації. Весною 1920 р. відбулася підготовка громадської думки до наступу на дрібних виробників-власників.

8. Ленін повернувся у 1920 р. з більшою рішучістю до старого проекту перетворення основ керування країною із заохоченням старої кооперативної системи. Цей новий етап перебудови відрізнявся від попереднього в 1918 р. не запрошенням, а вимогою від буржуазних кооператорів підпорядкування вже діючій через розкладки радянській виробничо-споживчій системі. Застосовувалася спроба організації виробництва та споживання у країні через радянські форми в особі органу пробільшовицької кооперації – Центроспілки – у змичці з Наркомпродом, щоб втягнути населення до „поголовного” кооперування. Більшовики продемонстрували одностайність у поглядах на перебудову через стару кооперацію.

9. Всі заплановані шляхи інтеграції дрібних виробників-власників партією в 1920 р. щодо одержавлення через „поголовне кооперування” населення були поступово ліквідовані. Навіть при всій більшовицькій організації справи дрібні одноосібники вчинили достатній опір інтеграції. Партія у кінцевому підсумку намагалася вдержати своє політичне управління в країні як влада. Поразка Леніна у 1920 р. на другому етапі кооперативного будівництва сталася через запропоновану швидкість категоричного вимагання від кооператорів добровільно підпорядкувати свої приватногосподарські структури в особі Центроспілки радянській владі за умови керівної ролі Наркомпроду. Ця категорична вимога вже не перебувала на підґрунті „воєнного комунізму”, оскільки війна закінчилася. Перемога більшовиків у ній не підкріпилася кооперативним „переломом” у країні. Здійснення промислової й продовольчої розкладки за воєнного часу зовсім відрізнялося від умов мирного періоду. Відпали масштабні каральні заходи щодо населення за непідкорення радянській владі. Партія, як тільки спробувала відійти від умов воєнного часу, зазнала внутрішньої політичної кризи як серед населення, так й у своїх власних рядах.

10. У такій складній політичній ситуації („найбільшій політичній кризі” в країні) Ленін винайшов інший шлях втягнення дрібних власників у соціалістичну систему. Після приголомшливої поразки в 1920–1921 рр., встановлення непу він у 1923 р. в статті „Про кооперацію” теоретично вказав новий шлях інтеграції населення у радянську систему з виключенням комун – будувати соціалізм з допомогою державного капіталізму „на епоху”, незважаючи на соціальну першоспрямованість Жовтня. Ленін спрямував членів партії до нових дій. На цьому шляху кожний революціонер повинен був „завдяки непу” (тобто завдяки приватногосподарським формам дрібного капіталу у відстані „на епоху”) досягти рівня „цивілізованих відносин” для „перехідного періоду” і далі, за Марксом, будувати шлях інтеграції в соціалістичне й комуністичне суспільство від державно-капіталістичних відносин до нової фази комунізму. Тільки тоді у новому напрямку і в широких розмірах мала застосовуватися радянська

економічна форма кооперації (більш демократичний, добровільний, багатогранний спосіб переходу на нові ступені – від капіталістичних та існуючих інших різних видів господарських відносин у суспільстві). Запропонований Леніним шлях інтеграції дрібних виробників-власників у соціалістичну систему на умовах державного капіталізму був частково впроваджений у 1924 – 1926 рр. Ця модернізація країни закінчилася в 1927 р. піднесенням народного господарства і фактом особливого збільшення тіньового капіталу у дрібних власників, які використали пільгову політику радянської влади щодо їх виробництва на власну користь, демонструючи свою автономну силу в державі. Це призвело до поступового повернення силових заходів впливу на дрібнотоварне населення, до силових форм „воєнного комунізму” на новому етапі його інтеграції.

3.3. Взаємовідносини радянської влади із старими кооператорами в Україні у 1919–1920 рр.

Умова „поголовного” кооперування населення була визначальною для більшовиків. Вони хотіли підкорення його радянській владі й тому центром своєї політики обрали одержавлення одноосібників через „поголовне” кооперування. Воно стало механізмом підкорення дрібних виробників, тим шляхом, який потрібний був для зміни їх соціально-економічної природи. В одержавленні дрібних власників у країні партія визначила старих кооператорів як своїх помічників у залученні їх до „поголовного” об’єднання в єдину „виробничо-споживчу мережу” комун, як сподівався В. Ленін у 1918 р.; у 1919 р. в єдину споживчу комуну; у Центроспілку в 1920 р.

В. Ленін намагався „поголовно” кооперувати населення у радянській державі, визначивши, що потрібно знайти заохочення до цього для старих кооператорів, які допоможуть здійснити цей процес. Бажання очолити всі кооперативи в країні (для підпорядкування Наркомпроду), зрештою, схилило керівників споживчої кооперації на згоду до співпраці з радянською владою у підпорядкованому положенні.

Хто такі старі кооператори? Чому вони все ж не погодилися на взаємодії з більшовиками?

Старі кооператори були представниками найбільшої суспільної організації, яка мала до революції 1917 р. чітке капіталістичне спрямування. Проте дрібнобуржуазна кооперація оголосила після приходу до влади більшовиків про свою нейтральну політичну позицію у державі. Однак партія вбачала це як мімікрію, за котрою ховалися симпатії до денікінщини, а в Україні – до співробітництва з С. Петлюрою. Вдалу характеристику їй дали на зборах кооператорів у Харкові в 1920 р.: „Стара кооперація прагнула благополучно ужитися при всіх режимах країни, висуваючи на своєму аванпості залежно від режимів більш або менш близьких до режиму ідеологію її керівників. На Україні під час численної зміни властей пристосування кооперації до різних режимів,

приховування нею свого соціально-політичного лиця виробилося в особливу вмилу кооперативну політику, і недаремно в одній із своїх заяв про раднаркоми України представники самих великих українських кооперативних об'єднань заявляли про те, що вони можуть перенести та пристосуватися до будь-якого режиму, проте крізь цю кооперативну лояльність просвічує істина – куркульська, а іноді й прямо контрреволюційна сутність старої кооперації, у середині котрої ще не відбулося свого Жовтня” [25, Арк.12].

Така характеристика відбиває соціально-економічну природу старої кооперації, що повністю відповідає капіталістичним умовам розвитку, а в Україні вона ще і сама була основою відповідних відносин.

В силу особливості регіону, інвестиційний капітал загальноросійського масштабу з розвитком його у царській імперії прийшов цілеспрямовано в більшому обсязі на південний схід України, зокрема у вугільну й залізородну промисловість. Зародження ж українського капіталізму, як і національної буржуазії, проходило саме у кооперації. Подальший розвиток його у краї пов'язувався виключно з дрібнобуржуазним напрямом та разом із формою кооперації, як віддзеркалюючого образу, де він знаходився у найбільш сприятливому для себе природному становищі.

Таким чином, стара кооперація, особливо в Україні, сама по собі становила вид розвитку капіталістичних відносин, навіть у системі радянської влади (за умови залишення її колишніх форм організації). Часта зміна влади з основами приватногосподарського розвитку сприяла в перші роки після революції збереженню капіталістичних основ у старій кооперації в Україні. Тому у ній ще і „не відбулося свого Жовтня”.

Капіталістична система старої кооперації продовжувала розвиватись, особливо в сполучі з петлюрівською владою, й становила єдиний економічний і політичний, сприятливий її природі дрібнобуржуазний комплекс.

На відміну від України, в Росії старий напрям припинив у своїй основі розвиток в умовах радянської влади через масову експропріацію, націоналізацію та конфіскацію великого капіталу. Ці масові заходи у центрі зачепили також стару кооперацію, її дрібні майстерні, промисли. В Росії вона не мала такого виняткового значення й була у більш підпорядкованому становищі в економічній структурі поряд з великим капіталом у порівнянні з Україною.

В цих умовах одержавлення населення країни через „поголовне” кооперування, котре потрібно було зробити радянській владі в Україні, стало майже неможливим у механізмі підкорення дрібних виробників. У статистичних даних, якими користувався В. І. Ленін під час визначення таблиці споживання населення, є такі факти: „Предположим (для круглого счета, для упрощения и для легчайшего запоминания), что население РСФСР равно 50 миллионам: 10 млн. рабочих – 20% населения; 20 млн. бедных крестьян – 40% населения; 15 млн. средних крестьян – 30% населения (це й є ті дрібні виробники, за визначенням В. Леніна – авт.); 4 млн. богатых крестьян – 8% населения; 1 млн бывших помещиков, капиталистов, высших служащих и т.п. – 2 % населения.

Социальные типы: А) пролетарское и полупролетарское городское население; Б) тоже – сельское; В) среднее крестьянство и наиболее близкое ему мелкобуржуазное население вообще; Г) богатое крестьянство и городская средняя буржуазия; Д) высшие классы” [157, с.341-342].

Ці дані визначають дрібних виробників та багатих селян у близько 38% у РСФРР. В Україні, згідно з більшим розвитком кооперації в сільському господарстві, цей рівень підвищується. Тому у тих умовах одержавлення населення через „поголовне” кооперування, яке потрібно було зробити радянській владі в Україні, було для неї майже неможливим або найважчим у механізмі підкорення дрібних виробників.

В цих обставинах правдиво йдеться у виразі В. Леніна про те, що легше більшовикам витримувати опір на фронтах війни, ніж дрібного приватника: „Война не кончена, она продолжается на бескровном фронте. Здесь еще враги сильнее нас, надо в этом сознаться” [158, с.321].

Отже, у тих умовах партія розпочинала „поголовне” кооперування населення з допомогою старої кооперації в „переломі” 1920 р. після невдалих спроб у 1918–1919 рр. об’єднати його в комуни.

Виступаючи 3 квітня 1920 р. з доповіддю про кооперацію на ІХ з’їзді РКП(б), Ленін вказав на своє ставлення до останньої, становище котрої за два роки зовсім не просунулося вперед. Він підтвердив рішучість більшовиків до радикальних дій відносно неї, підкресливши, що партія хотіла б одержавити цю категорію разом з усіма тими, що вживають найману працю, але реальність сил у більшовиків у країні така, що це для них безглузда справа. „...Вы неправы, отказываясь от огосударствления. Здесь говорили: если капиталистов национализировали, то почему нельзя национализировать кулаков? Но этот довод недаром встретил здесь веселость. В самом деле, как ни считать зажиточных крестьян, не обходящихся без эксплуатации чужого труда, все же их не менее полумиллиона, а может быть даже около миллиона, как же мы сможем их национализировать? Это фантазия. Для этого у нас сейчас сил нет. ...Это было бы хорошо, но невозможно в силу того, что мы имеем дело с классом, менее доступным нам и ни в коем случае не поддающимся национализации. ...Те средства власти, которые у нас имеются против кулака, даны и против потребительской кооперации” [163, с.277].

Такий діагноз поставив Ленін старій кооперації разом з усіма дрібними власниками, які використовували найману працю. Але при цьому він підкреслював доцільність встановлення правильної тактики відносин партії із старою кооперацією в той визначальний період 1920 р. Ленін продовжував вести роз’яснювальну роботу, як у подробицях потрібно більшовикам проводити не одержавлення, а так звану взаємодію з нею.

У квітні 1920 р. він виділив її в авангард, котрий веде за собою дрібних виробників як умови „поголовної” кооперації населення для побудови радянського суспільства. Серед інших видів кооперації – робітничої, кредитної, виробничої – більшовики виділили саме споживчу за те, що вона висловила

готовність співробітничати з радянською владою, як найбільш від неї залежна.

Ленін у доповіді 3 квітня 1920 р., незважаючи на прийняте рішення про співробітництво з останньою, висловив невпевненість в її намірах піти на нього на користь радянської влади. Створюючи систему опори радянської влади – споживчу кооперацію – у процесі поголового кооперування населення, він визнавав усі складності, пов'язані з взаємовідносинами з нею. Але необхідність її участі у важливому для партії процесі „поголового” кооперування населення змушувало йти на ці складності заради його підкорення радянській владі.

З доповіді Леніна на IX з'їзді партії видно, що він розумів, звідки відбуватиметься загроза планам більшовиків у побудові радянського суспільства. Він навіть вказував про наповненість споживчої кооперації ворожими елементами, яку не помічає ЧК: „Тов. Чучин совершенно прав, когда говорит, что в кооперации сидит целый ряд контрреволюционеров...”. У цій же доповіді Ленін визначив слабкі місця в ЧК, котра не допомагає партіївилучити ці „контрреволюційні елементи” у споживчій кооперації й відокремити їх: „Тут справедливо сказали о ЧК. Если благодаря своей близорукости вы не можете изобличить отдельных вожаков кооперации, то посадите туда одного коммуниста, а хороший коммунист в то же время есть и хороший чекист, то поставленный в потребительское общество, он должен притащить, по крайней мере, двух кооператоров-контрреволюционеров” [163, с.278].

Ленін вказав також, що потрібно робити відносно старої кооперації, яка застигла у контрреволюційній діяльності, й поставив питання про притягнення її представників до відповідальності. Але не потрібно змішувати політичні та господарські справи. Відносно старих кооператорів для побудови радянської форми кооперації він закликав тільки до економічних заходів, щоб не плутати їх із політичними щодо контрреволюційних дій: „... «Принять меры» – есть дух чекистский, неправильно внесенный в хозяйственный вопрос” [163, с.279].

Ленін, маючи план „поголового кооперування” населення добровільним шляхом у 1920 р., вимагав на з'їзді від членів партії й намагався задіяти всі важелі до стратегічного напрямку взаємодії з кооператорами. Для цього він створював у тому році радянську політичну систему, в якій опирався на споживчу кооперацію у процесі „поголового кооперування» населення в період, „когда международное положение дало гораздо более длительную и прочную передышку, чем ту, которую мы имели в начале революции. Но надо помнить, что это не больше чем передышка. Надо помнить, что весь капиталистический мир вооружен с ног до головы и выжидает момента, выбирая лучшие стратегические условия, обследуя способы нападения. Нельзя ни в коем случае забывать, что сейчас вся экономическая сила и вся военная сила еще на его стороне” [163, с.284].

Оскільки підготовка „поголового” кооперування населення проходила у такому оточенні й для побудови нового суспільства була визначальною, тому споживча кооперація ставала в центр радянської політики у той перебудовний час. Вона визначила своє подальше життя в державі як умови індустріалізації країни та була готова до акту вирішального у 1920 р. проведення „поголового”

кооперування.

Своїм прикладом взаємодії старого кооперативного апарату з владою вона мусила втягнути всю приватногосподарську систему у країні в одержавлення для радянських форм виробництва.

Створюючи систему опори влади в дрібнотоварному виробництві – споживчу кооперацію, Ленін у першу чергу розглянув організаційні принципи. В доповіді на з'їзді 3 квітня 1920 р. він оголосив резолюцію так званої меншості (М. Крестинського) з кооперативного питання. І до неї додав: „Подготовь орган и проверь его на деле, проверь, увеличивается ли его производство”, й далі він, підтримуючи цю ідею, пропонував: „Прежде всего создай базу ... Надо поменьше махания. Надо принять резолюцию меньшинства, которая дает основную линию (у кооперуванні – авт.)” [85, с.343].

„...Нужно связать производственную кооперацию с потребительской и пойти на всяческие уступки, лишь бы увеличить количество продуктов в ближайшем будущем, эта мысль вытекает из нашего двухлетнего опыта. Она несколько не стесняет ни коммунистических, ни советских работников в борьбе против кулацкого, буржуазного типа кооперации. Она не только не стесняет, но она дает новое оружие в руки. Если ты умеешь что-нибудь организовать, мы тебе дадим премию, но если это задание ты не исполнишь, то мы тебя будем бить, не только за то, что ты (относительно потребительской кооперации – авт.) контрреволюционна, на это есть ЧК, как здесь правильно было заявлено; нет, мы тебя будем бить за то, что ты не выполняешь задания государственной власти, Советской власти, и пролетариата” [163, с.278]. Так завуальовано, але зрозуміло для посвідчених (у даному разі Крестинського) записано доповідь В.Леніна в стенограмі з'їзду.

Таким чином, взаємовідносини влади із старими кооператорами у 1920 р. набрали вирішального значення в другій спробі мирного етапу „поголовного кооперування населення” (після 1918 р.), розбудови радянського господарства. Політична та економічна напруженість проходила скрізь ці взаємовідносини. У політичному напрямі, – щоб „поголовно” кооперувати населення з допомогою старої кооперації й таким чином одержавити і підкорити його. В економічному напрямі – спромогтися за рахунок її приватногосподарського потенціалу відродити виробничу організацію виготовлення товарів. Але при всій важливості ролі старої кооперації у радянській країні більшовики відвели їй не самостійне місце, а визначили його під контролем та в співпраці з Наркомпродом і ВРНГ.

У цьому процесі „перелому” населення взаємовідносини із старою кооперацією в 1920 р. визначалися рішеннями ІХ з'їзду партії. Він був тим плацдармом, який приготували більшовики до вирішальних подій у країні.

В „Экономической жизни” за 1920 р. відбувалася агітація за нові взаєвідносини старої споживчої кооперації й радянської влади. Важливе місце відводилося новій організації – Центроспільці, котра об'єднала всі види кооперації в єдиний союз. 7 червня 1920 р. відбувся об'єднавчий з'їзд її за присутністю представників всіх видів старої кооперації, який був не помічений історіографією.

Рішення погоджувальної наради старих кооператорів і влади на Всеросійському об'єднавчому з'їзді (за припущенням автора, він відбувся у Харкові) та І з'їзді Центроспілки вже влітку почали діяти на практиці. Вони мали односторонній, майже наказовий характер влади, котра намагалася швидше впроваджувати одержані наслідки з'їзду. Ця швидкість перебудови приватногосподарського сектора кооперації до державного підпорядкування спричинила те, що вона не запроваджувалася в життя під різними приводами. Односторонній характер непокори розпочали старі кооператори ще на І з'їзді. Влада намагалася виключити з голосування зачинателів протидій, відбираючи мандати, щоб провести загальні необхідні резолюції. Споживча кооперація навіть на цьому з'їзді не була переможцем над всією нею у країні. А щоб ще більше визначити залежне становище старої кооперації, влада 22 червня 1920 р. видала декрет РНК „Про об'єднання заготівель сировини і продовольчих продуктів у Республіці”. В цьому декреті заготівля основних видів сировини – конопель, льону, вовни, шкіри, щетини, маслинового насіння – перекладалася на Наркомпрод, а також вироблення ним останніх у порядку обов'язкової поставки шляхом розкладки. Апарат ВРНГ, який працював з цими видами заготівлі, передавався Наркомпроду [104, Ст.260]. Для Центроспілки, майже одразу визначалося підлегле й підпорядковане до державних керівних органів становище. Воно і визначило місце старій кооперації виключно в загальному ланцюгу підпорядкованих виробництв.

Саботаж старих кооператорів розпочався після активних дій радянської влади по „поголовному” кооперуванню всього населення. Очолена, у тому числі ними, селянська війна в березні 1921 р. змусила більшовиків змінити „поголовне” кооперування населення на встановлення продуктового податку у країні та піти на нову економічну політику.

Висновки

1. В процесі здійснення індустріалізації країни термінова інтеграція дрібних одноосібників для повного підпорядкування їх у радянську систему зупинилася завдяки існуванню керівної групи старих кооператорів. На протязі 1918 – 1930-х рр. вони, не виступаючи відкрито проти радянської влади, проводили політику протистояння їй руками виробників-власників у країні. Цей шар населення визначився найбільш активною протидією владі після знешкодження великого капіталу у державі. Він намагався зайняти головне місце в дрібнобуржуазному суспільстві, коли останній було ліквідовано у країні. Дрібний капітал усіма правдами й неправдами волів „вибитися” вгору в єдино можливий для нього термін „перехідного періоду” і звалити радянську владу. Старі кооператори, їх керівники, службовці відповідних організацій займалися посередницькою діяльністю до революції між самодержавною владою та дрібним товаровиробником у кустарно-ремісничій промисловості й сільському господарстві. Їх посередницька структура в початковому періоді капіталістичних відносин була схожа на номенклатуру у сільській общині, яка перетравила навіть поміщиків. Так і старі кооператори у взаємодії з усіма дрібними власниками переломили радянську

владу в 1920 – 1921 рр., яка замахувалася на одержавлення їх, щоб уникнути посередників між державою (замовником) та виробником – кустарем, ремісником, селянином. Вони настроювали проти радянських форм інтеграції близьких їм власників, дрібних виробників у тому ключі, як їм було потрібно, забезпечуючи останніх кожного дня всім необхідним (без перебоїв) для щоденної праці й, таким чином, експлуатуючи їх. Старі кооператори не виступали на поверхні історичних процесів, але були завжди двигуном їх, виявили себе в Кронштадтському заколоті, селянській війні 1919–1921 рр., як і вся дрібнобуржуазна стихія, котра, за виразом Леніна, зможе змести радянську владу („або ми їх, або вони нас” – так стояло питання у 1921 р., коли остання ледь вдержалася, й так само постало питання в 1990-х рр., коли вона перестала існувати).

Кооператори були завжди підприємцями, мали до революції 1917 р. капіталістичне обличчя. В стремлінні пристосуватися дрібнобуржуазна кооперація оголосила себе після приходу до влади більшовиків про свою нейтральну політичну позицію у державі. За цією її об’явою ховалися симпатії до денікінщини, а в Україні – до співробітництва з Петлюрою. Стара кооперація прагнула використати радянську владу та вижити при всіх режимах у державі, висуваючи відповідно свої ідеології і керівників.

В Україні під час численної зміни властей пристосування її до різних режимів, приховування нею свого соціально-політичного обличчя виробилося в особливу вмилу політику. Українські кооператори могли пристосуватися до будь-якого режиму заради можливості власного нагромадження.

Розвиток капіталізму в Україні пов’язувався виключно з його національним дрібнобуржуазним напрямом, із формою кооперації, як визначального середовища, де він знаходився у найбільш сприятливому природному становищі. Таким чином, стара кооперація, особливо в Україні, сама по собі становила форму розвитку капіталістичних відносин навіть у системі радянської влади (за умови залишення її колишніх форм організації). Часта зміна влади з основами приватногосподарського розвитку сприяла в перші роки після революції збереженню капіталістичних основ у старій кооперації в Україні. Тому у ній ще не відбулася своя Жовтнева революція, яка скинула б капітал, що експлуатував велику масу виробників. Навпаки, капіталістична система в особі старої кооперації продовжувала розвиватись, особливо у сполучі з петлюрівською владою, й становила єдиний економічний та політичний сприятливий для її природи дрібнобуржуазний комплекс. У Росії вона не мала такого виняткового значення і була в більш підпорядкованому становищі в економічній структурі держави поряд із великим капіталом у порівнянні з Україною. „Поголовне” кооперування населення, яке потрібно було зробити радянській владі в регіоні, стало майже неможливим щодо підкорення дрібних виробників. Більшовики в Україні в особі старих кооператорів зустріли міцних капіталістів, які не піддавалися підпорядкуванню. Більше 10% їх тримали 20–30% середняків, або дрібних товаровиробників у кустарно-ремісничій промисловості та сільському господарстві і (за визначенням Леніна)

В таких умовах партія розпочала „поголовне” кооперування під час „перелому” 1920 р., враховуючи невдалі спроби у 1918 – 1919 рр. об’єднати населення в комуни. Ленін пропонував проводити не одержавлення його, а так звану взаємодію із старою кооперацією.

2. Не до кінця розуміючи роль старих кооператорів у процесі перебудови суспільства, радянська влада в справі одержавлення дрібних виробників-власників у країні визначила їх як своїх помічників у залученні останніх до „поголовного” об’єднання – в єдину „виробничо-споживчу мережу” комун, як сподівався В.Ленін у 1918 р.; у 1919 р. в єдину споживчу комуну; у Центроспілку в 1920 р.

Він визнавав, що потрібно знайти заохочення для старих кооператорів, які у цьому разі організують здійснення даного процесу. Бажання їх очолити всі кооперативи в країні, зрештою, схилило їх на згоду до співробітництва з радянською владою. Ленін вказав також, що потрібно робити відносно старої кооперації, яка застигла у контрреволюційній діяльності, поставив питання про притягнення її представників до відповідальності. Але не потрібно було змішувати політичні й господарські справи. Відносно останніх стосовно побудови кооперації він закликав тільки до економічних заходів для її створення, щоб не плутати їх з політичними контрреволюційними діями.

На прикладі взаємодії старого кооперативного апарату з владою вона мусила втягнути всю приватногосподарську систему у країні в одержавлення для радянських форм виробництва.

Створюючи систему опори влади в дрібнотоварному виробництві – споживчу кооперацію, Ленін у першу чергу визначив для неї організаційні принципи на ІХ з’їзді партії, які відвели їй у роботі не самостійне місце, а під контролем та в співпраці з Наркомпродом і ВРНГ.

Важливе місце відводилося новій організації – Центроспілці, яка об’єднувала всі види кооперації в єдиний союз. 7 червня 1920 р. відбувся її об’єднавчий з’їзд за участю представників усіх видів старої кооперації. Рішення погоджувальної наради останніх та влади на ньому про швидку перебудову приватногосподарського сектора кооперації до державного підпорядкування почали діяти й спричинили непокору, котру вони і розпочали. Для Центроспілки майже одразу встановлювалося підлегле та підпорядковане державним керівним органам становище. Воно й визначило місце старій кооперації виключно у загальному ланцюгу підпорядкованих виробництв.

Саботаж старих кооператорів розпочався під час активних дій радянської влади по „поголовному” кооперуванню всього населення. Очолена, в тому числі ними, селянська війна у березні 1921 р. змусила радянську владу змінити „поголовне” кооперування населення на встановлення продуктового податку в країні та піти на нову економічну політику.

Розділ IV. ЛЕНІНСЬКИЙ НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ДРІБНИХ ВИРОБНИКІВ

Радянська перебудова була покликана розв'язати політичним способом економічне завдання – індустріалізацію країни, а новий лад у державі став для нього засобом його швидкого здійснення.

Не всі події радянської модернізації відомі суспільству. Є такі ще білі плями в історії, які досі не відкрито для широкого огляду, оскільки віддалені цілі останніх були у свій час приховані. У багатьох випадках сам принцип „відкриття” їх владою для політичного та економічного управління суспільством полягає в умові можливості його сприйняття, ступені усвідомлення проблем, які постають у наявності перед ним, необхідного набору засобів для розуміння їх досягнення, присутності певної консолідації в державі, рівня культури, громадської відповідальності. Віддалені плани більшовиків, що не склалися воєдино, і неготовність суспільства до радянських модернізаційних змін для індустріалізації країни викликали прихованість їх цілей. Вони з'явилися, виходячи з переважаючого у державі населення з приватногосподарськими формами існування. В зв'язку з цим у партії виникла головна складність побудови нового, соціально однорідного радянського суспільства. Для розв'язання цього завдання необхідною стала зміна приватногосподарської основи населення. Більшовики вдалися до вуалювання політичних цілей процесу „поголовного кооперування”, оскільки останнє планували не стільки як економічний процес, а як політичний акт, який означав пролетаризацію або одержавлення населення для

індустріалізації. Серед загальних лозунгів проглядали справжні цілі партії. Ленін зазначав: „... Декретом 21 листопада (1918 р. – авт.) було встановлено принцип обов'язкового кооперування населення” [25, арк.3]. Таким чином, було задекретовано належність кожної людини до кооперативів ще в 1918 р. спочатку з різними формами власності, у тому числі з приватногосподарською структурою, з наступним перепідпорядкуванням їх державним, Наркопроду, ВРНГ й ін.

Ленін у кооперуванні суспільства ставив не тільки політичну мету. Він вбачав у ньому можливість здійснити подвійне завдання: за умови політичної підтримки всього бідного населення країни використати приватногосподарські форми виробництва дрібних власників у кооперації в процесі відбудови народного господарства.

Більшовики прагнули здійснити акт одержавлення населення з допомогою його кооперування „на добровільних засадах”, щоб воно поступово втягнулося у радянські форми через старі виробничо-споживчі об'єднання. Вони вбачали можливу перспективу такого процесу через біднішу частину населення країни. Форма „добровільного” начала дуже турбувала Леніна. Він прагнув залишити в історії радянську перебудову без розпочатого партією насильства. Тому він у головному напрямі розвитку нового суспільства відстоював принцип „добровільного” кооперування для перетворення всього населення і не запровадив для його здійснення особливі силові заходи, які згодом ввів Сталін.

В будівництві радянського соціалізму із самого початку застосовувалися караючі заходи, але більшовики відносили їх до вимушених форм боротьби. Вони вважали, що їх змусили „на білий терор відповісти червоним”, на саботаж та контрреволюційні акти ввести ЧК і т.д.

Політика партії щодо населення країни була виключно у своїй основі класовою, цілком спрямованою для поліпшення в майбутньому умов життя переважної більшості бідного народу. Незважаючи на такий головний оголошений напрям усієї політики радянської влади, Ленін розумів найближчу перспективу у приватногосподарському розвитку економіки й прагнув використати для країни запровадження державно-капіталістичних відносин та відповідно відбудовувати народне господарство. Система кооперації вдало входила в такий спосіб соціально-економічних відносин через свій старий апарат. „Із самого початку ми хотіли використати апарат кооперації, й якщо не могли цього досягти, то тільки тому, що зустрічали перепони з боку кооперації. Але поступово, в міру того, як кооператори на місцях звикли до того, що радянська влада є не ворожою владою, що це влада трудового населення, що з нею можна працювати у міру того, як вони в тій чи іншій губернії піддавалися нашому впливу, ми дійшли можливості декретувати те, що було із самого початку нашою метою – передачу розподілу продуктів споживання і предметів домашнього вжитку” [39, арк.7].

Мета партії по кооперуванню у будь-які форми в підсумку мала на увазі єдиний спосіб обліку приватногосподарського населення та контролю за ним на першому етапі й пролетаризацію його для індустріалізації країни за

„встановленим принципом обов'язкового кооперування” [39, арк.7-8] на завершальному.

З часу встановлення його у 1918 р. і до травня 1920 р. пройшло майже два роки. Нових активних дій більшовиків щодо процесу пролетаризації суспільства за той час не відбулося. В радянській історіографії цей період не позначено як роки кооперування населення країни. Створення комун не поширювалося, й старий кооперативний апарат не виявляв себе активно. „Нові сторінки” кооперування населення країни дають змогу заповнити прогалини у цьому важливому процесі та пояснюють логіку всіх наступних дій радянської влади. Завдяки архівним знахідкам 1920 р. став важливою і визначальною сторінкою в історії, не висвітленою в історіографії. У ній відкривається прагнення партії провести процес кооперування населення країни й повний провал її дій. У нездійсненому завданні більшовиків щодо приєднання старого кооперативного апарату до державних структур чітко виявилася роль активно протиборствующої сторони. Без відкритих воєнних дій у країні відбувався „тихий” опір цього апарату, керуючого дрібними виробниками, який не давав радянській владі здійснити перелом населення через його кооперування і розпочати необхідну індустріалізацію країни. Підтверджує цю думку „сама велика внутріполітична криза”, що вибухнула в 1921 р., з її наслідками, перемогою приватногосподарського виробника й введення продуктового податку замість розкладки. Приховуючи такі сторінки радянської модернізації 1920 р., більшовики сподівалися на якнайшвидші зміни на їх користь та перемогу над дрібними власниками.

Неусвідомлення істориками скритої головної події політики партії у 1920 р. сталося внаслідок маловивченого питання про кооперацію населення. Проблема кооперування завжди стосувалася економічних досліджень, і політичних визначень історики їй не давали. Таким чином, не викликаючи особливого інтересу, за відсутності необхідних знань про важливу подію в 1920 р. завершувалися політика Леніна щодо перетворення суспільства, спрямована на „добровільне” кооперування населення, й її невдача. Що ж таке важливе сталося у тому році, яке вплинуло на здійснення жорсткого „перелому” населення в 1930-х рр. Сталін вирішив замінити добровільне кооперування населення країни, відстоюване Леніним, на силові форми боротьби з народом, що чинив опір, для здійснення індустріалізації.

У 1920 р., після закінчення громадянської війни, на економічному напрямі вирішувалася доля радянської влади в умовах здійснення перелому населення до поголовної кооперації. Партія прогала його і була відкинута до 1930-х рр. у здійсненні індустріалізації країни. Весь акцент протистояння населення більшовицькому „перелому”, здійснюваному Леніним, в історіографії сконцентровано на Кронштадтському заколоті та селянських повстаннях. А важливу причину початку його, головну мету партії – „перелом” населення до одержавлення, заснований на „поголовному” кооперуванні й через його пролетаризацію, не було висвітлено через відсутність документів для вивчення

проблеми. Її досліджували у поєднанні з колгоспним ладом, колективізацією країни.

Створення органу кооперування всього населення країни на першому з'їзді Центроспілки 7 червня 1920 р. стало кроком більшовиків до перемоги над дрібною власністю.

На IX з'їзді РКП(б) у березні – квітні 1920 р. було закладено політичну програму „перелому” населення через „поголовне кооперування” його в радянську систему господарства з допомогою системи кооперації – Центроспілки.

На з'їзді було вироблено нову стратегію радянського економічного будівництва на всі роки її існування з головними складовими – всенародного найманого працею в зв'язуючій ланці з господарським управлінням, із „розкладкою”. З'єднувалися розверстання державних завдань і дрібнотоварна система приватногосподарських відносин у сільському господарстві й кустарно-ремісничій промисловості. Створювалося планування народного господарства з державною розкладкою усього виробництва в країні, у першу чергу дрібнотоварного сільського та кустарно-ремісничого. Більшовики проводили складну економічну політику підпорядкування дрібного капіталу радянській владі поки що в 1920 р. „на добровільних засадах”.

В. Ленін зауважував на IX з'їзді РКП(б): „У нинішній перехідний час до встановлення соціалістичних форм життя об'єднання всього населення в споживчу кооперацію й об'єднання на селі дрібних виробників у різні організації сільськогосподарської кооперації є одним із найважливіших кроків у справі організації народного господарства на соціалістичних началах... Щодо кооперації з'їзд вважає за необхідне вжиття дальших заходів, які розвивали б кооперацію в соціалістичному напрямі та привели б до цілковитого її одержавлення і злиття з економічними радянськими органами” [85, с.342].

1920 рік після війни починався з прагнення державної влади вести активну боротьбу на господарському фронті після головної перемоги у громадянській війні. Початок її було проголошено на IX з'їзді партії. Всі перераховані плани й устремління більшовиків повністю відбито в його роботі.

У вітальній промові з'їзду В. Ленін визначив його рішення як завдання партії для господарського будівництва, виходами з перспектив, які надали більшовикам підсумки війни: „... З'їзд господарського будівництва після перемоги в громадянській війні, коли Радянська влада у Німеччині зростає неухильно, і недалекий час, коли ми будемо йти рука в руку з німецьким Радянським урядом” [85, с.1].

Таке визначення наступального ходу радянської влади у світі утвердилося в партії після перемоги у війні проти великих капіталістичних країн. На крилах такої впевненості наступним етапом революційної боротьби В. Ленін назвав на цьому з'їзді дрібну власність, масштаб якої в країні не дає можливості одержавити останню, як був націоналізований великий капітал. Крім того, він указав у доповіді на важливу для продовження революційних перетворень у країні її особливість – те, що „дрібна власність у товарному виробництві

роз'єднує робітників” [85, с.11]. Таким чином, Леніним було висунуто серйозний аргумент проти неї, яка з усіх сторін шкодить робітничому класу та його завоюванням у державі. Її присутність в основі всіх перетворень у виробничих відносинах сільського господарства й кустарно-ремісничої промисловості підготувала створювані засади радянської політики в середині країни, коли реально існувала небезпека зовнішньої воєнної загрози.

Ленін на з'їзді відтворив коментарі урядів провідних капіталістичних країн: „Ніколи не припинимо війни з узурпаторами, розбійниками, загарбниками влади, ворогами демократії, більшовиками – кричали вожді імперіалістичних держав” [85, с.13]. В умовах постійної воєнної загрози з боку європейських урядів і мали у цій залежності будуватися радянські плани. Далі Ленін уточнив: „Воєнні приготування ведуться, в цьому немає ніякого сумніву. Ось чому доводиться більше всього маневрувати...” [85, с.15].

Глава уряду визнав необхідним зосередження всіх зусиль партії навколо армії й військової мобілізації: „Наша армія є реальною гарантією того, що не будуть робити ні найменших спроб посягань імперіалістичні держави” [85, с.16]. Такий висновок було витримано всі 70 років існування радянської влади як основа зовнішньої політики, котрий був керівництвом та ключем до життя країни. Він визначив і весь напрям мілітаризованого розвитку СРСР.

Партія після громадянської війни вважала, що в усталеній міжнародній обстановці вона одержала можливість мирного будівництва радянського господарства. Саме з акцентами переспрямування напряму головних зусиль на економічний розвиток були позначені майже всі висловлювання Леніна.

Більшовики були впевнені у правильності вибору свого шляху. Більше того, останні вбачали в ньому зразок для всіх країн, де перемаже пролетаріат. Вони вважали, що прокладають нові форми організації державного ладу всім країнам.

Для цього партія виробляла нову тактику щодо організації трудящих у державі, побудовану на армії для відстоювання завоювань радянської влади й нової економічної політики. Ленін відзначив, що „партія більшовиків перейшла до нової тактики: замість використання зняряддя дисципліни в країні способом капіталу, вона для розв'язання всіх завдань за відсутності першого перейшла на використання армії для розв'язання основних та чергових завдань”. Ленін далі пояснив таку тактику у завданнях держави: „Переходжу до найважливіших принципових міркувань, які змушували нас із рішучістю спрямовувати трудящі маси на шлях використання армії для розв'язання основних і чергових завдань. Старе джерело дисципліни (для населення – авт.) – капітал – ослаблено, старе джерело об'єднання щезло. Ми повинні створити дисципліну іншу, інше джерело дисципліни й об'єднання. Те, що є примусом, викликає обурення та крики, й шум, і зойки буржуазної демократії, яка носить із словами „свобода” та „рівність”, не розуміючи, що свобода для капіталу є злочин проти трудящих. Ми в ім'я боротьби проти брехні стали на тому, що ми трудову повинність й об'єднання трудящих здійснюємо, ніскільки не боячись примусу, оскільки ніде революція не проводилася без примусу і пролетаріат має право здійснити примус, щоб за всяку

ціну вдержати своє”.

Ленін практично вказав на перспективу та форму дальших взаємовідносин революційного керівництва з населенням країни через дисципліну і примус замість зниклих старих джерел у поєднанні з твердістю пролетаріату: „Тут вирішує свідомість та твердість робітничого класу. Якщо він готовий до самопожертвування, якщо він довів, що він уміє напружити всі свої сили, то це розв’язує завдання „ми швидше загинемо, ніж здамося”, є не тільки історичним фактором, а фактором вирішальним, переможним. Від цієї перемоги, від цієї впевненості ми переходимо й ми перейшли до тих завдань мирного господарського будівництва, розв’язання яких становить головну функцію нашого з’їзду” [85, с.16] (підкреслення – авт.).

Рішення його будувалися на цих висловлюваннях. Вони стали в справі побудови соціалізму головною стратегією господарського розвитку країни, які визначили політику партії аж до 1930-х рр. Для цього Ленін поставив умову про необхідність залізної дисципліни у суспільстві. На з’їзді було запропоновано головні напрями стратегії цього розвитку й шляхи їх розв’язання. Вперше на ньому було приділено велику увагу розгляду кооперативного питання. Проблему кооперування населення, котра стояла з 1918 р. перед партією як спосіб перетворення суспільства, було винесено на відкрите обговорення з’їзду. Її було представлено делегатам, як єдину лінію РКП(б), необхідну для реорганізації представників дрібного капіталу.

Більшовики вбачали найближчу загрозу радянській владі з боку добре організованої старої кооперації. Вони хотіли перешкодити її згуртованій боротьбі з радянською владою в середині країни та особливо разом із зовнішніми ворогами її. Найближчим часом підтвердилися такі побоювання під час польської воєнної кампанії у 1920 р., коли стара кооперація в Україні виступала разом з керівниками інтервенції проти рад.

На з’їзді у березні 1920 р. Ленін розробляв стратегію кооперативного об’єднання, щоб попередити протиборствуючі дії старої кооперації щодо господарських перетворювальних рішень радянської влади. Він хотів знайти спосіб прихованого підходу до перетворення дрібного капіталу. Такі завуальовані дії, як Ленін вважав, можна було провести з основною масою дрібних власників, якби вдалося вивести останніх з-під впливу керівного складу старої кооперації. Він являв собою по суті апарат управління країною на рівні всього дрібного виробника, котрий у період воєнного лихоліття залишався в державі.

Тактика, з якою Ленін підійшов до цієї „важливої складової”, була, як світ, старою – „поділяй та владарюй”. Для керівної роботи по всій кооперації обирався один з її органів. Найбільше допомогла радянській владі споживча кооперація. Цей факт був визначальним у підході до цього важливого питання. Центроспілка як головна частина споживчої кооперації в більшовиків стала об’єднуючим центром усієї кооперації ще у 1919–1920 рр. Його дійову силу Ленін хотів підкреслити в резолюції ІХ з’їзду РКП(б).

На ньому партія під час суперечок по двох резолюціях із питання кооперації повела рішучий наступ на ряди дрібних власників. Вона сподівалася здійснити його з допомогою представників старої кооперації – Центроспілки, яка хотіла підпорядкувати й очолити всю кооперацію у країні. Для більшовиків було необхідно знайти спосіб, щоб вибити старих кооператорів, які не підкорилися, з рядів інших видів кооперації в об'єднаному процесі населення через останню. Саме вони й склали головний оплот усіх протиборствующих радянській владі сил у країні. На їх протистояння кооперуванню або перетворенню населення через нього до одержавлення в 1919–1920 рр. спиралися всі сили як у середині країни, так і поза нею, котрі планували боротьбу з радянською владою аж до її знищення.

Для поставленої мети – рішучої боротьби влади з більшою частиною старих кооператорів – Ленін розпочав на партійному з'їзді агітацію більшовиків за використання „спеців” – другої частини кооператорів, які згодилися на співробітництво. Він роз'яснив, що в стратегічному плані не треба змішувати державу з управлінням. Ленін запропонував ввести тактику, за якою партія повинна була ставитися до старих спеціалістів, у тому числі й кооперації, адекватно до їх прагнення поліпшувати взаємовідносини з радянською владою. „Коли класи змінювали один одного, то вони міняли ставлення до власності. Буржуазія, усунувши феодалізм, змінила ставлення до власності, конституція буржуазії говорить: „Хто має власність, не рівний тому, хто злидень”, і це була свобода буржуазії. Ця рівність давала панування в державі капіталістичному класу. Й що ж ви гадаєте, коли буржуазія змінила феодалізм, вона змішувала державу з управлінням? Ні, вони такими дурнями не були, вони говорили, що для того, щоб управляти, для цього ми візьмемо феодалів та переробимо їх. Вони так і зробили. Що ж, це була помилка? Ні, товариші, вміння управляти з неба не падає й святим духом не приходить, та від того, що даний клас є передовим класом, він не робиться зразу здатним до управління. І нині у нас також завдання – вміти взяти, підпорядкувати, використати його знання, підготовку, скористатися всім цим для перемоги класу. Буржуа перемогли, не вміючи управляти, й вони забезпечили собі перемогу тим, що оголосили нову конституцію та рекретували, набрали адміністраторів із свого класу і почали вчитися, використовуючи адміністраторів із попереднього класу, й своїх нових стали вчити, готувати до адміністраторства, пускаючи для цього в хід увесь державний апарат, секвеструючи феодальні установи, пускаючи у школу тих, хто багатий, і таким чином через довгі роки й десятиріччя вони підготували адміністраторів із свого класу, але для управління, для державного устрою ми повинні мати людей, які володіють технікою управління, котрі мають державний та господарський досвід, а таких людей нам взяти нізвідки, як тільки з попереднього класу. Для того, щоб перемогти, треба зрозуміти всю найглибшу історію старого буржуазного світу, й щоб будувати комунізм, потрібно взяти і техніку, й науку та пустити її у хід для ширших кіл, а взяти її нізвідки, як від буржуазії. Це основне питання слід поставити випукло, треба поставити в основні завдання господарського будівництва” [85, с.17-18].

У проекті резолюції з кооперативного питання, підтриманому меншістю в комісії з'їзду партії, ввійшли пропозиції Леніна про використання старих кооператорів у побудові нової системи їхнього господарства.

Характерним кроком у виробленні стратегії дій партії на з'їзді щодо кооперації став поділ думок. У більшості комісії з резолюції щодо кооператорів було вироблене рішення – пряме одержавлення дрібної власності через кооперування всього населення країни. Більшовики визначилися з одержавленням усіх, але в різних формах, котрі й було втілено у резолюціях Милютіна (більшості в комісії з кооперування) і Крестинського (меншості).

Партія розробляла на з'їзді важливу тактику щодо старих кооператорів, які очолювали все дрібне виробництво країни. Було обрано для конкретних дій з радянською владою не виробничу частину кооперації, а споживчу. На з'їзді йшла боротьба думок між резолюціями, як проводити її одержавлення – зразу, як пропонував Милютін, за резолюцією більшості або поступово, як пропонував Крестинський, за резолюцією меншості.

Ленін обрав позицію меншості – резолюцію Крестинського. Милютін наполягав на відкритості та точності одержавлення „без викрутасів”. Перемогла точка зору Крестинського, підтримана Цюрупюю й Леніним.

Таким чином, визначилася єдина тактика лінії боротьби із старими кооператорами для тривалого перетворення кооперації. Поступове входження комуністів в її приватногосподарську систему і виведення з неї старих кооператорів, які не підкорилися, із завоюванням її керівництва було тим шляхом, котрий закладався у резолюції Крестинського. Ленін вказував, маючи на увазі підтримку резолюції меншості, що таким поступовим способом буде провадитися винищення старої кооперації, котра залишилася на протилежних позиціях із владою.

Заключний виступ його про кооперацію на з'їзді показав бажання вождя партії проводити не відкрите одержавлення дрібного капіталу, а способом його поступового вимивання через заміну керівного складу представників останнього у країні. Зокрема Ленін зазначив: „Милютін указував, що в його резолюції, резолюції більшості комісії говориться про злиття з волвиконкомом, про підпорядкування волвиконкому й у цьому він вбачає прямоту і рішучість його резолюції в порівнянні з недостатньою революційністю резолюції меншості. Що говорить резолюція меншості комісії? Резолюція меншості говорить: спрямуй увагу на те, щоб у споживчих товариствах посилити комуністичну роботу та здобути в них більшість, підготуй ті органи, яким ти хочеш передати, й згодом будеш передавати. Порівняйте з тим ту лінію, яку веде Милютін? Він говорить: кооперація погана, тому передавайте її волвиконкомам. А якщо у вас комуністична база в цій кооперації, яку хочете передавати? Суть справи – підготовка. Якщо цю комуністичну роботу підготовлено та створено ті органи, які зможуть взяти й вести її, тоді передача зрозуміла, тоді нема чого це проголошувати на з'їзді партії” [85, с.342].

Далі В. Ленін уточнив свою позицію щодо підтримки резолюції меншості: „Ось чому тов. Чучин неправий, коли проповідує негайне одержавлення. Це було б добре, але неможливо у силу того, що ми маємо справу з класом, менш доступним нам, котрий ні в якому разі не піддається націоналізації. Ми з промислових підприємств не всі націоналізували. Тому нині говорити про націоналізацію кооперації не уявляється можливим... дух вашої резолюції (Милютіна – авт.) підпорядкувати волвиконкому (у першому пункті так і говориться – „вжити заходів”) є дух чекістський, неправильно внесений у господарське питання. Інша резолюція говорить, що в першу чергу треба збільшити кількість комуністів, посилити комуністичну пропаганду та агітацію, що треба створити базис. Тут нема нічого голосного, не обіцяються молочні ріки й киселеві береги. Але якщо на місцях є комуністи, то вони знають, що робити. Друге – треба підготувати орган” [85, с.342-344].

Ленін мав на увазі такий орган, котрий очолить процес перетворення, об'єднання всієї кооперації – Центроспілку. Це було не простим завданням створити її через схвалення всіх видів кооперації. Тому він далекоглядно розумів, що за резолюцією Милютіна з відкритими завданнями одержавлення кооперації більшовикам не підготувати діючий орган по об'єднанню всього населення країни в останню. Старі кооператори не підтримають відкрите одержавлення. Ленін усвідомлював, як висловився Чучин, „куркульську форму кооперативних організацій, які відстоюють незалежне від радянської влади становище, оскільки сподіваються все ж встановити диктатуру селянства, об'єданого в кооперації, над радянською диктатурою. Вони навіть мають підтримку у такому питанні в переконаннях прихильників кооперації подібно до Чаянова”.

У виступі Милютіна в заключному слові щодо кооперації було розставлено всі акценти, які відкривали „сутність питання, а не його форму”, котру він був готовий спрямувати на „злиття з економічними органами”. Милютін заявив: „Крестинському довелося апелювати до авторитетів. Він розпочав цю апеляцію з тов. Цюрупи, а потім закликав т.Леніна. Але й краща у світі голова т.Леніна не зуміла захистити цю безнадійну справу. Ленін говорить, що цінність тез Крестинського в тому, що він каже про підготовку. Однак тоді зводиться ні у що вся його резолюція. Можна було просто написати: „Тов. комуністи, ідіть у кооперацію”. І цим буде все сказано! Нащо ця плутанина та суперечливість, проти якої не могли ні слова заперечити ні Крестинський, ні Ленін. Вони говорять, що суперечливості ніякої нема. Хіба це не суперечливість, якщо нині сільськогосподарський відділ кооперації передається Наркомпроду. А завтра же цей же відділ створюється у вигляді особливого підвідділу?.. Я наполягаю на сутності, а не на формах. Я вже в комісії говорив: давайте замінимо одержавлення „злиттям з економічними органами”. По суті це буде теж саме, й тов. Ленін тут говорив, що ми своїм одержавленням не витримуємо сутності справи. Нічого подібного – сутність витримано та проведено! І тому ніяких істотних заперечень з боку Леніна й Крестинського не було” [85, с.346].

Доповідь Чучина підтвердила ту ж ідею Милютіна розв'язувати по суті питання кооперування у країні. Він заявив: „Що таке сучасна кооперація? На місцях, якщо розглядати з точки зору складу працівників, це в кращому разі зібрання всіх тих покидьків соціалізму, які там містяться, а у гіршому разі – це куркульські торговці, куркульські глитаї й т.д.

Чому не можна одержавити кооперацію? Т. Крестинський говорив, що ми профспілки, які є більш робітничими, більш комуністичними, не націоналізуємо. Якщо міркувати так, як Крестинський, то чому ми тоді націоналізували фабрикантів та заводчиків? Він висуває такий аргумент – кооперація менше пролетарська, ніж профспілки, тому її не треба націоналізувати. А я думаю якраз навпаки: саме тому, що це куркульська організація, її необхідно зараз же одержавити, а профспілки зовсім не потребують цього. Вони і так чудово працюють, там, дійсно, може бути мирне завоювання, а з кооперацією мирно справа стояти не буде. Чому кооператори й натхненники кооперації відстоюють так автономію? Тому що вони бажають через кооперацію встановити диктатуру селянства над диктатурою пролетаріату, вони хочуть куркульську диктатуру селянства, об'єднаного в кооперації, поставити над диктатурою радянської влади. Ось так ставлять питання у політичній площині переконані прихильники кооперації подібно до Чаянова. А ми як комуністи повинні націоналізувати в них виробничі підприємства; словом, треба робити з ними так, як ми зробили у свій час із промисловістю. Хіба приклад спеців не доводить, що це так? Спочатку вся інтелігенція була проти нас, але ми взяли за зябри капіталістів, націоналізували промисловість, і всі інженери та цілий ряд інших спеців поступово почали звикати до радянської роботи й тепер у нас є багато спеців, які не за страх, а за совість проводять під нашим керівництвом радянську роботу. Теж буде робити і кооперація. В нинішній момент історична ситуація така, що саме тепер ми повинні це зробити, а не коли-небудь після, тому що головного воєнного ворога повалено” [85, с.346].

Виступ Чучина у дебатах як представника комісії, котра створила резолюцію більшості, дуже показова. Відкриті висловлювання його свідчать про кардинальне ставлення більшості на з'їзді до проблеми одержавлення населення через кооперацію в 1920 р. Хід дискусії у комісіях більшості й меншості свідчив, що на з'їзді не існувало єдиної точки зору щодо боротьби з куркульською кооперацією. Більшовики, крім радикальних заходів одержавлення, не знали інших форм взаємовідносин із дрібним капіталом. Підтримана В.Леніним резолюція Крестинського (меншості) свідчила, що остаточну позицію щодо кооперації в іншому напрямі, ніж повне одержавлення, партійний з'їзд ще не виробив. В.Ленін закликав зосередитися на головному питанні – створити орган, який зуміє у свою чергу створити механізм кооперування на паритетних засадах згоди з представниками старої кооперації. Було запропоновано нову форму розвитку останньої, відмінну від її шляху в капіталістичному суспільстві, щоб не продовжувала стару економічну політику, котра вела до здійснення колишньої політичної лінії щодо радянської влади, яку вона проводила за капіталістичного

ладу, намагаючись протиставити себе їй. Партійну лінію було спрямовано на те, щоб боротися проти цієї реакційної у нових умовах позиції кооперації й прагнути перевести її на соціалістичний курс. „Було зроблено ряд кроків для цього, аж до зміни складу кооперації. Кооперація, яка охоплювала верхівки населення, мала бути змінена в своєму складі. Ледве не з перших декретів радянської влади щодо кооперації було намічено практичні кроки, щоб включити все населення у рамки кооперації та тим самим розбити її буржуазний (характер)” [85, с.344].

Ухвалена резолюція з'їзду лише в загальному напрямі відбила позицію партії у перехідний період щодо розв'язання питання проодержавлення дрібної власності. Висунуті тези резолюції більшістю в комісії не знайшли відображення і деталізування щодо перетворення кооперації у країні.

„1. З'їзд ухвалює закликати товаришів до енергійної діяльності в галузі кооперації й спрямування її по шляху соціалістичного будівництва господарського життя, рішуче борючись з усякого роду буржуазними та дрібнобуржуазними прагненнями у кооперативному середовищі!

Ось ті тези, які були прийняті секцією і затверджені більшістю комісії.

Секція голосувала за ці тези й обрала комісію в складі Свидерського, Крестинського, Бадаєва, Чучина й Милютіна”.

На ІХ з'їзді РКП(б) у резолюції було записано політичну програму „перелому” населення всієї країни через „поголовне кооперування” його в радянську систему господарства з допомогою створення органу для цього – Центроспілки.

Стратегія радянського господарського будівництва на з'їзді, як висловився Милютін, була „з плутаниною”. Її спеціально створювали, вуалюючи кінцеву мету одержавлення дрібної власності, котру В.Ленін помилково сподівався перетворити „на добровільних засадах” з допомогою „поголовного кооперування”, і тому більшовики надали резолюції з кооперації загальний характер на пряму розвитку. Милютін підкреслив: „Нащо ця плутанина й суперечливість, проти якої не могли ні слова заперечити ні Крестинський, ні Ленін (див. резолюцію більшості – авт.¹³) ... Я настоюю на сутності, а не на формах. Я вже в комісії говорив – давайте замінимо одержавлення „злиттям з економічними органами”. По суті це буде те ж саме. Тов. Ленін тут говорив, що ми своїм одержавленням не витримуємо сутності справи. Нічого подібного – сутність витримано та проведено! І тому ніяких істотних заперечень з боку т. Леніна й т.Крестинського не було” [85, с.346].

Висловлення Милютіна про „плутанину” було характерним явищем для подій, пов'язаних з кооперуванням населення у 1920 р. Присутня так звана „плутанина” в лавах більшовиків існувала на з'їзді внаслідок непорозуміння більшістю членів комісій з кооперації своїх соратників по партії (Леніна та

Ця форма "реорганізації" було випробувано в часи "воєнного комунізму" як механізм перебудови всього приватногосподарського сектора та зокрема кустарної промисловості. Завершення дії такої "реорганізації" припало на 1930-ті рр. й призвело до повного знищення приватного кустарно-ремісничого виробництва.

Крестинського) про форми одержавлення дрібного капіталу. Мало кому була відома їх повна програма перетворення населення країни. Складність процесу одержавлення дрібного власника і втягування його у радянські форми господарського будівництва була настільки очевидною, що закінчилася глибокою поразкою влади в 1920 р. Тому, передбачаючи таку боротьбу, В.Ленін не відкривав усі плани щодо одержавлення, а після поразки складові події були усунені з країни, оскільки продовження цього шляху ще стояло перед більшовиками. Ці події повторилися у більш жорсткому „великому переломі” вже за Сталіна в 1930-х рр.

Виходячи з минулого, можна констатувати, що було надто велику ціну заплачено за підходи радянської влади до успішного здійснення „поголовного кооперування” населення країни в 1920 р. й таким чином створити „перелом” його до „соціалістичного шляху господарювання”.

У тому році вперше створювався механізм останнього для індустріалізації держави. На всі роки існування радянської влади визначалася система господарського керівництва з головними складовими: всенародна наймана праця у сполучній ланці з державним управлінням та „розкладкою”. В складному сплетенні у 1920 р. з’єднувалися радянська влада і система приватногосподарських відносин, де старий кооператор протистояв першій у своїй переважній більшості й боровся за збереження саме дрібної власності. Цю перешкоду з боку старих кооператорів Ленін сподівався подолати з допомогою „плутанини” в організаційному періоді, щоб з її допомогою створити орган, у якому буде закладено механізм (в особі Центроспільки), котрий поступово переробить і самих старих кооператорів. З допомогою „плутанини” та вуалювання головних цілей одержавлення дрібної власності більшовики сподівалися використати старих кооператорів у процесі їх власного знищення.

Партія протягом 1918–1920 рр. прагнула здійснити перетворення населення країни через його комунізацію (кооперування). Проблема не просувалася в кількох формах, які влаштовували більшовиків: (у 1918 р. через спосіб об’єднання населення в мережу виробничо-споживчих комун у країні, у 1919 р. – в єдину споживчу комуну, у 1920 р. в єдиний споживчий кооператив). В. Ленін тільки навесні 1920 р. запропонував об’єднання населення вже не у комуни, а в Центроспільку (центр споживчої кооперації), ввійти у неї своїми кооперативними організаціями. Тобто це означало згоду більшовиків на присутність приватногосподарської форми власності у Центроспільці по всій країні, оскільки все населення мало бути коопероване. Ще у декреті 20 березня 1921 р. Ленін закликав усіх кооперуватися в єдину споживчу комуну [25, арк.9], яка не влаштовувала стару кооперацію, котра сподівалася на подолання комунних об’єднань. Тому згода її на кооперування населення, що довго затягувалася, навесні 1920 р. з присутністю приватногосподарських форм змогла дати позитивний ефект.

Не висловлюючи у резолюції ІХ з’їзду про кооперацію відкрито кінцеву мету – одержавлення дрібного капіталу, більшовики могли розраховувати на

форму об'єднання її в Центроспілку з присутністю приватногосподарських відносин у кооперативах. Старі кооператори могли дати свою згоду таким намірам більшовиків. Саме на нього розраховували останні. Тому вони прийняли форму невиділення кінцевих цілей у своїй політиці перетворення населення й так звану „плутанину”. На з'їзді у вуалюванні справжніх цілей Леніна підтримали Цюрупа і Крестинський ухваленням так званої резолюції меншості замість роз'яснювальних пунктів тез резолюції більшості про одержавлення.

Таким чином, Ленін по суті не був згоден на присутність старих приватногосподарських кооперативів у Центроспілці, намічаючи одержавлення останніх, але пішов на таку форму їх присутності в ній у надії створити орган, що регулювався б представниками старої кооперації, який би об'єднав усі кооперативи. Центроспілка мала складатися з представників старої кооперації й радянської влади, виходячи з взаємної згоди двох сторін. Тобто з представників влади, які відали дрібним товаровиробництвом у країні (працівників кооперативів, продкомів, губкомів), та старими кооператорами. В березні – квітні 1920 р. IX з'їзд РКП(б) дав пряму директиву про створення такого органу.

Для допомоги проведенню накресленої важливої наради для створення організаційного органу (об'єднавчої Центроспілки) партія більшовиків розставила своїх уповноважених на визначальні пости. В.П.Ногіна 7 січня 1920 р. було обрано головою Всеросійського органу робітничої кооперації [201, с.36]. IX з'їзд партії обрав його кандидатом у члени ЦК та головою Ревізійної комісії Центрального комітету партії [128]. Лежава О.М. очолив споживчу кооперацію [57, арк.213].

Декретом 27 січня 1920 р. радянський уряд організував при Наркомпроді спеціальний Комітет по кооперативах. У нього було включено відповідальних членів партії Крестинського, Шмідта, Лежаву, Ногіна, Аванесова, Брюханова, Середу, Розовського, Шмідта О.Ю. [116, с.1-2] Наведемо документ, який підтверджує особливість завдання „поголовного кооперування” населення в 1920 р.

„Положение „Об особом кооперативном отделе Наркомпрода” [55, арк.1].

Организуется отдел по проведению декрета от 20 марта „О потребительских Обществах” и декрета от 27 января 1920 г. „Об объединении всех видов кооперации”. В качестве исполнительного аппарата Главного комитета по кооперативным делам привлекается и продолжает свои действия на все время проведения декрета от 27 января об объединении всех видов кооперации существующий в Организационном управлении Наркомпрода кооперативный отдел (отдел по проведению декрета 20 марта 1919 г.) , который преобразуется в особый кооперативный отдел Наркомпрода на следующих основаниях:

1. Особый кооперативный отдел, являясь исполнительным аппаратом Главкоопа находится и действует при Наркомпроде.

2. В текущей своей работе отдел подчиняется члену коллегии Наркомпрода, входящему в Главкооп в качестве представителя Наркомпрода.

3 Во главе отдела стоит управляющий и два его заместителя, являющиеся руководителями работ отдела по основным отраслям кооперации, и назначаются Наркомпродом по предварительному одобрению кандидатур Главкоопом.

4. Управляющий отделом входит в Главкооп в качестве его члена с совещательным голосом.

5. Заместитель управляющего отделом участвует в заседаниях Главкоопа в случае рассмотрения им вопросов, относящихся к его ведению.

6. Задачами особого кооперативного отдела являются:

а) окончание работ по проведению декрета 20 марта о потребительских обществах;

б) исполнение постановлений Главного комитета по кооперативным делам и подготовка материалов (или издания необходимых по декрету 27 января 1920 г. постановлений и инструкций);

в) руководство работой кооперативных отделов при губпродкомах на местах по проведению декретов 20.03.1919 и 27.01.20;

г) ведение теми текущими делами административно- организационного характера о кооперации всех видов, которые с изданием декретов 20.03 1919 и 27. 01.1920 переходят от Кооперативных отделов ВСНХ и Наркомпрода к Главкоопу.

7. Особый кооперативный отдел разделяется на необходимые отделы, соответственно вышеуказанным функциям.

Зам председателя Брюханов

Секретарь Кунина»

I з'їзд (об'єднаної) Центроспїлки у Москві відкрився 7 червня 1920 р. Більшовиків зробили вирішальний наступ радянської влади на дрібний капітал, щоб організацією Центроспїлки – органу всієї кооперації – перешкодити створити з допомогою старих кооператорів організаційну структуру для управління диктатури селянства над владою більшовиків на місцях, над диктатурою робітничого класу. Створення об'єднаного органу було серйозним кроком більшовиків до перемоги над дрібною власністю в країні. Скликанню I з'їзду Центроспїлки передувала представницька нарада, яка дала згоду на нього. У період 3 квітня до 7 червня 1920 р. було проведено підготовку до об'єднання – нараду з представників старої кооперації й радянської влади. Вона проголосувала за об'єднання всієї кооперації в Центроспїлку. Після неї пройшов I з'їзд останньої . На ньому тривала боротьба за свої інтереси між радянською владою та старими кооператорами.

В. Ленін давно добивався їх згоди на співробітництво з радянською владою. Ще у 1918 р. було підписано угоду з ними [167, с.206]. Проте навіть підписані домовленості про взаємовідносини з радянською владою у галузі кооперації були забойкотовані бездіяльністю старих кооператорів. Дальші спроби радянської влади залучити їх до співробітництва були безуспішними. Вони вели свою лінію, незважаючи на декрети радянської влади, які закликали до перетворення кооперації в нові форми. Така політика бойкотування продовжувалися ними аж до 1920 р. Тому В. Ленін замість усіх підписаних резолюцій із старими

кооператорами і розпорядчих декретів радянської влади з кооперації прагнув після IX з'їзду партії створити діючий орган для розв'язання радянських завдань у цій галузі. Дуже вміло старі кооператори, які перебували поза радянськими організаціями, довго бойкотували постанови влади щодо дрібного виробництва. Створення спеціального органу, як говорив на IX з'їзді Ленін, було найважливішим, щоб надалі на його основі організувати радянські структури в кооперації й у підсумку перемогти внутрішні сили протистояння владі в країні.

Для створення такого органу більшовикам потрібна була результативна дискусія із старими кооператорами. Щоб одержати позитивний результат від дискусії, її треба було організувати з переважною присутністю представників радянської влади – працівниками кооперативів, губкомів, продкомів.

Продумана система присутності у процентному співвідношенні радянських представників та старих кооператорів на нараді давала можливість підвести всіх до потрібного голосування, щоб більшість висловилося за створення такого органу.

З квітня 1920 р. на розв'язання цього питання працювали агітаційні засоби й у першу чергу „Экономическая жизнь” як центральний орган народного господарства країни.

Для наради, на якій більшовики розраховували одержати згоду старих кооператорів на створення єдиного кооперативного органу – Центроспілки – замість кількох існуючих центрів (сільськогосподарської, кустарно-ремісничої, робітничої), було обрано Харків, де проходив IV Всеукраїнський з'їзд рад 17 травня 1920 р. [124]

Знайдено архівний документ, який свідчить, що того ж дня виступив Мануїльський з доповіддю про українську кооперацію [25, арк.8] на нараді представників губпрофкомів і кооперативів. Цю доповідь було знайдено серед 37 сторінок інших доповідей на нараді. Всі вони наповнені проблемою продовольства в зв'язку із складністю становища країни та необхідністю загальної кооперації. За складом документ має вступне слово головного доповідача – організатора політики, тактики й стратегії всього ланцюга кооперування населення; інші доповіді – Свідерського, Ногіна, Цюрупи, Крестинського, Яхонтова, Мануїльського (про особливості української кооперації) та заключне слово Ногіна з жвавою дискусією з Мартовим із кооперативних питань.

На I сторінці є вступна промова головного доповідача, котрий розповів про всі перетворення, які торкнулися кооперації з 1918 р. по 1920 р. На нашу думку, цю доповідь зробив В. Ленін. Це підтверджує у заключному слові на нараді Ногін [25, с.36] фразою: „Я підкреслюю ту думку, яку висловив т.Ленін”. Виступ останнього розпочато в формі того часу: „Від імені ЦК партії, від імені Ради народних комісарів..., Від імені РСФРР, ВЦВК”. Доповідь називалася: „Промова народного комісара... на Всеросійській нараді представників кооперативів... губпродкомів”, де зазначалося, що „нинішня нарада є першою великою, що зібралася у всеросійському масштабі, спільною нарадою представників двох

раніше ворожих угруповань – представників урядової влади і представників кооперації” [25, арк.1].

Нарада у всеросійському масштабі пройшла в Харкові. Доповідач далі зазначив: „Мені хочеться думати, незважаючи на політичну упередженість щодо нас, яка існує у більшості керівників кооперації, є шлях розвитку й удосконалення кооперації. Я впевнений, що десятки мільйонів з цілковитою згодою підуть з нами шляхом комуністичної перебудови та примусять піти тим же шляхом більшість нинішніх керівників кооперації. Ті небагато хто з вождів, які вважатимуть за краще боротися проти нас, будуть усунуті із своїх постів не нами, владою, а мільйонами об’єднаних у кооперацію робітників і селян, оскільки трудящі іншим, ніж ми, шляхом іти не можуть” [25, арк.7].

Більшовики на нараді переконували представників старої кооперації створити єдиний орган – Центроспілку – й скликати об’єднаний з’їзд.

Багато зусиль доклала партія, щоб одержати „згоду” старих кооператорів на його скликання. Проведення самої наради характеризує вмілі способи втягування представників приватногосподарської кооперації у радянську систему хазяйнування. Головні доповіді було зроблено з організаційних питань перебудови кооперації в єдину систему на всьому фронті перетворення її у нові форми.

7 червня 1920 р. в Москві відкрився I з’їзд Центроспілки, котрий привітав Бухарін: „Оскільки ваш з’їзд є фактично перший з’їзд кооперації, оновленої, переведеної з напівбілогвардійських рейок на рейки соціалістичного будівництва, дозвольте у першу чергу привітати ваш з’їзд від імені III Інтернаціоналу та від імені ЦК РКП.

Перший з’їзд Центроспілки – вирішальний наступ радянської влади, щоб перешкодити створити з допомогою старої кооперації диктатуру селянства над диктатурою пролетаріату” [53, арк.10].

Створення органу кооперування всього населення країни на I з’їзді Центроспілки 7 червня 1920 р. було серйозним кроком більшовиків до перемоги над дрібною власністю у країні.

Стратегія спеціально створеної „плутанини” в організаційному періоді в умовах вуалювання кінцевої мети одержавлення дрібної власності дала змогу більшовикам провести I з’їзд Центроспілки.

Створений на ньому об’єднаний кооперативний орган повинен був працювати з приватногосподарськими кооперативами, з їх підприємницькою основою, які він об’єднав. Однак перші проголошені доповіді на з’їзді та постанови обраної на ньому робочої президії Центроспілки свідчили про нехтування важливої складової загальної кооперації – її приватногосподарської форми у подальшому господарському радянському будівництві. Тут і виникли всі питання, які перебували під прикриттям „плутанини” проголошених більшовиками лозунгів. На з’їзді 7 червня 1920 р. голова Центроспілки А.М. Лежава зазначив: „По суті нинішнього історичного моменту ми будемо на основах колективізації цього господарства (мається на увазі кооперативного – авт

.). Окремі одиниці передбачали селянське питання. Маса підготовлена не була. Розпорошене дрібне приватне господарство, колосальна кількість селянських господарств із відповідною психологією, яка впливає з буржуазного, капіталістичного побуту. Нова кооперація сплете дрібних багатомільйонних виробників у загальне колективне господарство. Розпорошену частину їх буде введено в систему планового державного господарства. Залучити їх замість вільного ринку приватної торгівлі з баришем та конкуренцією, залучати у нове планове постачання щодо одержання сировини й матеріалів для обробки своїх кустарних виробів, одержаних із національних ресурсів за певним планом. А це пов'язане з обліком продукції його приватного дрібного розпорошеного господарства. Знаряддя він одержує з державного джерела на основах обліку і на підставі державного плану, доведеного до нового, планового, соціалістичного господарства. Його приватновласницька психологія, інтереси цим процесом будуть порушені та піддані зміні, які необхідні для свідомого індивідуального перетворення в невід'ємну частину нового колективу, котрий створює єдине державне господарство... грані зітруться кооперації й комуни. Шляхом розверсток ми підійдемо до можливості вироблюваних продуктів дрібних виробників” [53, арк.38-39].

Таким чином, Лежава в своїй доповіді на I з'їзді Центроспілки визначив, що присутні делегати переживають історичний момент у побудові нового суспільства. Він указав шлях перетворення для приватногосподарської кооперації на основах її колективізації. Мало хто до кінця розумів підсумки такого наступу, а також на що замахнулися більшовики на з'їзді – значення колективізації для приватногосподарської кооперації, для дрібних товаровиробників і розпорошених селянських господарств. Основна їх маса не була підготовлена до вже визначеного більшовиками перетворення, до практичного вирішення перехідного періоду, нарешті, до одержавлення дрібного капіталу в країні. Лежава відкрито говорив на з'їзді про наступ „історичного моменту, який створив „сплетіння дрібних багатомільйонних виробників у загальне колективне господарство”. До проголошеної об'єднавчої доктрини на з'їзді, яку проголосив Лежава, приєднався представник української кооперації Савельєв. У своїй доповіді він сказав: „Кооперація була тим місцем, де намагалися концентрувати свої нелегальні сили вся контрреволюція. Вони заповнили ряди нашої організації й тим заважали кооперації працювати на користь влади. Після визволення України, починаючи із січня 1920 р., робітники не могли не звернути увагу на те засилля, яке створили всі контрреволюціонери в кооперативах. З одного боку, петлюрівці, з другого, – білогвардійці пронизали всю мережу української кооперативної організації від верху до низу. І, звичайно, робітничий кооператив не міг бути корисним для встановлення радянської влади. Робітники з великими сподіваннями розпочали проведення декрету від 20 березня про реорганізацію кооперативів у життя, й це показало те, як швидко вони могли фактично провести декрет у життя тим, що вже в кінці квітня можна було провести Всеросійський з'їзд української кооперації, де було показане революційне обличчя. На з'їзді зібралися т.

комуністи, робітники, які стали на той шлях, щоб кооперативи перетворилися у дійові організації робітничого класу з тим, щоб через них проводити господарський устрій радянської влади і те необхідне постачання, яке потрібне для робітничого класу. Стримано, більш того, почасти вороже та дуже вороже було зустрінuto декрет тією частиною, яка особливо сильно була заповнена не робітничим елементом, ворожим робітничому класу. Ця частина досі вставляє палиці в колеса для проведення декрету у життя, але, проте, нам, кооператорам і робітникам все-таки вдається провести декрет у життя, й кооператив нині є в своїй верхівці революційним. Навіть такі петлюрівські центри, як Дніпроспілка, як білогвардійські організації, навіть контори Центроспілки, вони теж пішли за нашим підприємством, оскільки нам вдається там витіснити ці шкідливі не робітничі елементи, витісняючи їх поступово, організовано, проводячи декрет від 20 березня у життя. Ми сподіваємось, що та політика господарювання, те кооперативне будівництво, ті плани, які проводяться державою в цілому, вони будуть на Україні проводитися рука у руку з російськими кооперативами за єдиним планом. Ми сподіваємося, що буде, дійсно, єдиний кооператив у цілому російський і український, та єдиним фронтом разом з вами будемо відбудовувати наше господарське життя, єдиним фронтом до створення нашого селянського господарства, згідно із завданнями, які даються робітниками й селянами в особі радянської влади. Дозвольте цією надією, цією впевненістю закінчити моє привітання вашому з'їзду" [25, арк.21].

Доповідач Гаврилов у своєму виступі дав кількісний аналіз української делегації: „Українська делегація представляє тут 20 делегатів із вирішальним голосом, 7 із них заявили, що вони будуть утримуватися під час рішення деяких питань, які стосуються деталей організаційних відносин між українською та російською кооперацією. Відокремивши себе цією заявою, стара кооперація, а українська кооперація вже реорганізована, є частиною російської кооперації, яка входить у нашу спільну Центроспілку на правах її члена (оплески)... Солідарні $\frac{3}{4}$ української делегації" [25, арк.25, 28] (із загальними завданнями Центроспілки – авт.).

І з'їзд Центроспілки, який створив влітку 1920 р. можливість вирішального наступу радянської влади на старих кооператорів у країні, вступив із дрібним капіталом у протиборство. Прямо на з'їзді вже йшла боротьба із старими кооператорами (українськими). Більшовики з допомогою українських кооператорів, які приєдналися до загальних завдань Центроспілки, хотіли провести постанови на з'їзді від імені всієї кооперації (більшістю голосів) та перешкодити старим кооператорам до дальшого створення влади в особі диктатури селянства над диктатурою пролетаріату. Тактика спеціально створеної більшовиками „плутанини" допомогла їм у дуже важливому організаційному періоду, коли вирішувалося питання самого об'єднання й реорганізації старої кооперації. Але коли організаційний період пройшов, уже на самому з'їзді Центроспілки було викрито завуальовану тактику більшовиків у доповідях його учасників, і партія відкрито проголосила свої дальші стратегічні завдання.

Із виступів та проголошених заяв на з'їзді стало ясно, що ніхто вже не збирався працювати з приватногосподарськими кооперативами на підприємницькій основі, незважаючи на висловлені пропозиції на Всеросійській нараді головного доповідача: „... Передача розподілу продуктів споживання й предметів домашнього господарства відбудеться реорганізованою кооперацією, яка охопить все населення” [25, арк.4], тобто всі організуючі функції в розподілі, в першу чергу продовольства, перейдуть в Центроспілку. „Чи є декрет (20 березня – авт.) знищенням кооперації, спрямованим проти незалежності кооперації чи навпаки є дальшим розвитком ідеї кооперації” [25, арк.5], – виставляє запитання головний доповідач аудиторії і стверджуючи на нього відповідає.

Незважаючи на заклики більшовиків до старих кооператорів про „вигідні” умови в об'єднаній Центроспілці, які вони проголошували на організаційному етапі, коли добивалися їх згоди для об'єднання, у дійсності ці останні одержували крок за кроком тільки радянські форми господарського життя. „...Збереження окремого господарського центру зовсім незалежно від загального центру кооперації є непотрібним. Треба зберігати існування Центросекції та Губсекції (центри старої кооперації – авт.), але виключно, як об'єднання в середині єдиної кооперації. Правління Центроспілки у його нинішньому складі з радянською більшістю достатньо забезпечує напрям діяльності її органів в інтересах пролетаріату, й тому Центросекція й Губсекція не повинні протиставляти себе Центроспілці, але бути лише діловими секціями Центроспілки, обслуговувати технічні потреби, не виділяючись в окремі організації, не створюючи свого транспорту, закупівельної контори і т.д.” [25, арк.6].

Так не „києм”, то „палицею” добивалися своєї мети підкорення старої кооперації більшовики, котрі категорично відкидали заяви її представників про „... збереження окремого господарського центру...”.

Фактичне перетворення старої кооперації, оголошене на з'їзді Центроспілки, почало перетворюватися зразу ж на практиці через постанови обраної президії, яка почала працювати після нього.

У знайдених 83 протоколах засідань президії Центроспілки та обраної ради її 22 листопада 1920 р. [54, арк.1-2] відбито практичні поетапні перетворення, її підпорядкування всієї кооперації новій структурі – Центроспілці, а через неї й головним радянським органам – Наркомпроду і ВРНГ. Наприклад, у протоколі №183 засідання президії від 3 серпня 1920 р. [56, арк.7] йде мова про перепідпорядкування кооперації „в зовнішніх торгових зносинах, які можуть бути здійснені у подальшому тільки через правління Центроспілки та через Наркомзовнішторг”.

Продуктовий відділ РСІ декретом від 15 червня 1920 р. [58, арк.264] встановив розрахункові операції, виключаючи купівлю в населення будь-яких товарів на вільному ринку. „Ті, що порушать це, будуть притягатися до суду ревтрибуналу”.

У циркулярних інструкціях, як, наприклад, за №213 від 26 травня 1920 р. за підписом голови Центроспілки Лежави, зазначається „про порядок приймання

активів сільськогосподарської кооперації, ліквідованої згідно із постановами кооперативного відділу Народного комісаріату продовольства”. В параграфі другому циркуляра вказано, що „прийманню належать усі цінності й розрахунки балансів організацій, що ліквідуються на 1 червня 1920 р.: 1) касова готівка; 2) суми, які знаходяться на поточних рахунках у банках; 3) нерухоме і рухоме майно; 4) майно та інвентар; 5) товари на складах; 6) товари й матеріали, котрі перебувають у дорозі, в перебудові; 7) всі інші активи й пасиви” [57, арк.213].

Створення органу кооперування всього населення країни на I з’їзді Центроспілки у 1920 р. було серйозним кроком більшовиків до перемоги над дрібною власністю в країні. Проблема перетворення старої кооперації, яка майже три роки не вирішувалася, зрушилася з мертвої точки. Політичним маневруванням партія поступово здійснювала свій задуманий план „поголовного кооперування” всього населення країни у радянській господарській організації.

Більшовики хотіли якнайшвидше зняти небезпеку відновлення капіталістичних відносин у середині країни, яка трималася на присутності в ній дрібної власності. Представники її у 1920 р. бралися під контроль організованими структурами радянської влади в умовах відсутності масового протипорядку з боку старих кооператорів у той час. Навіть самим фактом скликання I з’їзду Центроспілки більшовики приєднали всі види кооперації через останню до державних органів радянської влади. Важко переоцінити важливу подію „перелому” населення в країні через його поголовне кооперування у Центроспілку в 1920 р. Селянська війна, організована представниками дрібного капіталу, була відповіддю на його одержавлення. Партія ухвалила рішення не вести нову громадянську війну у 1921 р., а ввела перед весняною посівною нову економічну політику, чим ослабила напругу в країні та дала можливість дрібному товаровиробнику повністю поринути у приватногосподарські відносини з нагромадженням капіталу.

Випадок, який трапився в період вивчення архівних матеріалів про кооперацію під час розробки тематики „добровільного кооперування” населення, привів до виявлення документів підготовчої Всеросійської наради представників кооперативних і губпродкомів у Харкові й наступного за нею I з’їзду Центроспілки в Москві (7 червня 1920 р.). Вони звернули на себе увагу не стільки назвою, про яку ніде не було згадки, скільки характерною формою виступу головного доповідача, який повністю володів кооперативною політикою в партії. Решта присутніх представників на з’їзді стерта у заголовку архівного документа. Назву останнього представлено в окремих словах, із зрізаними верхівками, і лише можна здогадатися про його зміст, базуючись на тривалому вивченні цієї проблеми. Матеріали наради відкривають невідому сторінку в історіографії важливого періоду та остаточно визначають погляд партії на пролетаризацію населення країни через його кооперування, яке цілеспрямовано проводилося з 1918 р. (вперше В. Леніним написано декрет про взаємовідносини із старою кооперацією наприкінці 1917 р.).

Документ (30 сторінок машинописного тексту) являє собою матеріали Всеросійської наради представників „кооперативів” (у першу чергу Центроспілки, робітничої, кустарно-промислової й сільськогосподарської кооперації) та губернських продовольчих комітетів усієї країни. До представників робітничої кооперації персонально звертався в своїй доповіді головний доповідач на цій нараді, пояснюючи її переваги у кооперативному процесі під час злиття з Центроспілкою.

Коли зіставити політичні події, пов’язані із спрямуванням економіки в 1920 р., й доповіді на цій нараді, то уявляється цілісна розгорнута програма більшовиків щодо рішучого підготовленого „перелому” населення. Вони спробували здійснити його повторно після перших спроб комунізації у 1918–1919 рр. і також через тиск на представників старого кооперативного апарату, щоб здійснити з його допомогою „поголовну кооперацію”, в першу чергу через гостро необхідний для населення розподіл продуктів у період кризи.

Ця нарада в Харкові була настільки важливою для партії, що вона зібрала найсильніший склад перших осіб у державі для спроби „перелому” насамперед представників старої кооперації, завжди „ворожої” радянській владі.

В згаданому архівному матеріалі представлено тексти доповідей: головного доповідача (без прізвища), В. Яхонтова, Д. Мануїльського, О. Цюрупи, В. Ногіна (основна та заключна доповіді), А. Свідерського, А. Лежави, Л. Хінчука, О. Шмідта. Радянська влада через своїх керівників розмовляла з представниками старої влади. „Діалог” виявився одностороннім, закличним до виконання умов радянської влади у галузі кооперування.

В змісті доповідей перших осіб держави звучав настійний заклик до „кооперування населення країни” як обов’язкової умови дальшого життя суспільства. Про спосіб об’єднання у кооперацію зазначалося червоною ниткою на всіх сторінках архівної справи, що стало визначальною подією в житті радянської влади у 1920 р.

Дату з’їзду „17 травня 1920 р., м. Харків” було зафіксовано на сторінці 11, після виступу Д. Мануїльського „Про українську кооперацію”, яка мала вирішальний вплив на всю кооперативну кампанію своєю міцною організацією, протиборною радянській владі. Саме у травні 1920 р. визначилися на території України вузлові проблеми для радянської влади, в першу чергу у визначенні української кооперації, майже одностайної підтримки нею Петлюри, яка перешкоджала всім подальшим планам більшовиків щодо „поголовного кооперування”.

В той день, 17 травня відбулося відкриття IV Всеукраїнського з’їзду рад у Харкові. На ньому з доповіддю виступив Зінов’єв від імені Третього Інтернаціоналу [124]. Газета „Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета Харьковского губревкома (вторник 17 мая 1920 г.)”, зазначала, що в Харкові відбулося „открытие 4 Всеукраинского съезда Советов и выборы президиума:

Т. Артем, встреченный на съезде бурными аплодисментами оглашает список президиума съезда: Раковский, Петровский, Кон, Артем, Шумский, Иванов и др. Петровский сообщает, что среди присутствующих находится председатель III международного Интернационала – Зиновьев. Среди нас находится тот, под твердой рукой которого пресекалась и сваливалась в яму истории всякая контрреволюция – т. Дзержинский. Съезд приветствует командный состав Красной Армии в лице Егорова.

Почетными председателями съезда избраны вождь мировой революции т. Ленин и вождь Красной армии т. Троцкий”.

У газеті опубліковано доповідь Дзержинського на з'їзді: „От имени РСФСР ВЦИК и Совета Народных Комиссаров, приветствую открытый съезд”. У своїй доповіді т. Дзержинський згадував, що попередній, Третій з'їзд рад вітав Я. Свердлов”.

Поява в Харкові перших осіб країни¹⁴ була визначальною й дає нам непряму підставу (після розгляду основної доповіді з історії всієї радянської політики щодо кооперування в 1918–1920 рр.) припускати присутність там і Леніна. (Хоча, в хронології його щоденного опису у повному зібранні творів 17 травня 1920 р. записано, що він був на полюванні).

Висновки

Ленінська політика „добровільного кооперування” у 1920 – 1921 рр. була переломом населення через поголовну кооперацію з метою індустріалізації країни . Вона маловідома як план модернізації в 1920 – 1921 рр. та не розглядалася у такому контексті радянського історичного процесу. Її умову спеціально виділяв В .Ленін під час „поголовного кооперування” всього населення до Центроспілки в 1920 р., щоб згладити відокремлення дрібної власності у підприємців. Проголошені взаємовідносини на „добровільній основі” між владою і дрібним одноосібником не сприймалися й були химерними, оскільки дана умова „поголовного кооперування” мала протиріччя у самій основі запропонованого заходу. Добровільне кооперування не тільки не було підтримано населенням. Воно спричинило широкомасштабну селянську війну, особливо в Україні.

Незважаючи на перемогу у громадянській війні на полях битв, більшовики програли боротьбу з дрібним виробником-власником у країні в 1920 – 1921 рр. Вони у подальшому приховували цей тяжкий період своїх випробувань, який вказував на їх невдалі дії та протидію їм населення. Криючись з невдалими сторінками в історії радянської перебудови для повторного кроку у цьому напрямі в більш сприятливий період, партія приділила головну увагу побудові „першої у світі пролетарської країни” з переможною ходюю, навіть в умовах нової економічної політики. Більшовики вважали, що прокладають нові форми організації державного ладу всім країнам і приховували свої помилки від сторонніх поглядів.

На відміну від цього, Китай потроху допускає дрібнотоварні відносини в економічній структурі суспільства, зберігаючи основи колективного соціального життя країни.

Радянська влада, щоб не впасти з п'єдесталу у 1921 р., змушено вуалювала невдалу мирну політику, пов'язану з ленінським „добровільним кооперуванням” населення, після тріумфу перемоги в громадянській війні. Більшовики з цього приводу зробили принципові висновки, які усунули надалі „добровільну” політику кооперування населення й усе, що з нею пов'язане.

В перебудовний час у 1990-х рр. історики займалися викриттям особливо резонансних періодів радянського життя, але під їх погляд не потрапила політика „добровільного кооперування” Леніна в 1920–1921 рр. Вона пояснювала причини появи наступного, вже силового „великого перелому” у 1930-х рр., який був згаданий на пленумі ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р. В його рішеннях зазначалося: „На основі розгортання виробничої змички, масової контрактації і т. д. зростає виробниче кооперування селянських господарств, що все більше переходить на вищу ступінь і переростає в колгоспний рух” [89, с.332].

Білі плями у радянській історії не відкриті широкому огляду через приховування владою віддалених цілей для політичного та економічного управління суспільством. Вони залежали від умов можливості сприйняття й ступеня усвідомлення проблем, які постають при певній консолідації в державі, рівні культури, громадянській відповідальності. У влади викликали прихованість цілей також віддалені плани самих більшовиків, які мінялися, не склавшись воєдино. Все суспільство не було готове до радянських модернізаційних змін і для індустріалізації країни, й тому населення з приватногосподарськими (особливо заможна його частина) формами існування заважало побудові нового, соціально однорідного, радянського суспільства.

В намаганні більшовиків перебудувати населення та водночас неможливість розв'язання такого завдання через „добровільне” кооперування крилася необхідна умова – зміна приватногосподарської основи, на яку воно не йшло. Ленін розрахував структуру створення соціально однорідного населення і рішуче запропонував провести його через добровільне одержавлення останнього й форму кооперування. Одержавлення населення як спосіб створення соціальної однорідності було нереально виконати відкрито в умовах радянської влади. Більшовики, щоб не піти на карні дії впродовж громадянської війни, вдалися до засобів перетворення та вуалювання політичних цілей процесу „поголовного кооперування”, оскільки планували його не стільки як економічний процес, а як політичний акт, який означав пролетаризацію або одержавлення населення для індустріалізації.

Добровільні умови останнього Ленін намагався ввести на основі недалекого досвіду. Вже існував широкомасштабний факт добровільного одержавлення населення в імперії. Реформи Столипіна зокрема ставили цілі одержавлення підприємницької стихії у країні. В дрібних приватників, що не використовували найману працю (близько 60% від їх усіх), були встановлені з державним управлінням виробничі взаємовідносини, коли вони самостійно, за власним бажанням одержали від замовника стан найманого працівника під час Першої світової війни. За такої умови вони перейшли від кабальної праці через скупника

у кустарно-ремісничій промисловості на державну форму виробництва, яку після використання в майстернях планували під час реформ країни використати у загальному державному промисловому виробництві. Саме такий приклад одержавлення за замовленням влади Ленін планував використати в „добровільному кооперуванні” населення у 1920–1921 рр. Але з того часу змінилася ситуація у дрібних власників.

До революції добровільне одержавлення дрібних виробників для покращення умов життя відбувалося від нестерпної експлуатації скупником і посередником, а у сільському господарстві – куркулем, котрі виснажували дрібного власника як закріпаченого через кабальні умови посередницької опіки. У виробника не було ніякої перспективи й вибору вирватися з неї через затверджене посередниками стабільне життя та виснажливу експлуатацію цієї категорії власників.

За радянської влади в дрібних одноосібників уже існували інші можливості (остання надала землю, у майстерні кустарів і ремісників потрапили знаряддя праці з фабрик та заводів для виробництва реманенту для Червоної армії під час громадянської війни, відкрилися простори для вільної праці тощо). Вони допомогли власнику використовувати надані владою можливості й підніматися з найскладнішого свого становища. Таким чином, для дрібного підприємця замайорів шлях, щоб вибитися в краще життя. Ці мрії підкріплювалися безконтрольними діями радянської влади, яка залишила дрібне приватногосподарське виробництво без податкового мита, даючи йому можливість одержувати максимальні прибутки. Такі вічні устремління розбагатіти у поєднанні з вмiлими закликами старих кооператорів „до власного життя без комуні” під час 1920–1921 рр. і зробили свою справу, підводячи населення на боротьбу з „поголовним кооперуванням”, яке пропонувалося більшовиками та ще за власним „добровільним” бажанням.

Партія не помітила розповсюдження підприємницької стихії в перші роки радянської влади, завжди тільки прагнучи одержавити населення. Форма кооперування „на добровільних засадах” для поступового втягнення дрібних власників у радянські форми через старі виробничо-споживчі об’єднання не діяла за вищевказаних обставин. Існувала лише перспектива такого втягування лише бідного населення країни, але нею більшовики не зуміли скористатися через старих кооператорів, котрі вмiло управляли всіма виробничими процесами у своїх вотчинах кустарно-ремісничого виробництва й сільського господарства.

Форма „добровільного” кооперування почала дуже турбувати Леніна. Він прагнув залишити радянську перебудову в історії без розпочатого партією широкомасштабного насильства після війни. Тому Ленін у головному напрямі побудови нового суспільства відстоював принцип „добровільного” кооперування для перетворення всього населення і не запровадив для його здійснення особливі силові форми. Незважаючи на те, що в будівництві радянського соціалізму із самого початку застосовувалися каральні заходи, більшовики відносили їх до вимушених форм боротьби. Вони вважали, що їх змусили „на білий терор

відповісти червоним” для боротьби із саботажем та контрреволюційними актами, ввести ЧК і т.д.

Політика Леніна щодо добровільного підпорядкування населення була романтичною, але партія підтримала вождя й пішла на усвідомлену поразку, не застосовуючи силове кооперування населення. Більшовиками було запроваджено безглузду справу підпорядкувати його та старих кооператорів, їх керівників добровільно. Вони із своєю залізною і прагматичною організацією у партії під час громадянської війни недооцінили в мирний час самостійний розвиток дрібнобуржуазної стихії, очолюваний старими кооператорами. Вони у 1920–1921 рр. вміло роз’яснювали плани більшовиків по відношенню до населення й водночас приховували власні щодо його експлуатації.

Політика партії щодо населення країни була виключно в своїй основі класовою, цілком спрямованою для поліпшення у майбутньому умов життя переважної більшості бідного народу. В цій політиці добровільними формами не задовольнялась інша частина населення (більше 30%), для якої радикальний період „поголовного кооперування” у 1920–1921 рр. приводив до її знищення.

Ленін домагався політичної перемоги над дрібним підприємцем, але розумів найближчу перспективу в приватногосподарському розвитку економіки. Він ще у 1918 р. прагнув використати для країни запровадження державнокапіталістичних відносин та відповідно відбудувувати народне господарство. Але з часу встановлення із старими кооператорами обов’язкового принципу кооперування в 1918 р. і до травня 1920 р. пройшло майже два роки, за яких не відбулося активних дій назустріч одних одним. Вони відтягли тихим саботажем у більшовиків процес необхідної перебудови суспільства.

В радянській історіографії цей період не позначено як час кооперування населення країни. Створення комун не поширювалося, й старий кооперативний апарат не виявляв себе активно.

„Нові сторінки” кооперування населення країни у 1920–1921 рр. дали змогу заповнити прогалини в цьому важливому процесі та пояснили логіку всіх наступних дій радянської влади. Завдяки архівним знахідкам 1920 р. став важливою і визначальною сторінкою в історії, не висвітленою в історіографії.

Весь акцент протистояння населення країни проти більшовицького „перелому”, здійснюваного Леніним, в історіографії сконцентровано на Кронштадтському заколоті та селянських повстаннях. А важливу причину початку цього протистояння, головну мету партії – „перелом” останнього до одержавлення, заснованому на „поголовному” кооперуванні, й через його пролетаризацію в 1920–1921 рр. не було висвітлено через відсутність документів для вивчення проблеми.

Кооперування населення досліджували у поєднанні з колгоспним ладом, колективізацією країни. В 1920 р. партія прогала перелом його до поголовної кооперації у сільському господарстві та в кустарно-ремісничій промисловості, й його було відкинуто до 1930-х рр., до здійснення індустріалізації країни.

Відсутність необхідних знань про важливу подію у 1920 р. через знищення більшовиками інформації дала можливість здійснити жорсткий „перелом” населення в 1930-х рр. Сталін замінив добровільне кооперування населення країни, відстоюване Леніним, на силові форми боротьби з народом, що чинив опір, для здійснення індустріалізації.

Безпосередньо IX з’їзд РКП(б) у березні – квітні 1920 р. зайнявся добровільним кооперуванням населення. Він заклав механізм дії політичної програми „перелому” останнього через поголовне переведення його в радянську систему господарства з допомогою системи кооперації – Центроспілки. Створення органу кооперування всього населення країни за допомогою самих кооператорів на I з’їзді Центроспілки 7 червня 1920 р. було серйозним кроком більшовиків до перемоги над дрібною власністю.

На з’їзді було вироблено нову генеральну стратегію радянського економічного будівництва на всі роки її існування з головними складовими – всенародною найманою працею у зв’язуючій ланці з господарським управлінням – з „розкладкою”. З’єднувалися розверстання державних завдань і дрібнотоварна система приватногосподарських відносин у сільському господарстві та кустарно-ремісничій промисловості. На перспективу створювалося планування народного господарства з державною розкладкою всього виробництва в країні, у першу чергу дрібнотоварного сільського й кустарно-ремісничого. Партія на з’їзді висунула економічну політику підпорядкування дрібного капіталу радянській владі в 1920 р. „на добровільних засадах”.

Стратегічні плани більшовиків щодо радянської індустріалізації країни не співіснували з приватногосподарською системою. Ленін на IX з’їзді РКП(б) дав відсіч буржуазній демократії, яка не досягає необхідного для країни, а тільки „носить із словами „свобода” і „рівність”, не розуміючи, що свобода для капіталу є злочин проти трудящих”. Але при цьому він у 1920 р. вибудував на з’їзді головну тактику взаємодії із старими кооператорами на „добровільних” засадах, усвідомлюючи після закінчення кооперування необхідність планувати народне господарство з державною розкладкою всього виробництва в країні, у першу чергу дрібнотоварного сільського та кустарно-ремісничого.

В стратегічному плані Ленін, не змішуючи державу з управлінням, запропонував ввести тактику, за якою партія повинна була ставитися до старих спеціалістів, у тому числі й кооперації, адекватно до їх прагнення поліпшувати взаємовідносини з радянською владою (використовуючи досвід з історії, коли класи, усуваючи один одного, змінювали ставлення до власності).

Для управління в нових умовах у країні, за Леніним, потрібна здатність управляти на „добровільних” засадах. Для цього він пропонував, використовуючи старих кооператорів, переробити їх передову частину на користь індустріалізації країни, щоб „вміти взяти, підпорядкувати, використати знання, підготовку старих кооператорів, скористатися рекретуванням, набрати адміністраторів з попереднього класу, використовуючи їх досвід володіти технікою управління, з вмінням державного та господарського досвіду. Таких людей взяти нізвідки, як

тільки з попереднього класу для завдання господарського будівництва” [85, с.17-18].

Більшовики підпорядкувалися рішенням з’їзду, але визначилися на ньому у питанні одержавлення населення в різних формах. Це і висвітлено у двох резолюціях його.

Партія вперше розробила на з’їзді важливу тактику з різними підходами щодо старих кооператорів. Вона відводила важливе місце в 1920–1921 рр. місцю їх у добровільному „переломі” населення, як очолювачам усього табору дрібного виробництва країни. Через успіх більшовиків, що вже склався в споживчій кооперації, її було обрано для конкретних дій по кооперуванню. Такий вибір широко дискутувався у партії, зокрема на сторінках „Экономической газеты”.

Вождь партії відшукував нові форми перетворення суспільства, але вони, безумовно, зачіпали основи приватногосподарської системи для переходу в нову, радянську форму. Ленін виробив на з’їзді нову тактику щодо організації трудящих у державі, в якій замість того, коли дисципліна в країні вирішувалася капіталом, змінив на дисципліну, джерелом якої стала трудова повинність. Крім того, поголовне об’єднання трудящих пропонувалося здійснити хоча й на добровільних умовах, але, не боячись примусу, на тій основі, що Жовтнева революція, як і всі революції, не проводилася без силових дій.

Більшовики хотіли перейти до завдань мирного господарського будівництва на плечах переможного фактора громадянської війни. У влади існувала єдина перспектива взаємовідносин революційного керівництва з населенням країни для його одержавлення через дисципліну та примус у поєднанні з твердістю пролетаріату. Але В.Ленін уточнив свою позицію на з’їзді щодо непідтримки негайного одержавлення, в першу чергу через неможливість таких взаємовідносин з класом, котрий ні в якому разі не піддається націоналізації. Він відкинув пропозицію Милютіна „підпорядкувати кооперацію волвиконкому”. У таких обставинах, коли старі кооператори не підтримували відкритого одержавлення й відстоювали незалежне від радянської влади становище, оскільки сподівалися встановити диктатуру селянства, об’єданого в кооперації, над радянською диктатурою, Ленін підтримав тільки поступові дії: збільшити там кількість членів партії, посилити комуністичну пропаганду та агітацію, створити базис для подальшого підпорядкування на „добровільних умовах” і підготувати відповідний орган. Він закликав здійснити аналогічний шлях до кооператорів, як до „спеців” з інтелігенції, котрі поступово, але почали звикати до радянської влади.

В 1920 р. вперше створювався радянський механізм для індустріалізації держави. На всі роки існування радянської влади визначалася система господарського керівництва з головними складовими: всенародна наймана праця у сполучній ланці з державним управлінням та „розкладкою”. Розбудова головної стратегії економічного розвитку країни склала головну функцію з’їзду, в якій стикувалися „добровільне” кооперування населення й вживання примусу щодо трудової повинності. У складному сплетінні з’єднувалися радянська влада та

дрібнотоварна система приватногосподарських відносин, де старий кооператор боровся за збереження своєї власності.

Всі перешкоди з боку старих кооператорів Ленін сподівався подолати з допомогою „плутанини” в організаційному періоді, щоб з її допомогою створити орган, у якому буде закладено механізм (в особі Центроспілки), котрий поступово переробить і самих останніх. З допомогою „плутанини” й вуалювання головних цілей одержавлення дрібної власності більшовики сподівалися використати старих кооператорів у процесі їх власного знищення. Встановлюючи власні цілі та вуалюючи їх під поліпшення розвитку приватного господарства, радянська влада протягом 1918–1920 рр. прагнула здійснити перетворення населення країни через його комунізацію (кооперування). Проблема не просувалася в кількох формах, які б влаштували більшовиків: (у 1918 р. через спосіб об’єднання населення в мережу виробничо-споживчих комун країни, у 1919 р. – в єдину споживчу комуну, у 1920 р. в єдиний споживчий кооператив).

Нарешті, В.Ленін весною 1920 р. запропонував „добровільне” об’єднання населення вже не у комуни, а в Центроспілку (центр споживчої кооперації), щоб увійти туди своїми кооперативними організаціями. Тобто, це означало згоду більшовиків на присутність приватногосподарської форми власності у Центроспілці. Тому згода старих кооператорів на кооперування населення, що довго затягувалася через відсутність приватногосподарських форм, навесні того року змогла дати позитивний ефект.

В резолюції ІХ з’їзду про кооперацію перед початком наступу на приватногосподарське виробництво було прийнято форму невизначення кінцевих своїх цілей у політиці перетворення населення. Ленін включив так звану „плутанину” замість роз’яснювальних пунктів тез резолюції більшості про одержавлення.

Він по суті не був згоден на присутність старих приватногосподарських кооперативів у Центроспілці, намічаючи їх одержавлення, але пішов на таку форму в надії спершу створити орган, котрий регулювався з представниками старої кооперації, а потім повернутися до його кінцевих форм. Ще заздалегідь декретом 27 січня 1920 р. радянський уряд організував при Наркомпроді спеціальний Комітет по кооперативділах для подальшої роботи з майбутнім центром кооперації з включенням до нього відомих членів партії – Крестинського, Лежави, Ногіна, Аванесова, Брюханова, Середи, Розовського, Шмідта. Як і планував ІХ з’їзд РКП(б), І з’їзд (об’єднаної) Центроспілки відбувся в Москві 7 червня 1920 р. Цим актом більшовики зробили вирішальний наступ радянської влади на дрібний капітал та залучили старих кооператорів до співробітництва.

Але вони й у Центроспілці продовжували вести свою лінію, незважаючи на декрети радянської влади про перетворення кооперації в нові форми. Більшовики готували результативну дискусію у Центроспілці на І з’їзді з тією частиною кооператорів, котра ухвалила його скликання, щоб одержати позитивний результат і резолюцію. Продумана система присутності в процентному співвідношенні радянських представників та старих кооператорів на форумі

давала можливість підвести всіх до потрібного голосування, щоб більшість висловилися за потрібну більшовикам резолюцію.

Таким чином було прийнято важливу погоджувальну резолюцію із старими кооператорами для скликання I об'єднаного з'їзду всіх кооперацій. На ньому більшовики одержали їх „згоду” на створення єдиного кооперативного органу – Центроспілки – замість кількох існуючих центрів (сільськогосподарської, кустарно-ремісничої, робітничої кооперації) за допомогою вміло складеної погоджувальної резолюції. Нами припущено, за свідомством архівного документа, що має підтвердження в інших джерелах – газетах, довідках, що нарада відбулася у Харкові, де проходив IV Всеукраїнський з'їзд рад 17 травня 1920 р. [124].

Більшовики на нараді мали завдання переконати представників старої кооперації, що треба створити її єдиний орган – Центроспілку – й скликати об'єднавчий з'їзд.

Багато зусиль доклала партія, щоб одержати „згоду” старих кооператорів на скликання з'їзду об'єднаної Центроспілки. Проведення його характеризує вмілі способи втягування представників приватногосподарської кооперації у радянську систему господарювання. Головні доповіді було зроблено з організаційних питань перебудови кооперації в єдину систему, перетворення її у нові форми.

7 червня 1920 р. в Москві відкрився I з'їзд Центроспілки, який привітав Бухарін: „Оскільки ваш з'їзд є фактично перший з'їзд кооперації, оновленої, переведеної з напівбілогрврдійських рейок на рейки соціалістичного будівництва, дозвольте у першу чергу привітати ваш з'їзд від імені III Інтернаціоналу та від імені ЦК РКП” [53, арк.10].

Стратегія спеціально створеної „плутанини” в організаційному періоді в умовах вуалювання кінцевої мети одержавлення дрібної власності дала змогу більшовикам провести I з'їзд Центроспілки.

Але на ньому старими кооператорами було висловлено механізми побудови і дії об'єднаного органу. Серед них вони особливо добивалися збереження окремого господарського (приватногосподарського) центру, що суперечило планам партії, яка хотіла втягнути стару кооперацію під вплив Наркомпроду й ВРНГ.

Так, не „києм”, то „палицею” добивалися своєї мети більшовики.

Фактичне перетворення старої кооперації, оголошене на з'їзді Центроспілки, почало здійснюватися зразу ж на практиці через постанови обраної президії, яка працювала після нього.

У знайдених 83 протоколах засідань президії та обраної ради її 22 листопада 1920 р. [54, арк.1-2] відбито практичні поетапні перетворення, підпорядкування всієї кооперації новій структурі – Центроспілці, а через неї головним радянським органам – Наркомпроду і ВРНГ – „в зовнішніх торгових зносинах, які можуть бути здійснені у подальшому тільки через правління Центроспілки та через Наркомзовнішторг”; у встановленні розрахункових операцій, виключаючи купівлю в населення будь-яких товарів на вільному ринку (за порушення притягнення до суду ревтрибуналом”).

Щодо активів сільськогосподарської кооперації, анульованої згідно з постановами кооперативного Народного комісаріату, то для їх приймання

належали всі цінності та розрахунки балансів організацій, що ліквідувалися 1) касова готівка; 2) суми, котрі знаходяться на поточних рахунках у банках; 3) нерухоме і рухоме майно; 4) інвентар; 5) товари на складах; 6) товари й матеріали, які перебувають у дорозі; 7) всі інші активи та пасиви.

Більшовики, прискорюючи процес „поголовного кооперування” населення, хотіли якнайшвидше зняти небезпеку відновлення капіталістичних відносин у середині країни, котра трималася на присутності дрібної власності. Її представники у 1920 р. бралися партією під контроль різними організаційними структурами радянської влади. Стратегія спеціально створеної „плутанини” в організаційному періоді допомогла провести більшовикам I з’їзд Центроспілки. Цим фактом вони приєднали всі види кооперації через останню до державних органів радянської влади, що стало важливим кроком до перемоги над дрібною власністю у країні. Важко переоцінити „перелом” населення через його поголовне кооперування на добровільних началах без силових форм боротьби в Центроспілку у 1920 р. Радянська індустріалізація країни могла пройти на десять років раніше, але терміново організована селянська війна представниками дрібного капіталу (і країнами Антанти) була відповіддю на перемогу більшовиків в одержавленні дрібного капіталу.

Партія не розв’язала нову громадянську війну в 1921 р., а ввела перед весняною посівною кампанією нову економічну політику, чим ослабила напругу у країні, дала можливість дрібному товаровиробнику повністю поринути в приватногосподарські відносини з нагромадженням капіталу й долала перешкоди створенню з допомогою старої кооперації диктатури селянства над диктатурою пролетаріату.

Ленінська політика добровільної кооперації населення не мала успіху у країні. Вона була мертвонародженою. Навіть організаторська „плутанина” не допомогла в 1920–1921 рр. у мирному підпорядкуванні населення радянській владі. Але IX з’їзд РКП(б) у своїх рішеннях підтримав ленінську стратегію, яка стала головною щодо кооперування населення аж до 1930-х рр.

4.1. Пролетаризації дрібних виробників-власників кустарно-ремісничої промисловості у 1921 – 1923 рр.

Однією з головних складових перебудови став єдиний устрій суспільства – радянський лад. Для цього потрібно було через підкорення всього населення країни вийти на його пролетаризацію для зміни соціально-економічної структури суспільства. Більшовики повинні були реалізувати перетворення дрібних власників з допомогою форм радянської модернізації. Існували різні її способи, які залежали від форм опору суспільства. Протиборство селян у 1920–1921 рр. відіграв вирішальну роль у наступних способах впливу влади на населення. Радянську модернізацію шляхом воєнно-комуністичного одержавлення було змінено новою економічною політикою. Однак замість добровільного кооперування населення партія здійснила остаточну пролетаризацію його в 1930-

х рр.

За життя вождя партії діяла ленінська модель радянського перетворення суспільства. Її основний принцип – добровільне кооперування. Вона відрізнялася від наступної сталінської моделі, де переважав силовий спосіб останнього. В даній праці зроблено крен на ленінській моделі „добровільного кооперування” дрібних одноосібників, невдалі спроби якого визначили наступні дії більшовиків в індустріалізації країни у 1930-х рр.

Радянська влада замість „перелому” населення в 1920–1921 рр. одержала по всій країні селянську війну. Вона стала тією точкою опору, відштовхуючись від якої партія вибудовувала модель нової економічної політики.

Більшовики терміново пішли на вимушені поступки у формі непу всім дрібним виробникам власникам для збереження радянської влади в „командних висотах”. Було перервано атаку на пролетаризацію у 1920–1921 рр. усього населення країни у формі „поголовної кооперації”.

Радянська модернізація суспільства вимушено змінила свої форми. В. Ленін не вважав нове становище у країні остаточно трагічним для революції й використав його для зміцнення влади. Він знайшов формулу подальшої перебудови суспільства в умовах непу і на новій основі у 1923 р. запропонував партії будувати соціалізм.

Безумовно, дрібноселянська країна на початку ХХ ст. із запровадженими першими „воєнно-комуністичними” перетвореннями не відповідала соціально орієнтованому розвитку суспільства. Дрібні власники, які відчули результати капіталістичного нагромадження до 1917 р. та особливо через відсутність великого капіталу після революції, всіма можливими способами чинили опір більшовицькому одержавленню. Як наслідок, у 1920–1921 рр. і склалася та критична для радянської влади ситуація – обурення населення всім способам реорганізації приватногосподарського життя.

Селянське протистояння довело більшовикам незгоду дрібних виробників із політикою пролетаризації. Вони вчинили їй широкий опір, навіть після перемоги рад у громадянській війні. З протесту селян партія виділила важливий фактор – уміння дрібних одноосібників протистояти радянській владі, швидко й активно групуватися в протиборствуючий табір і при перемозі будь-де над радами відновлювати повернення приватногосподарських відносин у країні на базі їх власності, яку не було знищено більшовиками.

Таким чином, для радянської влади дрібна власність визначалася як подальша особлива небезпека для розвитку держави як протиборствуюча „диктатурі пролетаріату” сторона. Вона як дрібнотоварне виробництво являла собою все ще безконтрольну та невраховану у країні підприємницьку діяльність, а отже, невловиму для радянських органів щодо методів впливу на неї. Дрібна власність була потенціальною основою для протистояння радам і несла можливість вибуху протесту всього дрібнотоварного населення в будь-який час у країні й, як наслідок, відновлення капіталістичних відносин за необережних дій партії. Крім того, в ній завжди існували джерела для здійснення спроб

відновлення поваленої влади.

Крім цього, через так звані дрібнобуржуазні основи приватногосподарських відносин, котрі залишилися у державі, існувала постійна можливість впливати з дальнім прицілом на повалення існуючого ладу, на соціально-економічну політику країни. Здійснити мирну присутність багатокладної економіки і контролювати процес функціонування її в народному господарстві було не під силу більшовикам у зруйнованій країні без належного апарату влади.

Партія, вводячи нову економічну політику в 1921 р., була вимушена миритися із загрозою, що залишалася. Протилежна сторона конфлікту – дрібні виробники – після X з'їзду РКП(б) не продовжили боротьбу для радикальних змін у владі. Вони задовольнилися декретом про продподаток, який надав їм право приватногосподарських відносин та можливості з його допомогою свого збагачення. При всьому відстоюванні цих відносин дрібні одноосібники не хотіли повернення представників великого капіталу й поміщиків. Вони, відстоявши свою незалежну позицію перед владою, були надто неорганізовані та зосереджені на особистому збагаченні, щоб висунути свої власні політичні плани.

Післявоєнну відбудову власники вбачали у дрібноселянській країні з кооперативною організацією на приватногосподарській основі. Ця схема напрочуд вправно лягала на умови добре поширеного дрібного підприємницького господарства в Україні, де одноосібник і кооператор становили економічно потужну частину сільськогосподарського й кустарно-ремісничого населення. Вся дальша основа взаємовідносин влади та останнього переходила в сферу приватногосподарських відносин, дозволених радянським урядом.

Дрібнобуржуазний опір владі переходив у нову форму взаємних претензій. Особливо характерними вони ставали в плані її конфліктних відносин з населенням України на весь найближчий час його пролетаризації як основне місце боротьби між ними, виходячи з превалюючого процентного співвідношення дрібних виробників-власників у загальній його кількості в Україні. Визначився епіцентр цієї боротьби – дальший наступ радянської влади й опір населення, одержавленого насамперед у чорноземних районах, де проживало більше заможної частини останнього в умовах існування дрібної власності.

Партія, аналізуючи програму у 1920–1921 рр. політику щодо „перелому” населення, зробила важливий висновок про критичну ситуацію для влади, виниклу під час заклик до дрібних одноосібників стосовно добровільного „поголовного кооперування”. Допущене „некомандування” ним стало в дальшому для більшовиків тим особливим уроком, який вони добре засвоїли, щоб не допустити програшу під час повторної його спроби. Переживаючи поразку у „перелому населення”, В. Ленін вивчив її причини та заглибився в аналіз можливості альтернативного перехідного періоду від капіталістичних відносин. Він шукав у проголошеному продподатку, як на практиці поєднати необхідну більшовикам розкладку з приватногосподарськими відносинами в нових умовах у країні – в проміжному етапі непу. В. Ленін розглядав останній у 1921 р. як вимушену політику.

Він намагався знайти соціально-економічну модернізаційну модель для перетворення її в умовах радянської влади шляхом індустріалізації. У першу чергу його цікавило, як максимально обмежувати в непі приватногосподарську активну сторону та розвинути розуміння в усього населення загальнодержавних завдань у народному господарстві. Й усе це В. Ленін пов'язував з одержавленням дрібних виробників у країні та розкладкою владою їх діяльності. В новій економічній політиці він сподівався поєднати приватногосподарські інтереси населення із соціалістичною природою радянської влади.

Неп давав можливість утримувати владу і поступово ввести у дальшому її заходи в напрямку єдино важливої для партії політики – одержавлення у країні. Внаслідок умов революційної ситуації, які склалися в 1920–1921 рр., рішення про ведення продподатку було виходом із тупикового для більшовиків становища у період весняної посівної.

Ленін наполегливо продовжував розпочате, сформулювавши пізніше: „Россия не достигла такой высоты развития производственных сил, при которой возможен социализм... Сначала власть, а затем двинуться за цивилизацией” [166, с.420-423]. Зміцнення радянської влади було найпершим завданням партії саме у зв'язку з тим, що населення дрібноселянської країни рішуче відмовилося в 1920–1921 рр. будувати за комуністичними орієнтирами нову державу. Поряд з продподатком треба було знайти для дрібних одноосібників врівноваження їх нагромадженню.

В. Ленін шукав на початку непу можливості на законодавчій основі оподаткування поєднати із завданнями більшовиків висунуту населенням необхідність наявності приватногосподарської основи його існування. Він зрозумів, що у даних обставинах необхідно врахувати інтереси останнього, оскільки ці вимоги відбивали наявність генетично зрослого стану „дрібної власності” переважної кількості населення після капіталістичних реформ П. Столипіна. Таким чином, щоб його заспокоїти, влада вимушено пішла на присутність приватного господарства, незважаючи на те, що в майбутньому воно завжди могло провокувати вибухову небезпеку незадоволеною радянською владою „дрібнобуржуазною стихією”.

Приватногосподарські умови розвитку, фактично висунуті населенням шляхом селянської війни у період „перелому” 1920–1921 рр., підтвердили партії розуміння нав'язаності умови обов'язкової присутності дрібної власності в державі. Але водночас дії дрібних одноосібників показали їх небажання повернення до влади поміщиків та капіталістів. Подвійне ставлення дрібних виробників до капіталу походить з їх природи власника, котрий вимагає як умову свого приватногосподарського існування радянську владу, коли більшовики, знищивши великий капітал, дали надію їм на головну роль у країні. Саме небажання у дрібних виробників повернення великого капіталу відіграло не останню роль у перемозі більшовиків у громадянській війні.

З метою дальшої побудови нового суспільства партія оголосила основою розвитку держави приватновласницькі відносини. В них вона продемонструвала

селянам у першу чергу врахування їх бажання товарно-грошових відносин. Однак оголошена для населення приватногосподарська політика в 1921 р. була для більшовиків вимушеною і не до кінця продуманою стратегією. Продуктовий податок у подальшій перебудові мав протилежний спосіб розвитку країни, оскільки більшовики для побудови радянської держави оголосили в ній принцип соціальної рівності. У 1921 р. в політиці радянської влади відбулося взаємовиключення способів соціальної рівності та й приватногосподарського розвитку, що мав умови нагромадження у дрібних виробників-власників. Як наслідок, необхідність у продовженні революції відпала. Проте не знімалося завдання в політиці держави здійснити індустріалізацію та культурну революцію. Воно змушувало партію викоренити головну причину, яка спричинила взаємовиключення соціальної рівності через приватногосподарську основу вимог дрібних одноосібників.

Після революції земля, одержана селянами, викликала в них підвищений інтерес до товарно-грошових відносин, що згодом почало межувати з почуттям нагромадження коштів. Принцип соціальної рівності у країні не міг відновитися в умовах наявності цих тенденцій у сільському господарстві. Його збереження могло відбуватися лише за умов одержавлення землі й пролетаризації населення. В результаті більшовики визначили тактику – у дальшому поступове за певних умов обов'язкове викорінення інституту приватної власності у державі. Вони розуміли, що якщо її залишити, навіть дрібну, виходячи із соціально-економічної природи населення, то воно в аграрній країні буде поспішати здійснити насамперед нагромадження капіталу.

Дрібний власник радо зустрів революцію, яка скинула великий капітал. Він завжди сподівався без великої буржуазії відіграти головну роль у процесі збагачення і нагромадження капіталу. Для нього були потрібні виключно приватногосподарські умови виробництва. Дрібний одноосібник рвався до єдиної для себе змоги „вибитися” із свого становища в умовах відсутності великого капіталу, який його завжди пригноблював, з допомогою надання владою дозволу працювати у приватних господарствах та можливості власного нагромадження, особливо при хаотичній формі розвитку економічних відносин. Адже тільки державно-монополістична структура, хоч за умов капіталістичного, чи соціалістичного розвитку у країні, не дає змоги дрібним виробникам максимально збагатитися.

Добровільне кооперування, запропоноване радянською владою дрібним власникам з відкритою їм подальшою перспективою перетворення в найманих робітників, було не тільки не сприйняте ними, а й рішуче відкинуте. Події „перебудови” наприкінці ХХ ст. вдруге засвідчили про незакінчений період нагромадження капіталу у країні. Соціально-економічна природа дрібних виробників була настільки генетично сильною у населення, що навіть після 70-річного радянсько-соціалістичного ладу природа особистого збагачення повернула велику частку людей у підприємництво.

За відсутності в соціалістичному устрої держави великого капіталу завжди існує спокуса для представників дрібної власності посісти позиції останнього. Такі прагнення у капіталістичних відносинах регулюються ринковим механізмом або за його відсутності, як спостерігається в історичному процесі розвитку радянської держави, способом силового придушення дрібних виробників владою. В будь-якому разі „дрібнобуржуазна стихія” має бути підкорена.

Великий капітал вибудовував дрібну власність у підлеглому та шанобливому до себе становищі з боку її представників. Вільний вибір дрібних виробників у демократичному суспільстві переважно сприймається ними як самостійний шлях до неконтрольованого підприємництва. Така свобода негативно відбивається на їх соціально-економічній природі аж до хижацьких способів найшвидшого нагромадження без гальмуючих факторів. Генетична пам'ять збагачення з допомогою первісного нагромадження капіталу завжди містить у собі примарну можливість здійснити сподіване.

Радянська влада й дрібноселянське населення у країні в березні 1921 р. внаслідок оголошеного компромісу на X з'їзді РКП(б) розійшлися у різні боки з примиренням, по обидві сторони барикад на основі зробленої владою серйозної поступки – оголошеної заміни „розкладки” натуральним податком. В.Ленін використав природу дрібних одноосібників до нагромадження, і вони, одержавши звільнення від розкладки, стрімко спрямували всі свої зусилля до збільшення доходів. Але на мить забули, що існують при радянській владі. В подальшому вони уважно простежували дії один одного. Їх взаємне недовір'я виходило, з одного боку, з незрілості суспільства, якому було далеко до його громадянського функціонування, а з іншого, – з причини революційного натиску керівників партії, які вирішили прискорено будувати комунізм. У подальшому в діях з обох сторін відбивалася подвійна політика.

З 1921 р. вони діяли взаємно скрито, кожна сторона – для вирішення своїх завдань, розуміючи, що на найближчу перспективу ні створення громадянського суспільства, ні побудова комуністичного були неможливі в умовах розрухи народного господарства. Тому ці напрями розвитку країни стояли тоді тільки як перспектива. В найближче завдання обох сторін входило створення продуктивної форми взаємовідносин у суспільстві на базі приватного господарства в умовах нової економічної політики.

В. Ленін розробив на перший термін переходу до непу загальні законодавчі принципи співжиття різних укладів – приватногосподарського та соціалістичного. До них у першу чергу відносилася податкова система. Вона надала більшовикам можливість вигідної для влади форми регулювання взаємовідносин у суспільстві. Уряд у руслі підходу радянської модернізації до нових умов розробив законодавство в першу чергу для загального напрямку відбудови народного господарства в умовах „розвитку” обіцяних приватногосподарських відносин.

Безумовно, влада, дозволяючи підприємництво у країні в таких масштабах, котрі зводили нанівець усі попередні зусилля більшовиків у напрямі радянської модернізації, не могла сама собі підписати смертний вирок. Вона продублювала

факт такого „дозволу” обмежувальними заходами. Оголошене на з’їзді партії сприяння приватногосподарському розвитку в дійсності більшовики перекрили новою, творчістю у податковій системі – інструктивними заборонами, уточненнями, роз’ясненнями. В той період, щоб не втратити командні висоти радянської влади у країні за умов існування підприємництва, пояснювальна й уточнююча інструкція обмеження в оподаткуванні панувала над виданим декретом про „сприяння розвитку приватногосподарській діяльності”. Це вміння відстояти радянську модернізацію уряд добре продемонстрував, як, наприклад, у системі кустарно-ремісничої промисловості та промкооперації в Україні, коли інструкція про робочу силу у виробництві збільшувала оподаткування прямо пропорційно кількості найманих робітників. У результаті влада в нових підходах до радянської перебудови намагалася добитися присутності приватногосподарських відносин, і контролю над прибутками у виробництві, які залишала на одному та тому ж рівні їх, й спромоглася не дозволити їм збільшуватися, незважаючи на зусилля дрібних власників.

Однак втілення добре задуманого проекту „інструкція панує над законом” було можливим здійснити у законопослухняному цивілізованому суспільстві, котрого, безумовно, не було у період нової економічної політики. Дрібні власники приховували від влади як своє виробниче існування, так і кількість виготовленої продукції, тим більше, чисельність найманих працівників.

На початку непу успішно розвивалася система подвійних стандартів, котра лягла в основу традиційної політики радянської влади. У початковий період останнього вона, з одного боку, та в першу чергу, особливо у період гострих суперечностей, мала забезпечити розуміння населенням своїх близьких вигод від оголошеної приватногосподарської діяльності, а з другого, – що було важливіше для партії, така політика повинна була виконати загальнодержавне завдання радянської перебудови – індустріалізацію країни з допомогою одноосібників.

В цьому контексті В. Ленін розв’язував два необ’єднувальні завдання – розвиток підприємницької діяльності для дрібних виробників та їх пролетаризацію у країні. Іншою дилемою державного рішення став спосіб задовольнити підприємницьку ініціативу в населення за умови його добровільної праці для проведення індустріалізації.

В. Ленін до 1923 р. не зміг до кінця знайти спосіб поєднання таких завдань, однак заповів партії пристосуватися до кожного селянина у країні. Більшовики пішли по шляху використання ленінської теоретичної спадщини, впроваджуючи пільги для підприємницької діяльності в добровільних формах кооперування. Вони закінчили експериментувати у приватногосподарському розвитку суспільства за ленінським напрямом лише, коли настав період „великого перелому” в 1930-х рр.

Гасло В. Леніна про „неп всерйоз і надовго” було проголошено в контексті перманентного його повернення, пов’язаного з наступними реконструктивними діями радянської влади. Водночас висловлений ним вираз „надовго” свідчив про довгочасність нової економічної політики для дрібних виробників щодо

приватногосподарської діяльності після „воєнно-комуністичної” розкладки. Він дуже вчасно заспокоїв повстале населення країни. Проте, незважаючи на таке точне попадання, В. Ленін вбачав неп як спосіб господарювання й на стадії постіндустріального розвитку для подальшої перебудови країни в напрямку її соціалістичного розвитку та з підвищенням працездатності населення, як це було видно під час горбачовської „перебудови”. Формула „ми будемо будувати соціалізм завдяки непу” відповідала перманентній появі приватногосподарських відносин для відбудови, реконструкції народного господарства аж до створення в країні діючого громадянського суспільства.

У 1921 р. В. Ленін, виходячи з пропозиціями невдалого „перелому” населення в 1920 р., ставив лише завдання перед урядом збереження балансу доходів у країні між робітниками й селянами. Це було вкрай важливо, щоб утриматися на „командних висотах”. Радянська влада одразу не пішла на надання пільг для приватногосподарської діяльності. Вона намагалась обмежити додаткові доходи одноосібників зрізувальними податками. В свою чергу і дрібні власники, сподіваючись на швидке збагачення, намагаючись максимально нагромаджувати, не підлягаючи максимальній оплаті всіх податків, думали виключно про збільшення свого капіталу у вільному економічному просторі (без великого капіталу), що цілком не збігалось з планами радянської влади. В. Ленін на початку непу підкреслював, щоб тільки „в міру допустити капіталістичні відносини, які корисні відновленню та необхідні в умовах дрібного виробництва, щоб контролювати ці відносини” [159, с.277]. Він добре розумів невпинність процесу нагромадження в приватних господарствах, який самостійно не може зупинитися, а тим більше, коли не знаходиться під контролем й обліком держави.

Нова економічна політика призупинила розвиток радянської перебудови суспільства у комуністичному напрямі. Однак В. Ленін використав неп, щоб зменшити протистояння радянській владі в активній формі, а потім оволодіти населенням через контроль і облік його приватного господарства у період надання пільг, за котрі він агітував у своїй праці „Про кооперацію” в кінці життя у 1923 р.

Більшовики до 1930-х рр. обережно просувалися в цьому напрямі. В. Ленін, використовуючи нову економічну політику для розвитку не лише приватногосподарських відносин, а з її допомогою та, як він говорив, „завдяки” непу шукав практику допустимих у народному господарстві взаємовідносин двох укладів із загальним напрямом будівництва соціалістичного суспільства. Й під таким кутом зору підходив до умов його побудови.

Таким чином, вимушена програма радянської перебудови в період початку нової економічної політики вже усвідомлено була продовжена більшовиками у 1924–1925 рр., на другому етапі в новому і більш перспективному для майбутньої побудови соціалізму напрямі. У ньому влада через систему пільг намагалась пристосуватися до кожного дрібного виробника в країні, до „кожного селянина” з врахуванням загальних завдань: „Мы будем приноравливаться к каждому...” [165, с.380].

Завдяки практиці непу В. Ленін виявив можливість дальшої радянської модернізації суспільства у новому напрямі. Якщо до цього партія сподівалася використати „розкладку” як головний важіль перетворення населення країни й таким шляхом „стерти межу кооперації та комуни” [53, арк.39] і провести пролетаризацію одноосібників, то в період нової економічної політики вона замінила останній. „Розкладка” відійшла на дальній план у діях більшовиків до відновлення повноцінної диктатури радянської влади. В. Ленін не міг сподіватися на підтримку німецької революції, що стало очевидним. Партія вимушена була одна долати тяжке економічне становище і гостру політичну внутрішню кризу. Це змушувало до необхідності мобілізаційного планування й політичних рішень в умовах підготовки, щоб „відбити одночасну агресію по всіх азимутах” [148, с.190]. В. Ленін відкрив для більшовиків єдино можливу у таких умовах політику „побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні” через виявлення внутрішніх резервів.

У країні в найскладніших умовах, щоб виявити останні, партії потрібно було добитися перетворення дрібних виробників у найманих робітників. В. Ленін у таких умовах знайшов рішення в кооперації дрібних виробників через пільгове оподаткування як моделі головної зв’язуючої ланки, об’єднуючи прагнення дрібновласницької природи населення та завдання радянської перебудови. Нині вона співзвучна із соціальним напрямом у розвитку держави в поєднанні з вільним підприємництвом.

В. Ленін відкрив непівський етап розвитку у радянській модернізації, котрий полягав у розробці важелів і механізмів здійснення завдань влади, в першу чергу у законодавстві для регулювання дрібного виробництва в перехідному періоді. Своїми зусиллями більшовики створили для дрібних одноосібників спосіб поетапного переходу підприємницьких відносин до нового, модернізаційного етапу від приватногосподарської діяльності до загальнодержавної. Вони в непі підготували умови дальшої радянської перебудови країни у комуністичному напрямі.

У механізмі здійснення радянської модернізації В. Ленін визначив, як мала проходити її перехідна форма – в першу чергу за умови дальшого вдосконалення приватногосподарської діяльності. Вона повинна була пройти від присутності спочатку традиційного нагромадження капіталу, вироблюваного цілком для особистої наживи та з метою збагачення, до нової фази – колективного механізму привласнення прибутку.

На певному наступному етапі радянського модернізаційного розвитку державні механізми повинні були повністю виключити хижацькі форми нагромадження й збагачення для дрібних власників. А присутність у країні вільного підприємництва мала бути поставлена у залежність від виконання дрібними виробниками всіх податкових зобов’язань, котрі вирівнюють надприбутки на користь суспільства, залишаючи йому доходи. В дальшому для вільного підприємництва визначався принцип соціального напрямку розвитку суспільства: від здібностей дрібних приватників, по результатах їх праці.

У підсумку радянська модернізація в період непу повинна була прагнути до створення умов, щоб вільне підприємництво залишалося у рамках об'єктивних особистих потреб і з максимальною ініціативою на службі в державних та суспільних завдань. У більш жорстких формах без врахування приватногосподарських відносин більшовики визначили політичний курс держави ще в 1920 р. у конкретній дії – „стерти межу між кооперативом і комуною” [85, с.2]. Вони сподівалися провести останню форму в життя після громадянської війни, думаючи про перемогу над дрібним підприємницьким населенням країни.

Таким чином, партія в початковий період радянської модернізаційної творчості, у вимушений період непу хотіла досягти через прийняття максимальної можливості для обох сторін поєднання державного управління й вільного приватногосподарського підприємництва. Задоволення особистих інтересів дрібних одноосібників із наступною їх працею на державні потреби залишалося перспективним напрямом. Такий ракурс поглядів більшовиків у перехідний період після смерті В. Леніна існував до 1925–1926 рр. З 1927 р., як, наприклад, у дрібних виробників у кустарно-ремісничій галузі та промкооперації, визначився напрям до державного підкорення дрібних власників.

На зміну планів більшовиків по пристосуванню до кожного селянина, виходячи з лозунгу „завдяки непу” будувати соціалізм, настав другий етап радянської модернізації, котрий визначив необхідність підготовки країни до відбиття можливої в майбутньому зовнішньої агресії.

У непівському перехідному етапі радянської модернізації сформулювалися додаткові складові: виявити внутрішні резерви населення для необхідності мобілізаційного планування й політичних рішень в умовах підготовки країни до того, щоб „відбити одночасну агресію” [148, с.472].

В. Ленін на початку непу, розв'язуючи завдання, щоб тільки „в міру допустить капиталистические отношения, которые полезны восстановлению и необходимы в обстановке мелкого производства, чтобы контролировать эти отношения» [159, с.277], не припускав особливої швидкості наростання безконтрольної „дрібнобуржуазної стихії”, яка охопила все суспільство та у тому числі робітничий клас.

Непередбачений для партії етап радянської перебудови в умовах непу перейшов у далеке завдання розвитку, коли можливе майбутнє становлення суспільства із соціальною орієнтацією й вільним підприємництвом. В. Ленін гостро розумів передчасність такого напрямку. Крім того, існував ризик випробування міцності радянської системи. Щоб не зійти із своїх позицій, він намагався наприкінці життя сформулювати політичну перспективу і показати напрям „завдяки непу” будувати соціалізм для пролетарської влади, підкресливши можливе поєднання інтересів, котре дасть економічний ефект. В. Ленін чітко не вказував, що можна було зробити на даний період і з допомогою спрямовуючих дій партії. Але висловлена ним точка зору про те, що шлях соціалістичного будівництва країна має пройти за епоху та в крайній строк за

одно-два десятиріччя визначила більшовицьку практику подальшої побудови нового суспільства.

Для досягнення більшого економічного ефекту у народному господарстві країна мала будувати соціалізм „завдяки непу”. Для того періоду у житті суспільства В.Ленін і диктував свою статтю „Про кооперацію”, коли після індустріального свого періоду, в новому етапі реконструкції народного господарства радянська країна буде вимушено шукати ресурси, поєднуючи приватногосподарські інтереси з державними, але вже за наявності „цивілізованих кооператорів”.

Нині є можливість спостерігати витoki цих процесів за сучасними приватногосподарськими відносинами. Однак на початку непу не було тих необхідних „цивілізованих кооператорів” та не вистачало у більшості в партії того необхідного розуміння для здійснення подібних завдань. Тому В. Ленін для всіх ставив мету „вчитися, вчитися й вчитися”.

Об’єднуючи напрям приватногосподарського розвитку і будівництва соціалізму, які взаємно виключають одне одного, у 1921 р. більшовики визначили політику подвійних стандартів, як єдино можливу в даних умовах. У цій політиці В. Ленін вбачав можливість розв’язувати насущні завдання, котрі полягали в тому , щоб, не відкриваючи приціл до дальньої стратегії – виключити інститут приватної власності у новій державі, розв’язати найближчі завдання по використанню приватногосподарського виробництва в інтересах країни, декларуючи розширення підприємницької ініціативи.

Інститут приватної власності було відкинуто партією у період „перелому” населення в 1920–1921 рр. Вона послідовно прагнула до його одержавлення. Про цю політику більшовики розповіли відкрито після перемоги у громадянській війні , в період, коли пропонували старій кооперації на добровільних засадах „поголовно кооперувати” все населення й перейти у підпорядкування державним структурам в особі Наркомпроду та ВРНГ. Тільки у зв’язку з цілковитим провалом ленінської „добровільної” політики партія в дальшому не афішувала своїх намірів по одержавленню населення. Більшовики пішли на шлях приховування справжніх своїх цілей на етапі незрілості громадянського суспільства, в період активної можливості дрібних виробників у будь-який час швидко відновити капіталістичні відносини, а з ними й знищити радянську владу. Для повалення останньої існували передумови як у середині країни, так і поза нею

Більшовики за півроку перед введенням нової економічної політики, у травні 1920 р. з піднесенням та впевненістю в наступному успіху у справі „поголовної кооперації” стверджували: „Трудовой подъем в Советской России, с одной стороны, наш твердый курс в отношении кооперации – с другой по-видимому заставили заправил Антанты понять – не удастся подорвать основы слагающегося у нас социалистического хозяйства ... буржуазное нарастание пролетарской революции в Германии и явное ее приближение во всех других странах, в том числе и в Англии, толкают империалистические правительства

всех стран на путь ожесточенной борьбы против рабочих масс своих и чужих, и стало быть, на путь новых военных авантур против Советской России” [112, с.184].

В. Ленін передчасно відхилив можливість найважчої для партії боротьби з населенням на фронті громадянських боїв у селянській війні. „Мы натолкнулись на самый большой внутриполитический кризис”. Це було б перемогою всіх сил „на переломному” етапі, котрі б протистояли більшовикам. Тоді, в період непу партія просувалася вперед із подвоєною обережністю. У неї миттєво пройшли ілюзії швидкого успіху перемоги після громадянської війни. Більшовики почали копітку боротьбу за мирний перехід до розвитку соціалістичної революції в приватногосподарських умовах. Виявилося, що радянська влада у період громадянської війни, „воєнного комунізму” змогла перемогти, але не зуміла утримати перемогу в мирних умовах економічної політики 1920–1921 рр. у народному господарстві без необхідного апарату управління для побудови нового суспільства. Тому, обережно діючи, партія, здійснюючи радянську модернізацію, свідомо включала в свій арсенал дії подвійної політики у непростих умовах її розвитку. Вона давала можливість більшовикам маневрувати й, таким чином, зміцнити владу в країні після X з’їзду РКП(б), потім просуватися до розв’язання „передчасних завдань” із перетворенням приватногосподарської природи дрібних виробників у кооперацію.

Таким чином, у радянській перебудові перехідного періоду непу політика більшовиків об’єднала бажане та можливе. Вона запровадила подвійний стандарт у систему державних відносин із населенням, прийнявши двоїстий характер останніх, заснований на приховуванні від нього головних напрямів у політиці побудови індустріального суспільства. Але при цьому подвійну політику провадив також дрібний виробник у країні. Він теж всіляко приховував свою цілеспрямовану діяльність по індивідуальному нагромадженню капіталу.

В новій політиці держави при розпочинанні періоду взаємно прихованих дій постала проблема здійснити принципи зрівняльного оподаткування. Перед владою також стояло завдання здійснити загальний радянсько-соціалістичний напрям розвитку країни за рахунок продуктивного приватногосподарського етапу. Для партії в цьому політичному рішенні щодо економічних завдань існував ризик можливості відновлення капіталістичних відносин, які за певних обставин змогли б придушити „командні висоти” радянської влади. Сподіваючись поставити рамки для обмежування доходів у дрібних власників, більшовики ризикнули здійснити відбудову народного господарства з допомогою приватновласницького способу виробництва. Всіма засобами подвійної політики вони обмежували доходи одноосібників.

У представників дрібної власності, допущених до ринку без конкуренції з великою промисловістю приватногосподарськими методами виробництва, настав особливий період величезних можливостей нагромадження, які вони поспішили максимально використати.

Перед підприємницьким населенням до березня 1921 р. стояла єдина перепона – „розкладка” взамін „купівлі – продажу”, яку більшовики відмінили на X з’їзді РКП(б). Встановлений продуктової податок відкривав можливість збагачення будь-якою ціною, в першу чергу за рахунок додаткового доходу, прихованого від сплати податків і з допомогою тіньового нагромадження капіталу. У напрямі збагачення й нагромадження останнього їм сприяли обставини, котрі об’єктивно існували в політиці невміло керуючих органів влади з внутрішніми суперечностями, дискусіями як у ЦК партії, так і в усіх органах із питань приватногосподарського розвитку.

Нова економічна політика застала радянську владу зненацька в період підготовки „перелому” населення через „поголовне кооперування” у 1920–1921 рр. Уся організаційно-технічна сторона керівних органів зупинилася на відбудові народного господарства воєнно-комуністичними методами та побудови нового суспільства.

Радянська перебудова в особливо важливий період „перелому” населення у 1920–1921 рр. посувалася у воєнно-комуністичному напрямі з „розкладкою”, використовуючи „поголовне кооперування” як перехідний ступінь до одержавлення всього народу. Й тільки раптова поразка більшовиків спричинила вжиття термінових заходів до державної реорганізації з врахуванням приватногосподарського виробництва. Цим моментом розгубленості держструктур скористалися повною мірою дрібні власники. Вони ухилилися від реєстрації своєї підприємницької діяльності та тим самим звільнили себе від сплати податків. Приховані останні збіднили бюджет країни й стали максимальним додатковим доходом у дрібних виробників у 1921–1922 рр. Таким чином, піднявся ступінь їх особистого збагачення за рахунок недоплаченого податку для всього суспільства, в той час як країна перебувала у великій скруті.

У таких несприятливих умовах для радянської влади проходили перші роки непу. Але партія і за них усе ж намагалася відбудувати народне господарство та забезпечити майбутню індустріалізацію всієї країни. Для цього радянська влада повинна була справитися з таким безконтрольним становищем, як „дрібнобуржуазна стихія”, котра наростала щохвилини, щогодини у у масовому масштабі. В першу чергу у державі не діяла навіть система обліку виробництва дрібних власників та контролю за ним. Вона стала найпершим завданням на порядку денному в більшовиків. Щоб приписати кожного дрібного виробника до державної системи, як, наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості, владі належало терміново провести податкову інвентаризацію з пільговою зацікавленістю одноосібників.

Ленін стояв за введення пільг для приватногосподарського розвитку. Він був упевнений, що тільки за допомогою політики пільгового оподаткування більшовики здобудуть довір’я у дрібних виробників і, як наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості, вони ввійдуть у запропоновану їм систему кооперування, зокрема в Укркустарспілку, яку партія планувала для приватників. Таким чином, відбудеться той необхідний облік та контроль через вступ їх у

кооператив, який згодом взаємно вирівняє фінансове становище як у бюджеті країни, так й у бажанні по пільгових податках цивілізовано віддавати частину свого доходу (у невеликих розмірах) державі. У подальшому зрізання доходів планувалося владою на її користь за принципом прямої пропорційності.

В. Ленін сподівався (як і на „добровільне кооперування” у період „перелому населення” в 1920 р.) в перші роки непу, що дрібні виробники, одержавши пільги, із задоволенням скористаються офіційним реєструванням їх підприємницької діяльності. Однак надмірними виявилися його сподівання на облік приватників, яких захоплювала ідея оподаткування без ризику для тіньового виробництва, яке давало можливість додаткового збагачення. Всупереч логіці вождя партії дрібні власники інакше сприйняли пільгове оподаткування – як можливість одержання додаткового доходу та не поспішали її втрачати.

З архівних документів видно, що вони не прагнули вступити в систему Укркустарспілки й не ставали на облік і контроль у перший період надання пільг. Крім того, дії органів оподаткування були не до кінця продумані. Існували ще лазівки за рахунок можливості без реєстрації підприємницької діяльності одержувати сировинні поставки на пільгових умовах. Так, наприклад, тим же приватникам у кустарно-ремісничій промисловості держава надавала сировину по пільгових розрахунках, незважаючи на те, що вони працювали ще вдома, одноосібно. Пізніше дрібні виробники, по можливості, спочатку не здавали продукцію на реалізацію в кооператив або іншу торговельну держсистему. Згодом вони почали одержувати пільгову сировину за умови здавання виготовленої продукції без перевірки кількості останньої. Тільки після 1927 р. умовою користування сировиною по пільгових державних розцінках стала праця в самому кооперативі [64, арк.2]. Тому він у той період існував уже з обмеженою приватногосподарською діяльністю або як артіль з державними формами праці. Проте до 1927 р. переважними були державні розцінки на сировину, надані для кооперативів, які не відходили від приватногосподарської (особливо з формами експлуатації) підприємницької діяльності. Кооперативи знаходили все нові та нові конструкції навздогін за пільгами на сировину. Вони формувалися за принципом, залежним від кількості наданих пільг і тих галузей виробництва, в яких їх більше надавали. Так, наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості в першу чергу надавали пільги по сировині у кооперативах по виготовленню продуктів харчування, будівельних матеріалів, коли відбудовувалася країна після розрухи, виробів з металу в той час, коли не діяли заводи й фабрики великої промисловості

У період нової економічної політики виникло складне завдання здійснити піднесення народного господарства з допомогою працюючих тільки на себе в дрібній промисловості та дрібнотоварному сільському господарстві, але при цьому вдержати командні висоти. Здійснювати у таких складних приватногосподарських умовах завдання радянської перебудови суспільства і при цьому не тільки збагнути дальшу її мету й проводити це розуміння в життя для всіх революціонерів та народу, котрий піднявся на боротьбу за соціальну рівність,

а не за державний капіталізм у країні, керівникам партії було дуже складно. Можливість цього залежала від глибокого розуміння того, що відбувалося в загальній політиці радянської модернізації, яка вимушено змінилася під впливом наслідків невдалого „перелому” населення у 1920–1921 рр.

В планах партії по здійсненню радянської перебудови суспільства було вставлено додатковий, приватногосподарський етап внаслідок поразки у „поголовному кооперуванні” населення в 1920–1921 рр. Цей період визначився у політиці радянської держави як непередбачений новий її етап з особливим ставленням до приватногосподарського розвитку в країні. Тому В. Леніну потрібно було знайти спосіб не тільки теоретичного напрямку для виходу з найбільш тяжкої внутріполітичної кризи, а й практично застосувати його для відновлення сили радянської влади, підкорення населення та продовження модернізаційної політики для індустріалізації країни.

Поступово неп змінив курс політики більшовиків у період воєнного комунізму, вніс корективи, які з 1921 р. визначалися під його кутом.

До проблемних питань будівництва нового суспільства з врахуванням приватногосподарського розвитку додалися складності також і в самій партії [211, с.4]. Із самого початку політика непу викликала протистояння з боку великої частини революціонерів з питання про приватногосподарський період у народногосподарському житті країни. Вони сприйняли його як розбіжність з комуністичною ідеєю революції.

З одного боку, було можливе примирливе ставлення радянської влади до капіталу як до корисного способу виходу з тяжкого становища країни за умови розвитку його під контролем та зменшення додаткової доходної частини для збагачення. Але з другого, – допущені приватногосподарські відносини дуже швидко виявили у дрібних власників тільки бажання встигнути нагромадити капітал на кон’юнктурі ринку й особливого попиту товарів першої необхідності у той важкий період, коли не працювали заводи і фабрики. Як би не подобалося всім у партії введення непу, радянська влада змушена була оголосити в 1921 р. входження суспільства у приватногосподарський розвиток. Нова економічна політика стала для більшовиків вимушеним заходом для задоволення вимог дрібнотоварного населення країни. В цьому зв’язку В. Леніну необхідно було декретне проголошення продподатку на X з’їзді РКП(б) для зняття гостроти опору приватників. У свідомості багатьох членів партії нова економічна політика уявлялася як тимчасовий вимушений захід, але при цьому, використовуючи подвійні стандарти, більшовики агітували та запевняли народ, що її вони проводять всерйоз і надовго.

Перші 1921–1922 рр. були особливо складним періодом розгубленості у багатьох членів партії. Проголошена політика в економіці, наприклад, не змінила підходу до одержавлення всієї кооперативної системи. У декреті РНК „Про споживчу кооперацію” від 7 квітня 1921 р. зазначалося: „На споживчі товариства покладається виконання обов’язкових завдань продорганів по заготівлях й обміну виробів фабрично-заводської та кустарної промисловості на продукти сільського

господарства і розподіл у країні всіх предметів продовольства й широкого споживання, які надаються населенню державою. В межах одного споживчого товариства допускається об'єднання громадян по більш дрібних територіальних одиницях або групах осіб, зайнятих одним та тим же промислом або професією. Вступ або вихід з такого роду об'єднань є добровільними. Зберігається обов'язковість приписки населення до одного з розподільних пунктів споживчого товариства" [101, Ст.50] (підкреслено. – авт.). У цьому декреті, який вийшов після проголошення продподатку, радянським урядом вказуються колишні вимоги більшовиків у переломному періоді 1920–1921 рр. Отже, вони ще 7 квітня 1921 р. сподівалися продовжити політику прикріплення всього населення до різних пунктів кооперативних споживчих товариств Центроспілки, котру вони підпорядкували вже на той час органам радянської влади і через неї хотіли здійснити підкорення усього населення країни.

Вольові декрети радянської влади „переломного” періоду не одразу перестали впливати в новий економічний період на одноосібників. Вони просто не реагували на ці вимоги, але останні продовжували виходити після X з'їзду РКП (б), що свідчило про доповнену складність перехідного до непу періоду, коли відсутнє було чітке керування, особливо на місцях.

1921–1923 рр. були вичікувальним періодом, коли партія шукала можливості зберегти владу й водночас не допустити капіталізації суспільства. Особливо це було складно їй зробити у перший рік без введення обмежувальних законів. Підприємництво, нічим не скуте, вирвалося в безконтрольну стихію. В два наступні роки більшовики змогли ввести обмеження та максимально їх посилити через впровадження податків із різних одноразових зборів у дрібних виробників. У 1923 р. вони досягли високих меж.

Тільки на грудень 1921 р. в партії визначилися перші важелі регулювання новим періодом мирного будівництва у кустарно-ремісничій промисловості. На той час було встановлено промисловий податок для дрібних власників у країні, інші з'явилися пізніше. Радянська перебудова суспільства, яка змінила траєкторію руху з воєнно-комуністичних методів, відхилилася на вимушену приватногосподарську економічну політику. Законодавче її обґрунтування вимагало часу. Проголошуючи дозвіл приватногосподарського розвитку в сільському господарстві з вказаним продовольчим податком, оголошеним весною, більшовики розраховували на те, що є ще час для його законодавчого уточнення до осінніх робіт, коли з'явиться врожай. Однак у дрібному виробництві кустарно-ремісничої промисловості регулювання доходів істотно запізнювалося. Одноосібники з успіхом для себе працювали весну, літо й осінь. Період після березня 1921 р. став часом активного нагромадження у дрібних власників.

Запізнювалося також створення інших адекватних законів щодо приватногосподарського розвитку в умовах непу. Більшовики розуміли необхідність знайти у них відмінну властивість від підприємництва у капіталістичному суспільстві в його звичній формі. Тому вони оголосили, що розвиток приватногосподарських відносин став іншим, відмінним від звичного

підприємницького способу життя для дрібних виробників у країні, а саме без додаткових доходів для збагачення. З допомогою законодавчих обмежень радянська влада добивалася гальмування цих доходів і намагалася штучно сконцентрувати розвиток підприємницької ініціативи, піднести продуктивність праці без ініціювання нагромадження. Однак додаткові доходи для збагачення дрібних власників були властиві законам підприємницької діяльності в умовах товарно-грошових відносин. Більшовики всіма можливими заходами сподівалися виключити головну умову приватногосподарського розвитку у країні – форму первісного нагромадження капіталу в дрібних виробників. При цьому використовувався відомий простий та вже випробуваний класовий підхід у визначенні щодо них податкової політики.

Влада в радянсько-модернізованому вдосконалюванні цієї політики застосувала систему заходів із зрівняльним коефіцієнтом доходів дрібного власника для прирівнювання його до умов робітника через законодавчу систему. Вона сподівалася, що останній на тому етапі заплатить радянській владі суму податків, котра вимагалася, щоб залишатися самостійним виробником на відміну від найманих державою робітників. Таким чином, вважала партія, підпорядкування дрібних власників радянській модернізаційній політиці приведе суспільство до підлеглості його державним вимогам у побудові індустріальної країни. Вона зробила цю спробу з надією на можливість здійснення своїх планів через законодавчу творчість оподаткування. Для більш тонкої політики у важливому питанні „нагромадження додаткового доходу” в дрібного одноосібника не було іншої можливості, як зрівняльний збір. Такий визначальний момент у розробці підходів до приватногосподарського виробництва вимагав дуже зваженої й глибоко продуманої економічної політики. В партії не було для цього ні часу, ні спеціалістів, ні практики взаємовідносин із дрібним виробником через приватногосподарські умови, щоб підступитися до нього, внаслідок складних об’єктивних обставин у країні. Крім того, над більшовиками тяжіла думка про тимчасовий розвал приватногосподарських відносин за умов воєнно-комуністичних методів побудови нового суспільства.

Класовий підхід був із перших днів радянської влади центральним принципом у радянській перебудові, але в період непу він став особливо визначальним. Через нього партія хотіла виключити у дрібноселянській країні будь-який підприємницький приватногосподарський розвиток, незважаючи на введення продовольчого податку. Класовий принцип відбивався в усіх ланках економічного життя населення.

Механізм здійснення інтересів радянської влади в різних виробничих сферах був однаковим щодо всіх дрібних одноосібників. Наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості оподаткування виробничої діяльності будувалося за умов використання в першу чергу основного податкового зобов’язання, а згодом цілеспрямованого зменшення всіх додаткових доходів у дрібних хазяїв. Така мета – зниження додаткового прибутку – не зачіпала суто фіскальної дореволюційної функції – наповнення податками казни. Регулювання нагромадження проводилося

по окремих продуктивних групах населення, в тому числі кустарів і ремісників, особливо тих, хто використовував найману робочу силу та механізацію у своєму виробництві. Зменшення насамперед додаткового прибутку у дрібних власників було головною загальною політикою радянської влади у 1921–1923 рр. Більшовики вважали, що саме він сприяє нагромадженню капіталу. Однак механізм визначення як основного прибутку, так і додаткового був недосконалим. У кінці 1921 р., наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості радянські органи не робили різниці в оподаткуванні між усіма дрібними виробниками та одноосібниками, котрі відділилися, як у хуторській сільськогосподарській системі. Влада також не виділяла дрібних власників в оподаткуванні за ознакою приналежності до розміру підприємства. „Оподаткування у кустарно-ремісничій промисловості проводилося на загальних з іншими установами основах”, – зазначалося в документі Укрдержплану [23, арк.10].

Таке узагальнене податкове регулювання визначало, що всі підприємства, й в тому числі кустарно-ремісничі майстерні, однаково оподатковувалися за промисловим податком, незважаючи на їх розмір. Це було вигідним владі у регіонах в умовах максимального оподаткування дрібних власників. Але тої мети, що була закладена розробниками мирного співіснування радянської влади і дрібного одноосібника, було замало, щоб не тільки максимально стягти податки, а змусити працювати підприємницьке населення у нормальному виробничому стані на державу та виключити в нього додаткові доходи для збагачення.

Суспільно-економічне життя країни змінювалося залежно від ставлення держави до класу дрібних власників. Невдачі більшовиків кооперувати все населення країни змусили їх замислитися про глибинні причини поразки, але цьому бракували реальні наслідки воєнно-комуністичного періоду, котрі показали силові доводи як найкращі для побудови нового життя.

Чому населення, підкорившись у громадянську війну радянській владі, потім рішуче змінило своє ставлення до неї й так рішуче не дало можливості пролетарізувати себе? Недаремно В. Ленін на це запитання шукав відповідь у соціально-економічній природі дрібного виробника. За три роки після революції гостро постало питання про змогу партійної диктатури подолати опір дрібних приватників. Від цього залежало, кінець кінцем, подальше існування радянського ладу. Більшовики хотіли знайти слабке місце в опорі дрібного виробника. Але в час вимушеного запровадження непу вони залишили ці питання на потім. У першу чергу необхідно було стримати тиск протистояння дрібних власників. В. Ленін прорахував чинники, котрі сприяли збільшенню могутності дрібного виробника в країні, та намагався їх усунути. Саме тому вже в перші роки нової економічної політики посилилася податкова боротьба з представниками дрібного капіталу й можливостями їх безконтрольного нагромадження. Державна влада повинна була витримати цей опір, щоб залишитися на своїх позиціях.

Так, наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості йшла боротьба з дрібним власником – майстром, кустарем і ремісником, які мали різне майнове становище. В цій галузі введення промислового податку не тільки сприяло збору

коштів. Він був замислений як спосіб спрямованої дії на протистояння збагаченню дрібних приватників у кустарно-ремісничому виробництві. Влада перш за все цікавила політична ситуація, а вона базувалася на економічному розвитку дрібних власників, завдяки якому зростав їх капітал та вплив у суспільстві. Щоб запобігти цьому, уряд обмежував загальний розвиток приватногосподарських відносин за непу, намагався не допустити розвитку економічної сили в одноосібників. Для цієї справи обмеженням слугувала податкова політика, яка за допомогою інструкцій до відповідних вимог зрівнювала рівень доходів у дрібних виробників. Вони вказували їм на неможливість завишених індивідуальних доходів у країні порівняно із панівним робітничим класом.

Тільки після встановлення політичних заходів щодо обмеження приватників влада повернулася до важливого в період розрухи народного господарства питання – збільшення виробництва продуктових і промислових товарів, наповнення бюджету за рахунок промподатку тощо.

Більшовики й у скрутний час своєї поразки проводили загальний напрям перебудови, враховуючи у першу чергу політичні інтереси, а тільки потім економічні. В усіх випадках, як видно з документів, присвячених радянській модернізації, партія боролася за своє політичне майбутнє. Тому вона у першу чергу максимально підтримувала шлях модернізації, яку прокладала радянська влада через нову економічну політику, а потім уже відбудовувала народне господарство. В. Ленін визначив функцію оподаткування заходом партії для досягнення політичних та економічних цілей. Особливо важливим для більшовиків було цілеспрямоване скорочення прибутків у одноосібників, зрізання їх додаткових доходів, максимальне індивідуальне урівноваження всього населення країни до рівня життя робітничого класу.

Класова податкова політика для дрібних виробників у країні була радянською модернізаційною формою в 1921–1923 рр., що знадобилася партії у побудові країни за важких часів примусового впровадження непу. Вона базувалася на створенні нової, радянської системи оподаткування, інструктивного стримування, обмеження й зрізання додаткових доходів, які відтворювали загальну політичну мету більшовиків – без додаткових силових заходів знищити підприємницьку ініціативу в господарських відносинах і, таким чином, привести дрібних власників до робітничого стану, виключаючи силову пролетаризацію або силове „поголовне кооперування” у країні.

Таке максимальне завдання було неймовірним, бо плата робітника на державному заводі та фабриці в перші роки непу не перевищувала навіть мінімальний прожитковий рівень. Вона навіть не доходила до рубля на місяць (у передвоєнному обчисленні). Тому більшовики мали приділити увагу моральному стану переможця у громадянській війні в умовах відродження приватногосподарських відносин і встановлення диференційних податкових вимог.

Наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості відповідні організації проводили додатковий збір податку, навіть з обороту виробництва, зменшуючи реальний обсяг прибутку. Для дрібних власників максимально збільшували умови розрахунку з владою за дозвіл по-приватногосподарському працювати. Уряд знищував підприємницьку ініціативу в товарно-грошових відносинах через оподаткування.

Таким чином, введений 26 грудня 1921 р. промисловий податок – перший у системі народного господарства – відбивав у собі насамперед політичні устремління влади. За його допомогою вона перешкоджала спрямуванню оборотних коштів дрібних промисловців до подальшого розширення виробництва й збагачення останніх. Влада, таким чином, намагалася консервувати доходи дрібних одноосібників приватногосподарського виробництва на рівні робітників засобом диференційно-зрівняльного оподаткування. Навіть торгово-комерційне підприємництво не було підконтрольне державним органам такою мірою, як відповідна діяльність у виробництві. Партія приділяла особливу увагу саме йому. Вона вбачала загрозу для себе у виробничих одиницях приватного господарства. Вони насамперед могли скласти за умови розвитку своєї діяльності суттєве протистояння радянській владі. Тому уряд не надавав їм належної пільгової переваги в обстановці вкрай необхідної для країни дрібнотоварної продукції, боячись із боку дрібних власників опору більше, ніж скрутних обставин розрухи.

Оподаткування у посередницьких сферах діяльності було в порівнянні з виробничою нижчим. Влада почувала впевненість, що може у будь-який час їх ліквідувати. Ця категорія дрібних одноосібників пристосувалася до кожних пропозицій радянської влади та включала настільки максимально свою підприємницьку ініціативу, що марно було її остерігати і наздоганяти. Вона всіляко прилагоджувалася до всього заради одержання прибутків. Щільне притискування дрібної підприємницької виробничої діяльності, на погляд більшовиків, було необхідним, але не допомогло владі взяти її під свій контроль та облік. Останній бракувало системного підходу в оподаткуванні й відомства податкової поліції для обстеження і контролю податкових сплат.

Прийняті урядом законодавчі заходи щодо оподаткування не давали повної реєстрації та контролю дрібних виробництв. Дрібний приватник спритно використав на свою користь розгубленість партії й розгорнув невідконтрольну, неоподатковану підприємницьку діяльність із таким розмахом та швидкістю, що більшовики визнали за нею великі можливості економічного розвитку і в умовах радянської влади.

Виявилось, як зазначав Ю. Ларін, що при розв'язанні приватногосподарської проблеми у перші роки нової економічної політики через затримку законодавчої творчості держава допустила „золоту лихоманку” – невідконтрольне збагачення дрібних виробників [155, с.67]. Таким чином, можливо, ненароком, більшовики швидко спрямували в перший рік непу сили дрібних одноосібників від протесту радянській владі до усвідомлення ними перспективи швидкого збагачення, коли ще не діяли регулюючі закони. Це

відбулося за рахунок запізнілих дій більшовиків, браку часу для обговорення необхідного оподаткування й, найголовніше, за відсутності належного контролю за виробництвом. Проголошена політика непу, виключаючи конкретні механізми її дії, створила вільний простір для широкого підприємництва. Таким чином, більшовики пригасили масове незадоволення власницьких верств населення, зорієнтувавши його на швидкість збагачення.

Найголовніша мета партійного керівництва – звести масове вибухове явище незадоволених дрібних приватників до окремих локальних зон – здійснилася. Вони розповсюдилися по економічних районах підприємницької діяльності.

Соціально-економічна природа дрібного виробника-власника підтвердила більшовикам її властивості відтворюватися в найкоротший час у приватнопідприємницькому просторі.

Організована боротьба з радянською владою розкололась у дрібних одноосібників через появу перспективи швидкого власного збагачення. Але причину цієї боротьби, котра стала на шляху пролетаризації в період добровільного „перелому” населення, більшовики ґрунтовно усвідомили. Вони зрозуміли особливу важливість включити цей досвід у структуру прогнозування етапів подальшої радянської модернізації. Партія пов’язала її з визначенням межі переходу у дрібних власників від становища байдужості („моя хата з краю, нічого не знаю”) до організованих дій проти влади та визначила те місце у соціально-економічній природі останніх, коли можна перевести їх широкі дії до дозволу неоподаткованого нагромадження капіталу.

На початку 1920-х рр. визначена В. Леніним стратегія „добровільного” перетворення дрібного виробника у найманого пролетаря у суспільстві показала, що цей шлях в умовах радянської влади не виправдав своїх можливостей. Добровільні підходи до одержавлення дрібних приватників у країні ним були мало усвідомлені. В.Леніну бракувало практичного знання цієї великої верстви населення. Тому впевненість в успіху його добровільного кооперування і взаємовідносин із старою кооперацією у здійсненні радянської модернізації була помилковою. Останні звели всі попередні дії радянського розвитку країни в 1920–1921 рр. до поразки. Однак вони свідчили про намагання вождя партії до безкровних дій у соціальному перетворенні населення країни.

Всі намагання більшовиків у воєнно-комуністичній побудові суспільства звелися до відступу й вимушеної нової економічної політики. Втім вона надала найкращий взірць досвіду взаємостосунків радянської влади та приватників через установки більшовиків обов’язково пристосуватися до кожного селянина і кустаря й завдяки непу будувати соціалізм, щоб використати найбільший потенціал у розвитку країни – поєднання підприємницької ініціативи та продуктивності праці з державним підходом до потреб суспільства.

В 1922 р., потроху пристосувавшись до нових умов розвитку, уряд створив систему інструктивного впливу на наявні декрети, що стосувалися підприємницького сектора виробництва. Насправді, інструкції відігравали новотворчу позицію у розбудові відносин між владою і дрібним приватним

господарством. Вони допомагали звернути його розвиток в умовах нової економічної політики до якомога більшого обмеження власників. Отже, інструкції стояли над головним декретом про розвиток приватного господарювання.

Тільки наприкінці 1922 р. радянська влада завершила розбудову системи податкових заходів й інструктивних розпоряджень з класовим підходом, де економічні відносини у кустарно-ремісничій промисловості регулювалися визначеним ступенем умов праці в розрядній системі відповідної політики.

Правове становище кустарів та ремісників у пролетарській країні полягало в самому завданні соціальної рівності, висунутому революцією. У ній вимагалось виділення одноосібників як соціальних елементів. Але, зазначаючи про правове становище останніх, не можна розглядати їх як однорідну масу, необхідно її диференціювати, як різні за своїм соціальним становищем верстви, наділені неоднаковими правами. Поділ насамперед проводився за головною ознакою – використанням найманої праці [31, арк.28-29].

Таким чином, в оподаткуванні 1921–1923 рр. більшовиками дрібних виробників головним визначенням найважливішого об'єкту для обмежень була ознака користування найманою працею. Вона була визначена в радянській модернізації недозволеною і зайвою через неможливість її присутності у майбутньому.

За формулою „експлуатація найманої праці” визначалися всі інструктивно-податкові заходи. Це була точка завищеного відрахунку не тільки в оподаткуванні для кожного дрібного виробника в радянській системі господарювання. Наприклад, за цими визначеннями, в кустарно-ремісничій промисловості учень або підмайстер у кустаря чи ремісника був експлуатованим елементом, а відповідно їх хазяїн – експлуатором за своїм правовим становищем. Так само визначалися у сільському господарстві наймит та його господар. Влада намагалася за допомогою законодавчої форми оподаткування вцілити саме в експлуаторську категорію дрібних виробників. Ця остання, не переважаючи за кількістю в усій масі дрібних одноосібників дрібноселянської країни, категорія більшовиками була поставлена під особливий тиск із перших років непу. Потім він змінився прямою ліквідацією „капіталістичних елементів” – куркулів і непманів.

Крім політичних, класових показників, влада вживала для визначення чисельності оподаткування майнову нерівність дрібних власників. Для кожної їх категорії встановлювався розряд, виходячи із суцільної 12-розрядної шкали, розробленої інструкцією Наркомату фінансів. Через неї було спрямовано загальну стратегію радянської модернізації в країні. Влада відкрила для себе вигідний спосіб взаємостосунків з населенням. Взаємовідносини між ними відбувалися через законотворчу діяльність податкової політики. Вона зрівнювала класові інтереси, застосовуючи максимальні матеріальні вимоги для дрібних виробників щодо робітничого класу, який одержав перемогу в громадянській війні. Більшовики встановили свої пріоритети у механізмі економічного впливу на дрібних власників у країні для політичної боротьби проти експлуатації найманої

праці та нагромадження капіталів. З допомогою оподаткування партія намагалася застосувати максимальні механізми свого впливу на приватників. Для цього в інструктивних поясненнях до оподаткування деталізувалися всі обмеження приватногосподарської діяльності. 12-розрядна шкала була найкращим винаходом для встановлення через неї прибутків дрібних одноосібників.

Розряд визначався наступними характеристиками: до якого типу об'єднань належить дрібний виробник (міського, сільського, містечкового); чи застосовується наймана праця (й в якій кількості) у майстерні; який промисловий обіг у виробництві; який прибуток у приватному дрібному промислі; чи має тип об'єднання механічний двигун, оголошення про свою діяльність; чи присутня система учнівства та в якій кількості. За відповідями на такі запитання виявлялася потужність виробничої діяльності й встановлювався розряд, за яким відповідно визначали і податкові стягнення.

Початковий поділ та диференціація оподаткування поступово поглиблювалися в наступному етапі боротьби радянської влади з дрібним приватником. Вони були характерними для проведення подальшої, більш детальної диференціації всіх дрібних товаровиробників за майновим станом, розрядної системи виробництва й встановлення додаткових визначальних категорій.

Принцип керування, добре діючий у системі приватногосподарських відносин – „поділяй та володарюй”, використовувався й більшовиками. Він надав їм можливість розпочати боротьбу з незадоволеною частиною населення вже з 1922–1923 рр., спочатку в законодавчих формах оподаткування. Партія почала ізолювати найнебезпечнішу активну категорію дрібних приватників (які одержували додаткові доходи) за допомогою мовчазної згоди інших, наклеївши їй клеймо „політичних ворогів” радянської влади. Вона намагалася методично знищувати приватних виробників, котрі виходили, за її поняттям, з-під категорії „дрібний власник”.

Ця практична діяльність була у руслі головної мети революції – знищення всієї приватної власності. Тільки політична криза 1921 року змусила замінити активні дії радянської влади воєнно-комуністичного ґатунку на завуальовані, які вимагали особливої гнучкості в її політиці. Але мета – знищити активних дрібних приватників не змінювалась і в кінцевому підсумку була тією ж самою. Такий законотворчий та практичний напрямок у радянській модернізаційній політиці більшовиків уперше створив цілеспрямовану, обмежувальну інструкціями податкову політику в 1921–1923 рр., котра мала кінцевим результатом знайти спосіб у нових умовах непу одержавити дрібного власника в рамках мирного розвитку. Радянська перебудова під тиском прийняла нові форми існування. Вона розвивалася в умовах приватногосподарських відносин у країні, де шукала нові форми впливу, які могли діяти на дрібних одноосібників, не допускаючи їх широкого економічного розвитку й політичної переваги. Вона немовби сприяла наявності приватного виробництва, однак постійно обмежувала експлуатацію найманої праці та ворогувала з капіталом, що поширював свій вплив необмежено.

Мирна політика без силового тиску влади через спробу відрізання додаткового прибутку шляхом оподаткування і зрівняння його на користь держави була вперше застосована партією й визначила вже інший вид „воєнного комунізму” – модернізаційний підхід до дрібного виробника за максимальним зведенням його до стану робітника. Головний об’єкт для перетворення – дрібний приватник – не підкорявся вимогам податкової політики влади в умовах недосконалого оподаткування. У вимушеному для більшовиків етапі нової економічної політики проявився їх підхід – творче співіснування з дрібними виробниками. Започаткувався майбутній діалог на законодавчій основі з представниками приватного господарства, як, наприклад, кустарями та ремісниками (в тому числі в сільському господарстві), для встановлення обмеження їх економічної діяльності. Модернізаційний підхід у 1921–1923 рр. існував у відправній точці – бажанні партії створити законодавство для мирного співіснування з дрібними підприємцями за радянської влади. В. Ленін не замислював такий поворот після 1918 р. Він після „воєнного комунізму” не відступав від бажання спочатку „перетворити країну, а потім її цивілізувати”. Тільки програвши „перелом” населення в 1920–1921 рр., вождь партії знайшов можливість завдяки непу будувати радянський соціалізм „й у першу чергу зрівняльним заходом в оподаткуванні.

Уже з 1922 р. В. Ленін задумав наступний етап для перетворення соціальної природи дрібновласницького населення країни, який був передчасний і занадто фантастичний для суспільства. Він полягав у максимальному обмеженні розвитку приватних відносин у рамках самого виробництва дрібних власників. Радянська влада наполягала на скоректуванні останнього через посилене оподаткування в 1922–1923 рр., щоб одержати кошти для розвитку держави, а також не допустити капіталізації прибутків, щоб одноосібники не мали можливості втручатися у політику.

Коли започатковувався майбутній діалог на законодавчій основі з представниками дрібного приватного господарства щодо розширення виробництва в умовах радянської законотворчості оподаткування, В. Леніна не стало. Дрібні підприємства, майстерні, кооперативи кустарів та ремісників закрилися для офіційної влади, працівники сільського господарства скоротили свої посіви. Відповідно щодо дрібних власників виявилася неспроможність більшовиків одержати практичний результат з посиленого їх оподаткування. Радянська влада не підкорила населення для збільшення податкових вимог. Швидкість, з якою податки зростали для дрібних виробників, визначалася завищеною оцінкою їх можливостей. Проте населення не погоджувалося на відокремлення своїх доходів у такій частці до держави.

Але, незважаючи на фантастичність замахів більшовиків, апріорі вони могли цілком реально створити систему поступового перетворення соціальної природи населення, якщо б їм не бракувало часу. Тому спробу наступального „одержавлення” його партія розпочала в 1927–1928 рр.

Слід було задіяти для дрібних власників механізм „добровільного” відшкодування коштів на законодавчій основі – збільшення прибутку на користь держави, котра потребувала його в реконструктивний період.

Завадила практичному втіленню подібних спрямувань у більшовиків і конкретна створена поспіхом неспроможність вдалого гнучкого юридичного законодавчого обмеження дрібних власників. Вона базувалася на панівній психології диктатури радянської влади й тому насамперед у перебільшеному вигляді створила „подвійні стандарти” як легший шлях та швидший, замість прозорої юридичної законодавчої системи „уточнень” для дійсного забезпечення за допомогою встановлення вдосконаленого оподаткування прибутків. У В. Леніна був у 1918 р. проект державного капіталізму, який більше сприяв би розвитку народного господарства країни, але тоді час його ще не прийшов.

Революційне натхнення пролетарської країни заважало політиці продуманої індустріалізації, яка за інерцією в перші роки непу жила за законами „воєнно-комуністичного” часу. Швидкі умови радянської побудови за період „воєнного комунізму” розбестили більшовиків легкістю, з якою впроваджувалися всі розпорядження влади.

Отже, творення нової економічної політики щодо системи оподаткування приватногосподарського розвитку за добровільним відшкодуванням максимальних відсотків для потреб країни в індустріалізації було позитивно необхідним. Але пристосування системи торгово-грошових відносин до наміру більшовиків цілковито виключити дрібного виробника через теорію Маркса про неприпустимість інституту приватної власності за соціалізму було передчасно вмонтовано у бік диктатури для швидкості. Тому вся законотворчість непу в сфері оподаткування розпочалася з політики подвійних стандартів. Податкова політика у цьому разі була лише метою для зрівняння прибутків підприємницьких верств населення із заробітною платою робітників.

Партія не дала можливості розвинути податковій політиці в економічному просторі. Здійснити механізм модернізації через налагодження відносин між владою і приватногосподарським населенням, щоб створити на користь держави взаємні дії, було важко без подвійних стандартів. Ставлення партії до дрібного одноосібника було із самого початку визначене революцією як „ліквідація експропріаторів”. Тому більшовики переслідували головну мету: за допомогою оподаткування у 1922–1923 рр. зрівняти прибутки приватників з доходами пролетарського населення. Але час, відпущений владі на це й, отже на постановку населення в економічну залежність від держави (одержавлення), був замалим. У першу чергу партія вже перебувала під впливом розростання тіньового капіталу в перші роки непу. Перевірками було на кожному кроці виявлено таємну діяльність новоствореної буржуазії у 1921–1923 рр. До державної казни не потрапили через добровільне оподаткування великі кошти, що були одержані дрібними приватниками внаслідок існування тіньової економіки за час перших років непівського господарювання. Тільки за 1921–1923 рр., згідно з даними ВРНГ СРСР, було втрачено для державної казни від діяльності нової буржуазії 150–200

млн. руб. золотом [155, с.67]. Такий обрахунок не кінцевий. Він збільшується в декілька разів з врахуванням масштабів тіньової економіки у період невмілого господарювання радянських чиновників.

Цивілізована форма побудови взаємовідносин між владою та приватногосподарським населенням у напрямку розвитку законодавства не відбулась. Їм бракувало взаємодовіри для вирішення загальних питань розвитку як країни, так й окремого приватногосподарського осередку. Кожна сторона хотіла більшого від протилежної. Але влада більшовиків піклувалася за загальну справу, а дрібні одноосібники – тільки за своє нагромадження.

Дрібні власники або ховали прибутки, або скорочували свою активність у виробництві. Не сподіваючись на можливість досягти контролю за виробництвом і не довіряючи впливу розгорнутої податкової політики на дрібних власників, партія, проголошуючи сприяння приватногосподарським відносинам, одночасно створювала всі можливі практичні умови на місцях, котрі б, насправді, не дали можливості розвитку непу.

Викарбовувалися подвійні стандарти радянської політики, які не давали зрозуміти справжніх намірів влади. Подвійна політика, за розумінням більшовиків, швидше сприяла поставленому завданню пролетарізувати дрібних товаровиробників при задекларованих законах сприяння приватногосподарським відносинам у країні.

Ця політика давала швидкий, але не глибокий ефект впливу на дрібних власників. Але вона не давала простору для модернізації та не затримувалася на інтересах населення. Влада спрощувала свою політику за рахунок уже налагоджених швидкісних методів „воєнного комунізму”.

Над партією постійно нависав чинник щохвилинних важливих подій, які не давали можливості ретельно продумати перспективи довготривалої політики. З усіх боків заважали різні чинники, в тому числі господарська розруха. Але над усім домінував головний напрямок – наступ на дрібний приватний капітал, можливість здійснення якого полягала у довірі народу до проголошеної X з’їздом РКП(б) зміну курсу економічної політики.

Наступ на дрібний приватний капітал з 1922 р. відтворила посилена податкова політика, котра намагалася майже зрівняти прибутки дрібних одноосібників з зарплатою найманих робітників. Наприкінці 1923 р. податки разом з другорядними поборами становили майже 100% від оголошених над прибутків кустарів і ремісників [75, арк.24].

Посилене оподаткування на другому етапі непу змогло б своїми непопулярними заходами підвести невдоволених дрібних власників до протистояння – небезпеки для влади через можливість активних антиурядових виступів [220, с.140]. Однак у 1921–1923 рр. почало набирати силу приватногосподарське виробництво, розвиток якого несумісний з потрясіннями, котрі збивають його процес. Збої в механізмі нагромадження для дрібних власників – найгірша справа. Тому їх відкриті виступи проти влади відбувалися рідко. Але при вирішенні питання про одержавлення дрібної власності останні

протистоять їй. Більш дійовою для них є тиха політика саботажу.

Дрібний виробник показав свою реальну загрозу після всіх маніпуляцій з податковою політикою у 1921–1923 рр. Партія усвідомила, що він добровільно не відмовиться від приватної власності. Навіть посилене оподаткування не відняло її в одноосібника. Він припинив свою офіційну діяльність й пішов у тіньовий бізнес

Дрібні власники свідомо відвоював собі у більшовиків неп із підприємницькою ініціативою. Якби у 1920–1921 рр. населення не перемогло більшовиків, „воєнний комунізм” пройшов би транзитом в історію створення країни рад ще за життя В. Леніна, не затримуючись на приватногосподарському етапі розвитку 1921–1927 рр. Поголовне кооперування як спосіб одержавлення населення країни у 1920–1921 рр. та спроба перетворити його з допомогою податкової політики, здійснена партією в несприятливий для неї період 1921–1923 рр., захлинулися під вагою більш ліберальних підходів влади до дрібних виробників. Більше того, податкова політика й зрізання надприбутків у дрібних підприємців прямо уткнулися в розвиток тіньової економіки та саботаж старої кооперації. Залишився єдиний дійовий спосіб дальшого розвитку: якщо не громадянська війна, то „поголовне кооперування” населення.

Висновки

Партія більшовиків, нашттовхнувшись на протиріччя між владою та населенням у країні, котрі не передбачила в своїй стратегії, вибудувала з березня 1921 р. нову модель взаємовідносин з останнім під назвою „нова економічна політика”. В основі цих протиріч лежав непереборний конфлікт між дрібними виробниками й владою у справі запровадження „поголовного” кооперування населення. Товаровиробники в 1920–1921 рр., спонукані тільки власним нагромадженням і вміло підбурені, чинили опір більшовицькому встановленню після громадянської війни нового господарського порядку – „кооперуванню” з „розкладкою”. Обурені способами реорганізації кооперативного життя, дрібні власники не бажали державного підпорядкування їх у країні. Вони, не відчуваючи конкурентного тягара з боку великого капіталу, будь-що хотіли вибитися до його становища за тих сприятливих обставин приватногосподарського розвитку економіки, що раптово надала їм радянська влада. Спроба більшовиків залучити дрібних виробників до кооперативної Центроспілки в 1920 р., навіть на підприємницьких умовах ведення господарських справ, кінець-кінцем навесні 1921 р. провалилася. Дрібні власники пішли на протиборство з радянською владою взамін підпорядкування останній та змусили її під тиском широкомасштабного опору піти на поступки.

Радянська влада вимушено замінила старі форми управління на нові у 1921–1923 рр., які співвідносилися з продиктованою їй умовою з боку дрібних виробників – нагромаджувати власний капітал. Влада прийняла її, але з відповідною системою державного оподаткування. Дрібні підприємці погоджувалися на економічні умови співіснування з більшовиками, мріючи обійти останнє.

В.Ленін зумів поразку партії в протиборстві з населенням використати на свою користь. Він розробив умови безподаткового нагромадження для дрібних власників на цілий 1921 рік, чим відволік їх активну протидію радянській владі.

Таким чином, більшовики зняли напругу опору з боку дрібних виробників та надали їм можливість безперешкодно поринути у „золоту лихоманку” нагромадження, щоб не заважати відновленню й перегруптуванню сил радянської влади в обложному для неї 1921 р., котра мала інші цілі, ніж збільшення капіталу у населення.

Введення нової економічної політики дало можливість партії утримати владу, але не вирішило важливого для неї стратегічного завдання – одержавлення дрібних одноосібників у країні, яке загальмувалося до 1930-х рр. Внаслідок невдалої революційної ситуації для „перелому” населення в 1920–1921 рр. рішення про введення продподатку замість „розкладки” було лише виходом із тупикового для більшовиків становища в умовах весняної посівної, а не стратегічним заходом їх політики у новій обстановці, створеній населенням у державі.

Ленін у таких умовах наполягав на зміцненні радянської влади як найпершому завданні партії. Поряд з введенням продподатку він пропонував встановити для виробників-власників різні форми регулювання нагромадження останніх, але залишити приватногосподарську основу їх існування, встановлену реформами Столипіна, незважаючи на те, що в майбутньому вона завжди могла провокувати вибухову небезпеку незадоволеної радянською владою „дрібнобуржуазної стихії”. Нова економічна політика викликала у членів партії неоднакові почуття, тому що товарно-грошові, підприємницькі відносини, введені для населення, були протилежним Жовтню способом розвитку країни. Оскільки більшовики для побудови радянської держави оголосили принцип соціальної рівності, в 1921 р. шляхом введення приватногосподарських відносин відбулося взаємовиключення способів цієї останньої та, як наслідок, необхідність у продовженні революції відпала. Проте не знімалося завдання здійснити індустріалізацію і культурну революцію в країні, яке змусило партію подбати про викорінення головної причини, яка спричинила взаємовиключення соціальної рівності через приватногосподарську основу вимог дрібних виробників-власників.

Більшовики, оголошуючи неп, не відступили у своїй стратегії від побудови індустріальної держави на принципах соціальної рівності й визначили тактику – в дальшому поступове (за певних умов обов’язкове) викорінення інституту приватної власності, розуміючи небезпеку для радянського ладу в останній, навіть у дрібній, виходячи із соціально-економічної природи населення, яке в аграрній країні буде завжди прагнути здійснити насамперед нагромадження капіталу. За таких умов партія задіяла політичні способи ведення господарства замість економічних. Тільки великий капітал економічно підпорядковував дрібну власність, але коли його усунули, радянська влада вимушено замінила політичним способом підкорення собі ринкових відносин. Невміння державних структур впоратися з регулюванням ринкових механізмів більшовики підмінили способом

силового придушення дрібних виробників владою. Ленін вказав на потребу вдосконалення механізмів управління. Для безпеки радянського ладу „дрібнобуржуазна стихія” мала бути йому підпорядкована. А вільний вибір – відкладено. Про нього мріяло населення у напрямі так званого демократичного суспільства, котре переважно сприймається всіма товаровиробниками на певному, дуже продовженому етапі розвитку як шлях до неконтрольованого підприємництва. Така свобода негативно відбивається на їх соціально-економічній природі аж до хижацьких способів найшвидшого нагромадження без гальмуючих факторів.

З 1921 р. влада і дрібні виробники-власники діяли взаємно скритно, кожна сторона – для вирішення своїх завдань. Партія розуміла, що на найближчу перспективу ні створення громадянського суспільства, ні побудова комуністичного майбутнього були неможливі в умовах розрухи народного господарства. Ці напрями розвитку залишилися лише перспективними. В найближче завдання більшовиків входила стратегія створення продуктивної форми взаємовідносин у суспільстві на базі приватного господарства в формі нової економічної політики.

В.Ленін розробив на перший термін переходу до непу загальні законодавчі принципи співжиття різних укладів – приватногосподарського та соціалістичного. До них у першу чергу відносилася податкова система. Вона надала більшовикам можливість вигідної для радянської влади форми регулювання взаємовідносин у суспільстві. Уряд у руслі підходу радянської модернізації до нової обстановки розробив законодавство в першу чергу для загального напрямку відбудови народного господарства в умовах розвитку приватногосподарських відносин.

Вільне нагромадження капіталу з 1921 р. стало економічним процесом надовго й певним підсумком існування радянської влади після трьох років від перемоги Жовтневої революції. Більшовики вимушено ввели в країні знову підприємницькі відносини. В таких несприятливих умовах Ленін розробив стратегію для партії під час боротьби дрібнобуржуазного населення з радами для подальшого його переходу у соціалістичне спрямування з використанням в обстановці радянського управління почуття наживи у дрібних власників в умовах вільного безподаткового простору і визначив пріоритет у дальшому розвитку приватногосподарських відносин.

Маючи давно на меті державне управління капіталістичними відносинами як найбільш продуктивну форму виробництва для індустріалізації країни, Ленін відшукав діючий план подальшої перебудови суспільства в обстановці непу та на новій основі у 1923 р. запропонував партії будувати соціалізм. Він сподівався на цих умовах запустити у 1921–1923 рр. шляхом державного керування приватногосподарськими відносинами (в першу чергу оподаткуванням дрібних виробників-власників) цивілізований механізм управління, щоб у процесі його дії вивести дрібних господарів на рівень „цивілізованих кооператорів”. Така теоретична мрія Леніна під кінець його життя базувалася на практиці перетворень у післяжовтневий період. Однак сталися інші результати: особливо посилене

державне оподаткування в 1922 р. для дрібних виробників-власників викликало тіньовий розвиток приватного господарства, який ішов паралельно з потребами держави в індустріальній перебудові. Такий розвиток подій вказав владі на далеку відстань дрібноприватних господарів від „цивілізованих кооператорів”, які вміло використовували всі її прорахунки.

Ленін у 1923 р. заявив, що побудова соціалізму в державі розтягнеться надовго, аж на сторіччя. Вона складатиметься із соціалістичної розбудови країни, котрий охопить період створення політичного устрою – радянський соціалізм; він у свою чергу підготує подальші умови розвитку останнього, який потрібно будувати в більш продуктивних умовах підприємницького господарства. Ленін спрогнозував, що більшовикам у кінцевому результаті доведеться будувати соціалізм в умовах приватногосподарських відносин, пристосовуючись до кожного дрібного виробника у країні. (Цим шляхом нині йде Росія).

Леніним було винайдено форму „радянський соціалізм – попередній етап соціалістичної розбудови держави”. Він охоплював створення політичного устрою, в який Ленін вмістив термінову індустріалізацію країни, що потрібно зробити „за одне–два десятиріччя” у перебудовний етап радянського соціалізму. У співставленні цих двох напрямів – радянського соціалізму й соціалізму – складалася нова політика влади, яку Ленін напрацьовував в останні роки свого життя.

В побудові радянського соціалізму виділився особливий період пролетаризації дрібних виробників-власників у 1921–1923 рр. Це була спроба більшовиків за цивілізованими формами пролетаризувати останніх з допомогою оподаткування їх приватногосподарської системи. В ній крилася умова підпорядкування представників дрібного капіталу, який виконуватиме податкові тягарі влади і віддасть залежно від ступеня багатства свої нагромадження в державну казну для реконструкції господарства й для подальшої індустріалізації країни. Держава у такий спосіб хотіла класифікувати прибутки своїх громадян та порівнювати їх за своїм способом соціального бачення. Але плани радянської влади зовсім не збігалися з намірами і діями дрібних виробників-власників. Вони в кустарно-ремісничій промисловості, розбещені одержавленням безподаткових прибутків у 1921 р., не пішли на підпорядкування владі й мирне співіснування з нею в обстановці зрівняльного оподаткування приватногосподарського виробництва. Дрібні підприємці, не реєструючи своє виробництво, протиборствували політиці радянської влади в умовах відсутності його контролю та обліку. Період розрухи у країні після громадянської війни сприяв нагромадженню дрібного капіталу, який максимально був у змозі задовольнити потреби населення в товарах першої необхідності. Умови відбудовного періоду зумовили бурхливий тіньовий розвиток кустарного виробництва, який у державних звітах виглядав як занепад його в грудні 1922 р. Реєстраційні дані радянської влади вказували на спад промисловості в умовах скритного кустарно-ремісничого виробництва, котрий примножував власні нагромадження дрібних власників.

Партія більшовиків, використавши почуття наживи у дрібних виробників під час приватногосподарського розвитку непу, щоб вдержатися при владі, нічого не одержала для термінового завдання індустріалізації країни. Більше того, вона розвинула своєю безконтрольністю бажання одержувати прибутки без оподаткування назавжди (з подальшим забезпеченням такої влади, яка б враховувала ці побажання, створивши диктатуру селянства над диктатурою пролетаріату). Селянське протистояння в 1920–1921 рр. довело більшовикам повну незгоду керуючих сил дрібними виробниками з політикою пролетаризації, у 1921–1923 рр. – марні надії підпорядкувати їх за допомогою оподаткування державному управлінню. Товаровиробники вчинили широкий економічний опір радянській владі завдяки тіньовому безконтрольному виробництву й одержанню безподаткових прибутків у 1922–1923 рр.

Таким чином, у 1923 р. замість пролетаризації за допомогою зрівняльного оподаткування дрібних виробників партія одержала тіньовий капітал і ще більше противників перетворень, котрі готові були надалі відстоювати свою власність. Радянська влада не змогла ще відповісти на існування тіньового капіталу рішучими діями щодо дрібних підприємців. Вона ще не виконала на етапі підпорядкування дрібної власності головної умови – встановлення обов'язкового контролю та обліку дрібнопідприємницької стихії. Тому більшовики, визнаючи тіньове виробництво, йшли на подальше пільгове оподаткування дрібних власників у 1924–1926 рр.

У 1921–1923 рр. партія показала вміння відстояти радянську модернізацію в умовах приватногосподарських відносин, продемонструвавши нові підходи керування в складний для влади період. Так, наприклад, у системі кустарно-ремісничого виробництва й промкооперації в Україні вироблені інструкції захищали соціальні інтереси у суспільстві за допомогою головування над законом . (Вони роз'яснювали його у вигідному для себе напрямку). В загальному напрямі розвитку приватногосподарських відносин за декретом уряду (як правило декларативним) інструкції визначали конкретні дії у зрівнянні додаткового прибутку, чим показували вміння пролетаризувати кожен зареєстровану дрібногосподарську одиницю, оподатковуючи її прямо пропорційно до кількості найманих робітників, існування механічного двигуна в майстерні тощо. Так, з'являвся потрібний процент відшкодування, який зрівнював додатковий капітал у дрібного власника, за міркуванням влади.

Партія в нових підходах до радянської перебудови намагалася одночасно добитися присутності приватногосподарських відносин у країні для випуску товарів та продуктів першої необхідності, контролю над прибутком у виробництві , який воліла залишити на одному й тому ж рівні у власників. Але втілення задуманого більшовиками проекту „інструкція панує над законом” могло відповідно діяти в законслухняному цивілізованому суспільстві, якого, безумовно, не було у період нової економічної політики. Тому воно охоплювало малий процент власників. Останні приховували від влади як своє виробниче існування, так і кількість виготовленої продукції, тим більше, чисельність

найманих працівників.

На початку непу, щоб запобігти скиненню радянської влади підприємницькою стихією, було успішно введено систему подвійних стандартів, яка надалі в історії стала традиційною політикою. У період гострих суперечностей початкового періоду непу влада в першу чергу мала забезпечити розуміння населенням своїх близьких вигод від оголошеної приватногосподарської діяльності, а з другого боку, що було важливіше для партії, така політика повинна була виконати загальнодержавне завдання радянської перебудови – індустріалізацію країни.

Ленін розв'язував два суперечливих завдання – розвиток на допомогу відбудові народного господарства підприємницької діяльності дрібних виробників й їх пролетаризацію у країні. Іншою дилемою для більшовиків постало, як задовольнити підприємницьку ініціативу населення за умови добровільної праці його для здійснення індустріалізації. Вони не в змозі були підійти до вирішення цих завдань та перекинули їх на 1924–1926 рр. – на період пільгового оподаткування.

Важливе державне завдання радянської влади для задоволення підприємницької ініціативи населення за умови добровільної праці для здійснення індустріалізації не було здійснено. Суспільство у 1980-х рр. ХХ ст. близько підійшло до його вирішення з постановкою державних завдань і допущення підприємницької ініціативи, як більш продуктивної праці для народного господарства, але було відкинуте за „перебудови”. Мрія про цивілізовані форми кооперації (що поєднують державні інтереси з власними, підприємницькими), про котрі говорив Ленін у 1923 р., в СРСР не здійснилася. Її розробка ввійшла у фонд найбільшого піднесення продуктивності праці на благо країни й була використана в Німеччині „як третій шлях” у відбудовні тяжкі часи після Другої світової війни.

4.2. Пільгова податкова політика у 1924–1926 рр.

Розглядаючи податки через розвиток дрібного товарного виробництва за допомогою цифрових показників, можна знайти витoki завуальованої економічної політики у режимі диктатури більшовиків щодо населення.

Дрібне товарне виробництво охоплювало основне населення країни, яке навесні 1921 р. добилося введення нової економічної політики. Радянська влада з небажанням ввела неп та запровадила податки в економіці дрібнотоварного господарства. Через таку спрямованість оподаткування мало політичне значення.

До революції воно проводилось як сплачування податків із суми прибутків виробника і мало в першу чергу фінансовий ефект. Ці кошти наповнювали державну казну щорічно більше ніж наполовину. Наприклад, держава збирала лише 0,52% промислового податку з обороту кожного підприємства [75, арк.24]. Невеликий процент збору сприяв розвитку дрібного виробництва, не потребував тіньового ведення господарства й заохочував дрібних власників до стабільних платежів у державну казну.

Партія не могла використовувати дореволюційний економічний досвід відносин з дрібними виробниками, бо вони були останніми приватниками, які залишилися в країні. Режим диктатури радянської влади ставився до них як до ворожого класу. Вони не входили до числа майбутніх будівників соціалістичної держави.

Довгий час більшовики не визначали у своїх постановах законодавчого ставлення до останніх представників приватного капіталу. В практичних діях радянська влада. проводила експропріацію майна експлуататорів у промисловості, до яких зараховувалися майстерні кустарно-ремісничого виробництва. Лише на УШ з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. було прийняте рішення про використання дрібного товарного виробництва в країні. Причина такого підходу полягала не в зміні ставлення до одноосібників, а у необхідності скористатися їх продукцією в складних умовах громадянської війни.

Партія вирішила взагалі використати всі мобільні якості дрібного виробництва для відродження народного господарства, але не для приватногосподарського розвитку країни, а у режимі промислової та продуктової розкладки під час війни. Нову систему праці в народному господарстві було створено під загрозою життя у воєнний період. Таким чином радянська влада в той час підкорила працююче населення країни. Після громадянської війни дрібні виробники-власники „з допомогою” селянських повстань добилися навесні 1921 р . введення непу.

Податкова політика в Україні у 1921–1923 рр. в кустарно-ремісничому виробництві й промкооперації зруйнувала приватногосподарську систему. Під час „воєнного комунізму” основним методом впливу радянської влади на населення були продуктова і промислова розкладки, а під час непу впроваджена ринкова економіка, заснована на політичних заходах, не заохочувала виробників у приватногосподарській праці. Навпаки, радянська влада за допомогою податкової політики боролася в 1921–1923 рр. за незламність основної лінії, за створення штучної рівності у населенні. Податкова політика стала основною підоймою впливу на нього, за допомогою якої більшовики в 1921–1923 рр. стримували розвиток приватногосподарських відносин. Для цього радянська влада розгорнула заходи оподаткування у двох напрямках. З одного боку, декрети й постанови партії та уряду декларативно сприяли розвитку дрібного виробництва в країні, а на практиці відомчі інструкції змінювали напрям останнього. Особливо це „вдало” робив Наркомфін, який під кожен постанову надавав останню для користування нею.

Процес „уточнення” інструкціями НКФ загальної політики непу призводив до згортання дрібнотоварного виробництва і народження тіньових відносин у праці дрібних власників. Інструктивні уточнення віддзеркалювали наявність опозиції в партії головній директиві розвитку приватногосподарського виробництва для піднесення народного господарства у країні.

В 1921–1923 рр. податки мали мінімальні відсотки. У результаті були зірвані будь-які грошові надходження до казни. Внаслідок податкового тиску

дрібні підприємці перемістили своє виробництво з видимої продуктивної сфери кустарно-ремісничої промисловості в комерційну, посередницьку й торговельну, де був швидкий обіг коштів та максимальний прибуток у тіньовому режимі. Радянська влада в 1921–1923 рр. створила складні легальні умови праці для дрібного власника.

Більшовики розглядали податкову політику в 1920-х рр. як головний механізм управління дрібними виробниками. Вона була використана для задоволення класових почуттів робітничого класу відносно представників приватного капіталу, ставлячи їх у становище тимчасово потрібних (як потім з'ясувалося, на 1921–1927 рр.) для одержання необхідних товарів першочергового вжитку й більш швидкого відродження народного господарства в країні. Спочатку дрібне виробництво, а потім і кооперацію більша частина партії розглядала як спосіб переходу до радянських форм господарювання та подолання існуючої економічної кризи.

Для податкової політики радянська влада розробила різноманітні регулюючі засоби й стратегії оподаткування, які встановлювали кордони розвитку дрібного приватного виробництва.

Встановлювався диференційований підхід разом із наданням окремих пільг пропорційно ролі, яку відігравали окремі представники дрібнотоварного виробництва. Це стало принципом податкової політики. Диференціація дрібних одноосібників займала центральне місце в системі регулювання Наркомфіну. У першу чергу інструкції НКФ поділяли останніх на дві категорії – трудівників або експлуататорів найманої праці. Наркомфін створив цілу систему заходів, щоб не допустити появи нових підприємців з числа дрібних виробників. Для цього вводилася особливо велика плата з оподаткування, різні збори, накладні для нових підприємців. Крім того, НКФ для виявлення прихованих прибутків дрібних власників визначав їх продуктивність з анкетування праці та заробітків через таку класифікацію: до якого типу об'єднань належить дрібне товарне виробництво (містечкового, міського, сільського); який промисловий обіг у ньому; який прибуток у майстерні, кооперативі, товаристві, промислі; кількість застосування найманої праці для виробництва; наявність механічних двигунів у майстерні, кооперативі, промислі; об'ява про виробництво в майстерні; наявність (у майстерні, промислі, кооперативі) учнівства й сімейної допомоги.

Кустарно-ремісниче виробництво мало залежне, обмежене в політичному, економічному, фінансовому аспектах становище. Воно несло пресовий тягар з причини своєї дрібної приватногосподарської природи, особливо та його верства, що не змогла себе захистити перед владою як спільнота „несоціалістичних елементів” із відсутніми правами на життя у радянській країні. Більшість дрібних власників невеликого і середнього прибутку були байдужі до меншості найбільш прибуткових. Таким чином, влада одержала беззаперечну німу згоду більшості на податковий тиск на „капіталістичні елементи”.

Після „переробки” верхівки дрібнотоварного виробництва влада взялася за грабівницькі побори наступної невідкореної його частини. Перебільшене

зростання процентів в оподаткуванні додавалося стягненням (разових чи постійних) внесків: на ринкові збори; на розвиток ремісництва у місті, містечку, селі; на розвиток учнівства; на розвиток АВІАХІМу; на охорону, міліцію.

В період 1921–1923 рр. діяла постанова Раднаркому від 18 серпня 1920 р., котра забороняла займатися у кустарно-ремісничому виробництві: колишнім власникам 50 десятин землі й вище; власникам промислових підприємств із найманою працею до 25 осіб; членам акціонерних товариств; військовим (вище чина підполковника); чиновникам царського уряду.

Для повної облоги дрібного товаровиробника з 8 вересня 1923 р. було введено обов'язкову державну позику, яку зобов'язаний був придбати кожний кустар та ремісник.

Промисловий податок у 1923 р. становив лише 24% загального обсягу вартості продукції підприємств, а всі інші накладні витрати дрібний власник відшкодовував владі, сплачуючи своє існування.

Як планували більшовики у 1921 р., дійсно, оподаткування в той період стало перешкодою для розгортання приватногосподарського розвитку. Однак як наслідок такої спрямованої податкової політики у 1923 р. в тіньовому виробництві через тиск останньої залишилося 5 млн. руб. у золотому обчисленні [75, арк.23-24]. Кількість майстерень із 6064 у 1921 р. скоротилася до 572 у 1923 р. [75, арк.24]. Решта вибулих з них майстрів поповнила розпорошену частину кустарно-ремісничого виробництва, що збільшило чисельність тих, кого приватно обслуговував скупник. Зростання кустарно-ремісничої промисловості, котра не знаходилася під контролем й обліком радянської влади, автоматично визначало збільшення приватного капіталу зокрема і в Україні.

Незадовільне становище у промисловій кооперації УСРР збігалось з гострим товарним голодом на всі види продукції, різким зростанням цін на промислові товари. Умови цього голоду та згортання кооперативного центру у 1923 р. ще більше сприяли розвитку приватного капіталу в кустарній промисловості й промкооперації. На створену ситуацію відреагувала РНК ще у період підготовки партійної конференції, де перемогла ленінська точка зору на кооперацію. 7 грудня 1923 р. щоб зупинити зниження кооперативного виробництва і добитися його розвитку, в УСРР було видано декрет „Про податкові пільги для промкооперативних організацій” [16, Ст.150].

Точку зору, за котрою дрібне виробництво розглядалось як спосіб переходу до радянських форм господарювання та подолання існуючої економічної кризи, Ленін змінив наприкінці свого життя.

Його стаття „Про кооперацію” стала основною точкою оцінки всього майбутнього кооперативного розвитку, який Ленін визначив як магістральний до комуністичного суспільства.

Ленін у своїй теорії про кооперацію залишив для радянської влади спосіб творчого підходу до поєднання стимулу праці в образі дрібної приватної власності й колективного виробництва через з'єднуючий місток – кооперативне підприємство з пільговою системою стимулювання. Тому держава після декрету у

грудні 1923 р. вже не ставилася більше до промислових кооперативних об'єднань як до приватних підприємств, а відособила їх в окрему колективну сферу свого впливу.

За декретом від 7 грудня 1923 р., повністю звільнялися від промислового податку низові сільськогосподарські кооперативні організації з оборотом нижче 20 тис. руб. на рік. Для промислових кооперативів поза сільською місцевістю з таким же оборотом встановлювалася знижка на 50 % за умови, якщо вони збували продукцію тільки своїх членів. Знижка у 25 % надавалася промкооперативам, котрі збували продукцію й інших (як правило, ними були кустарі та ремісники – одиночки). Одержання пільг промисловими кооперативами було можливим тільки при їх обороті до 20 тис. руб. на рік.

XIII конференція РКП(б) у січні 1924 р. розглянула питання щодо промкооперації в кустарно-ремісничому виробництві й у резолюції „Чергові завдання економічної політики” ухвалила „надати підтримку розвитку промисловій кооперації в цілях протидії зросту на основі кустарної промисловості приватного капіталу” [112, с.520].

У розвиток резолюції партійної конференції II з'їзд рад СРСР, котрий відбувся 26 січня – 2 лютого 1924 р., вказав що „податкова реформа повинна бути побудована на всебічному розвитку прибутково-майнового податку та повному з'ясуванні його класового значення” [105, с.64]. Таке загальне визначення на з'їзді рад класового значення прибутково-майнового стану всіх дрібних приватників всупереч ленінському визначенню щодо сприяння всім видам кооперації вплинуло на загальний підхід НКФ у податковому питанні. Він зупинив у 1924 р. надання пільгового сприяння дрібним виробникам кустарно-ремісничої промисловості

Наступним декретом майже через рік, від 21 листопада 1924 р. ЦВК і РНК СРСР звільнили промкооперативні підприємства з оборотом до 20 тис. руб. на рік від повної сплати промислового податку, незалежно від умови продажу продукції [98, Ст.150-151]. Існуючий опір у партії щодо пільгового законодавства зумовив довгий шлях до створення сприятливого розвитку місцевої промисловості в країні. У декретах на протязі року податкове законодавство поступово розпочало відображати директиви партії та уряду, засновані на теоретичній розробці Леніним питань кооперації в країні.

Постанови щодо податків спрямовувалися на пільги промкооперації для насичення ринку місцевими товарами. Переломний у керівництві партії 1924 р. показав причини перебільшення тиску в політиці оподаткування, які були наслідком втручання опозиції внаслідок відвертої антикооперативної кампанії Л. Троцького у ЦК. Останній був противником розвитку дрібного виробництва в країні. Він вважав, що приватники не можуть бути союзником пролетаріату у соціалістичній революції, а грошові нагромадження в руках дрібних власників являють собою пряму дорогу до контрреволюції. Л. Каменєв підтримував цю точку зору й у Раднаркомі, будучи його головою, при голосуванні питань відносно промисловості перешкоджав розвитку дрібного виробництва.

Позиція Троцького в ЦК заперечувала подальший розвиток місцевої промисловості та дрібнотоварних відносин. У побудові радянського соціалізму Він вважав за надмірне спочатку створити пільги для розвитку дрібного виробництва, а потім з ним боротися. В складній внутріпартійній боротьбі з ним за верховну владу переміг Сталін, який спирався на ленінську позицію пільгової підтримки виробничих кооперативних підприємств. Державні структури після опозиційного протиборства, нарешті, визначилися у ленінському напрямі й вирішили піднести рівень кооперування в промислах при наданні максимальної кількості пільг їх об'єднанням у сплаті податків порівняно з приватними підприємствами.

В керівних органах влади на місцях ще довго зберігалася попередня податкова політика. Вона відбивалася у визначенні підходів до нарахування відсоткової знижки податкових пільг для промислових кооперативів залежно від збуту товарів виключно для членів останніх чи некооперованих дрібних товаровиробників, що приєдналися до них. Пільгове стимулювання як форму залучення розпилених дрібних товаровиробників до об'єднання в промкооперативи більшовики відносили до негативних явищ. На податкову систему Наркомфіну робив тиск попередній розподіл пільг між сільською і міською кустарно-ремісничою промисловістю. За декретом від 7 грудня 1923 р. від оподаткування були звільнені тільки промкооперативи сільської місцевості, де кустарна праця вважалася підмогою до основної землеробської. Сільські кустарі були віднесені до трудового елементу й звільнені від сплати всіх податків ще у 1921–1923 рр.

Одержання перших, навіть незначних пільг для промислової кооперації на тлі рішень XIII конференції РКП(б) і II з'їзду рад визначило динаміку зростання останньої. Вже до середини 1924 р. промкооперація в Україні об'єднала 75 тис. кустарів та ремісників у 1965 промислових кооперативах. Після нового оподаткування було створено близько 100 трудових артілей. До них відносилися непрофесійні угруповання – землекопи, вантажники, каменярі по укладанню бруківки й ін.

Промкооперативні організації в 1924 р. становили 1.700 виробничих артілей. У них нараховувалося 25 тис. осіб. Працювало також 15 виробничо-складосировинних, 160 кредитно-промислових і 100 трудових товариств, у котрих перебували більше 25 тис. осіб.

Виробничі кооперативи об'єднали третину підприємств промкооперації. На майбутнє при таких умовах пільгового оподаткування кількість останніх могла бути збільшена за рахунок внутрішнього резерву складосировинних та збутопостачальних кооперативів. Перші пільги не охопили всієї маси кустарно-ремісничих виробників. Вони тільки дали потрібний поштовх для наступного їх кооперування.

Промислова кооперація залишалася приватногосподарською за своєю суттю. Найбільша частина її членів перебувала у кредитних товариствах. В Україні було зареєстровано 45 тис. осіб у цьому виді діяльності. Виробнича кооперація

збільшила чисельність своїх працівників по відношенню до 1921–1923 рр., але вона була значно меншою порівняно з кредитними кооперативами й всією кількістю кустарів і ремісників в УСРР. Як наслідок недостатньої пільгової політики радянської влади у напрямку розвитку виробничої кооперації були більше зафіксовані інші види промкооперативної діяльності в республіці.

При порівнянні цифрових даних щодо збільшення виробничих кооперативів після пільг у 1924 р. та надання радянською владою можливостей вільно виготовляти продукцію в приватногосподарських майстернях у 1921 р. все ж таки переваги за якісними й кількісними змінами відбулися лише в першому році.

Радянська влада в пільговому оподаткуванні задіяла кооперативний механізм і через нього надала можливість розпорошеній частині дрібних працівників у кустарній промисловості приєднатися до виробничих артілей у збуті їх продукції. В цьому разі дрібний кустар чи ремісник відстоював свою економічну незалежність перед скупником та при цьому вже збутовими обов'язками приєднувався до виробничих артілей.

Незважаючи на з'ясування остаточної лінії партії на пільги в дрібному виробництві й ленінську кооперативну політику, НКФ у 1924 р. ще не давав широкого розповсюдження пільгам для розпорошеної частини кустарів. Він, як відомчий орган, жадав максимальних зборів для держави з усіх дрібних приватників.

Троцькістська позиція перекреслення розвитку місцевої промисловості вела в цілому до антикооперативної політики. Вона підштовхувала більшовиків до силових дій щодо дрібних виробників для створення комун уже у 1924 р. Але хоч і перемогла ленінська позиція в справі добровільного кооперування при пільговому забезпеченні, не було оптимального підходу в наданні останнього. Більшовики не сприяли приєднанню розпорошених кустарів та ремісників до виробничої кооперації. Скупник скористався диференційованим ставленням радянської влади до дрібних одноосібників у кустарно-ремісничій промисловості й надав останнім найбільш сприятливі умови використання як кредиту, так і збуту її продукції за процентні винагороди.

Дрібний виробник, потрапляючи до скупника, охоплювався всім комплексом послуг, за котрі він повинен був віддати частину своєї продукції. Наприклад, кустар користувався кредитом під заклад виготовлених ним товарів. Таку послугу йому ніхто більше не надавав, ні державний, ні приватний банки. Особливо ця допомога була бажаною для найбільш необхідних виробників у кустарно-ремісничій промисловості.

Перебуваючи в залежності від скупника, кустар працював на нього на вигідних останньому умовах. Таким чином, найбільш необхідні верстви дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості ставали особливо залежними від скупника працівниками й найбільш експлуатованими ним без можливості вибратися із свого кабального становища. Тому допомога з боку радянської влади при наданні пільг для часткового або повного приєднання до виробничих артілей, або самостійної праці за допомогою викупу з боргової кабали мали допомогти

найбіднішим верствам населення у кустарно-ремісничій промисловості.

Але в 1924 р. повноцінна допомога затрималася через внутріпартійні суперечності та, як слідство, відомчі непорозуміння. Різні угруповання неоднаково розглядали стан дрібних приватних господарів у кустарно-ремісничій промисловості. Охоплені скупником найбідніші верстви працівників, безумовно, в зв'язку з цим затримувалися перед кооперуванням у виробничі артілі. Про це свідчить загальний невисокий процент кооперованих одиниць у промисловій кооперації й масове зростання кустарно-ремісничого розпорошеного виробництва в Україні.

В УСРР у 1921–1924 рр. останнє стало найкращим засобом для максимального нагромадження капіталу дрібними власниками. Радянська влада надала можливість йому розширити свій вплив, обминаючи надання пільг кустарям і ремісникам у потрібному обсязі.

Офіційно приватний капітал не займав провідного місця в республіці у той період, але мав великі можливості в прихованих формах кустарно-ремісничого виробництва. З 1921 р. він вдало пронизав усі сфери народного господарства, особливо не підконтрольну державі кустарно-ремісничу промисловість. Прихованими формами останньої були: фальшиві кооперативи, що видавали себе за колективне підприємство без найманої праці, не підлягаючи сплаті повного податку через пільги виробничим артілям; роздавальні контори, що застосовували найману працю незареєстрованих кустарів та ремісників, працюючих вдома; особове виробниче взаємоспілкування дрібних товаровиробників на ринках із скупником.

Приховані форми кустарно-ремісничого виробництва не були зареєстровані органами радянської влади й тому не підпадали під податковий тягар. Цей досвід скупники започаткували ще з дореволюційних часів, коли держава, виходячи із своїх потреб у виробництві тої чи іншої продукції, перекупала кустарів і ремісників у скупника, надаючи останнім кредитні суми для власного замовлення. Особливо це було розповсюджено під час Першої світової війни. Більшовики теж обіцяли гроші для кустарів та ремісників для вступу в низові виробничі організації, але обіцянки мали відстань від конкретних дій, і кустар знову йшов до скупника, а той не платив за його експлуатацію ніякого відшкодування в податкові органи держави. Приватний капітал без перешкоди нагромаджував свою власність у кустарно-ремісничій промисловості.

Така організована система домашнього кустарно-ремісничого виробництва було широко розповсюджена в 1921–1923 рр., особливо на селі. Вона виглядала як підвірне виробництво, засноване на виготовленні дрібної дешевої продукції для сільського господарства. Приватний капітал був кредитором на лихварських умовах, постачальником та скупником, надаючи дрібним кустарям і ремісникам сировину й засоби виробництва взамін виготовленої продукції, використовував їх як найману робочу силу. Приватник – капіталіст – через роздавальні контори одержував великі прибутки від експлуатації кустаря та ремісника.

Прикладом таких взаємних стосунків скупника і виробників можуть служити відповідні контори Харкова. В цьому місті останні існували ще й у 1926 р. [142, с.46]. Вони забезпечували кустарів і ремісників тим обсягом обслуговування, який не надавав їм низовий союз промкооперації України.

У 1922–1923 рр. працю дрібних приватників намагалася організувати створена більшовиками Укркустарспілка, як центр промислової кооперації й кустарно-ремісничої промисловості, щоб легалізувати всі процеси виробництва і сплати податків. Але державні кошти для її існування були замалими, щоб провести бажане для радянської влади „поголовне кооперування” дрібних одноосібників.

Укркустарспілка в умовах ненадходження чергової державної допомоги не вдержалася від підприємницької ініціативи, сповзаючи з першочергової політичної ідеї більшовиків – направляти кустарно-ремісниче виробництво й промкооперацію до радянських соціалістичних форм, і розпочала роботу у комерційному напрямі. Вона велася без потрібних коштів. Повідомлялося, що „на 1 січня 1923 р. в Укркустарспілці мається: „Капіталу основного 5110 руб. Прибуток за 1922 рік становив 170134 руб. Загальний оборот – 32243165 руб. На протязі року Укркустарспілкою вироблено художніх кустарних виробів за кордон на суму 33875 руб.” [2, арк.26]. Комерціалізація центру кооперування у 1923 р. призвела до закриття Укркустарспілки.

Приховані форми зв'язків скупника з виробниками під час бездіяльності в 1923 р. останньої поширилися та створили сприятливі умови для розвитку приватного капіталу в кустарній промисловості. Вони не тільки затруднювали процес кооперування, а перешкоджали йому.

На ниві кустарної промисловості й промкооперації в Україні розгорнулася боротьба між радянською владою і представниками капіталістичних елементів за вплив на кустаря та ремісника.

Спроба більшовиків організувати цивілізовану сплату податків у 1922–1923 рр. від прибутків у кустарно-ремісничій промисловості й промкооперації провалилася, і ці прагнення застигли на рівні постанов. Самосвідомість у дрібних виробників була спрямована на примноження власного капіталу та не поширювалася на бажання розвитку соціалістичної системи. Тому встановлені радянською владою взаємовідносини з дрібним приватним капіталом у галузі податкових відшкодувань не відбулися в сфері кустарно-ремісничого виробництва. На спроби й намагання НКФ у цьому напрямку знайти кошти для відбудови країни і необхідної індустріалізації дрібні власники відповіли організацією прихованих форм виробництва на відокремленому від держави приватному забезпеченні. Так, організований у кінці 1923 р. приватний лжекооператив у Києві працював як артіль „Хімпродукт” [142, с.48-49], створена завдяки першим податковим пільгам для виробничої кооперації. Її заснував у минулому приватник, середній капіталіст під вдавану колективну працю кустарів та ремісників. Таким чином, останній не сплачував податки приватного підприємства, маскуючи найману працю та експлуатацію кустарів і ремісників під

колективний виробничий кооператив. Він не тільки мав можливість працювати з найманими працівниками та експлуатувати їх, а й використовував пільгові сировину і забезпечення для кооперативних артілей при несплаті податків як виробник з приватною майстернею, з експлуатацією найманої праці. Таких „кооперативів” було достатньо в неконтрольований радянською владою період до 1926 р.

Вміле обминання сплати податків у державну казну від масового виробництва кустарно-ремісничої продукції відбувалося також за допомогою роздавальних контор та агентів-замовників приватного капіталу. Цей вид експлуатації дрібних одноосібників був найпоширеніший за умов повної залежності кустарів і ремісників від скупника, який давав їм бажане замовлення, сировину під нього й необхідні для праці засоби виробництва, збираючи по подвір'ях виготовлену продукцію. Роздавальна контора працювала як капіталістичне підприємство, яке розгалужувалося на десятки та сотні подвір'їв виробників. Тут працювали кустарі, які знаходилися у скупника в постійній борговій кабалі. Зростаючі проценти з боргів було не під силу сплатити найбільшій прошаркам у кустарно-ремісничій промисловості. Самостійна праця й сплата податків були неможливими для більшості подвірних приватників у сільській місцевості на довгі роки.

Радянська влада спочатку не хотіла займатися дрібними виробниками найбільшій прошарків, нехтуючи їх природою дрібноприватних господарів, котрі до 1919 р. були зовсім не попутниками радянському соціалістичному будівництву, а потім вона не могла довго знайти вплив на останніх, якими швидко охопив приватник.

Податкова кампанія 1922–1923 рр. не знайшла серед землеробів у сільській місцевості платника – кустаря чи ремісника. Вони через роздавальну кустарно-ремісничу працю обслуговували в той час скупника.

Таке становище в кустарно-ремісничій промисловості й промкооперації підтвердила у 1924 р. XIII партійна конференція. Виявляючи недоліки в справі кооперативного будівництва, вона вказала на помилки у взаємовідносинах радянської влади та дрібних виробників. Особливо було звернуто увагу на розпорошеність працівників у кустарно-ремісничій промисловості, які з успіхом експлуатувалися приватником. Більшовики спрямували конференцію на можливість негайного надання пільг, щоб залучити розпилену частину виробників до кооперативних об'єднань. На ній було дано політичну оцінку перевагам промкооперації у кустарно-ремісничому виробництві. „Відносно кустарної промисловості партія вважала за необхідне здійснити підтримку розвитку промислової кооперації в цілях протидії зросту, на основі кустарної промисловості, приватного капіталу...” [112, с.520].

Зростаюча роль останнього у товарообігу кустарно-ремісничої промисловості змусила XIII з'їзд РКП(б), який відбувся в травні 1924 р., віднести питання про кооперацію до центральних. Він поставив завдання про термінове обмеження зростання приватного капіталу та його ролі у кустарно-ремісничому

виробництві. З'їзд намагався планувати це питання за допомогою промкооперації, котрій надавалося важливе значення в боротьбі з приватним капіталом та витисненням його з дрібного сектора виробництва. У деталях уперше було розглянуто питання щодо промислової кооперації й знову планувалися пільги для її вдосконалення. В резолюції „Про кооперацію” партія вперше продемонструвала значення ленінського бачення її історичної ролі та пільгової допомоги у справі кооперування населення в умовах нової економічної політики. Було висвітлено питання щодо організації збуту, зміцнення кооперативів, виявлення заважаючих їм недоліків. З'їзд вказав на необхідність всебічної допомоги державних органів розвитку кооперації з питань пільг і банківських кредитів, особливо її низовим ланкам. У резолюції особливо підкреслювалося завдання партії й уряду в посиленні політичної та господарської роботи і виділенні державними органами для праці у кооперації найкращих господарників-партійців [113, с.70].

Головний підсумок з'їзду з питання кооперації – визначення ролі останньої – змичка державної промисловості із селянським господарством за умови пільгового оподаткування.

Цей розділ у резолюції був особливо знаменний, оскільки дуже довго більшовиками відкидалася необхідність міцної змички промкооперації з селянським господарством, що й викликало помилки у ставленні до неї. „Ніколи і ніде кооперація в комплексі із пільгами не мала такого колосального значення в справі будівництва соціалізму як тільки через колективні форми організації, тобто споживчу і виробничу кооперацію”. Резолюцію було складено згідно з ленінською працею „Про кооперацію”, яка особливо вплинула на всіх присутніх на більшовицькому форумі на фоні троцькістської позиції з питання розвитку місцевої промисловості в країні. Тим самим у 1924 р. на XIII з'їзді РКП(б) було напрацьовано генеральну лінію для піднесення ролі промкооперації радянською владою на основі податкових пільг та інших допоміжних ресурсів, визначених Леніним для розвитку кооперування в країні. Наслідком проголошеної резолюції на з'їзді були спрямовані дії дрібних товаровиробників у кустарно-ремісничій промисловості й промкооперації для одержання цих пільг.

Швидко зовнішнє переродження дрібних власників для одержання останніх мало поверховий характер і спрямоване було на можливість підвищення власних доходів за допомогою державної сировинної бази та пільгового оподаткування. Наслідком більшовицьких рішень зокрема в Україні у 1924 р. стало збільшене кооперування кустарів і ремісників. Директиви пролетарської держави втілювалися в податковій політиці, котра виділила з усієї маси дрібних виробників кустаря й ремісника, надала їм пільги як стимул до об'єднання у кооперацію.

Разом з тим податкове законодавство, відображаючи загальні директиви з кооперування в кустарній промисловості, встановило пільги і кустарям-одиначкам, а також тим, котрі частково об'єднували процеси свого виробництва: у збуті продукції, в постачанні сировиною, у складуванні виготовлених товарів. Це зрівняння в оподаткуванні було пов'язане з тим, що промислові об'єднання у

1924 р. в більшій своїй частині намагались об'єднати некооперованих дрібних виробників у промкооперацію. Держава через податкову політику поставила за мету об'єднати більшість дрібних виробників в її низові сітки для контролю за їх виробничою діяльністю, а у подальшому поступово реорганізувати їх в артілі останньої.

XIV конференція РКП(б) у квітні 1925 р. теж уважно проаналізувала розвиток кооперації. Вона підтвердила спрямування пільг у ній і поставила завдання вести боротьбу з капіталістичними елементами законодавчими, податковими й економічними заходами. В результаті цього більшовики сподівались одержати суттєве зростання кооперованих одноосібників у промкооперації та цим відокремити діяльність приватника від кустарно-ремісничої промисловості, надавши вже новоствореному виробництву організоване постачання й збут для його продукції. Вперше на партійній конференції детально було розроблено напрями діяльності держави щодо промкооперації. Вони базувалися на головному напрямі – пільговому оподаткуванні, яке, за думкою Леніна, надавало ту перевагу, що могло зробити дрібних виробників попутниками в здійсненні радянської соціалістичної революції. Для цього резолюція встановила такі спрямування державної діяльності:

1. У правовій сфері намічалось надання кустарям та ремісникам фактичних виборчих прав. Це означало, що радянська влада більше не прирівнювала їх до нетрудового елемента.

2. В організаційній галузі було запропоновано центрам промкооперації створювати прості низові, а також змішані форми масового об'єднання кустарів і ремісників. В їх завдання входила також постійна боротьба промислової кооперації з лжекооперативами. Для державних органів та центрів промкооперації партія поставила завдання всебічного скорочення податків і накладних витрат для низових виробничих артілей.

3. У фінансовій галузі головним спрямуванням було, крім нагромадження власних коштів, надання в бюджетному й кредитному порядку спеціальних засобів на підтримку розвитку промислів у промкооперації, а також надання сировини, полуфабрикатів у кредит для її об'єднань.

4. В сфері економічних заходів намічалось надати податкові пільги для промкооперації, а також покращити постачання державними органами індивідуальних власників засобами кустарного виробництва із заводів та фабрик, а також сировиною і полуфабрикатами в кредит.

Всі заплановані заходи повинні були засновуватися на зміцненні зв'язку державних органів із промкооперацією у галузі планування виробництва продукції й її реалізації. Влада зобов'язувалася надавати промислові підприємства та їх устаткування, що простоювали, в розпорядження промкооперації [108, с.200].

Особливу увагу у своїй резолюції партійна конференція приділила розвитку податкової системи в світлі нового погляду на кооперацію, на розвиток кустарної

промисловості й промкооперації у національних республіках.

Промислова кооперація своєю роботою за допомогою пільгового оподаткування і державного забезпечення сировиною була покликана знизити ціни на вироблені нею товари. Розуміючи всю складність тогочасного періоду та самого становища промкооперації, конференція вказала на необхідність використання приватного капіталу лише тоді, коли вона сама не в змозі обслужити весь товарооборот.

З 1924 р. країна у боротьбі з приватним капіталістичним елементом повинна була особливо приділити увагу засобам сприяння розвитку кустарної промисловості й промкооперації, як головним напрямам майбутнього будівництва радянського соціалізму з особливими пільговими умовами податків для неї.

Після знищення великого капіталу середній і дрібний знайшли собі найкраще місце в кустарно-ремісничій промисловості, яку було дозволено законодавством радянської влади. Конференція вказала, що внаслідок помилок у політиці партії сталося зменшення кількості промкооперативів. Більшовики поверхово та односторонньо підійшли до причини некооперування населення. Їм важко було зізнатися перед партійним з'їздом у тому, що останнє, яке складалося з дрібних виробників, не хоче змінювати свою соціальну природу.

Щоб з'явилися сприятливі умови для заохочення розпорошеної маси дрібних виробників до кооперування, слід було розпочати переробку податкового законодавства, яке було спрямоване на зрівняльність прибутків дрібних власників і робітничого класу. Цивілізована форма взаємовідносин радянської влади й дрібноприватного виробництва не сталася в 1921–1923 рр. На пропозицію останньої надати відповідний відсоток прибутків для відбудови народного господарства у країні дрібні власники відповіли закриттям майстерень та тіньовим виробництвом при поганому контролі з боку органів влади. Не вміючи справитись із ситуацією, більшовики пішли на шлях пільг для взаємних стосунків з усіма дрібними одноосібниками.

Податкове законодавство 1921–1923 рр. в нових планах більшовиків щодо пільгового оподаткування 1924–1925 рр. потребувало суттєвого перегляду. Віддзеркалюючи директиви партії й уряду, Народний комісаріат фінансів встановив цілий ряд податкових пільг як для некооперованих виробників, так і для промкооперативних об'єднань. Постанова ЦВК та РНК СРСР „Про податкові пільги для сільських кустарів і ремісників” від 10 квітня 1925 р. [102, Ст.193, 194] й постанова від 12 травня 1925 р. „Про податкові пільги для міських кустарів і ремісників” [102, Ст.194, 195] декларували повне звільнення від промислового податку таких категорій виробників: одиночок; працюючих із сім'єю та з двома учнями; промкооперативних об'єднань кустарів і ремісників, що не використовували найману працю, незважаючи на те, чи мали майстерні механічний двигун.

Постанови радянської влади навесні 1925 р. надали широкі права дрібним приватникам вільно займатися дрібним виробництвом, виключаючи лише найману працю. Навіть учнів їм дозволялося мати.

Ці звільнені від промислового податку категорії працівників також звільнялися й від його зрівняльного збору за тією ознакою, що пільгове виробництво не відноситься до промислових підприємств.

Пільгове оподаткування 1925 р. було відмінним від податкового законодавства у 1921–1923 рр., за яким тільки наявність двигуна в кустаря та ремісника у виробництві одразу відносила останнього до промислового підприємства.

За новим законодавством від 1925 р. від належності дрібного товаровиробника до промкооперативних майстерень, промислу чи артілі брався патент відповідної розрядності на особисте промислове заняття чи на розряд промоб'єднання.

Оподаткування 1925 р. надало можливість дрібним товаровиробникам, що не застосовували найману робочу силу, одержати суттєві пільги. Промкооперативи без вживання найманої праці при обороті до 20.000 руб. на рік були повністю звільнені від вибору патента на приватне промислове підприємство і зрівняльний збір податків. Вони виплачували їх для державної казни за 12-розрядною системою.

Щоб оцінити масштабність пільгового законодавства 1925 р., слід порівняти чисельність промкооперативів, які були вимушені сплачувати промисловий податок до того року, й кількість тих, що одержали пільги від держави за останнім.

В таблиці представлено промкооперативні об'єднання, котрі брали патент на приватне підприємство у кустарній промисловості за 12-розрядною системою оподаткування до введення закону в 1925 р. про пільги у ньому та після нього [23, арк.28].

В наведених даних можна кількісно оцінити результат спроб більшовиків охопити розпорошену частину дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості в боротьбі із скупником після пільгових податків 1925 р., які були максимальними у політиці радянської влади щодо представників дрібного приватного капіталу.

Партія намагалася застосувати в умовах радянського соціалізму економічні можливості приватногосподарської системи для розвитку індустрії у державі.

Кількість промоб'єднань в Україні до пільгового оподаткування у 1925 р. й після нього.

Таблиця 6.

Роки	Промислові об'єднання приватного характеру				
	Патент 1-го розряду	Патент 2-го розряду	Патент 3-го розряду	Патент 4-го розряду	Кількість
1924/1925 I пол.	70559	2519	5803	1277	80157
1924/1925 II пол. ¹⁵	45394	2433	4267	1066	53161

У Столипіна були менші можливості запровадити реформи, які потребували рішучих зусиль в умовах самодержавної політики.

1925/1926 I пол.	8173	675	1030	893	10771
---------------------	------	-----	------	-----	-------

В таблиці розглянуто чотири розряди промоб'єднань кустарно-ремісничої промисловості, котрі за податковим законодавством 1921–1923 рр. було віднесено до приватних підприємств за такими ознаками: наявність майстерні (іноді за неї приймали домашнє помешкання з швейною машиною); наявність об'єви в майстерні; наявність сімейного виробництва (наприклад, праця в красильні жінки і дитини).

До першого розряду належала найбільша кількість промислових об'єднань, де кількість працівників, зайнятих у них, була не вищою за 4 чол. Податок з останніх становив у 1922 р. 8 руб., у січні 1923 р. – 70 руб., а в березні 1923 р. – 120 руб. на рік [73, арк.3-5; 74, арк.57, 66, 72; 76, арк.65].

Податкові пільги 1925 р. суттєво скоротили ці витрати та економічно зацікавили у промисловому кооперативному об'єднанні дрібних виробників, які не сплачували податків за новим законодавством.

Згідно з даними таблиці, спостерігається різкий спад кількості промоб'єднань за новим законодавством при сплаті патенту на персональне промислове заняття. Особливо вона різко знизилася для першого розряду з 70559 одиниць приватних підприємств до 8173.

Процес промкооперування в 1925 р. був спрямований державою на охоплення ним усіх дрібних товаровиробників у кустарно-ремісничій промисловості. Він втілювався у виявленні незареєстрованих одноосібників домашньої, нелегальної форми виробництва; в притягненні до низової сітки промкооперації вже зареєстрованих кустарів-одиначок чи надомників; в залученні промислових товариств дрібних виробників у змішані форми промоб'єднань; в усіх формах промкооперування у виробничу артіль.

Кінцевою метою влади щодо дрібних кустарів і ремісників було їх об'єднання в артілі з усупільненою формою виробництва. У цьому більшовики вбачали головне своє завдання –соціалістичне перетворення дрібних товаровиробників за допомогою промкооперативного об'єднання.

З 1925 р. вводилося планування роботи промкооперації в поєднанні з державною промисловістю щодо виготовлення продукції й постачання сировини та напівфабрикатів. Промисловою кооперацією планувалося виготовлення продукції першої необхідності у 1924/1925 р. за допомогою 72740 кустарів та ремісників. У цю кількість не включалися трудові артілі різноробочих. Обсяг продукції промкооперації становив 813 млн. руб. [28, арк.96] на той період.

Кустарно-ремісничє виробництво мало промисли, особливо необхідні для виготовлення продукції для населення. До них відносилися: обробіток волокна, шкіри, металу, дерева. В них було задіяно найбільшу кількість кустарів і ремісників, об'єднаних у промислові кооперативи. Після пільгового оподаткування промкооперація в 1924/1925 р. сприяла їх дальшому розвитку. З архівних матеріалів можна бачити зростання саме цього напрямку у промисловому кооперуванні в Україні. Обробітком волокна у республіці

займалися в 1924/1925 р. 179 промоб'єднань із чисельністю 16097 працівників у них, шкіри відповідно – 323 й 16230 осіб, металу – 211 і 10957 та обробітком дерева – 147 промислових кооперативів із 7151 виробників з усієї кількості в УСРР 1783 промоб'єднань і 72740 кустарів та ремісників у них [9, арк.16].

Чисельність промкооперативних об'єднань в Україні після пільгового законодавства у 1924–1925 рр., безумовно, збільшилася. Але це зростання відбувалося не у виробничій системі кооперування, а в загальній, де більшу кількість нових кооперативів становили приватногосподарські об'єднання, які використовували пільги на свою користь.

Якщо у 1921–1923 рр. була можливість об'єднуватися в кооперативах по 5–10 осіб, то після введення пільгового оподаткування останні розширювали свою чисельність до 50 осіб у кожному. Таке укрупнення промислових об'єднань у промкооперації давало можливість одержати більший прибуток при меншій сплаті податків і свідчило про стабільність виробництва в них.

Навіть при пільговому оподаткуванні існував високий ступінь розпорошеності кустарів та ремісників, які не входили до системи промкооперації. У 1925/1926 р., лише за неповними даними, їх нараховувалося 620 тис. осіб, що були зареєстровані радянськими органами влади [18, арк.77]. Об'єднання в промислову кооперацію ще не означало дійсну кооперованість. Тільки 10% від загальної маси існуючих некооперованих виробників були об'єднані в усі форми промкооперації. Радянська влада уявляла процес кооперування за податковими пільгами і сировинним забезпеченням набагато вагомішим у кустарно-ремісничому виробництві, ніж він був насправді. Цей процес ховався за вмилім маскуванням приватних підприємств під кооперативні об'єднання. Крім того, заважали справі завишені показники місцевих органів влади, які намагалися відрепортувати про виконання ними спущених директив партії та уряду щодо кооперування за пільговим оподаткуванням. Розмивало показники його також різночитання в цифрових показниках, що виникли через фіксування різними відомствами однієї й тієї ж організованої маси кустарів і ремісників під своїм кутом зору. За даними Наркомфіну, було кооперовано 65 тис. осіб у 17 тис. об'єднань (із них – лише 1400 артілей), а за даними промислової секції при УРНГ, – 73 тис. осіб у 1783 об'єднань (із них – 1600 артілей). Дані Вукопромради за 1925/1926 р. свідчили, що до промкооперації входило 2017 промислових об'єднань з 70 тис. дрібних товаровиробників, які розподілялися таким чином:

Таблиця 7.

Форма кооперативу	Кількість об'єднань	Кількість членів
Виробничі артілі	1650	16005
Складо-сировинні товариства	25	2970
Кредитові товариства	179	49740
Трудові артілі	63	1575
Всього:	2017	70290

Такі різночитання в цифрових показниках промислового кооперування було характерним явищем у всьому відбудовному періоді та не давало повного уявлення щодо розвитку промкооперації за податковими пільгами. Причини полягали в складності не тільки систематичного обстеження кустарно-ремісничої промисловості, а й виявлення всіх дрібних виробників. Архівні дані по об'єднанню кустарів і ремісників у промкооперацію було знайдено в звітах спілки Укркустарспілки, Центроподатку НКФ, Ради праці й оборони, Комісії промислового планування ВРНГ УСРР та в інших документах. Для уявлення про цифрові показники промислового кооперування в Україні представлені дані зводилися до середніх показників, що найкраще віддзеркалювали головні тенденції

Таким чином, окреслювалися загальні напрями в промкооперативних об'єднаннях УСРР, бо виявити точні цифри марно у цій справі. Поступово виникла головна картина – небажання дрібних власників вступати в створювані більшовиками промислові кооперативи, які нав'язували усуспільнені умови праці. Останні йшли врозріз з приватногосподарською природою самого виробника – хазяїна, хоч і невеликої, але своєї власності.

Період 1924–1925 рр. у розбудові промкооперації мав важливе значення. Фактично перерваний у 1923 р. її розвиток розпочав відновлювати своє існування. Стаття Леніна „Про кооперацію”, як теоретична концепція кооперування справила на партію сильне враження. Особливе значення в цьому процесі відіграли податкові пільги, надані радянською владою дрібним товаровиробникам, починаючи з 1924 р.

Створюючи умови для промкооперування кустарів та ремісників, більшовики таким чином намагалися взяти під контроль розпорошену частину дрібних товаровиробників і тим самим зробити крок у розриві змички торгового капіталу в кустарному виробництві з ними. Така необхідність була викликана зростанням впливу приватного капіталу у цій промисловості та промкооперації.

У 1925 р. в останній перебували лише 65–70 тис. одноосібників. Вони становили тільки 10% від загальної кількості дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості. Близько 90% їх обслуговувалися приватним капіталом. Збільшилася не тільки чисельність зайнятих у промкооперації власників, а й кількість зареєстрованих у 1924–1925 рр. кустарів та ремісників – одиночок, що одержали державну пільгову допомогу за податковим законодавством.

620 тис. осіб, зайнятих у кустарно-ремісничій промисловості, отримали пільгову допомогу за цим законодавством і таким чином стали на облік та контроль в органах радянської влади.

Пільговий стан оподаткування ще підтримувався в 1926 р. й 1927 р. з частковими обмеженнями.

таблиця 8.

Об'єднання дрібних власників у різні види промкооперації в 1925–1928 рр.

Рік	Види об'єднань у промкооперації				
					Інші

	Виробничі артілі		Складосировинні товариства		Кредитні товариства		Трудові товариства			Всього в них членів
1924/ 1925	1650	16005	25	2970	179	49740	63	1575	2017	70290
1925/ 1926	1649	23086	34	3910	240	76034	80	2470	2000	105500
1926/ 1927	1623	27903	40	5236	260	81327	84	2760	2007	117206
1927/ 1928	1685	33885	55	8780	260	86665	75	2805	2075	132135

У таблиці прослідковується вплив пільгового періоду 1924–1925 рр. на зростання чисельності виробничих артілей в Україні, але при значному тиску з боку приватногосподарських, особливо кредитних кооперативів. Період бурхливого розвитку кустарно-ремісничого виробництва в УСРР у радянський час відноситься до допільгового і післяпільгового періодів, до впровадження силової системи одержавлення, котра законодавчо була проголошена як зміна пріоритетів у розвитку даної промисловості в 1927 р., а практичні широкомасштабні дії у цьому напрямі розпочалися в 1930-х рр. Дані таблиці базуються на архівних матеріалах ЦДАВО України [21, арк.10].

XV з'їзд ВКП(б) проголосив новий курс економічної політики на витискування капіталістичних елементів з радянського будівництва. Податкове законодавство було спрямовано на жорстке обмеження дрібних власників та усуспільнення засобів виробництва через суцільну кооперацію. Пільгова податкова політика 1924–1925 рр. як рішуча умова в радянському соціалістичному перетворенні дрібних виробників-власників закінчилася.

Більшовики саме у 1925 р. знаходилися на роздоріжжі. Вони хотіли застосувати в побудові соціалізму економічні можливості приватногосподарської суті непу й таким чином поступово створити радянську систему, запропоновану Леніним. У разі невдачі розвитку приватногосподарської системи з оподаткуванням дрібних приватників для розвитку індустріалізації країни під час нової економічної політики керівники партії зарезервували собі повернення до „воєнного комунізму”, тобто подальшого розвитку країни через силову комунізацію населення. Як зазначав Ленін, за цими правилами за одне-два десятиріччя можна встановити радянський соціалізм як силове продовження розвитку радянського будівництва.

Стійке протиборство дрібних виробників у цивілізованому порядку, на добровільних началах давати кошти на індустріальний розвиток країни стало причиною прийняття партією силового рішення. Політика „розкладки” була запроваджена в економіці країни в скрутний воєнний час. А тепер навіть у пільгових умовах 1924–1925 рр. дрібний виробник не виділяв належний відсоток від власних прибутків. Більший прибуток при пільговому оподаткуванні не давав дрібному приватнику сили з ним розстатися на користь держави, навіть якщо в

останній існували злидні, неграмотність і суцільна технічна відсталість порівняно з країнами Заходу.

Податкова політика в 1924–1925 рр. створила можливість добровільного об'єднання населення у виробничі кооперативи, які були кроком до соціалістичного суспільства. Більшовики пільговим оподаткуванням створили умови для економічного розвитку народного господарства. Вони в 1925 р. вибороли у Л. Троцького напрям розвитку приватної системи господарства перехідного періоду для поступової побудови індустріальної країни. Але, на жаль, у системі приватногосподарського розвитку не спрацював головний елемент. Необхідні кошти для розвитку економіки дрібні приватні господарі, навіть у пільговому періоді, привласнювали й не хотіли цивілізовано віддавати податки на потреби країни. Тіньова економіка набула широких масштабів та стала загрозливим явищем. Радянська влада перейшла до протилежних заходів взаємовідносин з дрібним виробником.

Висновки

Партія за нової економічної політики шляхом надання податкових пільг дрібним виробникам-власникам хотіла втягнути останніх до радянського виробництва через кооперацію і, таким чином, поступово перетворити їх соціальну природу. Пільгова податкова політика була останньою надією більшовиків для перебудови соціальної природи дрібних підприємців в обстановці мирного переходу до радянських форм господарства. Партія пішла на пільгове оподаткування дрібних власників, визнаючи вже існуючий розвиток тіньового виробництва у країні. Радянська влада не відповіла на появу його рішучими діями на етапі безконтрольного дрібного виробництва, ризикуючи ще більшим його примноженням. Вона вирішила будь що встановити обов'язковий контроль та облік дрібної підприємницької стихії в умовах пільгової політики, які дадуть змогу для подальшого її впливу на дрібних власників.

Це була перша спроба влади інтегрувати дрібного виробника-власника у радянську систему. Але це й остання спроба більшовиків на відповідних взаємовідносинах побудувати нову господарську систему.

Податкова політика партії відрізнялася від дореволюційного оподаткування на етапі розвитку країни під час встановлення державно-монополістичного управління. На відміну від дореволюційного періоду, вона відіграла класову роль у руках більшовиків у перебудові суспільства.

В радянській країні із самого початку спрямованість оподаткування мала насамперед політичне значення. Влада хотіла у першу чергу через цю систему оподаткування контролювати дрібних власників, а потім одержувати з їх товаровиробництва прибутки. Більшовики не могли ніяк використати під час мирної побудови нового господарського устрою в країні дрібних підприємців як працююче населення, котре зуміло підкорити „під загрозою життя” у воєнний період. Введення непу змусило встановити договірні відносини з ним, які потребували від влади виключно добровільних дій на тому етапі. Й тому єдиною можливою політикою управління, щоб встановити облік та контроль, стала для

них пільгова, яку з успіхом і запровадила радянська влада.

Пільговий період, особливо в контрасті з посиленими податками 1923 р., був представлений керівниками партії як порівняно найсприятливіший приватногосподарському розвитку й як державна опіка. На такій хвилі сприяння останньому у 1924–1926 рр. більшовики запропонували дрібним господарям ще „кращі” умови – кооперування в єдину систему через його центри – Укркустарспілку, „Сільський господар” і „Кустекспорт” – для їх взаємовідносин із державними господарськими структурами. Партія намагалась об’єднати у них кустарів та ремісників для підпорядкування їх також і в Україні. Відповідні рішення, напрацьовані владою, не проходили по вертикалі через старих кооператорів до самих виробників, які не проводили щодо них генеральну лінію партії щодо кооперування. А прямо до власників в обхід старих кооператорів більшовики не доходили. Радянська влада у порівнянні з ними, особливо в Україні, не мала серед дрібних виробників авторитету й не впливала на них, особливо у селах і містечках.

Лише у пільговий період дрібний власник підкорився владі, коли відчув бажане для своїх прибутків правління більшовиків. Через пільги був одержаний для партії перший потрібний результат – облік підприємницької стихії. В 1925 р. більша частина дрібних підприємців була звільнена від податків та стала вільно працювати у ринкових умовах. Кооперування дрібних власників в єдину систему потрібного більшовикам господарства відбувалося дуже повільно, залежно від сировинної допомоги за державними розцінками, на яке у влади не вистачало ресурсів, щоб прискорити цей процес до бажаного економічного результату. Механізм цей злагоджено так і не запрацював у пільговий період. Його обірвали травневі постанови радянської влади 1927 р., коли більшовики здійснили рішучі заходи до кооперування дрібних виробників та розпочали підготовку до „великого перелому” населення.

Втручання політики в економічну систему господарства зруйнували останню. Під час „воєнного комунізму” основним методом впливу радянської влади на населення були продуктова й промислова розкладки. А посилена податкова політика в Україні у 1921–1923 рр. у кустарно-ремісничому виробництві та промкооперації руйнувала налаштовану приватногосподарську систему з продподатком взамін розкладки.

Тільки невеликий за обсягом пільговий період 1924–1926 рр. зблизив дрібних виробників із владою, створив умови їх розвитку за рахунок приватногосподарської системи.

Вперше з 1921 р. радянська влада будувала своє ставлення до дрібного капіталу за економічними показниками, за допомогою податкової політики як інструменту впливу на власників. Під час перших років непу впроваджена більшовиками ринкова економіка була заснована тільки на політичних заходах, котрі не заохочували виробників у приватногосподарській праці. За допомогою податкової політики влада боролася в 1921–1923 рр. за незламність основної лінії партії, за створення штучної рівності у населенні, зрізаючи додаткові прибутки.

Вона досягла стримання розвитку приватногосподарських відносин у 1921–1923 рр. за допомогою зрівняльної податкової політики. Інструкціями Наркомфіну більшовики вміло провели процес „уточнення” загальної політики в період непу, яку перетворили на продовження пролетаризації із зрівняльними умовами прибутків без необхідних силових дій. Вони привели до згортання дрібнотоварного виробництва і розширення тіньових стосунків у дрібних власників. Інструктивні уточнення відбили наявність опозиції в партії головній директиві розвитку приватногосподарського виробництва.

Внаслідок податкового тиску дрібні підприємці перемістили своє виробництво з продуктивної сфери кустарно-ремісничої промисловості у комерційну, посередницьку й торговельну, де існував швидкий обіг коштів та максимальний прибуток. Комерціалізація виробничих структур була вигіднішою формою одержання прибутків порівняно з кустарно-ремісничою промисловістю, яка перебувала в залежному, обмеженому у політичному, економічному і фінансовому аспектах становищі. Вона через стаціонарне виробництво у майстернях, на очах в інспекції НКФ несла податковий тягар. Під ним знаходилася особливо та верства, що не змогла себе захистити перед владою як спільнота „несоціалістичних елементів” із відсутніми правами на життя у радянській країні. Більшість дрібних виробників невеликого й середнього прибутку були байдужі до меншості найбільш прибуткових. Таким чином, влада зуміла одержати беззаперечну німу згоду більшості на податковий тиск на „капіталістичні елементи”, котрий надалі перейшов в їх витіснення.

Більшовики використали у податковій політиці в 1920-х рр. механізми управління дрібними власниками, зокрема різноманітні регулюючі стратегії, які встановили кордони розвитку приватного виробництва і диференційований підхід до останнього разом із наданням окремих пільг пропорційно ролі, котру відігравали окремі його представники.

Диференціація дрібних підприємців займала центральне місце у системі регулювання Наркомфіну. НКФ поділив дрібних власників на категорії трудівників й експлуататорів найманої праці, особливо ворожих радянській владі. Щоб запобігти їх впливу на населення з метою опору владі, більшовики намагалися „перебороти” верхівку дрібнотоварного виробництва, зменшити її економічну могутність шляхом відбирання її капіталів із допомогою збільшених поборів у 1922–1923 рр. Промисловий податок в останньому році становив лише 24% від загального обсягу вартості продукції підприємств, а всі інші накладні витрати – до 80–100% – дрібний виробник відшкодовував владі, додатково сплачуючи своє існування. Ці стягнення збільшувалися з допомогою разових чи постійних внесків: на придбання обов’язкової державної позики (з 8 вересня 1923 р.), на розвиток АВІАХІМу, на місцеву охорону, міліцію; ринкові, ремісничі, учнівські збори тощо.

Крім податкових тягот, щоб не збільшувати кількість „капіталістичних елементів” та їх потенціал у кустарно-ремісничому виробництві, більшовики, за постановою Раднаркому від 18 серпня 1920 р., обмежили певні кола населення

займатися дрібним виробництвом: колишнім власникам землі (від 50 десятин і вище), власникам промислових підприємств (із найманою працею до 25 осіб), членам акціонерних товариств, військовим (вище чина підполковника) й чиновникам царського уряду.

Такий пресинг щодо відшкодування прибутків у представників дрібного капіталу змушував їх (які тільки і мріяли про надбання останнього та його примноження) приховувати своє підприємництво. У 1923 р. в тіньовому виробництві залишилося 5 млн. руб. у золотому обчисленні [75, арк.23-24]. При цьому кількість кустарно-ремісничих майстерень з 6064 в 1921 р. скоротилася до 572 у 1923 р. [75, арк.24].

Сумлінне сплачування державі податків не відбулося. Додатково НКФ не зміг виявити шляхом анкетування приховані прибутки дрібних виробників і визначити їх продуктивність праці й заробітки через спеціальну класифікацію. Дрібний власник, розраховуючи на погану роботу податкових органів радянської влади, надавав хибну інформацію про своє виробництво і не вказував, до якого типу об'єднань належить останнє, який у нього промисловий обіг, прибуток у майстерні та чисельність застосованої найманої праці тощо.

У влади не вистачало заходів й інспекторів, щоб виявити правдивість дрібних виробників. Більшовики не так були зосереджені на неправдивості (в обліку і контролі) вже існуючих дрібних власників, як вони особливо хотіли застерегтися від розширення новостворених підприємств. Це було важливим завданням у політиці оподаткування, створенні Наркомфіном системи заходів для недопущення появи нових власників із числа дрібних виробників під час встановлення приватногосподарських відносин. У цьому напрямку вводилася особливо велика плата з оподаткування, різних зборів, накладених на нових підприємців.

Підсумок проведеного посиленого оподаткування в 1922–1923 рр. ще у грудні останнього року визначив новий напрям його на 1924–1926 рр., котрий, як сподівалися більшовики, повинен був замінити недостовірні показники дрібнотоварного виробництва та реєстрацію його в державних органах влади.

Встановлене перше пільгове оподаткування, за постановою від 7 грудня 1923 р. [75, арк.24], повністю звільнило від промислового податку низові сільськогосподарські кооперативні організації з оборотом нижче 20 тис руб. на рік. Для промислових кооперативів поза сільською місцевістю з таким же обігом встановлювалася знижка на 50% за умови, якщо вони збували продукцію тільки своїх членів. Знижка у 25% надавалася промкооперативам, котрі збували продукцію й інших (кустарів і ремісників – одиночок). Одержання пільг промисловими кооперативами було можливим тільки при їх обороті до 20 тис. руб. на рік. Ця постанова назавжди відокремила виявлені та зареєстровані дрібні приватні підприємства з найманою працею від подальшого розвитку радянського соціалізму в країні, як капіталістичні елементи, щоб позбавити їх можливості одержати пільги.

Більшовики визначили податкову реформу на XIII конференції РКП(б) і на II з'їзді рад СРСР у січні–лютому 1924 р. в умовах гострих суперечок у партії щодо класового визначення прибутково-майнового стану всіх дрібних виробників. Влада накреслила подальший загальний підхід НКФ до податкового питання й зупинку пільгового сприяння не попутникам радянського соціалізму. В „Чергових завданнях економічної політики” конференція висловила за підтримку розвитку промислової кооперації [112, с.520] та сформулювала її як протидію зростанню приватного капіталу.

Смерть Леніна похитнула лідерів партії у питанні щодо подальшої політики в напрямку пільгового оподаткування. За ним ішли ті, хто волів продовжити розпочатий відповідний період. Інші – за позицією Троцького про винищення „місцевої промисловості” й здійснення „великого перелому” населення з метою найшвидшого одержавлення дрібнотоварного виробництва для індустріалізації країни. Троцькістський підхід підштовхував більшовиків до силових дій щодо дрібних власників для створення нових комун уже у 1924 р.

Але хоч і перемогла ленінська позиція в справі добровільного кооперування при пільговому забезпеченні, не було оптимального підходу у наданні останнього. Більшовики не змогли сприяти приєднанню розпорошених кустарів та ремісників до виробничої кооперації. (У Першу світову війну царська влада кредитувала державні замовлення й навіть надавала в окремих випадках засоби виробництва для дрібних підприємців, які викупили свої борги у скупника з кабали та за кредит відпрацьовували своєю продукцією). Більшовики під час дискусій спромоглися відстояти сприяння дрібнотоварному виробництву в країні від позиції Троцького.

Директивний напрям надання пільг розпорошеній частині дрібних власників не був підкріплений інструкціями НКФ і кредитування не надано. Мізерні гроші, централізовано виділені для так званої „низівки” (найбідніших шарів кустарів та ремісників), осідали і поглиналися у центрах кооперування (в Укркустарспілці, а потім у „Сільському господарі”).

Найбільш експлуатована частина виробників залишилася під опікою скупника в кустарно-ремісничій промисловості через внутріпартійні протиріччя та, як їх слідство, відомчі непорозуміння.

Скупник швидко скористався для свого збагачення диференційованим ставленням радянської влади в справі оподаткування дрібних власників у кустарно-ремісничій промисловості й надав останнім найбільш сприятливі та стабільні умови використання кредиту й збуту їх продукції за процентні винагороди.

Не вдалося більшовикам у перші роки непу здійснити державно-монополістичне управління дрібним виробництвом приватногосподарської системи, навіть в умовах існуючої їх диктатури. Скупник міцно тримав у своїх руках експлуатацію дрібного виробництва. Як Століпін у своїх реформах не зміг підібратися до нього, так і радянська влада не змогла підпорядкувати собі більшість дрібнотоварного населення країни.

За рахунок пільгового оподаткування відбулося масове зростання кустарно-ремісничого розпорошеного виробництва в Україні й, таким чином, збільшилася частка дрібних виробників для збагачення скупників. Вони активно працювали для нагромадження свого капіталу.

Радянська влада повністю програла посередникам – скупникам у кустарно-ремісничому виробництві, куркулям у сільському господарстві прибутки з дрібного підприємництва в пільговий період. Вкладені державою гроші у пільги були ними активно використані. Обминаючи надання потрібних кредитів дрібним виробникам у необхідному обсязі, радянська влада в УСРР також посприяла скупникам безмежно розширити свій вплив.

Офіційно приватний капітал не займав провідного місця в республіці у той період, але мав великі можливості в прихованих формах, як наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві. З 1921 р. він захопив усі сфери народного господарства, особливо не підконтрольну державі кустарно-ремісничу промисловість, за рахунок фальшивих кооперативів та роздавальних контор.

Приховані форми кустарно-ремісничого виробництва не підпадали під податковий тягар через незареєстрованість в органах радянської влади. Масовим явищем була організована система домашньої кустарно-ремісничої промисловості, особливо на селі – подвірне виробництво, засноване на виготовленні дрібної дешевої продукції для сільського господарства. Приватний капітал був кредитором на лихварських умовах, постачальником і скупником, надаючи дрібним кустарям та ремісникам сировину й засоби виробництва взамін виготовленої продукції, використовував їх як найману робочу силу. Дрібний приватник-капіталіст через роздавальні контори одержував великі прибутки від експлуатації кустаря і ремісника. Приватний капітал без перешкоди нагромаджував свою власність у кустарно-ремісничій промисловості. Скупник не тільки затруднював процес кооперування, а й перешкоджав йому та організовував у зворотному напрямі щодо потреб держави кустарно-ремісниче виробництво для власної користі.

Більшовики, намагаючись конкурувати з посередником – скупником і куркулем, організовували центри кооперування на приватногосподарській основі – в кустарно-ремісничому виробництві Укркустарспілку, на селі – „Сільський господар”. Процент охоплених ними був незначним. У своїй більшості його використовували для показника владі, щоб у подальшому одержувати за цю роботу утримання.

Дрібний виробник не бачив у центрах кооперування гідну опору ні в організаційному, ні в матеріальному плані. Незацікавленість у кінцевому продукті дрібнотоварного виробництва була головною причиною, за котрої влада програла приватному скупнику в підходах до нагромадження за рахунок дрібних товаровиробників. Укркустарспілка як організація дбайливо не працювала для нагромадження прибутку. Вона розмивалася між підпорядкованими владі членами останньої. Найнятий у кооперації робітник програвав за все відповідаючому із своєї кишені скупнику у дбайливості до забезпечення

дрібнотоварного виробництва. Ступінь потрібної відповідальності в дрібному приватному господарстві В.Ленін визначив як стан „цивілізованих кооператорів” (із „сумлінною працею”), якого треба досягти в галузі дрібного товаровиробництва. Його він встановлював наперед на відстань на сторіччя.

На базі кустарної промисловості й промкооперації в Україні розгорнулася боротьба між радянською владою та представниками капіталістичних елементів за вплив на кустаря і ремісника. Теж саме відбулося й у сільському господарстві, де йшла боротьба між куркулем та більшовиками за селянина, який виробляв головну в країні експортну продукцію.

Податковий період у радянській системі господарства мав два спрямування: посиленого напрямку з метою зрівняти прибутки дрібних товаровиробників із робітниками і пільгове з грудня 1923 р., за допомогою котрого радянська влада одержала контроль й облік над дрібною підприємницькою стихією.

В перший період відбулася спроба партії організувати цивілізовану сплату збільшених податків у 1922–1923 рр. від прибутків у кустарно-ремісничій промисловості та промкооперації. Вона провалилася з розквітом тіньового виробництва. Прагнення більшовиків застигли на місці постанов, а самосвідомість у дрібних одноосібників працювала виключно на примноження власного капіталу, який вони не мали бажання віддавати на індустріалізацію країни. Встановлена радянською владою цивілізована сплата податків для відбудови держави не відбулася, і взаємовідносини з дрібним приватним капіталом у галузі відшкодувань перейшли в тіньовий режим. XIII конференція РКП(б) вказала інший напрям у кустарному виробництві – розвиток промислової кооперації з метою протидії зростанню приватного капіталу в умовах пільгового оподаткування, яке продовжувалося до 1927 р.

Вже XIII з’їзд РКП(б) у травні 1924 р. розглянув питання про кооперацію як центральне. Його відповідну резолюцію було складено, згідно з ленінською працею „Про кооперацію”, яка вплинула на всіх присутніх на більшовицькому форумі на фоні троцькістської позиції з питання розвитку місцевої промисловості у державі. На з’їзді було розроблено генеральну лінію на „добровільне” кооперування на основі податкових пільг й інших допоміжних ресурсів, визначених Леніним для його розвитку в країні.

Більшовики намагалися встановити змичку державної промисловості із селянським господарством та кустарно-ремісничим виробництвом за умови пільгового оподаткування, яке потрібно було владі для їх поступового одержавлення. Цей розділ у резолюції був особливо знаменний, оскільки дуже довго більшовиками (в суперечках з опозицією у партії) відкидалася необхідність цієї змички „...як тільки через колективні форми організації, тобто споживчу і виробничу кооперацію”.

У кустарно-ремісничому виробництві за допомогою промислової кооперації планувалася боротьба з приватним капіталом через організацію збуту, пільг та банківських кредитів, особливо його низовим ланкам. Партія виділяла для праці в кооперації найкращих господарників. Влада готувала встановлення пільгового

режиму для оподаткування дрібних одноосібників через умову існування колективних форм організації приватногосподарської системи.

Директиви пролетарської держави втілилися у податковій політиці для надання пільг, як стимулу до об'єднання в кооперації, котрі викликали у дрібних власників швидке зовнішнє переродження для їх одержавлення. Створені кооперативи відстоювали тільки власні вигоди для підвищення своїх доходів за допомогою державної сировинної бази й пільгового оподаткування. Наслідком більшовицьких рішень, зокрема в Україні у 1924 р. стало, дійсно, збільшене кооперування кустарів і ремісників, але вони нашвидкуруч підганяли під статті пільгового оподаткування своє виробництво.

Податкове законодавство в 1924–1925 рр., відображаючи загальні директиви з кооперування у кустарній промисловості, встановило пільги й кустарям-одиначкам, а також тим, які частково об'єднували процеси свого виробництва: в збуті продукції, у постачанні сировиною, в складуванні виготовлених товарів. У підсумку зрівняння майже всіх дрібних одноосібників без найманої праці в оподаткуванні було пов'язане з намаганням влади об'єднати максимальну кількість некооперованих останніх у промислову кооперацію. Партія хотіла через податкову політику об'єднати більшість дрібних власників у низові сітки промкооперації для контролю за їх виробничою діяльністю, а у подальшому поступово реорганізувати їх в артілі останньої. А на практиці відбулося об'єднання середньої ланки дрібних приватників, котрі доповнили свої прибутки з наданих владою пільг.

XIV конференція ВКП(б) у квітні 1925 р. уважно проаналізувала розвиток кооперації та незважаючи на невисокі результати в цій справі, підтвердила подальше спрямування пільг. Більшовики вимушено вели боротьбу з капіталістичними елементами законодавчими, податковими й економічними заходами. Тільки за умови кооперованого виробництва радянська влада організувала постачання сировини за державними розцінками і збут продукції. Напрями діяльності держави щодо промкооперації відбулися на добровільній та пільговій основі взаємовідносин. У правовій сфері більшовики пішли на надання кустарям і ремісникам фактичних виборчих прав. Отже, радянська влада більше не прирівнювала їх до нетрудового елемента, що полегшувало їм умови життя. Рішення з'їзду вказали державним органам на необхідність всебічно скоротити накладні витрати для низових виробничих артілей. У фінансовій галузі він вирішив надати полегшений кредит для промислових об'єднань в організаційній боротьбі кооперації з лжекооперативами. У сфері економічних заходів на з'їзді планували покращити постачання державними органами індивідуальних одноосібників сировиною кустарної промисловості із заводів та фабрик, а також півфабрикатами в посильний кредит. Але владою ставилася умова використовувати приватний капітал у кустарно-ремісничому виробництві лише тоді, коли кооперація сама не в змозі обслужити весь товарооборот. Промкооперації відводилася роль нагромаджувача товарів першої необхідності в країні та за допомогою державних пільг від неї вимагалось не збагачувати власні

доходи. За умови пільгового оподаткування і державного забезпечення сировиною кооперація була покликана знизити ціни на вироблювані нею товари. З'їзд особливу увагу приділив розвитку кустарної промисловості та промкооперації в національних республіках як автономної, але у дійсності не самостійної одиниці, а підпорядкованої державному центру.

Безумовно, що всі далекоглядні заплановані заходи повинні були привести до зміцнення зв'язку державних органів із промкооперацією в галузі планування виробництва продукції й її реалізації. Таким способом партія хотіла поступово підпорядкувати дрібних одноосібників. Як і на інших з'їздах, більшовики поверхово та однобічно підійшли до причини некооперування населення. Вони не змогли відверто зізнатися перед партійним з'їздом у тому, що останнє, котре складалося з дрібних власників, не хоче змінювати свою соціальну природу добровільно. І через це були невеликі надії на інтеграцію дрібних виробників у радянську систему, але партія йшла на всілякі пільги, щоб зрушити в радянській бік продуктивне населення й у першу чергу обрахувати його.

Як не склалася цивілізована форма взаємовідносин радянської влади та дрібнотоварного господарства у 1921–1923 рр., так і не відбувся в більшовиків на добровільних началах процес кооперування дрібних власників у період пільгового оподаткування. Переважна більшість створених кооперативів підлаштовувалася до одержання пільг під час об'єднання. Кустарі й ремісники швидко організовували своє виробництво для оголошення себе кооперативом без найманої праці.

Більшовики пішли на ще кращі умови для дрібних одноосібників у постанові ЦВК та РНК СРСР „Про податкові пільги для сільських кустарів і ремісників” від 10 квітня 1925 р. [102, Ст.193, 194] та в постанові 1925 р. „Про податкові пільги для міських кустарів і ремісників” [102, Ст.194, 195]. Вони надали широкі права останнім вільно займатися дрібним виробництвом, виключаючи лише найману працю. Навіть учнів їм дозволялося мати. У цих документах влада задекларувала повне звільнення від промислового податку таких категорій власників – одиночок, працюючих із сім'єю й з двома учнями, промкооперативні об'єднання кустарів та ремісників, що не використовували найману працю, незважаючи на присутність механічного двигуна.

За новим законодавством від 1925 р., для належності дрібного товаровиробника до промкооперативного товариства, промислу чи артілі брався лише патент відповідної розрядності на особисте промислове заняття чи на розряд промоб'єднання. Всі вони сплачували податки для державної казни за 12-розрядною системою.

Оподаткування 1925 р. надало можливість дрібним товаровиробникам, котрі не застосовували найману робочу силу, одержати найбільш суттєві пільги. Промкооперативи без вживання найманої праці при обороті до 20000 руб. на рік були повністю звільнені від взяття навіть патента на приватне промислове підприємство і зрівняльний збір податків.

Радянською владою були надані широкі пільги у процесі кооперування в 1925 р., які спрямовувалися на охоплення всіх дрібних приватників у кустарно-ремісничій промисловості (виявлення й притягнення незареєстрованих дрібних одноосібників домашньої, нелегальної форми виробництва до низової сітки промкооперації, а вже зареєстрованих одиночок чи надомників – до кооперативних майстерень; об'єднання існуючих товариств дрібних власників у змішані форми промоб'єднань, а потім кооперування їх в артіль).

Кінцевою метою влади щодо дрібних кустарів та ремісників було їх об'єднання в артілі з усупільненою формою виробництва, одержавлення. У цьому більшовики вбачали головне своє завдання, котре називали соціалістичним перетворенням дрібних товаровиробників.

Партія знову недооцінила той факт, що навіть при пільговому оподаткуванні існував високий ступінь розпорошеності кустарів і ремісників, які не входили до системи промкооперації. У 1925/26 р. лише за неповними даними їх нараховувалося 620 тис. осіб в Україні, які не були зареєстровані радянськими органами влади [18, арк.77]. Існують суттєві розбіжності у цифрових показниках стосовно промислового кооперування, які характерні для всього відбудовного періоду та не дають точного повного уявлення щодо його розвитку за податковими пільгами. Причини полягали в складності не тільки систематичного обстеження кустарно-ремісничої промисловості, а й виявлення всіх дрібних виробників, котрі винаходили всі можливі способи, щоб не бути обрахованими. Створюючи умови для пільгового оподаткування, кредитування у справі промкооперування приватників, більшовики, хоч і не одержавили останніх у 1924–1925 рр. таким чином брали під контроль та облік розпорошену частину дрібних власників й, отже, зробили крок у розриві змички торгового капіталу в кустарному виробництві.

Плани більшовиків щодо добровільного кооперування населення на прикладі кустарів та ремісників не виконувалися. Пільги в оподаткуванні були використані не за призначенням дрібними приватниками, а для розширення власного виробництва та нагромадження капіталу. Широка експлуатація дрібних одноосібників торговельним капіталом тривала й з використанням усіх додаткових сприятливих форм оподаткування, наданих владою у 1924–1925 рр.

XV з'їзд ВКП(б) проголосив новий курс економічної політики на витискування капіталістичних елементів із радянського будівництва, тобто з життя країни. Податкова політика була спрямована на жорстке обмеження дрібних власників та усупільнення засобів виробництва через суцільну кооперацію. Пільги 1924–1925 рр. як рішуча умова у радянському соціалістичному перетворенні дрібних виробників закінчилися.

Більшовики в 1925 рр. знаходилися на роздоріжжі. Вони побачили свій черговий програш при застосуванні в побудові соціалізму економічних можливостей приватногосподарської суті непу для поступового створення радянської системи, запропонованої Леніним. Партії під час проведення щоденної практики щодо нової економічної політики прийшло прозріння з кінцевим

висновком про неможливість сумісності приватногосподарської системи з пільговим оподаткуванням дрібних власників для розвитку індустріалізації країни

Керівники держави на цей випадок невдачі добровільного кооперування з одержавленням зарезервували повернення до „воєнного комунізму”, подальший розвиток країни через силову комунізацію населення. Як зазначав Ленін, за силовими правилами, „за одне – два десятиріччя” можна встановити в державі радянський соціалізм. Цим явищем було прийняття більшовиками рішення про силове продовження розвитку радянського будівництва на XV з’їзді ВКП(б).

Стійке протиборство дрібних виробників у цивілізованому порядку, на добровільних началах давати кошти на індустріальний розвиток країни стало причиною прийняття партією силового рішення. Політика „розкладки”, що була запроваджена в економіці країни у скрутний воєнний час для життя країни, в пільгових умовах 1924–1925 рр. була замінена на виділення належного відсотку дрібним одноосібником від власних доходів. Більший прибуток завдяки пільговому оподаткуванню не давав дрібному приватнику сили з ним розстатися на користь держави, навіть якщо в останній існували злидні, неграмотність і суцільна технічна відсталість порівняно з країнами Заходу.

Податкова політика у 1924–1925 рр. відновила й зареєструвала дрібнотоварне виробництво в країні після фактично перерваного його розвитку у 1923 р., (навіть занепаді), котрий стався під впливом посиленого оподаткування. Це відбулося з допомогою зусиль партії, які одержали теоретичні розробки Леніна в статті „Про кооперацію” як концепцію кооперування населення. Податкові пільги, надані радянською владою дрібним товаровиробникам, починаючи з 1924 р., сприяли встановленню обліку та контролю за підприємницькою стихією, але не викликали поетапне одержавлення дрібних власників у країні.

Політика радянського оподаткування змінила уявлення про фіскальні форми податків. Остання насамперед сприяла класовому визначенню виробників у державі. А в 1924–1925 рр. – періоді максимальних пільг – більшовики за її допомогою намагалися добровільно об’єднати населення у виробничі кооперативи, котрі влада розпочала обслуговувати сировиною, кредитом та ін. останні, за Леніним, за добровільного погодження дрібних одноосібників і економічної допомоги влади вже у середині 1920-х рр. могли стати кроком до побудови соціалістичного суспільства в умовах існування приватногосподарської системи. За таким ленінським планом та введенням більшовиками пільгового оподаткування була можлива модель перетворення дрібних власників за добровільним бажанням у члени виробничих кооперативів, які згодом змінили б свою соціально-економічну природу. Радянська влада розпочала в 1925 р. створювати умови для економічного розвитку дрібного виробництва у всьому народному господарстві.

Послідовники ленінської політики в 1925 р. вибороли у Л.Троцького напрям розвитку приватногосподарської системи господарства перехідного періоду для поступової побудови індустріальної країни. Це свідчило про існування бажання в

більшовиків налагодити добровільним шляхом взаємовідносини з дрібноприватним населенням у перехідний період. Але, на жаль, у системі приватного господарства не спрацював важливий елемент. Необхідні кошти для розвитку економіки дрібні приватні господарі, навіть у пільговому періоді, привласнювали й не хотіли цивілізовано віддавати через податки на потреби країни. Тіньова економіка набула широких масштабів і стала загрозливим явищем. Радянська влада в наступному перейшла до протилежних заходів взаємовідносин з дрібним виробником, на яких наполягав Л.Троцький.

4.3. Практика застосування у 1924–1927 рр. кооперативного плану В. Леніна

Радянська влада намагалася налагодити з дрібним одноосібником взаємні стосунки, щоб одержати від нього максимальні податкові відрахунки та з 1920-х рр. розпочати будувати „на епоху” з ним (у приватногосподарських умовах за допомогою пільг) соціалізм у СРСР. Але державного капіталізму не захотіли самі виробники.

Кооперативне виробництво зосереджує в собі всі риси багатокладної економіки у країні, що доступні розумінню різним верствам населення. Воно гармонійно співвідноситься із соціально-економічною природою кожного дрібного власника в способі його вибору виробництва у кооперативі (від виключно приватногосподарських форм до різного ступеня одержавлення).

Ленін у 1923 р. намагався знайти спосіб вдосконалення радянської системи для зростання темпів розвитку народного господарства за допомогою приватногосподарського механізму, щоб привернути до розбудови країни найбільш продуктивні сили дрібних виробників, які тільки за умови власного заохочення виготовлятимуть необхідну державі продукцію. Він хотів знайти для нового устрою механізм економічного еквіваленту зацікавленості між державою й дрібним приватником, щоб останній працював на свій і на загальний кінцевий державний інтерес.

Радянська влада за допомогою пільг у податковій системі вже в 1924–1926 рр. силкувалася налагодити механізм зацікавленості дрібних виробників у державній справі – працювати на відбудову країни та її індустріалізацію. Але це їй вдавалося робити тільки неповно, без контролю й обліку останніх, без збирання податків у повному обсязі, коли тіньова економіка продовжувала зростати.

Вмонтування в радянську державу приватногосподарської системи відносин залишилося складним завданням для партії, яке вона перенесла на майбутнє. Вміння використовувати потенціал цих відносин було важливим, оскільки протягом великого часу в них викристалізовувалася найбільш продуктивна праця виробників у результаті їх розвитку. Ленін визначив період на впровадження їх у радянській країні в 1923 р. у теоретичній праці „Про кооперацію” „на епоху”. В

ньому першочерговим важливим елементом у підході до поєднання влади з приватногосподарською системою відносин було інтегрування дрібних виробників у радянську систему господарства за допомогою пільг, бо інакше вони не хотіли співпрацювати.

Дрібні одноосібники розглядали державну систему пільг влади як односторонній, найбільш сприятливий для них факт без їх віддачі у податковому відношенні. На основі цих пільг вони хотіли працювати для власного нагромадження тільки в своєму напрямі, котрий радянська влада передбачала перетворити у спільний проект взаємозацікавленості. Спосіб, за яким більшовики добивалися цього, Ленін вважав шляхом „приспособування до кожного”.

В 1924–1926 рр. партія вперше намагалася втілити ленінський проект у практику життя дрібних виробників з допомогою пільг та інтегрувати їх у радянську систему господарства. Це інтегрування більшовики розпочали здійснювати за ленінським планом, створеним у 1923 р., виключаючи минулі способи, котрі не спрацювали в кооперуванні населення для „поголовного” його одержавлення – в сітку „виробничо-споживчих комун” у 1918 р.; в єдину споживчу комуну у 1919 р.; в Центроспілку всіх видів кооперативів у 1920 р. з підпорядкуванням їх Наркомпроду.

В 1924–1926 рр. партія планувала розпочати кооперування населення у систему об’єднань приватногосподарських центрів – кредитну, кустарно-промислово, сільськогосподарську кооперації. Центри всіх видів останньої виконували важливе завдання втягнення до неї всіх розпилених і самостійних дрібних виробників. Вони знаходилися під наглядом більшовицького керівництва.

Ленін вважав, що для вирішення перебудови суспільства партії потрібно пристосуватися до кожного дрібного одноосібника в країні й у такий спосіб вирішити з ним взаємостосунки. За відсутньої свідомості дрібних виробників працювати на радянську країну, це означало, що не могло бути мови про співробітництво без їх одержавленого стану. Для більшовиків без силових дій було складним завданням, встановлювати взаємовідносини з дрібним власником, який вміє працювати та має, з точки зору партії, в майбутньому стати одним з основних виробників у народному господарстві, але в час, коли влада за допомогою пільг його до себе притягує, протистоїть інтегруванню у радянську систему і застосовує завжди тільки приватногосподарську. Тому партія через очолювання центрів кооперації, через пільги хотіла втягнути дрібних приватників у це інтегрування та шукала приспособування до них через останні спочатку для обліку й контролю в податковій системі, а потім, коли тіньова економіка зросла, а податки не сплачувалися, одержавити цих власників.

Майбутній розвиток дрібних виробників у системі розбудови радянського суспільства залежав від їх сумлінного ставлення до неї, котре виражалося в кількості податкових надходжень від них для матеріальної бази відбудови країни та її індустріалізації. Визначення доцільності у сплаті податків дрібних одноосібників для цієї мети і було критерієм взаємостосунків держави та їх.

Вибір ставлення дрібних виробників до влади в їх взаємовідносинах при спрямуванні країни до індустріалізації, щоб залишитися у самостійному просторі, визначив їх майбутнє в радянській державі – у приватногосподарському просторі непу з повною сплатою податків чи в одержавленому вигляді „воєнно-комуністичної” розбудови.

Дрібні власники у 1924–1926 рр. своїм ставленням до радянської влади самі будували собі нові умови існування в країні. У свій час вони для модернізаційного (з допомогою реформ) розвитку монопольного державного капіталізму вже пропонувалися суспільству урядом на чолі з П. Століпіним перед Першою світовою війною. Однак їх відкинули майже всі верстви суспільства, як обмежені й недостатньо збагачувальні, котрі порушують старі звичні його підвалини.

В 1924–1926 рр. партія намагалася втілити ленінський проект реформування суспільства у практику життя дрібних виробників з допомогою пільг, але він перетворився в односторонній тіньовий розвиток економіки у країні.

В індустріальному період після відхилення приватногосподарської політики до тіньової економіки намагання більшовиків за допомогою пільг інтегрувати дрібних власників у радянську систему господарства зникло. Відпала взаємовигідна основа як спосіб взаємних відносин. За допомогою пільг партія намічала втягнути та одержавити останніх у систему „поголовної” кооперації.

Подальша перспектива приватногосподарського перетворення в державне підпорядкування дрібних одноосібників й усупільнення їх виробництва залежали від умов у радянській країні, внутрішніх і зовнішніх обставин.

В 1927 р. партія остаточно зробила висновок про необхідність перетворення дрібних виробництв у кооперативи з поступовими державними механізмами, де радянська влада мала забезпечити їх пільгами. Інші приватні господарі позбавлялися такого обслуговування.

У більшовиків не вистачило для втілення проекту „на епоху” необхідних складових: достатньої кількості сировини, щоб поступово прикріплювати приватногосподарські кооперативи до радянської системи, достатньої кількості фінансів для кредитування та інвестування дрібного виробництва, вміння продуктивно налагоджувати процес збуту продукції й кінець кінцем часу, щоб приділити розвитку складних взаємовідносин із дрібними власниками найбільшої уваги для їх перетворення.

Партія визначила майбутній продуктивний шлях для країни в умовах зростання тіньової економіки через одержання належних податків з дрібних виробників шляхом їх одержавлення. Вона зупинила розвиток програми Леніна взаємовідносин „на епоху” і скористалася його короткою програмою розбудови суспільства „за одне – два десятиріччя”.

У непі з 1927 р. партія розпочала створення нових взаємостосунків із населенням. Починалося знов переможне повернення диктатури в економічних питаннях, напрацьованої у 1917–1921 рр.

В 1922–1923 рр. В. Ленін зумів втримати політичну ситуацію й навіть створив відносини з дрібним виробником на податковій основі. Однак нові стосунки дрібний приватник оцінив як каральні засоби тиску на нього, внаслідок чого зникав у тіньовому виробництві. В період після пільг 1924–1926 рр. партія зізнавалася, що може не втримати політичну ситуацію „командних висот” у країні в умовах розвитку капіталу у тіньовій економіці. Міністр Тимчасового уряду Прокопович стверджував, що перехід до ринку визначав би кінець влади більшовиків...” [130, с.9].

Хоча більшовики важко погодилися з відступом до нової економічної політики й ще більше не розуміли останню в її пільговому спрямуванні, вважаючи всю її подальшу дію тільки запорукою розквіту капіталістичних відносин у державі, але керівництву партії вдалося утримати країну під своєю владою, особливо в той час, коли дрібнотоварне населення, скоректувавши зміни у запланованій політиці диктатури після намагання „перелому” його в 1920 р., вже вимагало більшого, ніж тільки дозволу приватногосподарського виробництва в умовах продподатку.

Радянська влада спершу йшла через зрівняльну податкову політику з каральними заходами для того, щоб забезпечити у розвитку капіталів дрібних власників умови невисокої стабільності, аби вони не загрожували її існуванню. Контроль за зростанням капіталів та їх зрівняння (податками й інструкціями) викликав у більшовиків мрії про відновлення бажаних планів „воєнного комунізму”. Така політика допомогла цим надіям. Вона зрівнювала доходи дрібних виробників у країні.

Останні відповідно до ослаблення радянської влади на початку непу перейшли до тактики мінімальних сплат державі та до тіньових власних структур. Вони швидко відчували, чим зможуть скористатися в таких умовах. Отже, створене партією зрівняльне впровадження податкових заходів у 1921–1923 рр. тільки умовно сприяло проведенню відповідної політики, котра передбачалася при формуванні приватногосподарських форм у країні після вимушеного встановлення непу. Але інструктивне коректування законів влада зробила вже для нового витку оподаткування, розпочатого в 1927/1928 р. Важкі обставини у відбудові народного господарства і безпорадність у впровадженні наміченої податкової політики створили умови для зміни тактики більшовиків щодо пільг дрібних приватників.

В 1927 р. партія вже могла діяти вільно, без тиску з боку дрібних виробників. Обережність та застережливість у цих відносинах змушували більшовиків ретельно підготувати новий „великий перелом” населення в країні.

Одержавлення останнього стало складовою авторитарної диктатури Сталіна, який цілеспрямовано створював умови для майбутньої політики щодо нього. Він перекреслив політику пільг 1924–1926 рр., коли відбувалася спроба партії створити пільгові взаємовідносини між радянською владою й дрібними одноосібниками, котра ґрунтувалася на розробленій В.Леніним у праці „Про кооперацію” теорії, як системи майбутніх сприятливих економічних стосунків

держави і населення для індустріалізації.

Сталін віддавав належне теорії Леніна, але розумів, що неможливо налагодити функціонування народного господарства в умовах пільгового оподаткування дрібних власників та збільшеної сплати ними податків для індустріалізації країни. Поверталася централізована виробничо-розподільча форма через обов'язкову розкладку та перетворення у найманий стан усього населення, вперше відсунута в 1924–1926 рр. Але тоді не дійшло до поглиблення нової економічної політики. У той час партія, за ленінським заповітом, тільки спробувала будувати соціалізм „завдяки” непу на сторіччя, „на епоху”. Проте цей екзамен на взаємні відносин з владою дрібні виробники не витримали. Побоювання більшовиків не вдержати „командні висоти” при зростанні капіталу і недосконалій системі контролю за ним було реальним. Вже існувала небезпека поєднання в суспільстві капіталу з бажанням дрібних власників одержати, крім економічної, юридичну та політичну вагомість. Подальше вдосконалення непу „на епоху” вимагало підвищення свідомості неграмотного населення, яке треба було піднімати до розуміння необхідності індустріалізації країни, щоб забезпечити її дальший розвиток.

Партія давно мріяла одержати контроль над дрібним приватником і його виробництвом – цією важливою верствою населення, який не могла мати до 1924–1926 рр.

Дрібним одноосібникам відкривалася можливість залишитися неушкодженими у своєму розвитку до „нагромадження” та працювати на „індустріальну” ідею, на котру вже погодилася стара інтелігенція заради майбутнього нового життя країни.

В силу своєї соціально-економічної природи тільки власного нагромадження, виключаючи інші інтереси, у тому числі й загальнодержавні, дрібні виробники і в 1927 р. залишилися у стані протистояння та непокори до влади. Використавши пільговий період побудови радянського соціалізму „завдяки непу” на свою користь, вони одержали від держави вигідні умови й розширили якнайбільше своє виробництво в тіньовому напрямку, щоб надалі згуртуватися до наступної боротьби з більшовиками.

Радянська влада зафіксувала втрати державних ресурсів у пільгах для дрібного власника, але не змогла створити як механізм, так і достатній контроль над приватногосподарською фінансовою його діяльністю. В.Ленін завжди наполягав, „що найголовніше – це державний контроль та облік”. У 1925–1926 рр. влада не мала останнього, а контроль над ним був недостатній. Дрібний власник скористався цим, збільшуючи свій капітал у тіньовому виробництві.

На перебудовний період у суспільстві під час авторитарного керівництва Сталіна взаємостосунків на пільговій основі з дрібними власниками не передбачалося. Тоді потрібна була реконструктивна політика індустріалізації, яку можна було провести більшовикам тільки в умовах силових заходів щодо побудови радянського соціалізму „за одне–два десятиріччя”.

Існуюча соціально-економічна природа дрібного приватного господаря не забезпечувала потрібних темпів розвитку індустріалізації й не давала можливості її швидкого впровадження. Стосунки із старим кооперативним апаратом без допомоги силових засобів як завжди, так і в 1927 р. не пішли на користь держави. Підпорядкування останнього, на котре Ленін довго сподівався та чекав, відбулося лише в умовах бойових дій і перемоги під час громадянської війни. Втрачений час на їх згоду співпрацювати з радянською владою у 1918–1920 рр. відтягнули індустріалізацію країни на десятиріччя.

Відсутність порозуміння влади й кооператорів у найліпший для останніх пільговий період яскраво проілюструвала їх непримиренність до неї навіть у приватногосподарських відносинах, повну непідлеглість та непідкорення вимогам партії. В цих умовах радянська влада змушена була відстрочити індустріалізацію. Їй загрожувала можливість розширення тіньового виробництва із збільшенням достатнього капіталу, щоб усунути більшовиків через його поєднання з політичною владою й юридичним забезпеченням поступового збільшення не тільки присутності, а і переважної вагомості дрібних власників у країні. Внаслідок таких відносин із владою „негативне ставлення до них виявилось з достатньою визначеністю” [125, №149]. Стара кооперація назавжди поховала віру більшовиків про її співпрацю з радянською владою. Остання, очолюючи дрібних виробників, не створила можливості працювати без власного „нагромадження” на „індустріалізацію” країни. Її представники не хотіли, як стара інтелігенція, функціонувати заради майбутнього.

А для дрібних одноосібників у сільському господарстві в радянській владі ще не було техніки, котрою б була можливість полегшити їх працю. Партія зрозуміла, що пристосування до кожного дрібного виробника у країні – складна й наполеглива праця. Швидкий успіх у просуванні соціалістичних форм та в зміцненні народного господарства давав більшовикам етап „воєнно-комуністичного” способу розвитку в радянській модернізації суспільства. Доповнили цей напрям у подальшому виборі політики більшовиків висновок про посилення тіньового виробництва в пільговому для дрібних приватників періоді, їх небажання працювати без власного „нагромадження” на „індустріалізацію” країни.

Партія впритул відновила коротку програму перебудови суспільства „за одне–два десятиріччя” – „поголовно” кооперувати населення.

Ленінська теоретична основа радянської модернізації у соціально-орієнтованому спрямуванні країни з вільним підприємництвом „на епоху” була позамежною в умовах необхідного і термінового індустріального розвитку в неграмотній країні, яка залишалася саме перспективою з відновленою короткою програмою „поголовного” кооперування.

Не тільки населення, а й здебільшого самі більшовики не були готові до розуміння тези – „завдяки” непу будувати соціалізм. Тільки після випробувань „перебудови” у 1980-х рр. нова влада, що вийшла з комуністичної партії, прийшла до усвідомлення перспектив непу в соціалістичному будівництві. Однак ми

побачили практику „перебудовного” соціалізму М. Горбачова із запереченням досвіду 1920-х р. та як результат – втрату самої радянської влади.

Принципи державного капіталізму доби непу у країні в середині 1920-х рр. відсунули методи „воєнного комунізму”, за котрими більшовики намагались одержати, замість дрібного одноосібника, найманого робітника-пролетаря з встановленою мізерною платою (або пайком) у націоналізованих майстернях для необхідного швидкого проведення радянської соціалістичної модернізації в країні. Але, замість дрібного приватного продуктивного працівника, найманий державний робітник-пролетар з встановленою мізерною платою не надовго зможе замінити необхідне виробництво у господарстві.

Принципи державного капіталізму самі за час радянської влади, встановлювали свої правила за допомогою дозволених партією вільної торгівлі й приватногосподарських відносин на основі підприємництва в період надання йому пільг.

Як не коректували більшовики, але об’єктивні наслідки податкових пільг 1924–1926 рр. для суспільства йшли всупереч їх цілеспрямованим намірам до індустріалізації. У підсумку вони розвинули індивідуальні виробництва і господарства в державі дрібних власників з ущербом для індустріального розвитку.

Особливо ці наміри дрібних приватників поглиблювалися в Україні, в умовах її найкращого чорнозем’я. У період відсутності панів вони дбали тільки за самостійне збагачення та були готовими на все (не тільки не сплачувати податки), але, як і в 1920 р., стояти насмерть, та партизанським способом відстрілювали всіх, хто посягав на дрібну власність.

Радянська влада у 1924–1926 рр. в умовах існування великої кількості дрібнотоварного населення не могла нічого отримати для розвитку країни в індустріальному напрямі. Дрібні виробники індивідуально вирішували власні завдання. Влада не впливала на них у пільговому періоді. Вона була неспроможною проводити збалансовану економічну політику для великої кількості дрібних власників з приватногосподарською основою хазяйнування у суспільстві. Її пристосовані до непу механізми знову буксували в тіньовій зоні економічного простору. Партія у підсумку не знала, як підпорядкувати без зацікавленості, без зовнішніх інвестиційних ресурсів (з втратою допомоги від таких розвинутих країн, як, наприклад, Німеччина) або без силового впливу дрібних виробників зокрема в Україні й здійснити складний процес відбудови та індустріалізації держави.

Намагання більшовиків інтегрувати дрібних приватників здійснювалися постійно, від самого початку радянської влади. Всі кроки останньої відбувалися у напрямку до їх пролетарізації у кінцевому її розумінні: в податковій політиці 1921–1923 рр. за допомогою інструкцій інтегрувати дрібних виробників у радянську систему; в пільговий період, щоб обрахувати й контролювати дрібну власність.

Коли спроба підпорядкування дрібних одноосібників за допомогою законодавчих форм через податкову політику провалилася в 1921–1923 рр. тоді партія перейшла до спроби впливу на них у пільговому напрямі. Проте політика не викликала цивілізованого прояву у взаємовідносинах із владою в дрібних виробників. В Україні зокрема останні були досить далекі від знання з цивілізованих законів оподаткування, але коли видавалася змога сховати від контролю свої прибутки, вони з радістю це робили.

Початком здійснення складного процесу підпорядкування населення радянській владі в Україні, виключаючи силові заходи, став пільговий період 1924–1926 рр., як і по всій території колишньої Російської імперії. Природну характеристику „жадоби” дрібних виробників до збагачення котрим завгодно шляхом більшовики використали у тому періоді, коли вже остаточно зрозуміли даремні очікування належних податкових сплат від них. Тому цей пільговий період став вирішальним для партії у справі обліку дрібнобуржуазної маси населення та контролю за нею. Вона довго в Україні не піддавалася впливу, який більшовики намагалися зробити. Влада не могла нічого вдіяти з тіньовим виробництвом.

Не залучаючи пільговий період для приватногосподарського виробництва, партія не провела б подальших дій у радянському напрямі. Це був єдиний вихід створити за допомогою пільг зацікавленість, щоб залучити дрібних власників до інтегрування в систему соціалізму.

Більшовики використали розробку Леніним паралельних двох програм у пільговому періоді, котрі останній визначив у праці „Про кооперацію”. Він визнав, що можна „завдяки” непу будувати соціалізм „на епоху”, тобто поступовими еволюційними заходами створювати соціальний прогрес у країні. В ньому влада може вести поступову перебудову (від приватногосподарських форм та власного нагромадження до загальнодержавного усвідомлення потреб суспільства поряд із своїми інтересами) великої кількості дрібних виробників, які, за своєю природою, насамперед працюють лише на особисте збагачення.

В іншому разі за складності побудови „на епоху” можна „завдяки” непу створити радянський спосіб підходу до соціалізму „за одне–два десятиріччя”. В обох випадках влада використовувала шлях державного капіталізму („завдяки” непу) для побудови нового суспільства: в одному разі „на епоху”, в іншому – „завдяки” непу, але із силовим закінченням „перебудовного” етапу за „одне–два десятиріччя”. В обох випадках головною метою партії були дрібні приватники як головна продуктивна сила у країні, котру потрібно було підпорядкувати радянському способу життя.

В 1921–1925 рр. вони уникали підпорядкуванню владі через цивілізовані пільгові форми оподаткування. Якщо у 1921–1923 рр. дрібні власники ухилялися від каральних форм податків, котрі сягали до 100%, якими влада намагалася зрівноважити доходи представників приватногосподарських форм і робітників, то в 1924–1925 рр. вони приховували їх із наданих державою максимальних пільг для приватногосподарського виробництва. Висновок більшовиків про зростаюче

тіньове господарство дрібних одноосібників, котре ставало вагомим у країні й можливою загрозою в поєднанні з політичною владою, привів до зміни спроби цивілізаційних стосунків держави з дрібним приватногосподарським виробництвом (у формі податків) на умови підпорядкування його останньою „за одне–два десятиріччя”.

Більшовики сподівалися, що після відбудови держави та індустріалізації останньої відбудеться етап розвитку її в напрямку „наздогнати і перегнати” цивілізовані країни. Він, на їх думку, повинен був пройти через підвищення продуктивності праці, яка у радянській країні зможе зрости в умовах, як казав Ленін, розвитку її „завдяки” непу та на „епоху”. У цьому напрямку й мали пройти перебудова при поступовому усвідомленні дрібними власниками загальнодержавних вимог до реального соціалізму в країні, котрий Ленін заповідав збудувати „на епоху”.

Процеси еволюції у суспільстві від радянських підходів до соціалізму і в напрямку до нього проходили за загальними правилами перебудови соціально-економічної природи дрібних виробників сільського господарства та кустарно-ремісничої промисловості. Вони відбувалися в 1921–1923 рр. під тиском програми особливих податкових сплат і повинні були, на думку влади, зрівняти власні доходи дрібних підприємців при збільшенні податків державі (у контексті підпорядкування оголошеним відповідним законам). А в 1924–1925 рр. процеси розвитку йшли на основі встановлення взаємовідносин влади та одноосібників у відбудові країни за допомогою пільгового оподаткування.

Оскільки в практиці більшовиків не було взаємостосунків із дрібними приватниками на основі пільг, вони думали, що пільги подіють стовідсотково на взаємність з боку останніх щодо радянської влади, подальше виробництво їх продукції одразу підвищиться й у країні відбудовний процес швидко піде вгору. Партія не припускала можливості появи абсолютного зростання приватного капіталу на пільгових поставках сировини, а контролювати тіньовий ринок у неї не вистачало вміння і потрібних сил. Надія одержати від одноосібника продукцію в державному чи кооперативному підприємстві, а не на ринку й при сумлінній сплаті податку за використану пільгову сировину у більшовиків провалилась. Якщо в 1921–1923 рр. була втрачена ще слабкою владою підлеглість населення податковим законам посиленого тиску, то в 1924–1925 рр. у дрібних виробників з’явилося міркування, що така відповідь на пільгові заохочення в оподаткуванні (власного нагромадження за їх рахунок) пройде за аналогом дозволеності, як у 1921–1923 рр. та попередньої невідпорядкованості. А державні витрати, використані дрібними приватниками в своєму власному підприємстві, самі собою покриваються.

Пільговий період у керівників партії розділився на два бачення, котрі склалися у результаті висновків із конкретних дій дрібних виробників в умовах приватногосподарського розвитку. На початку пільг у 1924–1925 рр. більшовики мали надію одержати від продуктивної праці дрібних власників більші відрахування до державної казни в цивілізованих взаємостосунках із ними. Друге

бачення (обмеження пільг, здійснення обліку та контролю) сформувалося у періоді, коли, не одержавши дивідендів від наданих пільг, партія усвідомила на практиці соціально-економічну природу дрібного виробника, оцінила подальші перспективи взаємостосунків з ним, частку державних ресурсів, які поступово перейдуть до дрібних власників й осядуть у кишені останніх, що в кінцевому підсумку перешкодить радянській владі провести індустріалізацію та, крім того, створить небезпеку її пануванню у країні.

В цьому баченні пільгового періоду більшовики прийшли до висновку про марність взаємостосунків із дрібними виробниками, а тим більше на пільговій основі, про необхідність підпорядкування їх і розвиток радянського підходу до соціалізму „за одне–два десятиріччя”.

Підтвердженням думки про два бачення, які виникли в партії у пільговому періоді на його початку в 1924–1925 рр. й у кінці 1925–1926 рр. були резолюції, визначені її з’їздом, що засвідчують цей висновок.

XIV з’їзд ВКП(б), котрий відбувся 18–31 грудня 1925 р., своїм визначенням подальшої політики відокремив один підхід більшовиків від другого. В його резолюціях підкреслювалося, що при переважаючій питомій вазі соціалістичної промисловості та командних висот пролетарської держави визначився „абсолютний зріст приватного капіталу”, збільшення чисельності куркульських господарств на селі й нової буржуазії у містах. З’їзд виробив подальше завдання забезпечити перемогу соціалістичних форм господарства над приватним капіталом, втягти в кооперативну організацію основну масу селянства і забезпечити цій останній соціалістичний розвиток, витискуючи капіталістичні елементи. Кооперація мала стати основною формою організації руху села до радянського соціалізму.

Визначене з’їздом подальше кооперування населення виводило радянську владу на шлях до відокремлення дрібної власності у виробників та інтегрування останніх як переважаючу більшість населення в радянську систему через створений облік підприємництва й контроль за ним у країні.

Було здійснене своєчасне обмеження намагань приватного сектора, котрий рвався до політичного „плюралізму” слідом за економічним із метою досягнення доступу до політичних і юридичних важелів, щоб надійно захистити власні господарські інтереси відповідними гарантіями. Цей новий етап розвитку дрібного виробництва у суспільстві після продовженого пільгового періоду для його зміцнення та розширення партія не могла допустити в державі, після якого вже поставало питання про саму владу й її потрібність у країні, коли її переймала на себе підприємницька ініціатива дрібних власників.

Остаточну втрату незалежного розвитку в Україні від централізованої політики більшовиків було здійснено підписаним її урядом у травні 1925 р. нового тексту конституції УСРР і затвердженням його на IX Всеукраїнському з’їзді рад. Вона накладала на нього обов’язок виконувати всі рішення центральної влади. Конституція законодавчо закріпила вступ республіки до Радянського Союзу. Тому не змінюючи зовнішніх форм, Україна стала підпорядкованою владі

Союзу радянських республік із керівництвом у Москві. На ІХ з'їзді КП(б)У в грудні 1925 р. було заявлено, що УСРР виконуватиме курс, котрий збирався накреслювати XIV з'їзд ВКП(б). Це означало, що складне становище дрібних виробників українська влада повинна була розв'язувати, виходячи із загальної централізованої політики, ухваленої XIV з'їздом партії. Під цей вплив підпадали найбільш підприємницькі протиборні сили, які не піддалися пролетаризації в Україні у 1920 р.

В новій владі у республіці ще не вистачало сил впоратись із дрібним виробником ні на взаємних, ні на інших основах. Небезпека абсолютного зростання приватного капіталу в УСРР особливо зростала й загрожувала радянським починанням.

За лєнінським сценарієм, більшовики хотіли знайти підхід до великої маси населення і привернути його до реалізації свого курсу. На надані різні форми заохочення – сировинні, фінансові, закупівельно-збутові, тарифні на залізниці та інші – радянська влада намагалась одержати процент від пільг у дрібному виробництві, але при цьому виграти в тому, що він буде відрахований від існуючої максимальної кількості дрібних власників у країні, котрі б вийшли заради пільг з тіньового бізнесу. Така форма притягнення до бюджету доходів мала реальну перспективу, якби існувала в іншій державі. У капіталістичних країнах в такому разі очікується у відповідь дивіденд (розширення виробництва, збільшення податків, зниження ціни для споживачів на виготовлений продукт тощо), якщо держава сприяє розвитку дрібного приватника для збільшення його капіталів у вигляді кредитів, фінансів, дешевої сировини (за нижчою собівартістю чи дешевшої майже вдвічі, ніж на ринках), списаних засобів виробництва із заводів і фабрик, пільгових тарифів на транспорті, низьких орендних виплат, інших пільг у різноманітних виплатах. У радянській Україні дрібний одноосібник, одержуючи додаткові доходи з наданих державою пільг у 1924–1926 рр., вважав своїм обов'язком використати їх лише для себе.

Матеріальний здобуток у праці робив дрібного власника байдужим до порожніх (з його точки зору) духовних важелів, без конкретного підкріплення. Він без незручностей використовував усі заохочення радянської влади й приховував об'сяги свого виробництва для максимального уникнення від сплат.

Наприклад, дрібний власник у сільському господарстві заявляв про недорід, у кустарно-ремісничій промисловості – про механічний брак тощо, щоб не віддати не тільки підвищений процент за рахунок одержаних додаткових доходів через відповідну політику, а навіть найменший видаток із свого виробництва, нагромаджуючи прибутки з останнього з державних пільг. Працювати на загальні потреби у країні він міг тільки в умовах силового поневолення.

Наміри радянської влади у взаємодії з дрібним приватником відбудувати країну та індустріалізувати її ставали дедалі очевидніше марними. Він ухилявся від контролю й обліку дрібного виробництва. Дрібний власник оцінив дії радянської влади щодо нього у 1924–1925 рр. як вимушене намагання шукати з ним взаємного діалогу.

В умовах, коли дрібні виробники не відповідали на запрошення налагодити взаємовідносини з радянською владою, а з легкістю брали собі пільгове обслуговування і використовували його тільки для власного нагромадження, караюча відповідь держави за використані ресурси не змусила себе довго чекати. Пільговий період на початок 1927 р. вичерпав всі можливості, й партія перейшла до наступного етапу.

Щоб не потрапили всі сировинні ресурси у надбання приватного капіталу, влада перейшла до конкретної пропозиції дрібним одноосібникам, котрі працюватимуть із державними поставками сировини в кооперативах, та до відміни пільг усім іншим. Держава спрямовувала свої ресурси тільки у ті об'єднання, які вона контролюватиме. Наприклад, у травні 1927 р. для дрібних виробників кустарно-ремісничої промисловості вийшов закон, який обмежив надання пільг усім самостійним власникам. 2 травня 1927 р. з'явилася постанова РНК СРСР „Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію” [100, Ст.256]. В документі було роз'яснено й визначено порядок діяльності цих галузей, що надавав перевагу тільки об'єднанням, яким буде сприяти держава (в положенні ЦВК та РНК СРСР „Про промислову кооперацію” від 11 травня 1927 р.) [101, Ст.279-280]. У подальшому дрібним приватникам мали надавати допомогу, якщо форма виробництва застосовувалася в об'єднаннях промкооперативних центрів під контролем радянської влади.

Остання при спрямуванні своїх ресурсів змушувала дрібних виробників залишати результати переробки сировини у контрольованому державному полі неперебільшеної ціни і не втраченої продукції для робітників, що йшла до ринку, де власник встановлював завишену ціну, користуючись слабкістю контролю з боку держави. На умовах таких „взаємовідносин” радянська влада програвала, втрачала сировинні ресурси, що надавала як пільгову сировину виробнику, через що споживач сплачував вдвічі більше на ринку із своїх мізерних неринкових доходів, а вигравав дрібний одноосібник, котрий клав собі в кишеню без сплати податку подвійний дивіденд, який йому вдалося добути у 1924–1926 рр.

З 1927 р., після радянських нових постанов він теж пристосувався, щоб більш гнучко діяти для своєї користі, створюючи так звані „лжекооперативи”, щоб одержати пільги в тих об'єднаннях, котрі влада сподівалася, що контролюватиме їх. У дрібних власників назавжди було закрите питання про одержавлення кооперативів, де існувало власне майно й засоби виробництва кустарів і ремісників. Дрібний виробник, що отримав підприємницький зиск в індивідуальному нагромадженні, не міг, за власним бажанням, перетворитися у найманого робітника. Навіть законодавче спрямування він обходив яким завгодно шляхом.

Більшовики до 1930-х рр. не могли підпорядковувати дрібних приватників в Україні, у котрій чисельність останніх становила суттєву питому вагу. Керівник Наркомзему УСРР Д. Мануїльський ще в 1920 р. заявляв: „Ніде питання про оволодіння кооперацією не уявляється настільки старим та черговим завданням, як у нас на Україні” [25, арк.8]. В пільговому періоді теж нічого не змінилося.

Партія даремно шукала методів оволодіння кооперацією й її дрібними виробниками.

Зростання тіньового нагромадження сприяло максимальному збільшенню капіталу за рахунок державної влади в умовах дефіциту у розореній країні. В праці Ю. Ларіна „Приватний капітал” зафіксовано цифри збагачення у пільговий період непу. Дрібний власник в тих умовах максимально розгорнув своє виробництво у напрямі капіталістичних відносин.

Але з допомогою пільг радянська влада врахувала кількість дрібних виробництв, котрі не були обліковані в народному господарстві країни. Обліковий контроль, безумовно, не охоплював усіх дрібних власників, але давав уявлення про чисельність дрібних приватних господарств у цій галузі виробництва. З 1917 р. влада неспроможна була здійснити реальний контроль за дрібним одноосібником у країні. Щоб його досягти, більшовики декілька разів пробували пристосуватися до населення, щоб контролювати різні форми його діяльності, в першу чергу підприємницькі.

Перша спроба у 1918 р. пристосування до дрібного виробника через стару кооперацію в країні закінчилася невдачею. Вона здійснювалася, коли старий кооперативний апарат партія задіяла до виробничо-споживчого розподілу у суспільстві, й Ленін підписав із ним угоду, як він казав, на „буржуазних” умовах.

Друга спроба пристосування до настроїв населення була в 1919 р., коли Ленін усім запропонував об'єднатися у споживчу комуну. Вона була розпочата під час бажання переломити останнє за умови його „добровільного кооперування”

Третьою спробою пристосування були з'їзди у 1920 р., котрі проводили з кооператорами за об'єднання в єдину Центроспілку всіх видів кооперативів із приписом до них населення країни.

В-четверте більшовики пішли на спробу пристосування до нього у суспільстві, коли хотіли підпорядкувати дрібних власників у 1921–1923 рр. на умовах посиленого тиску в оподаткуванні та обліку, яка не дала потрібного результату. Ленін у 1923 р. підійшов до спроби пристосуватися до дрібних виробників через пільги і завдяки непу (1924–1926 рр).

Радянські керівники розуміли причину довгих спроб перебудови суспільства, коли не змогли знайти потрібний спосіб пристосування до населення країни, „до свого звичайного селянина”. Його природа входила у суперечність із завданням партії індустріалізувати країну з найманим робітником. Влада вбачала в ньому тільки суб'єкт для необхідної переробки у воєнно-комуністичних формах, котрого потрібно „вести за собою”, й не звертала увагу на його природу дрібного приватника, (який, за думкою теоретиків марксизму про першооснови взаємостосунків і ним, у кінцевому підсумку не був попутником радянської влади в побудові комунізму).

Можливо, в історіографії не звернули уваги на те, що К. Маркс абстрактно вказав відстань до „кінцевого підсумку” для дрібних виробників, котрі відходили від попутників. Цей відхід Ленін хотів швидко провести у 1918 р., щоб одразу

відсікти дрібного виробника „як не попутника” в комунах. На таке не погодилося населення країни. Громадянська війна була відповіддю на цей крок партії.

Вона виправила помилку та вказала, що потрібно пройти шлях до соціалізму щонайменше „на епоху” (за словами Леніна). Таким чином, період цього розвитку суспільства виділився в двох паралельних напрямках: будувати соціалізм „завдяки” непу у взаємовідносинах радянської влади з дрібним виробником у країні за допомогою його приватногосподарської праці й у поступовому кооперативному „перехідному періоді” (К. Маркса) від капіталістичних відносин. При порушенні чи невстановленні цих взаємин включалася допоміжна паралельна програма використати радянський підхід до соціалізму „за одне–два десятиріччя” воєнно-комуністичними заходами, а потім поступово відновити розбудову останнього „на епоху” та „завдяки непу” (тобто підходам приватногосподарського характеру) будувати його далі у країні.

Радянська влада мала пройти відстань „завдяки” непу на епоху до соціалізму (якнайкраще без підходу до нього „за одне–два десятиріччя”) з дрібним власником. І тільки потім вона повинна була, пройшовши відстань за епоху, в побудові наступного розвитку суспільства звернути увагу на слова Маркса „про непопутників” – дрібних виробників. Ось тільки тоді дрібна власність не мала б вирішального впливу, як у пільговому періоді 1924–1926 рр.

Остання на етапі розвитку капіталістичних відносин, на думку більшовиків, у країні створювала можливість (як це й виглядало при непі) тільки поновлення їх, створюючи загрозливу дрібнобуржуазну стихію для влади, що втягує в свій коловорот та робітничий клас, коли вдержати „командні висоти” дуже важко і зовнішня об’єктивна необхідність впливає на цей процес. Для такого випадку Ленін виробив паралельну програму розвитку суспільства „за одне–два десятиріччя” – створити радянські підходи до соціалізму, щоб потім йти далі „на епоху”.

Закладене Марксом положення, що дрібний виробник – лише тимчасовий попутник у розвитку країни до соціалізму, без уточнень у часі викривало уявлення Леніна, (як й у питанні попереднього вмонтування комун у віддалений радянський підхід до соціалізму) про період тимчасового становища цього останнього в радянській країні. Ленін дуже поспішав матеріалізувати теорію та одразу не усвідомив, що тимчасовий шлях „непопутника” – дрібного виробника – у побудові комунізму „в окремо взятій країні” затримається спершу у радянському підході до соціалізму.

Можливо, при іншому повороті подій бідне населення не винесло б своєї тяжкої долі, якби більшовики вказали на початку ХХ ст., що майбутній соціалізм у країні буде побудоване тільки до середини ХХІ ст. й не створювали комуні, як показовий спосіб життя для бідняків з 1918 р. Ставлення до побудови комунізму переважаючого бідного населення було б інше через те, що йому тільки довелося б будувати найважчий перший період нового суспільства, а не жити в ньому.

Вказати час, продумати складові етапи і дати їх на розгляд та обговорення у країні – це не для Росії. Тільки в нераціональній царській імперії населення заради

ідеї кращого життя – „Хто був нічим, той стане всім” – погодилося на експеримент не для власних вигід без вимірів часу, потрібного для встановлення присутності приватного господарства у новій соціальній вибудові держави з 1917 р. заради тільки лозунга – „Будуємо першу країну комунізму в світі”. Вони – ті, хто розпочали будівництво нового ладу й принесли себе у жертву для подальших поколінь, принаймні у повну міру в побутовому відношенні страждали щодня заради розбудови світлого та процвітаючого майбутнього.

„Першобудівники” комунізму мали великий ентузіазм, гордість, що будують загальносвітову справу, але були неграмотні, з відсталою свідомістю. У період дозволу радянською владою розширювати приватногосподарські відносини в дрібному виробництві змінилися ранні уявлення. Найголовніше – створення умов для підконтрольного дрібного виробництва за умов радянської влади, щоб перешкодити капіталізації всього суспільства. Але при цьому „завдяки” непу будувати соціалізм хоч „на епоху”, хоч „за одне–два десятиріччя” тільки за умови, щоб були радянські підходи до нього.

Ленін критикував на X з’їзді РКП(б) створення комун: „...Практика показала, що ці досвіди і починання у галузі колективного ведення землеробських робіт зіграли негативну роль” [25, с.512]. Він усвідомив, що дрібнотоварне селянство колективно як „община” вже не може вести землеробських робіт тільки для держави, тому що за своєю природою прагне власного нагромадження.

Бажання партії швидко стерти різницю між існуючими кооперативами та планованими комунами, тобто забрати у перших основу – приватногосподарський механізм – із заміною на колективне присвоєння результатів власної праці дрібних виробників повністю провалилося в 1920 р. Мрії більшовиків про те, що „...грань зітре кооперації й комуни. Шляхом розверсток ми підійдемо до можливості виробляти продукти дрібних виробників”, [53, арк.38-39] – залишилися у вигляді нездійсненої „поголовної кооперації” в тому ж році.

В. Ленін у 1921 р. визнав, що політика більшовиків у побудові радянської країни не повинна застосовувати воєнно-комуністичні методи в проміжній фазі між формаціями, бо у цих умовах об’єднання в комуни неможливе, що одразу практика підтвердила у перші роки нової влади.

Партія в намаганні наздогнати індустріальний світ використала спосіб „воєнного комунізму” як більш простий у вирішенні складних еволюційних завдань, тому і наштовхнулася на глухий кут у перетворенні населення, котре тільки під впливом сили було радянізоване.

Знову повертаючись до теорії „перехідного періоду” Маркса, більшовики шукали спосіб, як пройти від капіталізму до побудови соціалізму: „При переході до повного комуністичного господарства нам доведеться у широких розмірах застосовувати як проміжну ланку кооперативне виробництво” [172, с.361]. Влада усвідомила, що саме останнє містить у собі всі форми багатукладної економіки в країні, котрі доступні розумінню різним верствам населення. Воно гармонійно зіставляється із соціально-економічною природою кожного дрібного одноосібника, у способі його вибору співвідносного та сприятливого до нього

виробництва в кооперативі (від виключно приватногосподарських до форм із різним ступенем одержавлення).

Постійний пошук шляхів пристосування до населення країни для здійснення взаємостосунків його з радянською владою повернув В.Леніна від комуни до багатокладної форми кооперації, в якій він остаточно знайшов, за словами К. Маркса, перехідну стадію до соціалізму, осмислюючи невдалі воєнно-комуністичні спроби у народному господарстві країни.

В політиці партії кооперація стала свідоцтвом перехідного періоду й універсальною формою пристосування до нової формації. Вона допомагала прикладати закони радянської влади до старих феодально-капіталістичних умов соціально-економічного життя населення.

Без переходу влади на пільги у виробництві для постійного і поетапного вдосконалення „самосвідомості” дрібних приватників не могло з’явитися його бажання розвиватися в бік радянського суспільства. Як би не хотіли більшовики прискорено переробити свідомість дрібних власників до рівня робітничого класу, але стадія усвідомлення кожним з них загальних інтересів суспільства самостійно не прийде за короткий час. Тільки щонайменше через епоху, котру треба „пройти за одне-два десятиріччя” (в разі гострої потреби у швидкій індустріалізації країни), дрібний одноосібник за умовою проживання в радянській державі поступово мав підходити до ступеня усвідомлення суспільних інтересів вище від своїх.

Досвід „перебудови” у кінці ХХ ст. в СРСР показав, що у великій кількості населення не сталося стійкого суспільного усвідомлення. У відкритій боротьбі на фронті радянська людина увічнила себе як переможець у світовій війні над системою інших цінностей. А в прихованій інформаційній війні віддала все, що надбала. За такої перевірки було швидко розгублено гордість за власну створену країну та відстояну незалежність у тяжких умовах боротьби в Другій світовій війні. У багатьох радянська духовність, колективна небайдужість не встояли перед силою магнетизму природи власного нагромадження. Одразу вилізла соціально-економічна підприємницька природа, що швидко спотворилася й спрямувалася в нових поборників капіталу. У населення через шлях виживання, котрий створила влада (місяцями не сплачуючи заробітну плату), з’явилася „золота лихоманка” в гонитві за капіталом.

У 1917 р. еволюційний шлях малоземельного селянина в дрібного виробника скінчився через намагання більшовиків у 1918 р. перетворити його одразу на комунара в колективному господарстві, зробити з нього найманого робітника за „одне–два десятиріччя”, щоб приєднати таким чином до державної фабрично-заводської системи.

Запровадження радянською владою комунного життя не вдалося здійснити для всього населення країни, і добровільна перебудова його до „поголовної кооперації” в 1920–1921 рр. закінчилася невдачею. Не так легко владою створювалися радянські підходи до соціалізму „за одне–два десятиріччя”. Було запроваджено їх різні спроби перед „великим переломом” у країні. Населення не хотіло підкоритися жорстким умовам життя. Воно намагалось відстояти

приватногосподарські власні інтереси.

Шлях еволюційного розвитку, обраний у Західній Європі, був сприятливим та поступовим. Але й він пройшов у свій час революційний етап, щоб знайти порозуміння в суспільстві серед різних інтересів його верств. Спроби поступового одержавлення населення у складних для більшовиків умовах непу привели В. Леніна до вишукування кооперативного шляху переходу дрібних виробників, щоб забезпечити їх стале приєднання до радянських форм якнайкраще еволюційно і „на епоху”.

Малоземельний селянин, що перетворився на кустаря чи ремісника у затяжний період громадянських війн, особливо в Україні, вже з 1924 р запрошувався радянською владою до кооперативів приватногосподарського типу. Влада надавала йому пільги для розвитку підприємницької діяльності у народному господарстві з вилученням збільшених податків до бюджету.

Однак в умовах пільг у дрібного власника зростало тіньове виробництво, але не збільшувалося вилучення податків на індустріалізацію країни. Крім того, він продовжував самостійно працювати, не приєднуючись до кооперативів навіть із приватногосподарським господарюванням, уникаючи будь якого контролю та обліку.

Для В. Леніна хоч і були відкинуті воєнно-комуністичні заходи у виразі „завдяки” непу будувати соціалізм, але він дав вказівку на те, що перехідну стратегію „на епоху” ми можемо пройти в „одне–два десятиріччя”. Присутність у його роздумах швидких воєнно-комуністичних заходів, не зважаючи на мету „завдяки” непу будувати соціалізм, розглядалася на обмежений час, у котрому, якщо затриматися, можна й загубити „командні висоти” (як і сталося під час „перебудови”).

Зробити з дрібного власника найманого робітника за „одне-два десятиріччя” силовими засобами можливо, хоча й важко. Найтяжче для влади було виробити „цивілізованих кооператорів” за епоху.

Мету радянського соціалізму в перехідній формі В.Ленін накреслив на досягнення „ладу цивілізованих кооператорів”, як наслідок нової економічної політики для дрібних виробників, що розуміють власні інтереси нагромадження капіталу не відірвано від життя країни, а їй на користь.

Висновки

В.Ленін використав кооперацію як головний політичний, економічний, соціальний, організаційний шлях у перехідному періоді до соціалізму. Він вказав у статті „Про кооперацію” на можливість проміжного варіанту між феодально-капіталістичним та соціалістичним періодами. Цей останній потрібно було пройти швидко, „за одне – два десятиріччя” від феодально-капіталістичних відносин до радянського соціалізму, а потім переходити від нього до соціалізму (використовуючи приватногосподарські форми, „з непом на сторіччя”). Ленін у кінці життя вірив, що партія має шанс спробувати уникнути проміжного періоду і за допомогою добровільних та пільгових форм для дрібних одноосібників втягнути останніх у поетапне одержавлення через кооперування їх для

індустріалізації країни.

Ленін визнавав, що останнє гармонійно співвідноситься із соціально-економічною природою кожного дрібного власника в країні, із способом вибору сприятливого для нього виробництва у кооперативі із різними формами багатокладної системи господарювання (від приватного господарства, змішаної форми привласнення до виробничої артілі). Створення нової, соціалістичної (комуністичної, як тоді називали) системи пройде шлях, як зазначав Ленін, для пристосування радянської влади до кожного власника саме через кооперативне виробництво „на епоху”. Незважаючи на вічну боротьбу дрібних господарів за своє автономне від держави існування, влада повинна шукати взаємостосунки і загальні інтереси з ними під час технічно необхідної розбудови країни, потрібної й тим же дрібним власникам, щоб на новому рівні всім змогти відстояти незалежність та безпеку держави.

Ленін не зміг знайти для нового, радянського устрою механізм економічного еквіваленту зацікавленості між державою і виробником на етапі перехідного періоду від феодально-капіталістичних відносин, щоб останній працював на свій та на загальний кінцевий зиск. Тому він розробив для партії спосіб удосконалення радянської системи через приватногосподарський механізм, котрий за умови заохочення дрібних власників сприятиме виготовленню необхідної для держави продукції. В цьому механізмі визначальну роль виконує податковий пільговий період. Він виявив неготовність дрібних виробників до взаємовідносин із владою на добровільній основі. Пільговий період відділив у напрацьованому ленінському варіанті розвитку суспільства умови переходу до соціалістичного перетворення „на епоху” з поетапним кооперуванням у виробничі структури та добровільним відшкодуванням податків від періоду „радянського соціалізму”, який терміново, „в одне – два десятиріччя” треба було поєднати більшовикам із поверненням до власних інтересів дрібних приватників.

Практика кооперування в пільговий період довела, що радянська держава програла дрібному власнику у стратегії індустріалізації країни. Владі не вдалося приборкати його доходи навіть через пільгове оподаткування для загальних інтересів держави. В неї майже десять років бракувало навіть контролю й обліку дрібних одноосібників – головної умови у взаємовідносинах з ними. Збирання податків відбувалося у вільному для останніх режимі, не в повному обсязі та в умовах зростання тіньової економіки. Інтегрування дрібних власників у радянську систему за допомогою пільг не здійснилося. Вони хотіли автономного від радянського господарства виробництва, але з використанням усіх пільг від держави для збільшення власних прибутків.

Ленін запропонував партії політичну модель у країні по відношенню до непідготовленої до соціалістичних умов життя частини населення через спосіб „пристосування до кожного”. Більшовики передбачили втілити таку політичну модель лише як спільний проект взаємозаінтересованості між владою і дрібними виробниками. В 1924 – 1926 рр. вона намагалася зацікавити дрібних власників за допомогою пільг та через останні інтегрувати їх у радянську систему

господарства.

Взаємозаінтересованість не відбулася. Кожна сторона тягнула в свій бік власні умови співжиття у державі. Владі потрібна була індустріалізація країни, дрібним виробникам – власні нагромадження, котрі не збігалися одні з одними. Дрібний приватник тільки використав пільги, які йому надавалися. Він, одержуючи додаткові доходи з наданих державою пільг, вважав своїм обов'язком використати їх для себе. Матеріальний інтерес у праці робив дрібного власника байдужим до завдань індустріалізації. Він без незручностей використовував усі заохочення радянської влади й приховував обсяги свого виробництва для максимального уникнення від сплат.

Різні способи не спрацювали у справі кооперування населення для „поголовного” його одержавлення в сітку „виробничо-споживчих комун” у 1918 р., в єдину споживчу комуну в 1919 р., Центроспільку всіх видів кооперативів у 1920 р. з підпорядкуванням останніх Наркомпроду, в їх централізовану систему – Укркустарспільку, „Сільський господар” у 1921–1923 р. Пільговий період 1924–1926 рр. теж не дав очікуваних результатів. Практика показала більшовикам необхідність переходу до короткого етапу „за одне–два десятиріччя” кооперування населення в проміжному періоді радянського соціалізму „воєнно комуністичним” способом.

Дії більшовиків у 1924–1926 рр. були довго запрошувальні. Вони розпочали кооперування населення у всі види кооперації через систему об'єднань приватногосподарських центрів: кредитну, кустарно-промислову, сільськогосподарську. Останні за вказівкою партії, продовжували виконувати комерційну роботу в системі кооперації з важливим завданням втягнення до неї всіх розпилених та самостійних дрібних виробників. Але існували серед них і самостійні кооперативні об'єднання, особливо кредитні товариства.

Більшовики через неоголошене очолювання ними центрів кооперації шукали спосіб пристосування до дрібних виробників у системі приватного господарства. Вони спочатку були зацікавлені навіть в обліку й контролі кооперативів через податковий механізм. Тільки у грудні 1925 р., коли тіньова економіка зросла, а податки не сплачувалися, влада поставила на порядок денний стратегію, щоб одержавити дрібних власників. Але вона не знала, як підпорядкувати дрібних виробників зокрема в Україні й здійснити складний процес одержання експортного хліба для індустріалізації держави.

У складному виборі засобів для підпорядкування населення відіграв велике значення XIV з'їзд ВКП(б), котрий відбувся 18–31 грудня 1925 р. Партія більшовиків прийняла рішення не забирати пільги в нього, а добитися перемоги соціалістичних форм господарства над приватно-капіталістичними, витискуючи ці елементи з виробництва.

З'їздом було підкреслено, що треба не просто створити, а „забезпечити перемогу соціалістичних форм над приватногосподарськими” [113, с.237-238]. Це був важливий період, коли партія в умовах посиленого розвитку приватногосподарських відносин, їх переважання над державним сектором, за

ленінською теорією, продовжувала боротися із зростаючою „дрібнобуржуазною стихією” економічними заходами. З’їзд прийняв рішення не для силового, а для господарського наступу. Для цього на ньому було вирішено вперше з часів перемоги радянської влади відшукати взаємостосунки з дрібними приватними господарями на основі методів вдосконалення і дбайливості у виробництві, щоб на практиці завоювати народне господарство з допомогою переваги суспільної праці над індивідуальною. Вимагалось „в промисловості підняти технічний рівень, збільшити продуктивність праці за рахунок механізації трудомістких процесів у виробництві” [113, с.239-240]. Але об’єктивні умови та, на жаль, бажання прискорити економічний розвиток не призвели до очікуваних швидких конкретних результатів. Більшовики взялися за проблему, яка роками повинна була відшліфовуватися наполегливою працею в уже існуючому індустріальному суспільстві. Й тому у термінових умовах, коли потрібна була система для вдосконалення народного господарства, котра б за свою основу мала певний технічний рівень, політична стратегія замикалася на відсутності машинобудування. Такий рівень могла забезпечити тільки індустріалізація. А кооперація мала стати основною формою організації руху села до соціалізму на новому етапі розвитку дрібного виробництва в країні після продовженого пільгового періоду (з грудня 1923 р.) на етапі його розширення. Партія не допустила зміцнення у державі приватників (із можливістю переймання ними влади для здійснення підприємницької ініціативи дрібних власників). Вона своєчасно обмежила намагання приватного сектора, який рвався до політичного „плюралізму” слідом за економічним із метою досягнення доступу до юридичних важелів.

XI з’їзд КП(б)У в грудні 1925 р. підтвердив напрям у політиці щодо витискування капіталістичних елементів з виробництва. Під нього підпали найбільші підприємницькі протиборні сили, котрі не піддалися пролетаризації в Україні ще у 1920 р.

Коли дрібні виробники не відповіли на пропозицію налагодити взаємовідносини з радянською владою, а з легкістю використовували для себе пільгове обслуговування і тільки для власного нагромадження, караюча відповідь держави за надані ресурси не змусила себе довго чекати. Дрібні одноосібники в 1924–1926 рр. своїм ставленням до радянської влади самі збудували собі нові умови існування у країні. (В свій час вони відмовилися від модернізаційного розвитку державно-монополістичного капіталізму, який запропонував суспільству уряд на чолі з П.Столипінім напередодні Першої світової війни та одержали нові умови завдяки Жовтню 1917 р. Державно-капіталістичний розвиток відкинули майже всі верстви суспільства, в тому числі дрібні виробники, оскільки він порушував їх старі звичні підвалини життя).

Більшовиків у новій обстановці визначили їх одержавлення як майбутній продуктивний шлях для країни в умовах зростання тіньової економіки через одержавлення належних податків з дрібних виробників. Вони зупинили розвиток програми Леніна взаємовідносин „на епоху” і скористалися наробленою ним проміжною програмою розбудови суспільства „за одне–два десятиріччя”.

З 1927 р., партія розпочала створення нових взаємостосунків із населенням на умовах безпільгових контактів. Починалося знов переможне повернення диктатури в економічних питаннях напрацьованої політики у 1917–1921 рр.

В 1921 р. В.Ленін зумів втримати політичну ситуацію від нової громадянської війни й навіть наголосив у 1922–1923 рр. на взаємовідносинах із дрібним виробником із продподатком і на зрівняльній податковій основі (правда, із збільшенням тіньового виробництва).

В період після пільг 1924–1926 рр. партія зізнавалася, що може не зуміти втримати політичну ситуацію „командних висот” у країні в умовах розвитку капіталу у тіньовій економіці. За роки пільгового періоду більшовики одержали перемогу в підпорядкуванні підприємницької стихії (Ленін називав її „дрібнобуржуазною”). Вони максимально зареєстрували дрібних приватників через одержання пільг (як власників-одиначок, так і кооперативів кустарно-ремісничого виробництва). У такий спосіб майже всі дрібні одноосібники були зареєстровані в державній системі. Але радянська влада нічого не могла зробити щодо контролю за зростанням капіталів. У більшовиків така пільгова податкова політика викликала мрії про відновлення бажаних планів „воєнного комунізму”, які швидко вели їх до мети. Тим більше, що у влади вже не вистачало для втілення проекту „на епоху” необхідних складових: достатньої кількості сировини, щоб поступово прикріплювати приватногосподарські кооперативи до радянської системи, необхідної кількості фінансів для кредитування та інвестування дрібного виробництва, вміння продуктивно налагоджувати процес збуту продукції, щоб приділити розвитку складних взаємовідносин із дрібними приватниками найбільшу увагу для їх перетворення.

В 1927 р., маючи облік дрібних власників у країні, партія вже змогла діяти відносно вільно, без побоювання тиску, й на її боці вже була перевага в часі. Більшовики з 1927 р. застосували особливу обережність і застережливість у відносинах з дрібним виробником, щоб у нього не спрацювала пам’ять про невдалий ленінський „перелом” у 1920–1921 рр. Невдача змусила партію ретельно підготувати новий „великий перелом” населення в країні. Вона обмірковано його розпочала з кустарно-ремісничого виробництва у 1927 р.

Влада видала некатегоричні законодавчі акти, які вказали на необхідність перетворення дрібних виробництв у кооперативи з державними механізмами, де вона мала забезпечити їх пільгами. Інші приватні господарі позбавлялися пільгового обслуговування. Так влада розділила дрібних виробників-власників на приватних та державних працівників. Невизначеність приватного сектора щодо цих актів ґрунтувалася на розробленій В.Леніним у праці „Про кооперацію” теорії як системи майбутніх сприятливих економічних добровільних стосунків у країні влади й населення для індустріалізації.

Сталін, віддаючи належне теорії Леніна на майбутнє сторіччя, розпочав „за одне–два десятиріччя” будувати радянський соціалізм і проводити індустріалізацію країни. Він зрозумів, що неможливо налагодити функціонування народного господарства, як мріяв Ленін, в умовах пільгового оподаткування

дрібних власників та збільшеної сплати ними податків для індустріалізації країни.

Сталін повернув централізовану розподільчу форму виробництва через обов'язкову розкладку й перетворення у найманий стан усього населення.

Дрібним власникам відкривалася можливість залишитися неушкодженими (залишити свій розвиток до „нагромадження”) і працювати на „індустріальну” ідею, на котру вже погодилася стара інтелігенція заради майбутнього, нового життя країни.

Проте соціально-економічна природа дрібного приватного господаря не сягала рівня інтелігенції та не змогла через свою власність забезпечити потрібних темпів розвитку індустріалізації. Все його виробництво йшло виключно в тіньовий капітал. Тому у влади не було можливості швидкого запровадження останньої.

Стосунки із старим кооперативним апаратом без допомоги силових засобів, як раніше, так й у 1927 р. не пішли на користь держави. Підпорядкування його, на котре Ленін довго сподівався і чекав, відбулося лише в умовах бойових дій та перемоги під час громадянської війни. Втрачений час на його згоду співпрацювати з радянською владою у 1918–1920 рр. відтягнув індустріалізацію країни на десятиріччя.

Сталін не вірив старим кооператорам, вбачаючи в їх „згоді” на співробітництво ще більшу відстрочку індустріалізації країни. Власне нагромадження, виключаючи загальнодержавні інтереси, залишило їх у стані протистояння й непокори. В них була своя програма дій – використати пільговий період на свою користь, одержуючи від держави вигідні умови, розширити якнайбільше своє виробництво у тіньовому напрямку, щоб надалі згуртуватися в середині країни до наступної боротьби з владою і чекати на зовнішню допомогу. Стара кооперація очолила дрібних власників як у кампанії під час боротьби в 1920–1921 рр., так й у змичці в Україні з польською інтервенцією.

Старі кооператори були останньою надією зовнішніх сил у середині країни, які чекали на свій час боротьби з більшовиками. Тому Сталін прагнув якнайшвидше перешкодити їх організації через знешкодження приватного капіталу та підпорядкування дрібних власників державі шляхом кооперації.

Партія, розуміючи, що пристосування до кожного дрібного виробника в країні – складна і наполеглива праця, перейшла з 1927 р. до швидкого просування соціалістичних форм способом „воєнно-комуністичного” розвитку модернізації суспільства. Вона відновила коротку програму перебудови суспільства „за одне–два десятиріччя”, щоб „поголовно” кооперувати населення. Пільговий період для останнього на початок 1927 р. вичерпав усі можливості, й влада перейшла до наступного етапу.

Для швидкої перебудови залишилися об'єктивні наслідки податкових пільг 1924–1926 рр., котрі, як не коректували це більшовики, сприяли розвитку індивідуальних виробництв та господарств дрібних власників на шкоду державному індустріальному розвитку, особливо в Україні, в умовах родючого чорнозем'я, відсутності великого капіталу і можливості несплати податків. Тому

саме українські дрібні виробники, як й у 1920 р., стояли на смерть та відстрілювали всіх, хто посягав на дрібну власність.

Щоб не потрапили всі сировинні ресурси в надбання приватному капіталу, держава перейшла до конкретної пропозиції дрібним виробникам. Вона спрямовувала свої ресурси тільки у ті об'єднання, котрі вона контролюватиме. Вже в травні 1927 р. влада обмежила надання пільг усім самостійним власникам. За постановою РНК СРСР „Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію” [100, Ст.256], вона надала перевагу тільки останній, якій мала допомагати держава. Положення ЦВК та РНК СРСР „Про промислову кооперацію” від 11 травня 1927 р. [101, Ст.279-280] сприяло наданню допомоги кооперативам у відповідних центрах під контролем радянської влади.

Для кустарів і ремісників більшовики запропонували допомогу з умовою залишати результати переробки сировини у контрольованому державному полі.

В 1927 р. ще залишилися невеликі взаємовідносини з дрібним капіталом залежно від виконання ним вимог влади, але й у цьому разі остання програвала. Вона завжди вміло обводилася скупником і тому втрачала сировинні ресурси. Пільгова сировина не давала виробнику кінцевого економічного ефекту. Споживач усе одно сплачував удвічі більше за продукцію на ринку із своїх мізерних доходів, а власник клав собі в кишеню без сплати податку подвійний дивіденд, який йому вдалося здобути, як й у 1924–1926 рр., тільки вже в нових умовах постанов 1927 р. Він теж пристосувався, щоб більш гнучко діяти на свою користь, створюючи так звані „лжекооперативи”. Дрібний виробник, що отримав підприємницький зиск в індивідуальному нагромадженні, не міг, за власним бажанням, перетворитися у найманого робітника, як мріяли більшовики.

Повністю провалилося бажання партії швидко стерти різницю між існуючими кооперативами та запланованими комунами (виробничими артільями), щоб забрати в перших основу – приватногосподарський механізм – із заміною його на колективне присвоєння результатів власної праці дрібних приватників. Не піддався підкоренню владі дрібний власник. Більшовикам знову довелося наздоганяти індустріальний світ, використовуючи спосіб „воєнного комунізму” для вирішення складних економічних завдань.

Вони до 1930-х рр. не могли підпорядковувати дрібних виробників, особливо в Україні, в якій чисельність останніх становила суттєву питому вагу.

Всі спроби перебудови суспільства ввійшли у суперечність із завданням влади індустріалізувати країну з найманим працівником.

Тільки після силового одержавлення населення в ході поступового розвитку країни й у відкритій боротьбі між соціалістичною системою і привнесеними німцями приватногосподарськими умовами життя радянські люди увічнили себе як переможці в світовій війні над іншими цінностями, свідомо обравши в переважній своїй більшості тодішні умови життя. Цей свідомий вибір радянського соціально рівного способу життя населення зробило остаточно, самостійно та добровільно. Такий факт не змогли витримати на Заході й терпляче шукали підходи для змін у прихованій інформаційній війні з радянською владою.

Вони професійно і цілеспрямовано підійшли до підсвідомості радянських людей. Одразу з'явилася соціально-економічна підприємницька природа, що швидко спотворилася та спрямувалася в нових поборників капіталу. У населення через необхідність виживання, котра створила влада, місяцями не сплачуючи заробітну плату, з'явилася „золота лихоманка” у гонитві за капіталом, яку очолили її представники. Досвід „перебудови” у кінці XX ст. в СРСР показав, що у великій кількості населення з генетичною природою дрібного виробника-власника не залишалася стійкої суспільної свідомості. Воно було не всім під силу. Ще невеликий час минув із часу створення єдності „радянський народ”, а на початку 1970-х рр. з'явилася активна корупція серед керівників країни, за допомогою якої вміло спрямовуючою рукою розкладалося суспільство.

Малоземельний селянин, що перетворився на кустаря чи ремісника, особливо в Україні, вже з 1924 р. запрошувався радянською владою до кооперативів приватногосподарського розвитку на добровільних засадах. Влада надала йому пільги для підприємницької діяльності в народному господарстві. У відповідь дрібний власник збільшував тіньове виробництво й не виплачував податків на індустріалізацію країни.

Мету радянського соціалізму в перехідний період – досягти „ладу цивілізованих кооператорів” – як наслідок нової економічної політики для дрібних виробників, що розуміють власні інтереси нагромадження капіталу не відірвано від життя країни, а йому на користь, більшовики не одержали у практиці (за Леніним) добровільного кооперування населення. В 1930-ті рр. сталося силове підпорядкування дрібних власників та інтегрування їх у радянську систему.

Розділ V. СТАЛІНСЬКИЙ ЕТАП ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СТВОРЕННІ РАДЯНСЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І КООПЕРАЦІЇ КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА

Могутня державна машина після XIV з'їзду ВКП(б) (грудень 1925 р.) переключилася на пропаганду політики індустріалізації. Підготовлялася основа для

остаточного утвердження диктатури у народному господарстві. Партія обіцяла в недалекому майбутньому, не більше ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання повинно було забезпечити зростання народного добробуту. У такий спосіб більшовики забезпечили підтримку соціально активними верствами суспільства політики індустріалізації [154, с.235].

Назва „великий перелом” закріпилася в історії за сталінською політикою, котра мала на меті провести активний наступ на дрібного власника у країні, перш за все в особі селянина.

Напередодні XIV з'їзду ВКП(б) зійшлися погляди різних політичних угруповань у партії на перспективи дальшого розвитку „соціалістичної революції”. Це дуже добре ілюструється доповідями на квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б). На ньому три доби дискутувалося селянське питання, як основоположне для напрацювання рішень про дальший курс партії. Один з головних поглядів на цю проблему представляв Сталін. Він зокрема зазначив: „Чи ми розглядаємо нашу країну як базу пролетарської революції, маємо, як говорив Ленін, усі дані для побудови повного соціалістичного суспільства – і тоді ми можемо і повинні будувати таке суспільство, розраховуючи на повну перемогу над капіталістичними елементами нашого народного господарства; або ми базою революції не вважаємо нашу країну, даних для побудови соціалізму не маємо, побудувати соціалістичне суспільство не можемо, і тоді, у разі відтяжки перемоги соціалізму в інших країнах, повинні миритися з тим, що капіталістичні елементи нашого народного господарства візьмуть верх, Радянська влада розкладеться, партія переродиться” [90, с.319].

Л. Троцький запропонував своє трактування проблеми „побудови „соціалізму в окремо взятій країні”. Він вбачав вихід для перемоги продуктивних сил соціалізму в СРСР у широкомасштабному оновленні основного капіталу та зростанні національної промисловості. Політика економічного ізоляціонізму, спроби в короткий термін забезпечити технічну незалежність країни, за його думкою викличуть затримку господарського розвитку, його темпів. Причому, уповільнення темпів зростання економіки для розвитку Радянського Союзу небезпечніше, ніж ввезення іноземних машин й інших товарів. У політичній дискусії про дальший розвиток країни Л.Троцький вказував на політичний камуфляж Сталіна, котрий спрощено бачив можливість побудови соціалізму, за умови гарантованості від зовнішньої інтервенції, а також на помилку Г. Зінов'єва, який вважав, що будівництво останнього в СРСР можна здійснити лише за допомогою світової революції.

Російський історик С. Цакунов зауважує з приводу суперечностей, котрі виникли під час політичної дискусії у політбюро ЦК про те, що в партії знайшли відбиття настрої у країні. Серед них – бажання великої кількості населення продовжити розбудову нової економічної політики. Зафіксоване було також переважне прагнення народних мас у 1925 р. до відпочинку від постійних тягот, до бажання займатися відбудовою народного господарства. С. В. Цакунов зазначає, що люди втомилися від стану боротьби з внутрішніми і зовнішніми ворогами, коли їх

доля перебувала в залежності від малозрозумілої для них світової революції.

Такі настрої у Радянському Союзі впливали на зміну внутріполітичного курсу партії. Це відбилосся в авторитарній політиці Сталіна, спрямованій на згортання нової економічної політики та встановлення курсу на „знищення всіх капіталістичних елементів”, тобто на колективізацію дрібних приватників, і на державну хлібозаготівлю. В. Чубар на ІХ з’їзді КП(б)У одразу підхопив: „...Треба шукати кошти у зростаючому сільському господарстві” [88, с.218]. Створення основного капіталу за рахунок експорту продукції СРСР було головним завданням для розбудови національної промисловості, конкретною програмою Сталіна. З того часу збільшення вивозу хліба було важливим шляхом для отримання коштів на індустріалізацію й побудову „соціалізму в одній країні”. Держава вдалася до спроби вивозити найголовнішу експортну продукцію для збільшення коштів, що поступали у казну. А для цього їй потрібно було провести соціалістичний переустрій села, „перебудувати” дрібних приватників у СРСР, створити з них найманих працівників, щоб націоналізувати в кінцевому результаті приватну власність останніх. Тільки у такому разі в руках держави зосереджувалися всі запаси зерна, які можна було вивозити, та при цьому гроші, одержані від його експорту, не йшли у кишеню тих, хто його виростив, а осідали в бюджеті. А гроші ці були досить великі, про що свідчать такі цифри. На засіданні політбюро ЦК 16 січня 1932 р. було оголошено підсумки експортних надходжень у країну: по хлібу – 167,9 млн. руб., нафті – 85,9 млн. руб., з продажу лісу – 98,7 млн. руб. Свідчення статистичних даних уже 1930-х рр. подають картину, за що боролася радянська влада на початку „великого перелому”. Могутній потенціал експортних можливостей був, безумовно, необхідний для індустріалізації країни, й тому державна політика – „великий перелом” – і вступила в дію, коли гроші стали гостро потрібні.

Термін „великий перелом” вже як підсумок політики був затверджений на пленумі ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р., де у доповіді про контрольні цифри народного господарства зазначалося, що план першого року п’ятирічки виконано з перевищенням завдань усього п’ятирічного плану в ряді найважливіших галузей народного господарства. Це констатувалося також у постанові РНК СРСР від 1 грудня 1929 р. „Про контрольні цифри народного господарства на 1929–1930 рік”. На базі виробничих показників, про які зазначалося на пленумі в листопаді того ж року, радянська влада підійшла до того, що становило основу „великого перелому”, – до соціалістичного переустрою села. У постанові підкреслювалося: „На основі розгортання виробничої змички, масової контракції і т.д. зростає виробниче кооперування селянських господарств, що все більше переходить на вищу ступінь і переростає в колгоспний рух” [89, с.332].

Для такої перебудови села, бажаність якої констатував пленум, уже був нагромаджений досвід відповідного переустрою кустарно-ремісничої промисловості – кооперування її дрібних виробників. Керівні установи цієї галузі провели його на базі пільгового оподаткування 1925 р., втягуючи під контроль радянської держави індивідуалів – представників дрібного кустарно-ремісничого виробництва за допомогою такої ж самої необхідної, як і для сільського

господарства, контрактації: кредитування, постачання сировиною за більш дешевими розцінками, збуту продукції, оренди, надання механічних двигунів із великих заводів та фабрик тощо. Держава спочатку підвела кустарів і ремісників у 1927–1928 рр. до загального кооперування, готуючи майбутню соціалістичну перебудову всього дрібного виробництва. А згодом вона звела нанівець всі інші форми кооперування, залишивши тільки виробниче.

Так званий „великий перелом” – шлях дрібних виробників до соціалістичного переустрою – розпочався для кустарів та ремісників ще в 1927 р. Але проводився він спочатку під декларативним гаслом „планомірне сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва на кооперативних засадах”. Техніка „соціалістичного” переустрою була загальною для всіх дрібних приватників. Вперше таке гасло з’явилося у постанові РНК СРСР від 3 травня 1927 р. „Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію” [100, Ст.256]. В наступному документі було роз’яснено й визначено порядок діяльності цих кооперативних засад (у положенні ЦВК та РНК СРСР „Про промислову кооперацію” від 11 травня 1927 р.) [91, Ст.289-290]. У постанові Раднаркому СРСР від 3 травня 1928 р. „Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію” [100, Ст.256] більшовики в самій назві вже об’єднували ще приватногосподарську першу з другою, котру вони вважали одержавленою. Це ненав’язливе, на перший погляд, поєднання виглядало як констатація немовби вже існуючого факту. В одній назві пропонувалася постанова для „розвитку” всього дрібного кустарно-ремісничого виробництва як ще приватного, так й уже одержавленого промислово-кооперативного. Для радянської влади це поєднання було бажаним для подальшого розвитку цього виробництва в єдиній державній промисловості. У постанові вже чітко відображено цей шлях – через одержавлення дрібних одноосібників за договірними (контрактовими) з владою відносинами: „Розширити практику централізованого постачання на основі генеральних договорів між постачальними органами та республіканськими центрами промислової кооперації, а також провести роботу по збуту продукції на основі генеральних договорів. Передбачити заходи допомоги і посилення боротьби з приватним капіталом” [103, Ст.267].

Таблиця 9.

Планове постачання сировиною промкооперації України
в 1926/1927 – 1927/1928 гг. [20, арк.32]

1926/27	1927/28
---------	---------

Гол.види сировини	Одиниці обчислення	План. замов. промк ооперації	Отримано в план. порядку	% задоволення	План. замов. промк ооперації	Отримано в план. Порядку	% задоволення	1927/28 1926/1927 – % відношення планового постачання
Метал	тон	39946	15052	38	41531	23130	56	153
Прядиво	– " –	1260	800	63	2168	1377	64	173
Конопля	– " –	1600	820	51	2515	1639	65	200
Шкіра	тис.руб.	3175	1090	34	17683	12900	73	119
Вовна мануфактурна	– " –	5700	17967	35	9426	9426	100	
Махор. сировина	– " –	–	–	–	200	100	70	–

У таблиці спостерігається суттєве збільшення постачання сировини різними органами. Такі порівняльні дані планового постачання сировини характерні й після виходу головного закону про кооперативне спрямування всієї приватногосподарської системи кустарно-ремісничої промисловості.

В 1927/1928 р. державне постачання сировини у кустарно-ремісничому виробництві України відіграло вирішальну роль. Вступаючи в договірні відносини з плановими органами для одержання останньої за державними розцінками, дрібні власники таким чином підключалися до планової системи виробництва у країні, втрачаючи свою самостійність. Договірна державна політика „постачання сировини” стає в 1927/1928 році початком „великого перелому” в кустарно-ремісничій промисловості.

Таблиця 10.

Мережа кустарно-промислової кооперації в 1927–1928 рр.
за промислами (кількість членів)

Роки	Види промко-операції	Обробка дерева	Обробка металу	Обробка волокна	Обробка шкіри	Обробка мінералів	Інші види обробки
1.10.27	Виробнича артіль	4104	3234	4816	605	2930	6817
	Складо-сировинне	1340	401	286	–	1889	–

	товариство						
	Кредитні товариства	5192	6955	630	1050	20471	5613
	Трудові артілі	1420	–	–	–	–	1340
	Всього	12776	10490	5732	1655	25290	24486
1.10.28	Виробнича артіль	5685	3990	6550	660	3245	4870
	Складо-сировинне товариство	2670	715	530	1140	2520	2355
	Кредитні товариства	7130	7685	705	–	21475	20365
	Трудові артілі	173	–	–	–	–	–
	Всього	17220	12390	7785	1700	27230	27590

Постанова РНК СРСР від 3 травня 1927 р. про цілеспрямоване кооперування для кустарів та ремісників означала крах їх мрій про індивідуальне приватне виробництво. Вже з цього моменту можна говорити про початок „великого перелому” для кустарної промисловості. Для її працівників він розпочався на два роки раніше, ніж для селян-одноосібників. Вона одразу за постановою 1927 р. одержала механічні двигуни заводів і фабрик майже безкоштовно через усі види контрактацій, на які кустарі й ремісники погодилися.

„Великий перелом” у кустарно-ремісничій промисловості було визначено задалегідь й якнайкраще забезпечено всіма засобами, починаючи з того моменту в грудні 1925 р., коли було помічено абсолютне зростання приватногосподарського сектора порівняно із соціалістичним. Інтереси держави починали сильно розходитися з інтересами дрібних власників у країні. З того часу розпочав свій відлік заведений більшовиками механізм „вирівнювання крену цього абсолютного зростання”. Оскільки матеріальна база соціалістичного сектора перебувала тільки в стадії творення, були задіяні не важелі економічного характеру, а кроки політичного тиску: доти, поки приватники добровільно через оподаткування, не віддаватимуть гроші на потреби держави, а залишатимуть їх у власному розпорядженні, влада проводитиме жорстку політику стосовно їх.

В кустарно-ремісничій промисловості, де проводився експеримент на меншій частині дрібних виробників, підготовчими актами для цього були рішення пленуму ЦК ВКП(б), котрий відбувся 6–9 квітня 1926 р. Саме на ньому партія остаточно визначила політичний курс на знищення приватногосподарського сектора під гаслом „витіснення капіталістичних елементів” [90, с.304-305]. Це остаточно засвідчило припинення розвитку цього останнього, який заохочувався ще декілька місяців тому у рішенні про пільгове оподаткування в кустарно-ремісничій промисловості. На пленумі у розділі „Про господарське положення та господарську політику” (в доповіді О.Рикова) вперше так відверто без побоювань негативних наслідків було проголошено політику грошової

експансії як курсу країни для поточних потреб соціалістичної індустріалізації.

Безоглядна агітація за винищення „капіталістичних елементів” і пошук у населення грошей на індустріалізацію свідчили про завершення розвитку народного господарства в умовах нової економічної політики. Її коротке існування зумовлювалося необхідністю обов’язкового й термінового одержання прибутків із результатів непу. Через добровільність оподаткування до державної казни не потрапили великі кошти, що були одержані дрібними власниками внаслідок існування тіньової економіки за час функціонування приватного господарства. Тільки за 1921–1922 рр., згідно з даними ВРНГ СРСР, було загублено для державного бюджету від незаконної діяльності нової буржуазії 150–200 млн. руб. золотом [155, с.67]. Більшовики розуміли, що неспроможні їх одержати з державних заводів та фабрик із суб’єктивних та об’єктивних причин, тобто „соціалістичним” шляхом без допомоги приватного сектора. Вилучення здобутків тіньової економіки було прискорено.

Вже згадувалося, що існувало велике небажання рядових більшовиків розширювати підприємництво як основу існування непу. Воно було навіть сильніше, ніж бажання одержати прибуток від нього. Посилення приватного сектора загрожувало політичній владі більшовиків. Останній за часи нової економічної політики не спромігся піднятися до добровільної сплати значної частини свого прибутку в державний бюджет через оподаткування. Він вперто стояв на позиції „урвати все, що можна”. Маніпулюючи недосконалими законами, підприємці розвинули тіньову економіку, де одержували прибуток, не ділячись ним із державою. Наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості працювали підпільні фабрики й кооперативи, котрі приносили дохід виключно власникам приватного капіталу. Надомне виробництво кустарно-ремісничих предметів було поголовним явищем, особливо в сільській місцевості. Розповсюдженість цього явища, яке виходило з-під контролю держави, прискорило рішення про його ліквідацію.

Мрії партії про можливість економічного протистояння соціалістичного сектора приватному і, таким чином, про використання його у народному господарстві для індустріальної розбудови країни не збулися, бо були утопічними. Приватникам було байдуже до будівництва промисловості, а механізмів цивілізованого вилучення достатнього для держави проценту з їх доходів більшовики створити не спромоглися. Тому в хід пішли силові методи впливу на кустаря та ремісника.

Соціалістичний сектор будівництва, котрий було щойно розпочато у 1925–1926 рр., не витримував конкуренції з приватногосподарським. Він зовсім не мав коріння в суспільстві, тим більше у реальній економіці народного господарства. Країна, в якій переважали дрібні власники-індивідуали, не підтримала незрозумілий їй курс на соціальну рівноправність. Змагання „хто – кого”, визначене Леніним, що буде проходити на економічній платформі, було повністю виграно приватним господарюванням, котре превалювало у психології населення країни й відповідало рівню культурного розвитку дрібного виробника.

Більшовики вимагали від останнього неможливого – віддати його „особисту” власність на розвиток держави та усвідомити колективне хазяйнування як власне. Тобто малася на увазі щоденна виснажлива праця задля великого майбутнього. Такі химери були не для дрібного одноосібника, що твердо стояв на життєвих тогочасних реаліях. Соціально-економічна природа приватника завжди базувалася на трьох головних приземлених підпорках: завзяття до нагромадження заради його самого, поки для цього є нагода, аж до фізичного виснаження, котре вже не дає змоги продовжувати працю; ставлення до конкурента – як до найголовнішого ворога; і третя – закоренілий індивідуалізм, небажання ділитися власним та втручатись у будь-які справи, бо для дрібного виробника головне – це можливість працювати на себе, поки конкурент не може цього робити з якихось причин.

Маючи таке психологічне ставлення до оточення, дрібний приватник автоматично відкидав будь-який романтизм, орієнтуючись тільки на те, чого можна було зараз же досягти. Притягування такого власника ще й на добровільних засадах до колективної праці було неможливим.

Як вказував В. Ленін, соціалістичному сектору ще багато треба вчитися культурі виробництва. Тому авторитетно кинуте їм гасло „хто-кого” було підхоплене XIV з’їздом ВКП(б). На ньому було підкреслено, що треба не просто створити, а „забезпечити перемогу соціалістичних форм над приватногосподарськими” [110, с.237-238]. Впевненість у правоті лєнінських слів підштовхнула більшовиків до економічного наступу. Для цього на з’їзді було вперше з часів перемоги радянської влади запропоновано методи вдосконалення та дбайливості у виробництві, щоб на практиці завоювати народне господарство перевагами суспільної праці над індивідуальною. Вимагалось „в промисловості підняти технічний рівень, збільшити продуктивність праці за рахунок механізації трудомістких процесів у виробництві” [110, с.239-240]. Але бажання взагалі прискорити економічний розвиток само по собі не приводило до очікуваних конкретних результатів. І тому потрібна була система у вдосконаленні народного господарства, яка б своєю основою мала певний технічний рівень. Його могла забезпечити тільки індустріалізація.

Остання як приклад та підтвердження правильності побудови партією нового ладу вимагала великих коштів, потреба в котрих постійно збільшувалася, що було пов’язано з невмілим господарюванням. Документальні матеріали підтверджують, що на розбудову „соціалістичного” сектора пішли майже всі наявні у держави кошти.

Вже на пленумі ЦК ВКП(б) у квітні 1926 р. було зазначено, що декілька місяців тому ухвалені рішення про економічні спроби збільшення потенціалу народного господарства треба відкинути. Рішення пленуму ЦК спрямовувалися на пошук термінових заходів по припиненню процесу абсолютного зростання приватного сектора порівняно із соціалістичним. Було також наголошено на необхідності екстрених грошових вливань в останній. При цьому зазначалося: «Промисловість майже повністю використала основні капітали, необхідні для

накопичення, розміри яких залежать від здійснення режиму економії, збільшення притоку вільних коштів населення» [90, с.298].

Таким чином, зміну курсу щодо кустарно-ремісничої промисловості було визначено на пленумі ЦК у квітні 1926 р. Терміновість цього кроку пов'язувалася з необхідністю швидкого одержавлення населення для вжиття заходів по збиранню коштів на індустріалізацію країни. Оскільки пленум ЦК відкинув усі можливі економічні засоби, то для виконання завдання – знайти кошти для індустріалізації – постала єдина можливість їх забезпечення: вжити силові засоби тиску. Було визнано, що досягнути мети можна „тільки у тому випадку, якщо партія зможе забезпечити, з одного боку, здійснення в усій країні суворого режиму економії й бережливості та нещадної боротьби з усіма надлишковими непродуктивними витратами, а з іншого боку – збільшення притоку коштів від населення в цілях використання цих нагромаджень для подальшого розвитку продуктивних сил країни і перш за все індустріалізації” [110, с.309-310].

Політику «великого перелому» було у головних рисах визначено на пленумі ЦК ВКП(б) у квітні 1926 р. Підготовка до її впровадження в життя розпочалася у 1927–1928 рр. з перебудови дрібнотоварного кустарно-ремісничого виробництва. Треба було виявити слабкі місця цієї політики, позначити можливі напрямки протидії приватників проведенню перебудови, щоб потім перенести цей досвід на дрібних виробників сільського господарства. До цього держава маневрувала за допомогою податкових пільг на сировину, контрактацій, бажаючи зтягти дрібних власників у процес одержавлення їх у кооперативах.

На пленумі ЦК у квітні 1926 р. було запропоновано проводити рішучу боротьбу із „супротивниками ощадливої економіки й продуктивної праці” в сфері виробництва, а також „добровільних” виплат коштів на індустріалізацію. 1927–1928 рр. були періодом пошуку нових рішень для заміни існуючих економічних процесів у народному господарстві на їх централізоване регулювання. Закладалася нова система централізованого керівництва економікою. У кустарно-ремісничій промисловості більшовиками було знайдено такі альтернативи, котрі змогли б знешкодити приватногосподарський механізм у виробництві, а в збуті – „замінити” їх. Але найголовніша проблема, піднята на пленумі, – знайти додаткові кошти на індустріалізацію через вилучення їх у населення на „добровільних засадах” – поєдналась із завданням створення в економіці наочної переваги „соціалістичного” сектора над приватногосподарським.

Рішення XV з'їзду ВКП(б) були сформульовані вже як беззаперечні накази: „...Знищення приватної власності на основні засоби виробництва для збереження темпу розвитку народного господарства; використання збережень населення через залучення їх до кооперації. Подальший розвиток промисловості залежатиме від тих допоміжних коштів, котрі будуть спрямовані в промислове виробництво» [109, с.81]. Таким чином було визначено новий курс радянської держави щодо „побудови соціалізму” у країні: в першу чергу – крізь призму знаходження ресурсів на індустріалізацію. З цього випливає все подальше

ставлення до дрібних власників – держателів цих коштів, насамперед виробників головного виду експортної продукції країни – зерна. До „соціалізації” багатомільйонної верстви населення – селян – намагалися підійти, спочатку провівши апробацію ставлення до цього процесу ідентичних за природою дрібних виробників кустарно-ремісничого виробництва. В 1927–1928 рр. розгорнулася кампанія наступу на „капіталістичні елементи” в останньому.

Вжиті більшовиками заходи у народному господарстві наприкінці 1920-років ще раз продемонстрували несумісність економічних засобів та системи диктатури пролетаріату, для якої вони були штучними і суперечили їй. У діях державної партії на першому плані були суто політичні мотиви, які підтягували до себе економічні процеси, а не навпаки, як треба було за законами господарювання. Тому більшовики під свої головні політичні наміри підбудовували в економіці як єдино можливі директивні заходи, тобто знову повернулися до методів „воєнного комунізму”, що був породженням жовтневого перевороту.

Нова економічна політика примусила більшовиків зробити висновки про те, що вміння керувати розвитком приватної власності, котре заповідав Ленін, „щоб саме завдяки непу” здійснювати перехід від капіталізму до соціалізму, дуже непросте для партійного керівництва. Майже дворічний період 1924–1925 рр., що був полігоном для змагання двох господарських форм, більшовики не змогли витримати. Політична влада відступала під тиском капіталу.

Таблиця 11.

Об’єднання дрібних власників у різні види промкооперації в 1925–1928 рр. [21, арк.10]

Роки	Види об’єднань у промкооперації									
	Виробничі артілі		Складосировинні товариства		Кредитні товариства		Трудові товариства		Всього в них членів	
	Кількість	У них членів	Кількість	В них членів	Кількість	У них членів	Кількість	У них членів	Кількість	У них членів
1924/1925	1650	16005	25	2970	179	49740	63	1575	2017	70290
1925/1926	1649	23086	34	3910	240	76034	80	2470	2000	105500
1926/1927	1623	27903	40	5236	260	81327	84	2760	2007	117206
1927/1928	1685	33885	55	8780	260	86665	75	2805	2075	132135

Таким чином, розвиток промкооперації в 1925–1928 рр. свідчить про приватногосподарський напрямок у кустарно-ремісничому виробництві як головний. У таблиці прослідковується вплив пільгового періоду до впровадження системи одержавлення, котра законодавчо була проголошена в 1927 р. як зміна пріоритетів у розвитку кустарно-ремісничої промисловості.

Всі спроби поєднати соціалістичний та капіталістичний сектори в економічному змаганні могли привести до одного з двох протилежних напрямків розвитку: або до відновлення приватногосподарської системи, або до введення директивних політичних заходів і побудови економіки тоталітарного характеру. У кінцевому підсумку перемогла друга тенденція. Поєднання «суспільного інтересу з приватним» було знайдене й запропоноване В.Леніним лише як спосіб для поголового кооперування населення країни, а не як постійно діючу умову, котра може забезпечити розвиток народного господарства та можливість утримувати останнє від корупції капіталу.

Послідовники Леніна сприйняли його ідею як керівництво до дії. Приватний інтерес було підпорядковано суспільному, а точніше суто державному. Він був приречений на втискування в ті рамки, що диктувалися «доцільністю» (як її розуміли більшовики) економічних завдань побудови соціалізму. Це відбувалося на початку 1930-х рр., коли було завершено формування тоталітарного ладу.

Ідея поєднання суспільного інтересу з приватним і часткового використання останнього на користь першого сама по собі не є поганою. Сучасні країни Західної Європи (Австрія, Швеція, Данія тощо) вже довели це на своїй практиці. Їм вдалося знайти ту золоту середину, котра не дозволяла домінувати державному інтересу над приватним, а приватному – використовувати суспільство суто у власних цілях, нічого не даючи йому взамін. Але цього не вдалося більшовикам. У СРСР державний інтерес (а не суспільний, як наголошувалося партією) повністю поглинув приватний.

Таблиця 12.

Планове постачання сировиною промкооперації України
в 1926/1927 – 1927/1928 рр.

Головні види сировини	Одиниці вичислень	1926/1927			1927/1928			1927/1928 – 1926/1927 – % відношення планового постачання
		Планове замов. з промкооперації	Одержаня в плановому порядку	% забезпечення	Планові замовлення промкооперації	Одерж в плановому порядку	% забезпечення	
Метал	тонн	39946	15052	38	41531	23130	56	153
Прядиво	– „ –	1260	800	63	2168	1377	64	173
Конопля	– „ –	1600	820	51	2515	1639	65	200
Шкіра	Тис. руб.	3175	1090	34	17683	12 900	73	119
Вовна мануфактура	– „ –	5700	40017967	35	46509426	28889426	62100	722478
Махор. сировина	– „ –	–	–	–	200	100	70	–

Згідно з даними таблиці, можна зробити порівняння даних планового постачання сировини до виходу головного закону про кооперативне спрямування всієї приватногосподарської системи кустарно-ремісничої промисловості на 1926–1927 рік та після його виходу у травні 1927 р. [22, арк.32].

Важливим в оцінці кустарно-промислової кооперації у 1927–1928 рр. є розмежування останньої за видами промислів після надання державою сировинних матеріалів за держрозцінками в її приватногосподарський механізм. Вони яскраво відображають політику більшовицької партії щодо дрібноприватних виробників.

Висновки

З початку ХХ ст. всі спроби державно-монополістичного регулювання населення для проведення реформ у країні не мали успіху. Підпорядкування його більшовиками розпочалося з 1927 р. швидкими темпами. Партія після пільгового періоду відстояла владу перед бажанням дрібного капіталу встановити свої умови подальшого співіснування, й Сталін рішуче розпочав „великий перелом” населення.

В господарській 1927/28 р. радянські постанови виділили допомогу кустарно-ремісничій промисловості, котра мала виключно виробничі відносини з державою. Для інших у підготовчому періоді жорсткі умови існування ще не встановлювалися, але вони вже були відлучені в той період від сировинного забезпечення. Заважав нестабільний облік і контроль дрібних власників. Влада намагалась якомога швидше їх здійснити й не закривала приватногосподарські об'єднання, щоб одержати необхідне державно-монополістичне регулювання для завершення великого перелому.

Могутня державна машина повністю переключилася на пропаганду політики індустріалізації. Підготовлялася основа для остаточного утвердження диктатури партії у народному господарстві. Вона обіцяла в недалекому майбутньому (не більше ніж через п'ять років) побудову економічного фундаменту соціалізму та використовувала зацікавленість населення у техніці для розбудови країни. Змінилися взаємовідносини між дрібними виробниками і більшовиками в зв'язку з обмежувальними постановами уряду. Дрібний приватник не здавався, відшукуючи для себе прогалини в них. Коли у 1927 р. пільги почали одержувати тільки виробничі кооперативи, максимальна кількість дрібних власників терміново підганяла свої майстерні під потрібні для них умови. Прагнення до додаткових прибутків, до збагачення за рахунок держсировини тримало дрібних одноосібників у напрузі. Вони всіма способами залізли до державної кишені по кредити, тарифні пільги, всілякі послаблення, надані виробничим кооперативам та низовим ланкам дрібних власників кустарно-ремісничої промисловості.

Більшовики почали розмивати новою поступальною обмежувальною політикою консолідування всіх дрібних виробників із старими кооператорами проти радянської влади, котре набрало сили в кінці пільгового періоду оподаткування. У

партії точилася боротьба за подальший стратегічний курс країни. На квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) більшовики в триденній дискусії із „селянського питання” виробили перспективи дальшого розвитку соціалістичної революції. Під час неї Сталін висунув таку стратегію: „Чи ми розглядаємо нашу країну як базу пролетарської революції, маємо, як говорив Ленін, усі дані для побудови повного соціалістичного суспільства – й тоді ми можемо та повинні будувати таке суспільство, розраховуючи на повну перемогу над капіталістичними елементами нашого народного господарства; або ми базою революції не вважаємо нашу країну, даних для побудови соціалізму не маємо, побудувати соціалістичне суспільство не можемо, і тоді, у разі відтяжки перемоги соціалізму в інших країнах, повинні миритися з тим, що капіталістичні елементи нашого народного господарства візьмуть верх, Радянська влада розкладеться, партія переродиться” [90, с.319]. З практики розвитку восьмидесятирічних історичних подій можна підтвердити прозорливість сталінського бачення ситуації в разі перемоги „капіталістичних елементів у країні”.

Під час „перебудови” в 1990-х рр. поступово перемогли приватногосподарські тенденції у народному господарстві, котрі потягли за цим політичну диктатуру в державі, що навіть КПРС цього не витримала. Ленінське побоювання розвитку „дрібнобуржуазної стихії” у країні в 1921 р., про яке він висловлювався так: „Або ми її підпорядкуємо, або вона скине нас”, на кінець пільгового періоду набрало актуальності. В критичний момент для партії, щоб не потонути у дискусіях, була висунута рішуча програма Сталіна, за котрою, як він вказав, або партія розкладеться під впливом „капіталістичних елементів”, або вона збудує радянську країну. Більшовики відкинули позицію Л.Троцького, котрий підкреслював політичний камуфляж Сталіна та Г.Зінов'єва, і вважав, що побудову соціалізму в СРСР можна здійснити лише за допомогою світової революції й підтримали Сталіна щодо перспективи розвитку „соціалістичної революції” за умови гарантованості від зовнішньої інтервенції.

На базі виробничих показників на 1929–1930 рр., про які зазначалося на пленумі у листопаді 1928 р., радянська влада підійшла до соціалістичного переустрою села, що становило основу „великого перелому”. Більшовики емко сформулювати стратегію своєї політики на пленумі: „На основі розгортання виробничої змички, масової контракції і т.д. зростає виробниче кооперування селянських господарств, що все більше переходить на вищу ступінь і переростає в колгоспний рух” [89, с.332].

Для проголошеної перебудови села в країні вже був нагромаджений досвід відповідного переустрою кустарно-ремісничої промисловості – кооперування її дрібних власників у 1927–1928 рр. Радянська влада на прикладі кустарно-ремісничого дрібного виробництва розробила механізм поступового втягування під державний контроль індивідуалів – представників останнього – за допомогою такої ж самої, як і для сільського господарства, контракції: кредитування, постачання сировиною за більш дешевими розцінками, збуту продукції, оренди, надання механічних двигунів з великих заводів та фабрик тощо. Держава спочатку підвела кустарів і ремісників до загального кооперування, готуючи

перебудову всієї дрібної промисловості, а потім звела нанівець всі інші її форми, залишивши тільки потрібну їй виробничу.

Партія визначила особливу роль у механізмі перебудови приватногосподарського виробництва надання сировини за державними (більш дешевими) розцінками. Вона за її допомогою вела за собою дрібного підприємця до взаємодоговірних виробничих відносин з владою, поступово обмежуючи поле його вільної діяльності, щоб він не зміг у кінці 1920-х рр. знаходити альтернативні ринки сировини. Влада, зменшуючи його можливості, в кінцевому підсумку відібрала їх.

Вступаючи у договірні відносини з плановими органами для одержання сировини за державними розцінками, дрібні власники таким чином підключалися до планової системи виробництва в країні, втрачаючи свою самостійність. Договірна політика „постачання сировини” стала у 1927/1928 р. початком „великого перелому” в кустарно-ремісничій промисловості.

Безоглядна агітація за винищення „капіталістичних елементів” та пошук у населення грошей на індустріалізацію свідчили про завершення розвитку народного господарства в умовах нової економічної політики. Мрії більшовиків про можливість економічного протистояння соціалістичного сектора приватному й, таким чином, про використання останнього у народному господарстві для індустріальної розбудови країни були утопічними. Країна, в котрій переважали дрібні власники-індивідуали, не підтримала незрозумілий їй курс на соціальну рівноправність. Змагання „хто – кого”, визначене Леніним, що мало проходити на економічній платформі, було повністю виграно приватним господарюванням, яке превалювало у психології населення країни і відповідало рівню культурного розвитку дрібного виробника. Більшовики вимагали від останнього неможливого – віддати його „особисту” власність на розвиток держави та, більше того, усвідомити колективне хазяйнування як своє.

Тільки за 1921–1922 р., згідно з даними ВРНГ СРСР, було загублено для державного бюджету від незаконної діяльності нової буржуазії 150–200 млн. руб. золотом [155, с.67]. Вилучення здобутків тіньової економіки прискорилося.

Рішення XV з'їзду ВКП(б) визначили новий курс радянської держави в „побудові соціалізму” у країні крізь призму знаходження коштів на індустріалізацію. В них зазначалося: „... Знищення приватної власності на основні засоби виробництва для збереження темпу розвитку народного господарства; використання збережень населення через залучення їх до кооперації. Подальший розвиток промисловості залежатиме від тих допоміжних коштів, котрі будуть спрямовані в промислове виробництво” [109, с.81].

Визначилося подальше ставлення до дрібних власників – держателів цих коштів – як насамперед виробників головного виду експортної продукції країни – зерна. Вміння керувати розвитком приватної власності, котре заповів Ленін, „щоб саме завдяки непу” здійснювати перехід до соціалізму, було дуже непростим для партійного керівництва. Майже дворічний період 1924–1925 рр., що став полігоном для змагання двох господарських форм, більшовики не змогли витримати. Тільки 30% виробничих артілей були здобутком ленінської добровільної пільгової політики

за 1924–1927 рр. (див. таблицю 13).

Таблиця 13.

Роки	Види пром-кооперації	Обробка дерева		Обробка металу		Обробка волокна		Обробка шкіри		Обробка мінералів		Інші види обробки	
		Коопер.	Особ.	Коопер.	Особ.	Коопер.	Особ.	Коопер.	Особ.	Коопер.	Особ.	Коопер.	Особ.
1.10.27	Виробнич а артіль	197	4104	147	3234	99	4816	70	605	190	2930	574	6817
	Складо-сировинне т-во	–	1340	–	401	–	286	–	–	1889	1889	–	–
	Кредит. т-ва	–	5192	–	6855	–	630	–	1050	–	20471	–	5613
	Трудові артілі	45	1420	–	–	–	–	–	–	–	–	39	1340
	Всього	242	12776	147	10490	99	5732	70	1655	190	25290	613	24486
1.10.28	Виробнича артіль	–	5685	–	3990	–	6550	–	660	–	3245	–	4870
	Складо-сировинне т-во	–	2670	–	715	–	530	–	–	–	2520	–	2355
	Кредит. т-ва	–	7130	–	7685	–	705	–	1140	–	21475	–	20365
	Трудові артілі	–	173	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Всього	–	17220	–	12390	–	7785	–	1700	–	27230	–	27590

Політична влада відступала під тиском капіталу. Ідея поєднання суспільного інтересу з приватним і часткового використання останнього на користь першого була прогресивною. Нею скористалися сучасні країни Західної Європи й Америки (Австрія, Норвегія, Канада, Швеція, Данія тощо) та довели це на практиці. Їм вдалося знайти ту золоту середину, яка не дозволяла домінувати державному інтересу над приватним, а приватному – використовувати суспільство суто у власних цілях, нічого не даючи йому взамін. Але цього не вдалося зробити більшовикам у 1924 – 1926 рр.

5.1. Сталінський шлях пролетаризації дрібних виробників у сільському господарстві і кустарно-ремісничій промисловості

Процес, котрий у 1930-ті роки набув оформлення у вигляді нового витка силових дій, був завершальним етапом встановлення остаточної державної системи тоталітаризму. Деякою мірою це стало реакцією влади на непокірність дрібних приватних виробників – селян, кустарів і ремісників.

Висновки більшовиків з попередніх років побудови „соціалістичного суспільства” показали, що тільки постійно діюча диктатура як основа тоталітарної держави була єдиним способом утримати дрібних приватників у стані підпорядкування владі. Централізоване політичне керівництво народним господарством замінило економічні форми господарювання. Дрібне приватне виробництво з 1927 р. знищувалося прискореними темпами за допомогою законодавства і диктатури пролетаріату.

Ленінська програма перетворення суспільства припускала одержавлення всього населення країни, що складалося значною мірою із селянства. В стислі строки партія прагнула перевести населення країни у найманих працівників. Єдино можливим в умовах панування більшовиків методом здійснення цього був силовий спосіб революційної побудови нового суспільства на базі частково патріархальних основ, тобто спроба обминути цілу епоху становлення капіталістичних відносин. Інша ж форма політичного управління миттєво входила б у суперечність з установленою диктатурою та не надала б можливості підпорядкувати їй приватновласницьку основу населення, забезпечити далі просування по шляху індустріалізації, тим більше прискореної. Радянська держава підійшла до рубежу наступу в 1932 р. з підсумком поступального знищення залишків приватногосподарських механізмів непу.

Уряд відкрито повідомляв про плани загальної пролетаризації. Одержавлення дрібних товаровиробників стало для партії центральним питанням. Його рішення зв'язували з кількісним показником переваги соціалістичних форм у народному господарстві над капіталістичними. Прискореність подій була наслідком уже відрепортованих цифр, котрі на V з'їзді рад СРСР (20–28 травня 1929 р.) переможно прикрасили одержання великих успіхів у соціалістичному перетворенні приватногосподарського сектора: „З'їзд із задоволенням констатує, що п'ятирічний план народного господарства відзначає сильний ріст частки суспільного сектора у всіх основних фондах країни, охоплення кооперацією 54% у кустарній промисловості, до 85% селянського господарства. Все це повинно нанести знищуючий удар капіталістичним елементам і забезпечити справжнє свято соціалістичним формам у господарській системі Союзу РСР” [94, с.65].

Радянська влада підганяла країну під ці високі показники, проголошені на усіх форумах, та прагнула реально завершити першу п'ятирічку з пролетаризованим населенням, хоча б у межах виставлених процентних показників. Одержавлення дрібних виробників стало для керівників партії вдвічі

важливим питанням, оскільки перевага соціалістичних форм господарства над капіталістичними визначала як матеріальну програму індустріалізації СРСР, так і у цілому успіх більшовицького плану побудови соціалізму в окремо взятій країні. Без повного одержавлення населення суспільство поверталось б до капіталістичних відносин, спочатку до дрібного товарного виробництва. Приватновласницька ініціатива, не обмежена владою, на думку більшовиків, мала тенденцію „зростати щохвилини та у великих прогресуючих масштабах”. Тому саме в дрібному товарному виробництві сфокусувались основні проблеми 1930-х рр., у котрих з політичними завданнями перепліталися економічні й усе разом втілювалося в народногосподарські плани.

Високі темпи індустріалізації потребували матеріального підкріплення за рахунок запасів дрібних власників, тому що державні ресурси було вже вичерпано не зовсім грамотними діями партійного керівництва. На завершальних етапах будівництва індустріальних гігантів відчувався дефіцит як матеріальних ресурсів, так і найманої праці. Й саме дрібні товаровиробники могли забезпечити нестачу трудових та матеріальних ресурсів.

Тоталітарна форма управління оформлялася у радянській державі з перших днів її існування. При переході від „воєнного комунізму” до непу вона на якийсь час відступила в економіці на задній план. Щодо дрібних товаровиробників це проявилось у введенні їх пільгового обкладення в 1925 р. Тільки висновок XIV з’їзду ВКП(б) про те, що приватногосподарські форми розвитку перевищують за темпом зростання соціалістичні, підштовхнув до підготовки їх згортання, перервав на довгі десятиліття розвиток цих останніх у країні. Не можна було допустити в свідомість народу думку про переваги приватногосподарського способу господарювання, оскільки це означало б визнання неспроможності соціалістичного шляху. Отже, дрібного товаровиробника було „приречено” на пролетаризацію.

Таким чином, можна стверджувати, що тоталітарна форма управління країною була осмислена й оформлялася як єдино можлива у радянській державі ще на ранніх етапах комуністичної революції.

Інша справа, що різке, без ретельної підготовки її запровадження викликало сильне протиборство в країні, як, наприклад, у 1920–1921 рр., перед введенням нової економічної політики. Але більшовики, навіть оголошуючи неп „всерйоз і надовго”, готували в майбутньому широкий наступ на капіталістичні відносини у дрібнотоварному виробництві. Безумовно, в 1926 р. радянська держава не була готова протиставити останньому щось своє. Тому завданням правлячої партії стало знайти реальне підтвердження дієвості та результативності соціалістичних форм. Ним могла стати широкомасштабна індустріалізація країни. Завдяки їй можливо було показати переваги соціалістичного ладу. Її здійснення стало найголовнішим завданням більшовиків.

Побудова фундаменту майбутнього ладу вимагала обов’язкового й безумовного підкорення населення керівній партії. Воно встановлювалося жорсткими законами тоталітарного режиму. Тільки народ, котрий абсолютно

скорився і був натхненний ідеєю першопрохідця у світі, зміг би створити ту гігантську індустрію, як великий народногосподарський комплекс, що передбачався більшовиками, без необхідної матеріальної бази та технічної допомоги ззовні.

Абсолютне підкорення населення під керівництвом партії в єдиному злагодженому механізмі болісно досяглося у країні в 1930-ті рр. Безумовно, одноосібне господарство дрібних товаровиробників не вписувалося у подальшу картину перетворень. Тому головною метою більшовиків стало знищення дрібних приватників, законодавче закріплення неможливості існування дрібнотоварного виробництва як у сільському господарстві, так і в кустарній промисловості.

1920-ті роки не дали можливості ґрунтовно підготуватися до реалізації цієї програми перетворення одноосібників. Вона почала активно втілюватися у життя лише в 1930-ті рр. Постійний опір цьому заходу став основою для вироблення політики силового тиску, що здійснювалася у ті роки через сформовані тоталітарні форми впливу на приватників.

Необхідність негайної реалізації поставлених завдань та досягнення вже оголошених ніби досягнутих успіхів спонукала більшовиків саме в першій п'ятирічці реально створити соціалістичні форми господарювання як основу у протиборстві з капіталістичними країнами. Партія й уряд активізували дії по остаточному перетворенню народу в найманий клас як у кустарній промисловості, так і в сільському господарстві. Набрані темпи розвитку великої індустрії не узгоджувалися з існуванням великої армії економічно незалежних та самостійних приватних виробників. Відрапортована завищена цифра (54%) на V з'їзді рад зменшується, навіть виходячи із статистичних даних. Реальний же стан справ як у кустарній промисловості, так і в сільському господарстві був ще гіршим.

Наприкінці 1931 р. чисельність зареєстрованих приватних власників-індивідуалів у кустарній промисловості становила 47%. Але партійне керівництво розуміло, що це далеко не вся маса дрібних виробників. Значна їх частина вміла ховати свій рід занять від державних органів. Це підштовхувало більшовиків до ще більш рішучих дій. Своєю чисельністю приватники винесли собі вирок. Податкові пільги 1925 р., надання їх у постачанні сировиною й фінансуванні в 1927–1928 р., на думку керівництва країни, повинні були підштовхнути кустаря до кооперування, але цього не сталося. Чітко вимальовувалася найбільш стійка верства (економічно незалежна), що в одержавлену систему промкооперації не вступила би добровільно ні за яких умов. З її представниками більшовики вирішили вести рішучу боротьбу.

Поставлена партією та урядом у 1930-ті рр. мета переведення всього населення країни в найманий клас, а приватногосподарського виробництва в одержавлену систему припускала у кустарній промисловості здійснення принципу поступовості: через централізовану промкооперативну систему перетворення виробничих артілей у фабрики і заводи, котрі базуються на найманій праці. Опір приватних підприємців викликав додаткові заходи з боку влади. За силою їх протидії держава визначала напрямок тиску на них. Республіки

, де існувала велика чисельність дрібних виробників, які ввійшли до системи промкооперації, перебували під особливим контролем та тиском. Україна за кількістю дрібних власників-одноосібників як у кустарній промисловості, так і в сільському господарстві займала провідне місце в СРСР. Цим визначалося й особливе ставлення до неї.

На початку 1930-х рр. почався сильний тиск з боку партії та уряду, метою котрого було обмеження приватників. Всі постанови стосовно їх у сільському господарстві застосовувалися повною мірою і в кустарній промисловості. Найчастіше вони розширювалися спеціально для останньої. Якщо ж не було спеціальної відповідної постанови, заходи держави щодо дрібних товаровиробників у сільському господарстві поширювалися й на кустарну промисловість.

Дії керівників партії безпосередньо щодо дрібних приватників у кустарній промисловості ілюструє постанова кооперативної наради при ЦК КП(б)У як доповнення до загальної вищевикладеної постанови політбюро ЦК КП(б)У, в котрій зазначалося, що з метою остаточної боротьби партії з „класовим ворогом” у кустарній промисловості ліквідовувалися непмани як „кровопивці на тілі народу” [3, с.65].

Наступ на приватногосподарське підприємництво кустарів та ремісників здійснювався в двох напрямках. Зверху влада знищувала їх промисли за допомогою централізованої системи промкооперації, змінюючи її виробничу діяльність. Техніка ослаблення самостійності цих останніх була нескладною. Оголошувався плановий випуск потрібної для держави продукції. При цьому змінювався профіль роботи промислів, але давалася на цей період виробництва держсировина для надолуження нестачі у продукції великої промисловості, яка не вироблялася в необхідній кількості. Знизу урядова влада впроваджувала так звану „чистку соціального складу промкооперації від капіталістичного елемента”.

„Чистка” проводилася керівниками її за підтримки самих кустарів і ремісників у середині об’єднань. Більшовики в цій акції цілком опиралися на підтримку найбідніших їх прошарків. Ці дрібні товаровиробники першими прийшли у виробничу артілі, тому що їм дійсно нічого було втрачати, крім своєї залежності й боргової кабали, яку останій постійно відчували з боку скупника-хазяйчика. У виробничій артілі вони одержали кредити та сировину по державних розцінках. Не маючи коштів для пайового внеску, щоб вступити в кооператив або кустарно-ремісничу майстерню до революції, з приходом радянської влади дрібні власники опинилися на однаковому рівні з майстрами в артілі. Підтримуючи радянську державу та її політику у кустарно-ремісничому виробництві, вони були виконавцями директивних указів партії та уряду по „розкуркулюванню” найбільш заможної частини дрібних товаровиробників. Водночас середняки часто примикали до найбіднішої частини кустарів і ремісників, боячись, що їх спіткає така ж доля. Поведінка найбідніших товаровиробників була продиктована їхньою психологією, прагненням вибитися зі свого вічно знедоленого становища, в котрому їм прийшлося б залишатися до кінця свого життя, якби не прихід

радянської влади.

Більшовики, проводячи чистку складу приватногосподарської промкооперації за допомогою найбільш прошарків кустарів, знищували крок за кроком у ній „капіталістичні елементи”. Обраний диференційований підхід у процесі „чистки” одноосібників „за майновою ознакою” давав можливість досягати мети, а дрібним виробникам – поетапно знищувати один одного в промкооперації до появи однорідної маси найманих робітників. Таким чином, поетапний диференційований за соціальним принципом відбір кустарів та ремісників було покладено в основу перетворення складу промоб’єднань з метою одержання покірної маси дрібних виробників. Крім того, ставилася мета одержавлення дрібних приватних підприємців – найбільш стійких у протиборстві з державною владою. Але здійснення такого завдання було непростю справою. Вони не вступали навіть у просту форму об’єднання в промкооперації, як не спокушали їх державним фінансуванням, пільговими кредитами й сировиною.

Цей відстежений партійним апаратом приватногосподарський потенціал викликав появу спеціально створеного механізму знищення підприємництва через систему очищення території внаслідок висилки „куркульських елементів”. Це була друга складова в єдиній боротьбі з дрібним приватним виробництвом.

Під грифом „цілком таємно” з’явилася директива ЦК ВКП(б) про висилку „ворожого елементу”. За підписом секретаря ЦК ВКП(б) П.Постишева було відправлено у ЦК КП(б)У С.Косіору телеграму, в котрій зазначалося, що відповідно до постанови від 17 травня 1931 р. „по вашій республіці треба провести виселення 30000 куркульських сімей” [42, арк.83]. Ця директива ґрунтувалася на загальній постанові РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. для всіх приватногосподарських дрібних підприємців.

Кустарі й ремісники за цією постановою відносилися до числа останніх. Суто формальне підтвердження наявності механічних двигунів у майстерні або найманої робочої сили відносило їх до класу „ворожих радянській владі елементів” – непманів, призначених для висилки. Як бачимо, існувала рознарядка зафіксованої кількості сімей для цього акту. Цифра для республіки встановлювалася не по кількості цих останніх в Україні, а по заготовленому заздалегідь рішенню центральної влади. Результатом його здійснення мало стати розосередження українського, приватногосподарського по своїй природі, населення в різні віддалені райони країни, насамперед у Сибір. Але головною причиною вироблення крайніх заходів і рішень ЦК ВКП(б) по Україні була стійка непокора дрібних приватників радянській владі. Ця характерна риса самостійних підприємців діяла й у системі промкооперації. Компартійно-радянське керівництво усвідомлювало, що блискавичного перетворення приватногосподарської природи кустарів домогтися не можна, та тому прагнуло спочатку обмежитися одержанням від них продукції за затвердженим планом. Одночасно партія створювала умови для поступового згортання приватногосподарського виробництва. Таким чином, будь-яку підприємницьку діяльність кустарів і ремісників влада директивно оточувала заборонами й

постійно „чистила” від осіб, що не підкорялися пролетаризації.

Провадилася боротьба не тільки з індивідуальним приватним підприємництвом кустарів та ремісників. Більшовики також прагнули до повномасштабного знищення всієї приватногосподарської системи. Для цього вони визначили третій напрямок боротьби – політику постійних реорганізацій усієї системи промкооперації, попередньо здійснивши її централізацію. Спочатку передбачалися ослаблення самостійної й незалежної діяльності промислових кооперативів і постійне викачування фінансових засобів, зароблених в їх системі. Прикладом такої політики була постанова Вукопромради від 30 серпня 1931 р., котра переводила промислово-кооперативні організації у господарсько-розрахункові об’єднання. Тобто забезпечення сировиною по держрозцінкам промкооперативів (як було встановлено постановою від 3 травня 1927 р.) змінювалося. Надання останнім сировини в 1927 р. владою було актом спеціальної тимчасової дії для відтискування скупника-хазяйчика від кустарно-ремісничих промислів. Водночас державні органи взяли на себе виконання закупівельно-постачальницьких операцій у приватногосподарському секторі кустарної промисловості.

Сировинне підживлення кустарів та ремісників за низькими розцінками дало можливість радянській владі залучити на свій бік дрібних приватників у 1927 р. Схопивши наживку, найбільш бідна частина їх прийшла в промкооперацію. Більш заможні дрібні виробники вичікували або створювали лжекооперативи з оформленою на папері діяльністю. Через підставні промислові кооперативи частина дрібних товаровиробників, котра не ввійшла в систему, користувалася дешевою держсировиною. Переконавшись в такій діяльності промкооперативів, у 1930 р. керівні органи підкорегували свою допомогу й ухвалили, що сировина для переробки за держрозцінками надаватиметься тільки за відповідну кількість готової продукції. Випуск останньої за ними визначив кількість існуючих реально кустарно-ремісничих промислів. Вона виявилася нечисленною.

Продовжуючи боротьбу з приватногосподарською системою промкооперації, більшовики водночас використовували потенціал кустарної промисловості у власних цілях, розраховуючи заповнити нестачу товарів, які випускалися великою промисловістю. Загубивши свою самостійність у системі промкооперації, кустарні промисли за держсировиною латали дірки, створені цією індустрією.

В серпні 1931 р. керівництво Вукопромради перевело промкооперативи на госпрозрахункову систему. Держава відмовилася фактично від донорського постачання кустарно-ремісничого виробництва. Спеціальною постановою було затверджено 12 галузевих госпрозрахункових об’єднань: шкіряно-взуттєве, харчове, текстильне, деревообробне, мінеральне, хімічне, паливне, лозно-рогове, по металу, культполіграфічне, побутове і транспортне. Крім галузевих нововведень, було створено триступінчасте підпорядкування в системі управління: центральне, міжрайонне та низове [52, арк.6].

Кустарну промисловість поставили, таким чином, у повну залежність від державного управління. Кошти промислів центральної промкооперативної

структури використовувалися владою. Остання при перебудові промкооперації забрала в державну казну всі грошові заощадження приватногосподарських промислів, а обібраних посадила на мізерні зарплату й фінансування. Так, у реорганізаційну кампанію 1931 р. напрацьовані нові оборотні кошти в системі промкооперації знову експропріювали у держказну. З 1927 р. цю систему було реорганізовано вже тричі. А якщо здійснити екскурс в історію, то діюча за вказівкою правлячої партії промкооперація з 1922 р. була трансформована вісім разів. У всіх випадках радянська влада домагалася цілі, хоча б реквізиції коштів, якщо не вдавалося досягти кінцевої наміченої мети – пролетаризації всього приватногосподарського складу дрібних товаровиробників – кустарів та ремісників.

І знову дрібні приватники на знак протесту тікали з майстерень, переходячи на нелегальне становище. Отже, плинність кадрів у кустарно-ремісничому виробництві порушувала плани більшовиків щодо проведення його кооперування

Кустарі й ремісники замість обіцяних переваг у промкооперативах незабаром були відлучені від централізованого постачання сировиною та потрапили під пресингові директивні дії Вукопромради: заготівля сировини, обов'язкове виконання робочого плану, фіксована мізерна зарплата, постійний збір коштів на індустріалізацію. В розпачі кустарі тікали зі своїх майстерень. Наприкінці 1931 р. Вукопромрада нарахувала замість 500 тис. дрібних виробників лише 300 тис. [187, с.26] Перекроюючи господарську діяльність кустарно-ремісничих промислів, керівництво країни в економічному відношенні підпорядковувало собі дрібних виробників, позбавляючи самостійності останніх, підготовляючи поступово таким чином остаточну їх пролетаризацію.

Для проведення повномасштабних дій щодо одержавлення дрібних товаровиробників Сталін створив гнучку систему керівного складу у країні за принципом: „Кадри вирішують усе”. Спеціально підготовлені керівники зайняли місця в усіх приватногосподарських системах, у тому числі й у кустарній промисловості. Вони активізували зміну старого керівництва промкооперації та створення нового, необхідного для реорганізації кустарно-ремісничого виробництва. Це були нашвидку підготовлені „специ” і функціонери, які проводили політику партії й уряду на місцях. Радянська влада особливо ретельно займалася добором складу номенклатурних працівників. Для них керівництво розробило спеціальну систему так званих привілеїв, що давалися їм за віддану службу.

Крім створення номенклатури та впровадження її на місцях, держава використовувала старий апарат кустарно-ремісничого виробництва, що залишився від дореволюційної системи, поступово прилучаючи його до загального статусу керівних працівників. Спочатку необхідність у ньому була величезна, особливо в період відновлення країни, коли після війни ще не працювала велика промисловість. Будь-яка допомога у виробництві давала додатковий випуск продукції. Тому радянська влада наполегливо створювала

свою когорту фахівців і поступово виховувала відчуженість керівного ядра працівників від дрібних товаровиробників у промкооперації, байдужість його до потреб простих людей. В основу цього було поставлено принцип „Ліс рубають – тріски летять”. Такі працівники відзначалися кращими умовами життя, підгодовувалися дефіцитними пайками й іншими привілеями. Як тільки керівник промкооперації потрапляв у державну сферу побутово-постачальної системи, його відразу ж оточувала специфічна атмосфера, привабливе обслуговування (за спецзамовленнями, спецбуфетами, спецскладами). Система номенклатури значно відрізняла його від загального трудового життя, наприклад, у майстернях кустарно-ремісничого виробництва. На різних рівнях (чим вище, тим більше) охоплювалися мережею привілеїв керівники низових ланок кустарної промисловості. Останні, що надавалися їм, змушували ці кадри виконувати вказівки влади та самовіддано їй служити. В дуже швидкі строки було організовано цю номенклатурну систему. Якщо у травні 1927 р. було тільки проголошене створення об'єднуючої системи кустарної промисловості – промкооперації, то до початку 1930-х рр. її керівництво повністю виконувало всі вказівки партії й уряду, навіть ухвалювало зустрічні плани.

Діюча з 1927 р. система „призначенства” керівництва кустарною промисловістю спочатку проводилася на виборних засадах. Вона дала можливість почати впровадження більшовицьких спеців для охоплення ними у дальшому всієї приватногосподарської промкооперації. З 1930 р. це „призначенство” набуло стовідсоткового характеру.

Радянська влада успішно провела відчуженість керівництва від трудового процесу в кустарно-ремісничому виробництві через центр промислової кооперації. Державою було створено таку централізовану систему керівництва, котра з 1932 р. повністю виконувала всі вказівки і готувалася до завершальної боротьби з приватним виробництвом. Було створено Всекопромраду замість Центрального комітету промислової кооперації та кустарної промисловості при РНК СРСР, що почала існувати з 21 квітня 1930 р.

Крок за кроком йшло одержавлення системи промислової кооперації. Навіть з її назви викидалося поняття „приватногосподарської діяльності кустарно-ремісничого виробництва”. З 1932 р. Комітет з питань кустарно-ремісничого виробництва (Всекопромрада) одержав необмежені повноваження: скликати кооперативні з'їзди, вирішувати спірні питання, створювати спецбригади з перевіркою роботи на місцях [71, арк.4].

Новими керівниками створювалася централізована єдина система об'єднань, яка базувалася на різних формах залежності від влади. Підпадаючи під державне регулювання, кустарно-реміснича промисловість включалася в механізм поетапної пролетаризації дрібних приватників, що визначала форми майбутніх виробничих артілей. Ідеальною для влади була наявність кустарних промислів, котрі походили з виробничої майстерні. Однак на першому етапі об'єднання допускалося самостійне виготовлення продукції (без конвейера) без усупільнення засобів виробництва. Дрібний власник, що вступав до

промкооперативу із своїми інструментами, виготовляв продукцію самостійно й за її кількістю діставав прибуток. На другому етапі об'єднання у системі промислової кооперації розподіляли працю по кількості кустарів і ремісників. Продукцію виробляли конвеєрно. В цьому разі одержання прибутку залежало від спільного виробничого процесу. Його розподіляли у майстерні на загальних зборах з огляду на відсоток внесеного кожним кустарем або ремісником пайового внеску. Прибуток розподілявся тільки серед учасників виробництва. Такий щабель об'єднання – ще не виробнича артіль, але етап її формування. Рівноправний розподіл за працею, як споконвічна форма спільного виробництва в майстерні на рівних умовах, відносився до третього етапу промислових об'єднань. У ньому узагальнювалися пайовий капітал (котрий доповнювався новими надходженнями з прибутку цього виробництва), засоби останнього, майстерня. Юридичним власником виступав єдиний колектив із рівним розподілом прибутку кожному на загальних зборах. Організація праці передбачалася за фабрично-заводським принципом [194, с.11-14].

Принцип поетапного втягування кустаря та ремісника в одержавлювану систему виробничих артілей було продумано керівниками держави для всіх приватногосподарських працівників, що вступали в центр промислової кооперації. Головними завданнями в 1930-х рр. було залучення кустаря або ремісника-одноосібника для поетапної роботи з ним на шляху одержавлення.

Радянська влада до 1932 р. одержала керовану централізовану систему промкооперації, в якій існувало комплексне обслуговування приватногосподарських одноосібників для їхнього поетапного одержавлення.

Центр промкооперації в Москві – Всекопромрада – створив по всіх республіках через свої керівні кадри аналогічну систему управління. Яскравим прикладом останнього, безумовно, є Український центр Вукопромради, котрий вірно служив радянській владі. Це підтверджувалося кожною фразою документів зокрема III зборів уповноважених цього органу. У підсумковому звіті цих останніх зазначалося „Сумлінне виконання директив партії й уряду в справі ліквідації всієї приватногосподарської системи кустарної промисловості і у першу чергу українських сильних промислів: тютюнового, хромового, деревообробного, черепичного, червонодеревного, крупорушного, мірошницького, соняшникового, лозного, ткацького, вишивального, взуттєвого” [187, с.3-4].

Український центр промкооперації загальною директивою поєднав у собі всі зв'язки кустарно-ремісничої промисловості в республіці та надалі взяв на себе місію її керівника з перетворення всіх промислів у ширвжиткові майстерні. Квітучі в минулому українські промисли системою Вукопромради спеціально реорганізовувалися і були ліквідовані. Замість них, вона проводила організацію виробництва предметів ширвжитку з утилю, сурогатів, відходів, надалі переводячи ці промисли в майстерні з ремонту взуття, одягу, металевих та інших виробів [22, арк.6].

Московський союзний центр, здійснюючи наступну реорганізацію на місцях, у тому числі й в Україні, діяв за рішенням партії та уряду, переслідуючи у

першу чергу політичні цілі в процесі одержавлення приватного виробництва. Господарські завдання спеціально ним не розглядалися. Вукопромрада боролася за соціальну чистоту в рядах промкооперації, за пролетаризацію приватних господарів у системі всієї кустарної промисловості України.

Робота Вукопромради спрямовувалася партією й урядом і узгоджувалася з місцевими вимогами. Вони виходили з потреб індустріалізації країни та колективізації дрібного господарства, ліквідації несоціалістичних елементів у місті й на селі, планового постачання державної промисловості робочою силою з промкооперації, постійного проведення „чисток” соціального складу останньої для успішної дальшої пролетаризації кустарів і ремісників [187, с.11-12].

Вукопромрада для виконання поставлених завдань у справі одержавлення республіканської кустарної промисловості за вказівкою ЦК КП(б)У, проводила в системі промкооперації такі завдання партії: соцзмагання, ударництво, створення госпрозрахункових бригад, розширення мережі учнівства, оголошення прийнятих зустрічних планів як ініціативи з місць тощо [187, с.11-12]. Звіт про збори уповноважених Вукопромради, що направлявся як рапорт підпорядкованої системи промкооперації України у вищу інстанцію, об'єктивно не характеризував господарське становище в кустарній промисловості республіки. У звіті відбивався лише характер готовності до підпорядкування директивам та вказівкам Всекопромради. На прикладі дій Вукопромради можна відстежити механізм підготовки системи промкооперації України до справи остаточного завершення пролетаризації дрібних товаровиробників.

Радянська влада, що довго добивалася контролю за дрібнобуржуазною стихією, нарешті, одержала підпорядковане їй управління кустарно-ремісничою промисловістю. Розроблена система вирощування спеціальних управлінських кадрів вирішила в період 1930-х рр. головне завдання – проведення пролетаризації у країні, одержавлення приватногосподарських підприємств. Вона була прекрасним провідником у маси директив партії. Більше того, система вислужування керівними кадрами нових привілеїв породила організацію „ініціатив з місць”. Це виявилось у зборі коштів на індустріалізацію, в зустрічних планах до революційних річниць, у здійсненні п'ятирічного плану за 4 роки, в зборі зернових у період неврожаю тощо. Особливо наочним прикладом таких ініціатив були різні кампанії по зборах коштів у населення під прикриттям красивих гасел, що дозволяло продемонструвати його „свідому ініціативу”, яке відгукнулося на заклик партії й уряду допомогти державі в справі індустріалізації, боротьби з неврожаєм тощо.

У кустарній промисловості впроваджувалися заклики до виготовлення поза планом певної продукції дрібного виробництва, коли велика промисловість недоопрацьовувала свої програми. Це широко описувалося в газетах, повідомлялося по радіо, висвітлювалося всіма засобами масової інформації. Партія переконувала населення країни, що радянський народ живе спільними інтересами. При цьому використовувалася довірливість населення, в людині намагалися пробудити кращі сторони її характеру, наприклад, бажання

допомагати ближнім, тим, хто відстає, хто потрапив у біду не за рахунок надлишків, а шляхом пожертвування найнеобхіднішого. Але значна частина населення в країні на початку 1930-х рр. ще була далека від подібних ініціатив. На першому плані стояли власні бажання, прагнення здійснювати приватновласницькі ініціативи у кустарній промисловості та сільському господарстві. Віддалені плани партії мало цікавили одноосібників. Свої кошти вони хотіли вкладати у розширення власних господарств, а не в економіку міфічного комуністичного суспільства. Вони бачили конкретні дії спецбригад, що приходили і відбирали у них кошти, зерно, продукти, промислові товари. Романтика революційного життя в країні їх не цікавила.

У 1932 р. було розіслано телеграму республіканським народним комісаріатам фінансів, за підписом М. Калініна, яка нагадувала про необхідність „посиленої мобілізації коштів у скарбницю держави” [77, арк.123]. Індустріалізація країни зазнавала великих труднощів. Радянська влада здійснювала її, не враховуючи, чи існує матеріальна база для її виконання. Основою її здійснення був голий ентузіазм мас, організований партією. Реальна картина в житті була така – регулярне здійснення збору коштів через спецбригади з чіткими термінами виконання поставлених зобов’язань, силовий спосіб здійснення цих акцій.

Для вилучення фінансових заощаджень створювалися спеціальні „ударні бригади”. На їхнє формування Наркомфін СРСР виділив значні кошти й надав їм необмежені повноваження. (Постанова НКФ СРСР від 20 грудня 1932 р. „Про роботу з фінансовим активом”) [77, арк.124]. Спецбригади інструктувалися, як виконати поставлені завдання. Для наочної агітації працівником Наркомату фінансів Тамаркіним було випущено посібник, котрий починався з рекомендації ударного виїзду агітбригади з оркестром, із прапорами у формі святкового заходу. Пропонувалося залучити в мобілізаційну кампанію жіночі та комсомольські організації, що розгортали б соцзмагання між собою за виконання поставлених завдань [77, арк.102-103].

Компартійно-радянське керівництво надавало величезного значення збиранню коштів у населення. Для цього вживалися жорсткі заходи. Держава свідомо йшла на „закручування гайок”, оскільки криза 1932 р. не поступалася масштабами й глибиною кризі 1921 р. Радянській державі ані кредитів, ані позик на індустріалізацію ніхто не давав. Надії на світову революцію не виправдалися. Більшовикам можна було розраховувати тільки на внутрішні ресурси країни, котрі вони прагнули одержати за будь-яку ціну.

Як і в період „воєнного комунізму”, ударні бригади забирали всі заощадження у населення, а в селян – зерно. Замість відібраного, уповноважені в бригадах залишали населенню довідки щодо позики матеріальних цінностей для індустріалізації країни [77, арк.105]. У цьому процесі мобілізації брали активну участь місцеві органи радянської влади. Тільки їхня робота з населенням давала такі можливості. Бажаючи вислужитися перед вищим керівництвом, вони висували зустрічні плани. Так, до 15-ої річниці жовтня по Одеській області було

оголошено по радіо зустрічний план по збиранню коштів. Кампанію по їх мобілізації широко висвітлили у місцевих газетах як прояв великої свідомості населення в справі допомоги країні. Приклад одеситів розповсюдили по всій Україні [77, арк.107]. Так „народжувався” рух допомоги населення республіки справі індустріалізації. У деякі райони, де було недовиконано „мобілізацію коштів”, спецбригади посилали „фінударників” для посиленого тиску на місцевих жителів. Виконання плану преміювалося як особлива праця по зборі коштів. Таким активістам видавали спеціальні почесні книжки „фінударника”. Одеський облвиконком, наприклад, був премійований за хлібозаготівлю та мобілізацію заощаджень населення в 1932 р. як кращий республіканський „фінактивіст” [114].

Продумане створення спецбригад „з оркестром”, виконання ними планів по збиранню коштів, зернових, усього цінного у народу на індустріалізацію призвели до тяжких наслідків для населення країни. Найсуворішими були навіть не постанови партії й уряду в період поголовної колективізації і кооперації населення, а дії вирощених ними керівних кадрів, спеціально відчужених від народу.

Інтереси виробників у кустарній промисловості ніхто не збирався відстоювати в період централізації приватногосподарського сектора. Бажання функціонерів вислужитися перед партійним керівництвом у кампанію 1932–1933 р. заради привілеїв суперечило здоровому глузду господарювання та економічній доцільності ведення господарства. Керівництво України віддало свій народ на пограбування й у кінцевому підсумку на знищення в той період. Це підштовхнуло всіх дрібних виробників до крайніх заходів опору. У відповідь з’явилася ще більша жорсткість з боку держави як щодо виконання директив, так і в способах здійснення завдань влади у регіонах. Місцеві керівні органи відповідали за виконання взятих ними зобов’язань своїм номенклатурним становищем. Для того, щоб його не загубити, вони готові були виконати будь-яке завдання партії.

Саме 1932 р. став роком найрішучих заходів з остаточного одержавлення маси дрібних приватних виробників країни, котрі не скорилися владі. Для всіх, хто чинив опір рішенням партії й уряду, не залишалося жодного шансу вижити. Створювався механізм терору щодо дрібних приватних власників. Таким чином формувалося суспільство тотального підпорядкування рішенням державних завдань, де колгоспи відігравали роль головного організаційного способу впливу на дрібних виробників.

Розглядаючи становлення тоталітарного ладу в окремо взятій галузі виробництва – кустарній промисловості, можна спостерігати, як він формувався.

У 1927 р. промкооперація ще виглядала як приватногосподарська форма виробництва з економічно обґрунтованим укрупненням усіх її форм через введення так званої централізованої системи, де здійснювалося управління з державною допомогою кустарям та ремісникам. У той час промкооперація виконувала прогресивну функцію об’єднання дрібних приватних майстерень із відсталими формами виробництва в більш сучасні, технічно оновлені спільні

промисли. Новим об'єднанням системи промкооперації давалися податкові пільги. Сировина постачалася за державними розцінками, якщо вони входили в артільне виробництво. У 1927–1929 рр. уряд ще провадив політику добровільного об'єднання дрібних товаровиробників кустарної промисловості на економічних засадах.

Однак обстеження його підсумків свідчило саме за себе. В той пільговий для промкооперативних об'єднань період розгорнули свою діяльність не виробничі артілі, як сподівалися керівники держави, а кредитно-промислові кооперативи кустарної промисловості. Вони, як і раніше, мали приватногосподарський характер. Партія відчула опір кустарів та ремісників виробничому кооперуванню на вигідних економічних умовах (пільгові обкладення, податки, кредитування, фінансування й ін.). Приватне виробництво будь-яким способом, усілякими хитрощами продовжувало відстоювати незалежні умови існування. Ним використовувалися фінансові ресурси, котрі виділялися на виробничі артілі, у своїх інтересах, створювалися підставні майстерні для одержання сировини, пільг і фінансування.

Постанова ЦВК та РНК СРСР від 23 липня 1932 р. „Про перебудову роботи організованих форм промислової кооперації” остаточно визначила дрібного приватника як найманого робітника в промкооперативі. Вона передбачала подальше розгортання виробничих ініціатив артілей і максимальне розширення промислової кооперації для випуску предметів широкого вжитку. За цією постановою останній було надане право самостійної повсюдної заготівлі для потреб свого виробництва різних видів сировини: вторинної, відходів (крім бавовни), льону, вовни, прядива, шовку, шкіри й інших основних ресурсів. Постанова скасовувала обов'язкову систему централізованих замовлень.

З 1933 р. вводилося єдине державне замовлення на вироби кустарної промисловості – виготовлення продукції ширпотребу з відходів. Питома вага цих товарів мала бути доведена до 70% усієї продукції промислової кооперації при переважаючому виготовленні сільськогосподарського реманенту. Приватногосподарське кустарно-ремісничє виробництво, що відстоювало свої самостійні позиції, за цією постановою позбавлялося будь-якої сировинної підтримки, тому що промкооперацію забирали від стратегічної держсировини та переводили на утиль, відходи, вторсировину і на виробництво до 70% товарів ширвжитку.

Домігшись усупільнення великої кількості дрібних товаровиробників, уряд примушував їх випускати продукцію за малу винагороду й зобов'язав промкооперативи, згідно з постановою від 23 липня 1932 р., самим вишукувати сировинні ресурси та самостійні можливості для їх придбання [94, с.395].

В ході вирішального наступу на приватників ухвалювалися дедалі нові постанови, котрі забезпечували максимальний тиск на дрібних виробників у системі промкооперації з метою їхнього остаточного підпорядкування. Це було частиною великого загального наступу на весь приватний сектор. Усі постанови, особливо в 1932–1933 рр., вводили жорсткі умови обмеження

приватногосподарського виробництва. Визначалося коло нелегального статусу кустарів і ремісників, що все більше звужувалося законодавчими постановами, й це залишало їм єдину дорогу – у централізовану систему промкооперації. Внаслідок дії постанови 23 липня 1932 р. в промкооперації України було зареєстровано 840 тис. тих, хто звільнився з кооперативів.

У процентному співвідношенні кількість кустарів і ремісників в Україні та СРСР була рівною, але сприйняття ними процесу пролетаризації – різним. В усі райони були направлені одні й ті ж директиви партії та уряду щодо перетворень у промкооперації. Але реакцією кустарів і ремісників на постанову по всьому СРСР стало звільнення 1 млн. чол., а по одній тільки Україні – майже стільки ж (840 тис.). Можна зробити припущення про існування в республіці приватногосподарського тіншового сектора у 1932 р., що ставав небезпечним для влади вогнищем.

Силові органи влади підтверджували активне протидію з боку дрібних приватників у кустарній промисловості. В 1930-х рр. протест кустарів та ремісників виявлявся у вигляді невиконання виробничого плану. Так, у 1932 р. виробничу програму по всій промкооперації було виконано лише на 78%, по трикотажу – на 31,6%, по виготовленню одягу – на 32 % [72, арк.369].

Якщо в 1930–1931 р. у системі промкооперації найбільш поширеною була пасивна форма саботажу виробничого плану, то в 1932 р. плінність кадрів стала активною формою протесту. У відповідь на це уряд видав відповідну директиву, в котрій встановлювалися відповідні засоби покарання.

Поступово розгорнулося полювання органів внутрішніх справ на позначку „кустар” у паспорті. 15 липня 1932 р. [104, Ст.342] вийшла постанова РНК СРСР „Про обов’язкову загальну реєстрацію всіх промислових підприємств державних, кооперативних і громадських організацій в органах центрального управління народно-господарського обліку Союзу РСР”. Передбачалася щорічна обов’язкова реєстрація особистих занять усіх дрібних товаровиробників. Кустарі й ремісники, що були зареєстровані у 1931 р., за цією постановою обкладалися стопроцентним податком. З 1934 р. податок зріс до 200%. Державна система в даному разі не переслідувала суто фіскальні цілі – примножити грошові капітали за рахунок дрібних приватників кустарно-ремісничої промисловості. Дозволене законом одноосібне виробництво було обкладено настільки високим податком, щоб припинити його існування. 200%-ий податок кустар або ремісник не зміг би виплатити ніколи. Але тікати, як раніше, вони не могли. Фінінспектори одержували премію за виявлення незареєстрованих приватників, потенційних неплатників податків до держказни.

В 1930-ті рр. несплата податків розглядалася вже як кримінальний злочин. Кустарі та ремісники, які знаходилися на нелегальному становищі, змушені були повертатися до промкооперативів. Затримання неплатників податків стало самоціллю для фінінспекторів. Їх заарештовували, примушували заплатити непомірні суми або конфісковували майно, у паспорті ставили штамп „кустар” як тавро для відповідних дій органів радянської системи на майбутнє. (З постанови

ВЦРПС від 26 квітня 1935 р.) [71, арк.9].

Такі заходи не давали кустарям можливості існування. Партія й уряд свідомо йшли на жертви в економіці, щоб досягти у першу чергу політичних цілей. Держава в період індустріалізації позбавлялася того потенціалу дрібних товаровиробників у народному господарстві, котрий створював необхідні матеріальні цінності. Наприклад, у кустарній галузі України до революції вироблялася половина всієї вартості промислової продукції. Мали світове значення ткацький, вишивальний, килимовий, деревообробний промисли. Замість останніх, у 1930-ті роки влада свідомо надавала переваги в розвитку будівельного, обслуговуючого ремонтного, хімічного і промислів по виробництву продукції з вторсировини та відходів. Створена у ті роки центральна система промкооперації дала можливість знищити рентабельні види української кустарної промисловості й одержати, замість них, ширвжиткові та ремонтні кооперативи з поганою якістю виготовленої продукції. На зміну приватногосподарській структурі й професійно працюючим майстрам приходили наймані робітники, що своїм невмінням і байдужістю погіршували якість вироблюваної продукції.

Експериментування в пошуках нових „соціалістичних” форм у приватногосподарському виробництві призвело до створення об’єднань гігантських розмірів. Збільшення промкооперативів як форми одержавлення не мало економічного резону. З’явилися кооперативні гіганти з радіусом дії в 30–60 км. Вводилися до ладу комбінати промкооперації, що об’єднували промисли, по-господарськи не пов’язані між собою (валяльний з роговим та навіть з перукарнею) [72, арк.143]. Внаслідок подібних заходів в Україні товарообіг в системі промкооперації зменшився вдвічі: якщо в 1933 р. він становив 150 тис. крб., то у 1934 р. – тільки 74 тис. крб. [72, арк.2].

Уряд зумисне створював ослаблене в результаті реорганізації кустарно-ремісниче виробництво для єдиної мети – його одержавлення. Щоб не помилитися у 1930-х рр. із пролетаризацією дрібного підприємця, держава використала весь досвід минулих років, коли дрібні товаровиробники вмiло пристосовували владу до своїх потреб та добре почували себе на нелегальному становищі, створюючи виробництво у тіншовій економіці. У 1930-х рр. в кустарно-ремісничій галузі було підірвано її основу – змичку торгово-промислового капіталу, котрий представляв скупник-хазяйчикик, і приватногосподарського виробництва. У 1930-х рр. останній був експропрійований та висланий як „капіталістичний елемент”.

Скупник становив основу кустарної промисловості до революції. Він давав сировину, кошти на виробництво, реалізовував готову продукцію на ринках. Спочатку влада відтіснила скупника від можливості придбання сировини, закрила доступ до самостійної її заготівлі, визнавши останню як стратегічний об’єкт держави. Другим актом впливу на нього стало кредитне фінансування приватногосподарської промкооперації, що перейшло у державну систему. Кредитну кооперацію було розформовано. Самостійний продаж продукції на ринку кустарям і ремісникам не заборонявся, але оподатковувався непомірним податком, як індивідуальна власність. Крім того, системою агітації й пропаганди

створювалася стосовно скупника та куркуля відповідна громадська думка в країні. До цього процесу підключили кустарів та ремісників, що вже перебували у виробничій системі промкооперації. „Всякий одноосібник є приватногосподарським підприємцем і як капіталістичний елемент повинний здаватися в ДПУ для розслідування його діяльності”, – зазначалося у постанові по промкооперації Кооператнаради ЦК ВКП(б)У від 17 червня 1932 р., котра забороняла приймати у виробничу артіль так звані „експлуататорські елементи, що припинили свою приватнопідприємницьку діяльність один-два роки тому” [3, арк.23].

Такі дії партії й уряду в кустарно-ремісничому виробництві приносили свої результати. Дрібні одноосібники, які пішли з нього, примусово поверталися, а ті, що залишилися у промкооперативі, усвідомивши своє безвихідне становище, продовжували працювати за зарплату. Обібраний державою, дрібний власник повинен був виконувати виробничий план. Але пролетарський стан робітника в промкооперативі йому був завжди чужий. Приватновласницька природа хазяїна не бажала перебудовуватися у підпорядковане становище. Працювали у кооперативі байдуже, аби відбути потрібний час. Праця з утилем і відходами, нав'язування виробничих програм відчужували одноосібника від його продукції. Виготовлялася тепер вона, як правило, більш низької якості. Невиконання плану було їхнім внутрішнім протестом. Протестуючи таким чином та пристосовуючись до нових умов життя, кустарі й ремісники вступали на шляху масового розкрадання продукції, особливо сировини. Цими способами дрібний виробник вирішував свої матеріальні проблеми і частково одержував моральне задоволення. З украденої держсировини він потай виготовляв продукцію та продавав її на ринках. Промкооператив був уже не приватною майстернею для них, за якою вони вболівали, а системою усупільненого, державного, тобто чужого виробництва.

До революції дрібний товаровиробник, перебуваючи у залежності від хазяїна промислу, майстерні, кооперативу, боячись його, знаходився в постійно пониженному становищі й скорявся останньому або підкрадав для компенсації у першу чергу морального приниження. Після революції кустар і ремісник вибилися в рівне становище у промкооперативі, особливо після пільг 1925–1926 рр. Але новий виток тиску знову повернув його до вихідного майже рабського стану. Й виплескував він його злодійством, псуванням майна тощо. Таким чином, дрібні власники перетворювалися в однорідну масу, але з постійним бажанням відшкодувати свої матеріальні та моральні збитки. Такий був побічний ефект пролетаризації населення.

Перерозподіл і перекваліфікація кустарів та ремісників у зв'язку з переорієнтуванням виробництва теж психологічно вдарили по них. Після постанови 1932 р. про кустарну промисловість промкооперація змогла виконати виробничий план усього на 60%, а в Полтавській губернії, де традиції кустарно-ремісничої галузі здійснювалися з ХІХ ст. – лише на 49% [61, арк.2].

Вукопромрада відписала у Москву виправдувальні причини невиконання плану:

відсутність загальної електрифікації в системі; великі збої у постачанні сировини для виробництва й низька її якість; затримка фінансування (замість запланованих 4 млн. крб. вона одержала 800 тис. крб.); із промкооперації державна система фактично забиравала найкваліфікованіших майстрів; місцеві органи влади постійно направляли в колгоспи працівників, котрі там і залишалися (з направлених промкооперацією у 1933 році 500 чоловік 26% залишилися в них); управління середньої ланки промкооперативів часто мінялося (система призначення керівних кадрів в артілі негативно позначалася на виробництві промкооперативу. Наприклад, у Лубнах вони змінювалися в 1933 р. три рази); велика плінність кадрів у цілому по промкооперації; низька заробітна плата; відсутність технічної бази обслуговування та запасних частин до машин.

Безумовно, що всі перелічені причини невиконання робочого плану мали місце й відбивали стан промкооперації, створеної не на приватногосподарській основі. Але визначальною причиною цього було одержавлення приватного господарства кустарної промисловості.

В 1932–1933 рр. боротьба з одноосібниками досягла вищої точки. Радянська влада, що зміцніла, маючи підтримку системи ОДПУ–НКВС, почала боротьбу з „шкідництвом” державного майна за допомогою системи кримінальних покарань. Всьому народу було запропоновано здавати до органів внутрішніх справ „шкідників, саботажників і розкрадачів соціалістичного майна” [72, с.54].

Оточуючи всіма можливими засобами тиску дрібних виробників, влада намагалася захистити себе від повторення політичного вибуху. Для цього поряд із загальним силовим тиском уряд прагнув ще додатково локалізувати особливо небезпечні райони, які завзято пручалися одержавленню приватної власності. До них відносилася й Україна.

Провести рішучі дії в останній як одному з основних районів сильної приватногосподарської системи в сільському господарстві та у кустарній промисловості ЦК ВКП(б) доручив ЦК КП(б)У. У Комуністичній партії України було проведене вичищення її складу від так званих „переродженців”. Проведення програми наступальних дій, спрямованої на підпорядкування дрібного приватного власника, вимагало створення суворої дисципліни, підпорядкування у керівних органах управління. Чистка складу й спеціально підтримуваний панічний страх перед можливим звільненням були вдалим важелями в механізмі впливу для одержання беззаперечних виконавців будь-яких вказівок партії.

Підсумком „соціалістичного будівництва” стало утвердження тоталітарного ладу. Компартійно-радянський режим робив акцент на повному придушенні соціальних елементів, котрі не вписувалися у командну систему, тобто в даному разі, представників індивідуального господарства. На об’єднаному пленумі ЦК ВКП(б) у січні 1933 р. зазначалося: „Успішно проведена політика ліквідації капіталістичного елемента як класу. В результаті цього розгромлене куркульство і підірвані корені капіталізму і тим самим забезпечена перемога соціалізму. Вирішено історичну задачу переходу дрібного індивідуального господарства на рейки соціалістичного. У підсумку виконанням п’ятирічки вирішене головне

питання „хто-кого” на користь соціалізму проти капіталістичних елементів міста і села” [108, с.237-238].

Боротьба з власним народом призвела до створення розвинутої системи таборів для „трудового перевиховання”. ГУЛАГ 1930-х рр. був уособленням репресій, проявом тоталітарної суті радянської влади. Подальший рух країни по шляху завершення індустріалізації здійснювався пліч-о-пліч із розвитком силових методів управління. За індустріалізацію держави було заплачено загибеллю або спотвореними долями мільйонів людей.

Висновки

Новий виток силових дій набув оформлення у 1930-ті рр. й став завершальним етапом державної системи тоталітаризму. Він був мірою реакції влади на непокірність дрібних виробників – селян, кустарів, ремісників та ін. Більшовики зробили висновок, що в умовах перехідного періоду тоталітарна основа влади в державі була єдиним способом утримати дрібних приватників у стані підпорядкування їй. Вона замінила економічні форми господарювання на централізоване політичне керівництво народним господарством.

Дрібне приватне виробництво прискорено знищувалося за допомогою законодавства, а з ним ліквідовувалися господарські механізми непу.

Кількісні показники переваги соціалістичних форм у народному господарстві над капіталістичними стали головним політичним завданням партії й результатом підпорядкування населення.

Напередодні 1930-х рр. розпочалося прискорення пролетаризації його також за рахунок різних показників кооперування, котрі давали партійці на місцях, щоб вислужитися. Вони представляли собою показовий агітаційний характер, який партія визнавала і завідомо погоджувалася, навіть заохочуючи це, щоб через них уникнути реальних складностей на місцях. Влада нівелювала та прикрашала всі ускладнення в пролетаризації населення під одержані переможні рапорти й таким чином відсторонювалася від відповідальності за драматичні події, до котрих приводили виконавці цих акцій. Так будувалася подвійна інформація: з рапортів із місць подій та існування дійсних подій, які були за межами доступу до керівництва партії.

На V з’їзді рад СРСР (20–28 травня 1929 р.) більшовики за вищевказаним стилем переможних рапортів особливо прикрасили сумнівні досягнення щодо великих успіхів у соціалістичному перетворенні приватногосподарського сектора: „З’їзд із задоволенням констатує, що п’ятирічний план народного господарства відзначає сильний ріст частки суспільного сектора в усіх основних фондах країни, охоплення кооперацією 54% в кустарній промисловості, до 85% селянського господарства. Все це повинно нанести знищуючий удар капіталістичним елементам і забезпечити справжнє свято соціалістичним формам у господарській системі Союзу РСР” [94, с.65]. Соціалістичних форм у кустарно-ремісничому виробництві в такому завищеному відсотку не існувало. Тільки близько 30% кооперативів були виробничими. А серед усіх зайнятих в останньому 47% не були о’беднаними.

Більшовики спочатку заохочували та зобов'язували місцеве керівництво подавати високі показники, а після відповідних рапортів вимагали підтвердження звершених перемог. Партійцям приходилося будь-що підганяти під висунуті до святкових днів високі показники. Влада прагнула реально завершити першу п'ятирічку з пролетаризованим населенням. Одержавлення дрібних виробників стало матеріальною програмою індустріалізації СРСР. Її високі темпи вимагали матеріального підкріплення за рахунок запасів приватних власників, тому що державні ресурси було вже вичерпано не зовсім грамотними діями партійного керівництва. На завершальних етапах будівництва індустріальних гігантів відчувався дефіцит як матеріальних ресурсів, так і найманої праці. Й саме дрібні товаровиробники мали забезпечити нестачу трудових та матеріальних ресурсів.

Розвиток великої індустрії й у майбутньому не узгоджувався з існуванням великої армії економічно незалежних і самостійних приватних виробників. Тим більше, що наприкінці 1931 р. чисельність зареєстрованих власників-індивідуалів у кустарній промисловості не зменшилася з 1929 р. та становила теж 47%. Партійне керівництво не зважало на це явище, але розуміло, що зареєстрована далеко не вся маса дрібних власників. Значна їх частина вміла приховувати свій рід занять від державних органів. Це підштовхнуло більшовиків у 1932 р. до ще більш рішучих дій. Своєю чисельністю в країні приватники винесли собі вирок. Опір останніх викликав додаткові заходи з боку партії й уряду. За силою їх протидії держава визначала напрямок тиску на них. Республіки, де існувала велика чисельність дрібних виробників, котрі ввійшли до системи промкооперації, перебували під особливим контролем та тиском. Україна за кількістю дрібних власників-одноосібників як у кустарній промисловості, так і в сільському господарстві займала провідне місце у СРСР. Цим визначалося й особливе ставлення до неї.

Наступ на приватногосподарське підприємництво кустарів та ремісників відбувся в паралельних спрямуваннях. Більшовиків спершу цікавило його повне підпорядкування, а потім економічний ефект від виготовленої ним продукції. Влада знищувала кустарно-ремісничі промисли за допомогою централізованої системи промкооперації, змінюючи профіль їх виробничої діяльності, крім необхідних предметів для першочергової допомоги населенню, виготовленню яких надавала пільги. І паралельно вона проводила „чистку соціального складу промислової кооперації від капіталістичного елемента”.

Остання проводилася керівниками промкооперації за підтримки самих кустарів та ремісників у середині об'єднань. Більшовики в цій акції цілком опиралися на підтримку найбільш бідніших їх прошарків. Вони першими прийшли до виробничої артілі (їм, дійсно, нічого було втрачати, крім своєї залежності й боргової кабали, яку вони постійно відчували з боку скупника) і тому були опорою більшовиків на місцях.

Створені владою виробничі артілі одержували кредити та сировину за державними розцінками. Найбідніші шари дрібних одноосібників з появою радянської влади опинилися в кооперативах на однаковому рівні з майстрами.

Тому вони були виконавцями всіх директивних указів партії й уряду по „розкуркулюванню” найбільш заможної частини дрібних товаровиробників у кустарно-ремісничій промисловості. Водночас середняки часто приєднувалися до найбільш бідної частини кустарів та ремісників, боячись, що їх спіткає аналогічна доля.

Поведінка найбільш бідних у „розкуркулюванні” найбільш заможної частини дрібних товаровиробників була такою ж й у сільському господарстві. Вона продиктована їхньою психологією, прагненням вибитися в рівне становище з майстрами зі свого вічно знедоленого стану, в котрому їм довелося залишатися до кінця життя, якби не радянська влада.

Більшовики проводили чистку складу приватногосподарської промислової кооперації за допомогою найбільш бідних прошарків кустарів, ліквідуючи „капіталістичні елементи”. Диференційований підхід у процесі „чистки” „за майновою ознакою” сприяв поетапному знищенню заможних прошарків у промкооперації до появи однорідної маси найманих працівників. Її поклали в основу перетворення складу промислових об’єднань із метою одержання покірної маси дрібних виробників.

Старі кооператори майже не вступали навіть у просту форму об’єднання в промкооперації, як не спокушали їх державним фінансуванням, пільговими кредитами та сировиною. Цей приватногосподарський потенціал викликав появу спеціально створеного механізму знищення дрібного підприємництва через систему очищення його внаслідок висилки „куркульських елементів”. Це був крайній захід у боротьбі з приватним виробництвом.

Під грифом „цілком таємно” було видано директиву ЦК ВКП(б) про висилку „ворожого елементу”. За підписом секретаря ЦК ВКП(б) П.Постишева в ЦК КП(б)У С.Косіору відправлено телеграму, у котрій зазначалося, що відповідно до постанови від 17 травня 1931 р. „по вашій республіці треба провести виселення 30000 куркульських сімей” [42, арк.83]. Ця директива ґрунтувалася на загальній постанові РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. про всіх приватногосподарських дрібних підприємців. Для винесення відповідного вироку вимагалися, як і в 1922 р. при силовому оподаткуванні, формальні підтвердження наявності механічних двигунів у майстерні або найманої робочої сили, що зараховувало таких кустарів та ремісників до класу „ворожих радянській владі елементів” – непманів, призначених для висилки. Результатом здійснення постанови мало стати розосередження українського приватногосподарського за своєю природою населення в різні віддалені райони країни, насамперед у Сибір.

Головною причиною вжиття крайніх заходів і рішень ЦК ВКП(б) по Україні була стійка організована непокора тут дрібних підприємців радянській владі, яка в 1921 р. змусила відступити їй й встановити потрібні приватногосподарському виробництву умови.

Прихована та організована непокора дрібних власників залишилася діяти й у системі промислової кооперації. Більшовики створили для них усі законодавчі, економічні умови для поступового згортання приватногосподарського

виробництва, директивно обмежуючи будь-яку підприємницьку діяльність кустарів та ремісників заборонами та постійно діючими „чистками” осіб, що не підкорялися пролетаризації.

Для повномасштабного знищення приватногосподарської системи влада провела реорганізацію всієї промкооперації, попередньо здійснивши її централізацію. Вона передбачала ослаблення самостійної й незалежної діяльності промислових кооперативів шляхом постійного викачування фінансових коштів, зароблених в їх системі.

Сировинне підживлення кустарів і ремісників за низькими розцінками сприяло тому, що значний процент дрібних власників створив „лжекооперативи” з оформленою на папері діяльністю. Через такі підставні промислові об’єднання вони користувалися дешевою сировиною аж до 1930 р., коли останню для переробки за держрозцінками почали видавати тільки за відповідну кількість готової продукції, випуск котрої став за розкладкою обрахованим та визначив чисельність існуючих реально кустарно-ремісничих промислів. Продовжуючи цю боротьбу, більшовики водночас використовували потенціал кустарної промисловості у власних цілях, розраховуючи заповнити нестачу товарів. Втративши свою самостійність, промкооперативи за держсировину латали дірки, створені великою промисловістю. Влада, одержавши стабільність у промкооперації, яка охоплювала близько 50% усього кустарно-ремісничого населення зокрема в Україні, перевела її діяльність на самостійне виживання.

У серпні 1931 р. керівництво Вукопромради здійснило переведення промислових кооперативів на госпрозрахункову систему. Держава відмовилася фактично від донорського постачання кустарно-ремісничого виробництва. Спеціальною постановою було затверджено 12 галузевих госпрозрахункових (самостійних, без постачання) об’єднань: шкіряно-взуттєве, харчове, текстильне, деревообробне, мінеральне, хімічне, паливне, лозно-рогове, по металу, культполіграфічне, побутове й транспортне. Крім галузевих нововведень, було створено тріступінчасте підпорядкування в системі управління промкооперативами: центральне, міжрайонне і низове [52, арк.6].

Кустарну промисловість поставили у повну залежність від державного управління, забираючи при перебудові промкооперації в казну всі грошові заощадження приватногосподарських об’єднань, переводячи одноосібників на мізерні заплату та фінансування. Реорганізаційна державна кампанія 1931 р. експропріювала їх заощадження у казну. Дрібні виробники-власники (за матеріальної змоги) на знак протесту тікали з майстерень, переходячи на нелегальне становище, тим самим блокуючи планомірне кооперування. Плинність кадрів у кустарно-ремісничому виробництві була критерієм оцінки опору дрібних власників проведенню його кооперування. Вони замість обіцяних переваг у промкооперативах незабаром були відлучені від централізованого постачання сировиною й потрапили під пресингові директивні дії Вукопромради: заготівля сировини, обов’язкове виконання робочого плану, фіксована мізерна зарплата, постійний збір коштів на індустріалізацію.

Наприкінці 1931 р. нараховувалося замість 500 тис. дрібних підприємців лише 300 тис. [187, с.26].

Для одержавлення дрібних товаровиробників Сталін створив гнучку систему керівництва в країні за принципом: „Кадри вирішують усе”. Спеціально підготовлені працівники активізували зміну старого керівництва промислової кооперації та створення нового, необхідного для реорганізації центру кустарно-ремісничого виробництва. Це були нашвидку підготовлені „специ” і функціонери, котрі проводили політику партії й уряду на місцях. Більшовики особливо ретельно займалися добором складу номенклатурних працівників. Для них вони розробили спеціальну систему так званих привілеїв, що надавалися їм за віддану службу.

Радянська влада наполегливо створювала свою когорту фахівців та поступово виховувала відчуженість керівного ядра працівників від дрібних товаровиробників у промкооперації, байдужість останнього до потреб простих людей в ім'я великої мети. В основу цього було покладено принцип: „Ліс рубають – тріски летять”. Привілеї, що надавалися керівництву, змусили його ретельно виконувати вказівки влади і самовіддано їй служити. „Призначенство” керівництва кустарною промисловістю з 1927 р. проводилося на виборних засадах, а з 1930 р. воно набуло стовідсоткового характеру. За його допомогою крок за кроком ішло одержавлення промкооперації. З 1932 р. було створено Всекопромраду замість Центрального комітету промислової кооперації й кустарної промисловості при РНК СРСР, який існував з 21 квітня 1930 р. Поняття щодо приватногосподарської діяльності кустарно-ремісничого виробництва відкидалися, і з 1932 р. Всекопромрада одержала необмежені повноваження: скликати кооперативні з'їзди, вирішувати спірні питання, створювати спецбригади з перевіркою роботи на місцях тощо [71, арк.4].

Кустарно-ремісничу промисловість у механізмі поетапної пролетаризації дрібних приватників визначилася в формі виробничої майстерні. Дуже важливим кроком більшовиків була поступовість цього процесу, котрої не існувало у 1920 р. Партія на першому етапі об'єднання допустила самостійне виготовлення продукції без конвеєра, без усупільнення засобів виробництва. Дрібний власник, що вступав до промкооперативу із своїми інструментами, виготовляв продукцію самостійно та за її кількістю діставав прибуток. На другому етапі об'єднання в системі промислової кооперації розподіляли працю за кількістю кустарів і ремісників. Продукцію виробляли конвеєрно. В цьому разі одержання прибутку залежало від спільного виробничого процесу. Його розподіляли у майстерні на загальних зборах з огляду на відсоток внесеного кожним кустарем або ремісником пайового внеску. Прибуток розподілявся тільки серед учасників виробництва. Такий щабель об'єднання – ще не виробнича артіль, але етап її формування. Рівноправний розподіл за працею як форма спільного виробництва в майстерні на рівних умовах відносився до третього етапу промислових об'єднань. У ньому усупільнювалися пайовий капітал, майстерні. Юридичним власником виступав єдиний колектив із рівним розподілом прибутку кожному на загальних

зборах. Організація праці передбачалася за фабрично-заводським принципом [194, с.11-14].

Радянська влада до 1932 р. сформувала керовану централізовану систему промкооперації. Центр її в Москві – Всекопромрада – створив по всіх республіках власну систему управління. Український центр – Вукопромрада – на III зборах уповноважених цього органу підтвердив „сумлінне виконання директив партії й уряду в справі ліквідації всієї приватногосподарської системи кустарної промисловості і у першу чергу українських сильних промислів: тютюнового, хромового, деревообробного, черепичного, червонодеревного, крупорушного, мірошницького, соняшникового, лозного, ткацького, вишивального, взуттєвого” [93, с.3-4].

Український центр промкооперації в боротьбі з промислами за загальною директивою об’єднав їх у ширвжиткові майстерні. Квітучі в минулому українські промисли системою Вукопромради спеціально реорганізовувалися та були ліквідовані. Замість них, остання проводила організацію виробництва предметів ширвжитку з утилю, сурогатів, відходів, надалі переводячи ці промисли у майстерні по ремонту взуття, одягу, металевих й інших виробів [22, арк.6]. Робота її спрямовувалася партією та урядом і узгоджувалася з місцевими вимогами й з потребами індустріалізації країни.

Вукопромрада для виконання поставлених завдань за вказівкою ЦК КП(б)У організовувала в системі промкооперації соцзмагання, ударництво, створення госпрозрахункових бригад, розширення мережі учнівства, оголошення прийнятих зустрічних планів як ініціативи з місць [22, арк.6]. Вона була активним провідником у маси директив партії. Більшовики поклали початок системі вислужування керівними кадрами нових привілеїв, котрі породили організацію „ініціатив з місць”. Такий механізм виявив особливий ентузіазм у партійців одержати їх після вирішення різноманітних важливих завдань – збору коштів на індустріалізацію, ухвалення зустрічних планів до знаменних річниць, здійснення п’ятирічного плану за 4 роки, збору зернових у період неврожаю тощо.

На місцях організовувалися різні кампанії – по зборах коштів у населення, додаткові суботники тощо. Красиві гасла демонстрували „свідому ініціативу” населення країни, яке відгукнулося на труднощі в справі індустріалізації, у боротьбі з неврожаєм та ін.

В промкооперації з’являлися заклики до виготовлення поза планом певної продукції дрібного виробництва, коли велика промисловість недоопрацьовувала свої програми. Це широко описувалося у газетах, повідомлялося по радіо, висвітлювалося всіма засобами масової інформації. Партія переконувала населення, що народ живе спільними інтересами, відділяючи соціально-економічну природу дрібних виробників від трудівника радянської країни.

В 1932 р. індустріалізація зазнавала великих труднощів. Радянська влада здійснювала останню, не враховуючи, чи існує матеріальна база для її проведення. Для зборів коштів було розіслано телеграму республіканським народним комісаріатам фінансів за підписом М.Калініна, котра вказувала на необхідність

„посиленої мобілізації коштів у скарбницю держави” [77, арк.123]. Влада намагалася використати ентузіазм мас і соцзмагання на виконання поставлених завдань для здійснення збору коштів через спецбригади з чіткими термінами виконання взятих зобов’язань.

Компартійно-радянське керівництво надавало величезного значення збиранню коштів у населення із „закручуванням гайок”, оскільки криза 1932 р. не поступалася масштабами й глибиною 1921 р. Радянській державі ані кредитів, ані позик на індустріалізацію ніхто не давав, надії на світову революцію не виправдалися. Вона розраховувала тільки на внутрішні ресурси, котрі прагнула одержати будь-якою ціною.

Як і в період „воєнного комунізму”, ударні бригади забирали всі заощадження у населення, а в селян – зерно.

Кампанія 1932 – 1933 рр. по збиранню коштів суперечила здоровому глузду господарювання та економічній доцільності ведення господарства. Керівництво України віддало свій народ, дрібних виробників на знищення в той період. Це знову згрупувало й підштовхнуло всіх дрібних власників до крайніх заходів опору. У відповідь з’явилася ще більша жорстокість з боку держави як щодо виконання її директив, так і в способах здійснення завдань останньої у регіонах. Саме 1932 р. став роком найрішучих заходів по остаточному одержавленню маси дрібних приватних виробників країни, котрі не скорилися владі. Для всіх, хто чинив опір рішенням партії та уряду, не залишалось жодного шансу вижити. Більшовики створили механізм терору щодо дрібних приватних власників. Так сформувалося суспільство тотального підпорядкування рішенням державних завдань, де колгоспи відігравали роль головного організаційного способу впливу на дрібних виробників.

В кустарно-ремісничій промисловості підпорядкування формувалося з 1927 р. з економічно обґрунтованим укрупненням усіх її форм через введення так званої централізованої системи, яка здійснювала управління дрібними виробниками. Обстеження його підсумків засвідчила постанова ЦВК та РНК СРСР від 23 липня 1932 р. „Про перебудову роботи організованих форм промислової кооперації”, котра остаточно визначила дрібного приватника як найманого робітника в промкооперативі. Внаслідок дії цієї постанови у промисловій кооперації України було зареєстровано 840 тис. тих, хто звільнився з кооперативів. Поступово з липня 1932 р. на дрібних власників розгорнулося полювання органів внутрішніх справ, з’явилися позначки „кустар” в їх паспорті [104, Ст.342].

З 1933 р. ввели єдине державне замовлення на вироби кустарної промисловості – виготовлення продукції ширпотребу з відходів: питома вага цих товарів мала бути доведена до 70% від усієї продукції промкооперації при переважаючому виробництві сільськогосподарського реманенту. Від неї назавжди забрали стратегічну державну сировину, її переводили на утиль, відходи, вторсировину.

Силові органи влади підтвердили активне протиборство з боку дрібних приватників у кустарній промисловості. Ще перед 1933 р. протест кустарів і ремісників проявлявся у вигляді невиконання виробничого плану й саботажу. Так, у 1932 р. виробничу програму по всій промкооперації було виконано лише на 78% , зокрема по трикотажу – на 31,6%, по виробництву одягу – на 32% [72, арк.369].

15 липня 1932 р. вийшла постанова РНК СРСР „Про обов’язкову загальну реєстрацію всіх промислових підприємств державних, кооперативних і громадських організацій в органах центрального управління народно-господарського обліку Союзу РСР”. Вона передбачала щорічну обов’язкову реєстрацію особистих занять усіх дрібних товаровиробників. Кустарі та ремісники, що були зареєстровані у 1931 р., за цією постановою обкладалися стовідсотковим податком. З 1934 р. він зріс до 200%. Держава дозволила законом одноосібне виробництво, але з високим податком. Фінінспектори одержували премію за виявлення незареєстрованих приватників, потенційних неплатників податків до держказни.

У 1930-ті р. несплата податків розглядалася вже як злочин. Затримання неплатників останніх стало самоціллю для фінінспекторів. Їх заарештовували, присуджували непомірні суми для штрафу або конфісковували майно, в паспорті ставили штамп „кустар” як тавро для відповідних дій органів радянської влади на майбутнє. Про це зазначалося у постанові ВЦРПС від 26 квітня 1935 р. [71, арк.9].

Влада експериментувала в пошуках нових, „соціалістичних” форм у приватногосподарському виробництві. Це призвело до створення об’єднань гігантських розмірів. Збільшення промкооперативів як форми одержавлення не мало економічного резону. З’явилися кооперативні гіганти, вводилися до ладу комбінати промкооперації, що об’єднували промисли, по-господарськи не пов’язані між собою (валяльний із роговим і навіть з перукарнею) [72, арк.143]. Внаслідок подібних заходів в Україні товарообіг у системі промкооперації зменшився вдвічі: якщо в 1933 р. він становив 150 тис. крб., то у 1934 р. – тільки 74 тис. крб. [72, арк.2].

Уряд зумисне провів ослаблену реорганізацію кустарно-ремісничого виробництва, щоб не помилитися в 1930-х рр. із пролетаризацією дрібного підприємця, використовуючи минулий досвід. У кустарно-ремісничій галузі було підірвано її основу – змичку торгово-промислового капіталу, котрий представляв скупник, та приватногосподарського виробництва. В 1930-х рр. останній, який становив основу кустарної промисловості до революції, був експропрійований і висланий як „капіталістичний елемент”.

„Всякий одноосібник є приватногосподарським підприємцем та як капіталістичний елемент повинний здаватися у ДПУ для розслідування його діяльності”, – зазначалося в постанові по промкооперації Кооператнаради ЦК КП(б)У від 17 червня 1932 р., котра забороняла приймати у виробничу артіль так звані „експлуататорські елементи, що припинили свою приватнопідприємницьку діяльність один-два роки тому” [3, арк.23].

Страшна участь чекала дрібних виробників як „капіталістичних елементів”, які не розсталися із своєю власністю. В Україні більша частина їх стала найманими працівниками у державі.

До революції дрібний товаровиробник, перебуваючи в залежності від господаря промислу, майстерні, кооперативу, боячись його, знаходився у постійно приниженому становищі й скорявся останньому або підкрадав для компенсації в першу чергу морального приниження. Після революції кустар і ремісник вибилися у рівне становище в промкооперативі, особливо після пільг 1925 – 1926 рр. Але новий виток тиску знову повернув їх до найманого стану.

Дрібні виробники перетворювалися в однорідну масу, але з постійним бажанням відшкодувати свої матеріальні та моральні збитки (злодійством, псуванням майна, неякісним виробництвом). Такий був побічний ефект пролетаризації населення.

Безумовно, що всі перелічені причини невиконання планів відбивали стан промкооперації, створеної не на приватногосподарській основі. Але визначальною причиною їх невиконання було одержавлення приватного господарства кустарної промисловості.

У 1932–1933 рр. боротьба з приватниками досягла точки. Радянська влада, що зміцніла, маючи підтримку системи ОДПУ–НКВС, почала боротьбу з „шкідництвом” державного майна за допомогою системи кримінальних покарань. Всьому народу було запропоновано здавати до органів внутрішніх справ „шкідників, саботажників і розкрадачів соціалістичного майна” [72, с.54].

Оточуючи приватників усіма можливими засобами тиску, влада намагалася захистити себе від повторення політичного вибуху. Для цього поряд із загальним силовим тиском уряд прагнув ще додатково локалізувати особливо небезпечні регіони, котрі завзято пручалися одержавленню приватної власності. До них відносилася й Україна.

Провести рішучі дії у республіці як одному з основних районів міцної приватногосподарської системи в сільському господарстві та у кустарній промисловості Центральний Комітет ВКП(б) доручив ЦК КП(б)У. Щоб зміцнити ряди, в Комуністичній партії України було проведено чистку її складу від так званих „переродженців”. Остання одержала беззаперечних виконавців вказівок згори.

Боротьба з власним народом призвела до створення розвинутої системи таборів для його „трудового перевиховання”. ГУЛАГ 1930-х рр. був уособленням репресій, проявом тоталітарної суті радянської влади. Подальший рух країни по шляху завершення індустріалізації здійснювався пліч-о-пліч із розвитком силових методів управління. За неї було заплачено загибеллю або спотвореними долями мільйонів людей.

5.2. Причини формування силового державно-монополістичного управління для підпорядкування населення до індустріальних відносин

У розглянутих шляхах інтеграції дрібного виробника-власника в радянську систему виявлено, що у ХХ ст. в Російській імперії (й згодом у СРСР) на перехідному етапі розвитку країни від феодально-капіталістичних відносин були дієздатними лише силові форми впливу на населення для його підпорядкування і перебудови для індустріального суспільства. Лише вони завершили розпочату справу модернізації держави у радянський період із застосуванням шляхів так званого „воєнного комунізму” різного гатунку взамін існування еволюційних форм перебудови в країнах із громадянським суспільством. Базуючись у дослідженні „Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську систему”, як на складовій частині загальної модернізації країни після 1861 р. для з’ясування причин формування силових дій впливу на нього в імперії у перехідному періоді, ми розглянули широкий діапазон історичного часу, в якому проходило визрівання нових продуктивних сил та їх розвиток, щоб простежити у порівнянні дореволюційні способи інтеграції населення в модернізаційні процеси з радянськими.

Це порівняння дало змогу виявити, незважаючи на різні підходи до проблеми, загальні процеси перехідного періоду від феодально-капіталістичних відносин.

В центрі уваги різних урядів для переходу від феодально-капіталістичних форм стояла загальна проблема інтеграції працівників сільського господарства, у тому числі малоземельних селян, кустарно-ремісничого виробництва та інших дрібних власників в індустріальні відносини. Вирішувалися інтеграційні процеси кожним урядом по-різному, але з державно-монополістичною формою управління і спільною боротьбою з посередником між владою та виробником у країні – тим особливим паразитуючим прошарком у дрібному підприємстві перехідного періоду, що з’явився разом із розвитком товарно-грошових відносин.

Інтеграція населення в індустріальні форми у підсумку відбулася після тяжких випробувань світової й громадянських воєн, революційних перетворень у радянський період через те, що самодержавство до останніх хвилин стримувало процес модернізації держави. Дуже важливим для виявлення причин формування силових дій для підпорядкування населення було розглянуто цей стримуючий процес, який максимально стискав пружину взаємовідносин у суспільстві, котрі потім бурхливо розгорнулися і вирішально вплинули на вибір форм подальшої модернізації країни в революційних та нових умовах. Це сталося не одразу, а поступово нагромаджувалося у Російській імперії. На початку ХХ ст. вирішенням проблеми модернізації суспільства займався голова уряду П.А.Столипін, який за допомогою реформ намагався пристосувати її до цивілізованих західних форм виробництва, чим викликав появу протестуючих із різною мотивацією проти нових, державно-монополістичних форм управління капіталістичними відносинами.

П.А.Столипін – ключова фігура у перебудові суспільства – проводив термінове реформування в державі на початку ХХ ст. як необхідний крок у

перехідному періоді до нових відносин. Він невтомно боровся майже з усім суспільством до кінця свого життя за обов'язкову умову для розвитку нових форм виробництва – державно-монополістичну основу управління в самодержавній країні у перехідному часі, оскільки розумів, що в період цього реформування у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії ще не існували необхідні продуктивні сили для всебічного розвитку капіталістичних відносин. Щоб утримувати останні у потрібному напрямку та розвитку під контролем, він силою своєї енергії (замість потрібних силових зусиль хотів заповнити державно-монополістичним управлінням їх недостатній рівень, оскільки вони були важливою умовою перетворення патріархальних відносин для модернізації країни

Щоденне відставання її проходило разом із тяганиною у зв'язку з появою нових продуктивних сил, що затримувало технічний прогрес. Агресивно настроєні сусіди вже бажали зазіхнути на багаті сировинні ресурси слабнучої імперії в ХХ ст., котра суттєво відставала у військовому відношенні, що яскраво показала програна воєнна кампанія на сході в 1905 р. з Японією і подала виразний сигнал технічно озброєним європейським країнам на Заході.

Столипін на чолі Кабінету міністрів волів до прискореного реформування становища невдоволеної значної кількості населення – великої маси селян, яка лишилася напризволяще вирішувати свою долю без турбот із боку держави після невдало розпочатого перехідного періоду у 1861 р. Аграрною реформою того року царський уряд захистив інтереси лише поміщиків і тим самим створив численну масу малоземельних селян, які через своє тяжке становище розбурхували суспільство.

Революційні події 1905–1907 рр. підтвердили уряду термінову важливість реформувати країну й таким чином вирішити долю селянства, змусивши відшукати спосіб розселянювання за рахунок створення самостійних дрібних виробників-власників, необхідних для появи нових продуктивних сил, готових до всебічного розвитку капіталістичних відносин на початку ХХ ст.

Для необхідного розселянювання Столипін хотів використати економічні заходи, в першу чергу головний важіль – індивідуальну власність та природу нагромадження капіталу, з допомогою яких створив руйнівну силу для перетворення патріархальних відносин. Задіяні таким чином економічні механізми через індивідуальну власність повинні були вивести державу без силових дій та революційних потрясінь на шлях широкого розвитку капіталізму. Суспільство на початку ХХ ст. повинно було, погодившись із державно-монополістичним управлінням у країні й підпорядкуванням йому, еволюційним шляхом розвивати індустріальне виробництво і добиватися технічного прогресу, який створив би оборонну перешкоду для всіх зазіхаючих на багаті сировинні ресурси імперії. Далі розбудову капіталізму в суспільстві Столипін наполягав обов'язково проводити за головної умови – зазначеного управління, щоб підпорядкувати індивідуальну власність населення через податкові та інші законодавчі зобов'язання державі. Така умова була визначальною й дуже

важливою для будівництва нових взаємовідносин влади з масово створеними дрібними виробниками, підприємцями, щоб спонукати останніх, їх економічну самостійність до належного підпорядкування, бо в іншому разі нова, зростаюча сила у країні набуватиме власних егоїстичних форм, далеких від державних потреб, потребуючи силової корекції.

Дуже важливим у перехідному періоді ставав державно-монополістичний контроль із боку уряду за підприємництвом дрібної індивідуальної власності населення. Його відсутність надала б змогу останньому одразу проявитися в своїх егоїстичних формах і наблизитися до влади з метою навіть її захоплення. (Так у міру нагромадження коштів та можливості здійснення своїх егоїстичних, дрібнопідприємницьких цілей уже відбувалося в історії країн Європи, коли приходили до влади представники дрібного капіталу: Наполеон, Кавеньяк і навіть Гітлер).

Запущена Столипіним економічна самостійність дрібного власника була розрахована на обов'язкову державно-монополістичну умову управління тому, що мала необоротний процес, який мав досягти необхідного потенціалу для капіталістичного прориву населення з патріархального суспільства. Цей засіб як механізм переходу останнього в нові виробничі стосунки створював потенціал для збільшення кількості дрібних власників та зростання товарно-грошових відносин. Нагромадження капіталу у широких розмірах дрібнотоварним населенням мало стати й природною перешкодою для висхідної хвилі революційного руху.

Століпін для укорінення перебудовчих реформ більше всього намагався під час перехідного періоду здійснити всебічне керівництво процесом нагромадження в державі, щоб уникнути серйозного баласту – посередницького прибутку між нею та виробником. Це було найважче контролювати у країні, коли в результаті реформи відпускалася на свободу природа первісного нагромадження капіталу в дрібних власників у масовому масштабі. Відсутність необхідного контролю за цим процесом приводила до великих збочень. Від цього страждали насамперед природні ресурси країни.

Слабке державно-монополістичне керування не забезпечило потрібний контроль дрібних виробників у перехідний період і тому не вплинуло на індивідуальний розвиток підприємницької стихії, яка масштабно поширилася¹⁶ із збільшенням товарно-грошового обороту, підкоривши своїй економічній владі дрібнотоварне населення країни. Вона зуміла встановити посередницький процент прибутку між державною владою та виробником.

Стихія запущених реформами Століпіна капіталістичних відносин у Російській імперії без державно-монополістичного керування стала найкращою умовою для поширення посередників і збагачення дрібних індивідуальних виробників, які в ній поступово зростали „щохвилино й у масовому масштабі”.

Нажаль, радянській владі відсутність громадянського суспільства в ХХ ст. потрібно було замінювати принципами слухняності і покори. Довго існуюча байдужість влади до життя народу, („черні” і „бидла”, як думали вищі кола суспільства), створили умови надзвичайних і таких кривавих перетворень, їх соціально-економічного стану.

Непідпорядкування владі підприємницької стихії та вільне життя в умовах слабого керування з боку останньої надавало дрібним власникам додаткові засоби для нагромадження багатства за рахунок прихованих прибутків від держави. Перехідний період своєю неврегульованістю сприяв їх економічному зміцненню і швидкому примноженню нагромаджень. Дрібний виробник всебічно користувався моментом і слабкістю самодержавної влади, щоб піднятися нагору в умовах поширення капіталістичних відносин та безконтрольності її дій.

В Російській імперії не відбулося підпорядкування дрібних власників ні державно-монополістичному керуванню, ні діючим у середині країни економічним механізмам взаємовідносин великого й дрібного капіталу, котрі повинні підкоряти рушійну силу другого першому. В імперії ще не проявив себе великий капітал у силу ще слабого його розвитку, особливо у віддалених від центру регіонах. Дрібні виробники в цих умовах почували себе впевнено і стояли лише на ґрунті грошових нагромаджень, за допомогою яких вони у відсутності великого капіталу та належного державного контролю невідступно мріяли збагатитися і піднятися вгору. Підпорядкування дрібної підприємницької стихії великому капіталу, яке пояснюється правилами конкуренції, ще не існувало на початку ХХ ст., й уряд повинен був взяти відповідний контроль на себе.

Внаслідок цього в країні із слабким державно-монополістичним керуванням такої, як Російська імперія, визріла на початку ХХ ст. небезпечна всеохоплююча підприємницька самостійність дрібних виробників за відсутності належного централізованого управління господарством, яка ще більше посилила можливість термінового формування революційного протистояння або силового втручання державно-монополістичного управління уряду. Вона не тільки економічно не відчувала конкуренції з боку великого капіталу (з причин його слабкості), але через підприємницьку самостійність посередників – таких, як скупники і (так звані) куркулі, зуміла відокремити свою товаровиробничу вотчину, де безконтрольно маніпулювала зростаючою кількістю дрібних виробників, незважаючи на податкові зобов'язання їх перед державою.

Століпін у складних умовах шляхом реформ намагався планомірно здійснити інтеграцію населення в сільськогосподарсько-індустріальне капіталістичне суспільство. Він віддавав пріоритет розвитку дрібного виробництва у сільському господарстві, гроші з котрого можна було вкласти в індустріалізацію країни, щоб модернізувати її. Для інтеграції більшості сільськогосподарського населення у нове суспільство він сподівався добитися від селянської общини економічної самостійності її членів та цим шляхом створити дрібного власника, який повинен був стати головним двигуном перехідного періоду за допомогою державно-монополістичного управління й індивідуального виробництва.

Століпін мав надію реформуванням та шляхом розвитку дрібного підприємництва створити виробничий потенціал і умови для „золотого” періоду розквіту сільського господарства, щоб зробити його основою набуття матеріальних цінностей в імперії, котрі у кінцевому підсумку модернізують

відсталу країну. Він планував здійснення реформ шляхом введення фермерської (хуторної) системи в сільському господарстві й перекваліфікації малоземельних селян у працівників кустарно-ремісничої промисловості, що широко охопили населення переходом на товарно-виробничі відносини. Ці перетворення Столипін базував на практиці затвердження економічної самостійності селянства, котре сподівався одержати після законодавчого вилучення його з патріархальних відносин. Крім того тим самим він планував вдосконалити індивідуальну форму власності та на новій, підприємницькій основі піднести її для широкого розвитку сільського господарства, розвинути останнє через підвищення продуктивності праці кожного виробника, який набагато краще, ніж селянин-общинник, працюватиме на своїй землі. Всі сподівання Столипіна про розвиток дрібного виробництва в сільському господарстві й у кустарно-ремісничій промисловості справдилися, але підпорядкувати його централізованій владі не вдалося. В скупників перевищувало бажання над усе до додаткового нагромадження за рахунок експлуатації дрібнотоварного населення. Вони у великій кількості стали посередниками між владою і виробником у країні, найзапеклішими ворогами державно-монополістичної системи керування.

Столипін не зміг упоратися з тим, кого масштабно породив законом про індивідуальну власність 1906 р. – одним із головних діючих осіб століття на початковій стадії розвитку капіталізму в Російській імперії. Він не використав всі економічні важелі проти всеохоплюючої підприємницької самостійності дрібних виробників. Постійне намагання до нагромадження у дрібнотоварного власника спиняли лише великий капітал та вагома форма державно-монополістичного управління країною, котра доходить до силової. Відповідно влада повинна була силою такого ведення господарства усунути куркулів і скупників від посередницької й лихварської діяльності та нищівної експлуатації ними населення. В результаті Столипін, проводячи реформи у державно-капіталістичному напрямі, ставав головним противником усього хаотичного в розвитку нових, капіталістичних відносин у країні¹⁷. На цьому фоні він запропонував суспільству мирне вродання в останні на державно-монополістичній основі підпорядкування їх керівним органам і через це вступив у суперечність не тільки з поміщицькою країною, на чолі якої стояло самодержавство, а й також з тими новими силами, широкому народженню котрих сприяв, які хотіли тільки хаотичного розвитку капіталізму з безконтрольним його становищем у перехідний період. Смерть реформатора, що стимулював країну до необхідного швидкого розвитку, невіршила його сподівання. Маленька замітка на другому щабелі центральної газети відбила ставлення суспільства до нього. На подальший розвиток країни вплинула Перша світова війна. Після столипінського правління в державі залишилися діяти механізми капіталістичних реформ, які крок за кроком збільшували у великому масштабі дрібних власників. Такий хід подій стимулювався нагромадженням капіталу та законодавчо наданою їм натуральний податок виключає його грошову форму, дає можливість вести певну класову політику, звільняючи від останнього бідне населення, помірно оподатковуючи середнє й підвищуючи ставки для заможних верств.

самостійності. Слабка самодержавна влада (поміщицько-феодалного характеру) не була спроможна керувати капіталістичними процесами. Самостійна практика дрібних виробників-власників, непідконтрольна державі, свідчила про використання ними слабкої влади у власних цілях. Цей необоротний процес сніговим шаром безконтрольно насувався на суспільство. Представники нових, буржуазних відносин у розпочатий перехідний період¹⁸ підкорили своїй економічній владі дрібнотоварне населення країни і встановили власний посередницький процент прибутку між державною владою й виробником, створюючи таким чином своєрідну вотчину, де вони намагалися самостійно експлуатувати велику кількість населення, поки великий капітал дримав і не спромігся монополізувати цей ринок та підкорити його собі. Дрібна підприємницька стихія, довго не залучена до державно-монополістичного управління, в існуючих умовах могла підкоритися тільки силовому підпорядкуванню у суспільстві.

Ігнорування самодержавством, а згодом і Тимчасовим урядом форми державно-монополістичного керування в країні у перехідному періоді її розвитку призвело до революційних перетворень¹⁹. Державна влада не зуміла в складний час змін у суспільстві гарантувати його спокійний розвиток та збереження ресурсів, щоб пройти важливий шлях без революційних потрясінь під час творення капіталістичних відносин* * .

В результаті досягнутої економічної самостійності дрібний виробник став головним учасником перетворень у двох протилежних економічних системах, як в інституті приватної власності, так й одержавленні у радянській структурі соціалізму. Сила дрібного виробника полягала в його незалежному від економічних зв'язків у країні автономному існуванні, з котрим не могли успішно впоратися державні методи управління до революції, а потім довго і за радянської влади. На зміну столипінським економічним реформам, які не досягли успіху, прийшли жорсткі зміни в патріархальних відносинах перехідного періоду з допомогою революційних потрясінь у суспільстві. Було одразу встановлено посилене державно-монополістичне управління в країні – диктатуру пролетаріату – замість необхідної для підпорядкування дрібного власника конкурентної боротьби з великим капіталом. Головним важелем перетворень після соціалістичної революції була комунізація для остаточного швидкого, майже хірургічно втручання, яку швидко змінили на „поголовну кооперацію”, спочатку добровільну за ленінською теорією, а згодом, після невдалого „перелому” населення в 1920 р., на силову пролетаризацію дрібнотоварного населення за Сталіна.

Тези резолюції більшості наступні: "1. У нинішній перехідний час до повного встановлення соціалістичних форм життя об'єднання всього населення в споживчу кооперацію й об'єднання на селі дрібних виробників у різні організації сільськогосподарської кооперації є одним із найважливіших кроків у справі організації народного господарства на соціалістичних засадах.

Щодо кооперації з'їзд вважає необхідним вжиття дальших заходів, які розвивали б кооперацію в соціалістичному напрямі та привели б до повного її одержавлення і злиття з економічними радянськими органами.

Державний капіталізм, потрібний для перехідного періоду, за браком умов, які ще не народилися разом із громадянським суспільством, більшовики замінили диктатурою та радянським соціалізмом. У 1917 р. останні вирішили встановити державно-монополістичне управління для індустріальної перебудови країни. Але це бажання підпорядкувати дрібнотоварне населення було не під силу молодій радянській владі. Більшовики за таких обставин спробували „поголовно кооперувати” дрібних виробників після перемоги громадянської війни в 1920 р., навіть з присутністю приватногосподарських відносин. Вони одержали у відповідь селянську війну. Відкинуті до непу, останні знову намагалися запровадити державні форми капіталістичних відносин у 1924–1926 рр., але на них не пішли дрібні власники, котрі відповіли на це саботуванням централізованих кооперативів і появою тіньового капіталу. В будь-якому вигляді державний капіталізм, котрого домагався Століпін, чи державно-монополістична основа управління в країні, як того прагнула радянська влада, для дрібних власників у 1924–1925 рр. не були прийнятні. Вони суперечили існуючим альтернативам непідпорядкування владі для можливості дальшого власного збагачення.

Перехідний період у суспільстві проходив шляхом заміни форми державно-монополістичного управління (при необхідному державному капіталізмі) на радянську форму диктатури влади в СРСР. Розширився він у ХХ ст. на непідконтрольний шлях розвитку капіталістичних відносин аж до ХХІ ст., в умовах котрих ми й нині живемо. Перехідний період до державно-монополістичного керування від феодально-капіталістичних умов по суті став пошуком у країні, який було проведено не одним урядом, у тому числі радянським, що тягнувся з кінця ХІХ по ХХІ ст.²⁰ Цей період, (дуже важливий для суспільства) найпродуктивніше проходить в умовах державного капіталізму.

Особливості перехідного періоду у Російській імперії, які розробляв Століпін, проєкціювалися і на умови українського суспільства, в котрого існували особливості – міцні інтереси дрібного власника-виробника як найбільші національні. Тому саме дрібна буржуазія за своєю соціально-економічною природою й одержала владу в Україні під час революційної боротьби. Умови розвитку капіталістичних відносин тут до радянської революції, як і відсутність національного великого капіталу, створили сприятливі перспективи для зростання чисельності дрібних власників (й у тому числі посередників). Внаслідок того, що первісний період розвитку капіталізму затримувався в краї до появи державно-монополістичного управління цим процесом також перехідними від патріархальних відносин формами, розквіт всеохоплюючої підприємницької стихії тут мав великий розмах, котрий сконцентрувався на селі у вигляді кооперації. В даному регіоні імперії склалася така його могутня сила, яка нікуди

2. Вжиті досі радянською владою кроки у розумінні включення всього населення в споживчу кооперацію, зміна характеру її діяльності й управління з'їзд повністю схвалює та вважає, що завдяки цим заходам забезпечено всі позитивні сторони діяльності кооперативних організацій, з іншого боку, – кооперацію поставлено на шлях перетворення її у соціалістичну форму суспільного життя.

при всіх правліннях не зникала, а тільки видозмінювалася. Кооперація в Україні уособила широкий розвиток дрібної власності. Вона стала надалі головною формою боротьби за владу в краї у дореволюційних, та в радянських умовах.

Відсутнє державно-монополістичне керівництво у регіоні, як і в центрі імперії, теж викликало збільшення кількості посередників й експлуатацію ними дрібнотоварного населення. В українському суспільстві найбільше відбилася боротьба державно-монополістичного управління з посередником між владою та виробником. Невизрілі продуктивні сили у суспільстві на всьому протязі перебудови перешкоджали розвитку товарно-грошових відносин. Вони повсюдно прагнули з'явитися. Для їх розвитку виникли на початку століття сприятливі умови. Дрібні товаровиробники в країні, як гриби, виростили із закону про індивідуальну власність. Вони переборювали патріархальні відносини. Але у цілому суспільство ще не було готове до змін. Вибір навіть на початку ХХ ст. було зроблено майже всіма його верствами проти розвитку капіталістичних реформ у державі.

У патріархальній країні в умовах давнього общинного патріархального життя дуже повільно створювалася нова індивідуальна рушійна сила – дрібний товаровиробник – для прориву у перехідний період до капіталістичних відносин, не зважаючи на те, що вони давно знайшли місце в Європі. Такому повільному розвитку сприяло самодержавство, яке згори гальмувало розвиток капіталізму в імперії. (Навіть закон про індивідуальну власність, прийнятий у 1906 р., Микола II довго продержав під сукном). Воно хотіло утримати старі цінності й відносини разом із землею, а поряд із цим – управління країною, однак пустило справу перетворення суспільства у відповідальний „перехідний” період на самоплив. На появу в державі нових відносин дуже впливав особисто цар, який не бажав вводити конституційну монархію. Така позиція визначила подальшу тяжку долю народу. Самодержавство виступало разом із поміщиками на боці опору новому історичному етапу розвитку. Микола II не зміг встати на чолі цих процесів у суспільстві. Про це свідчив царський маніфест від 17 жовтня 1905 р., котрий підтвердив намір влади дотримуватися принципів не прогресу, а віротерпимості. В маніфесті цар не проголосив основні закони конституційного обмеження самодержавної влади і не створив необхідний перелом, який зміг би забезпечити дальший стабільний розвиток імперії в епоху капіталізму. Він у своєму протистоянні новому зашкодив формуванню громадянського суспільства, котре затрималося аж до ХХІ ст.

Своїми діями Микола II не тільки не очолив, а затримав історичний хід розвитку останнього, спровокував виникнення і розвинення нових сил, на чолі яких виступили революційно настроєні вожді, що сприйняли західноєвропейські теорії модернізації суспільства. Країну внаслідок слабкості політики її державного керівництва було піддано деструктивним, але все ж змінам. Завдяки відсутності регулювання процесів розвитку капіталізму здійснилася найгірша силова сторона його, котра завдала державі найбільшої шкоди на початку ХХ ст.

Самодержавство уготувало суспільству найгіршу долю в умовах відсутнього державного керівництва за принципом: „Хто як виживе”. Повторення подібної розгубленості уряду та пуск на самоплив подій за тією же схемою „хто як виживе” ми, на жаль, бачили в 90-х рр. ХХ ст. Самодержавство шляхом тривалого процесу відстрочок довело суспільство до вкрай відсталого стану. Освічені кола держави не допомогли вчасному реформуванню країни. Більше того, вони не піклувалися про недавно ще кріпосний свій народ.

Православна церква, як духовний керівник у державі, відіграла також негативну роль. Вона свідомо своєю політикою призвела до найпізнішого розвитку громадянського суспільства й створювала в народі тривалу абсолютну віру у царську волю як спадкову від вищої сили. Тривалий час за її допомогою в свідомості російських підданих сформувалося стійке поняття про священну владу імператора. Така політична культура країни, з одного боку, знімала моральну відповідальність у керівника держави перед народом за вчинене в управлінні нею (ніби послане згори), а з іншого, – довгий час створювала в останнього сліпу віру у правильність його дій (Розвінчання відбулося лише після „кривавої неділі” в 1905 р.).

Перехідний період до капіталістичних відносин не визнавала і майже вся інтелектуальна частина країни під час морального та духовного протиборства з хижацькими формами первісного нагромадження капіталу, як, на їх думку, перешкоді дальшому розвитку держави. Опір освіченої частини суспільства, котра теж відстоювала патріархальні, общинні устої у країні з соціальною справедливістю, став підтримкою інших форм перетворення, ніж реформи, спрямовані на капіталістичний розвиток.

Суспільство не зрозуміло важливість ходу історії й не сприйняло перехідний період, запропонований Столипіним, який був тим останнім необхідним йому реформатором для цивілізованого перетворення держави, котрий намагався спрямувати її в капіталістичному напрямі. Суспільство, натхненне різними ідеями тяжіло до свого самовиявлення, на жаль, у глибоких розворушеннях. Внаслідок цього в державі відбувся хаос початкової стадії капіталістичного розвитку, допущений бездіяльністю управління щодо його приборкання. Він відстрашив майже всі верстви суспільства від бажання знаходитися у такому спотвореному майбутньому. Неусвідомлено, не розуміючи нових природних процесів розвитку країни, більшість від них рішуче відмовилася. Первісна стадія нагромадження капіталу наприкінці ХІХ ст. і на початку ХХ ст. набрала найпотворніших форм. Вона звелася до грабунку природних ресурсів країни й нелюдського гноблення населення.

У той час страждали в першу чергу ті, які чекали на розв’язання проблеми із зайвими селянами у країні через малоземелля, котра з товарністю землі в умовах нових відносин поглиблювалася. Уряд, налаштований на здійснення реформ та модернізацію країни, неквапливо намагався кооперувати останніх (без державних дотацій на перекваліфікацію, з мізерним інвестуванням у сільське господарство на переїзд селян на нові землі й перехід у кустарно-ремісничу

промисловість), а надалі поступово переводити їх до фермерського господарства і фабрично-заводської промисловості.

Нарешті, навіть виникли нові форми державно-капіталістичних відносин у кустарно-ремісничому виробництві, але тільки під тиском умов світової війни. З'явилося нове державне ставлення до дуже потрібної для країни в той час продукції кустарно-ремісничої промисловості. Воно мало прогресивне спрямування, але тільки зароджувалося під впливом війни. Уряд змушений був створювати сприятливі умови для розвитку дрібного виробництва та ліквідувати умови, які б заважали зростанню продуктивності кустарної промисловості по виготовленню воєнних замовлень. У першу чергу це стосувалося нищівної експлуатації з боку торгово-лихварського капіталу, що бурхливо розвивався тоді на дрібнотоварній основі й був головним суперником держзамовлень у кустарно-ремісничому виробництві. Тільки під впливом потреб війни державне регулювання роботи промислів витіснило торгово-лихварський капітал з останніх як конкурента. Цим уряд започаткував програму швидкої модернізації всієї кустарної промисловості та державного регулювання капіталістичних відносин, яку заклав у реформах П.А.Столипін.

Принцип ставлення держави до населення країни полягав у захисті дрібних виробників від несприятливих дій бурхливого розвитку нових відносин, зокрема торгово-лихварського капіталу, який їх експлуатував. Модернізація мала проявити в першу чергу у регулюванні капіталістичних стосунків, котре сприяло б переведенню кустарно-ремісничої промисловості у фабричну стадію, до прямого зв'язку виробника і замовника – держави. Цей останній мав відбувати через її представництва в земських управах для впорядкування кустарно-ремісничого виробництва і створення кооперативів, які працювали б за замовленням держави та на її устаткуванні й сировині, виключаючи „послуги” посередника-скупника.

Модернізація державного керування у перехідний період і сприяння його розвитку відбувалася, але, на жаль тільки з причин нагальної потреби в умовах війни у продукції кустарно-ремісничого виробництва, а не з бажання допомогти своєму населенню уникнути подвійної експлуатації. Уряд, виконуючи свої завдання у воєнний час, проводив політику не шляхом безпосереднього сприяння самому розвитку виробничо-кооперативного начала, а привнесенням у райони кустарно-ремісничої промисловості всього необхідного для виконання термінового державного замовлення: списаних із заводів та фабрик майна й сировини і витискуванням торговельно-посередницького конкурента – скупника, що загарбав для себе доходи, не передаючи майже нічого в казну. Тільки під впливом воєнних подій розвиток кустарного виробництва ставився в пряму залежність від державного управління та земських установ. Воно відбулося несвідомо й тільки завдяки скрутному стану з потребою у військовому обмундируванні під час війни (знайшли вихід із цього в формі керування дрібнотоварним виробником), але факт викупу кустарів та ремісників із кабали скупника для держзамовлень свідчив про те, що представники урядових структур

усвідомлювали існуючу подвійну їх експлуатацію.

В перехідному періоді за державно-монополістичної основи управління можливо як у кустарно-ремісничій промисловості, так і в сільському господарстві підключити дрібнотоварні підприємства до системи регулювання з боку влади. Тим самим розривався б їх зв'язок із торговельно-лихварським капіталом (Так, видані кустарям скупником на певний час устаткування, двигуни, машини, інструменти перекупалися державними комісіями в рахунок авансів на виготовлення швидкими темпами необхідної продукції для армії. За рахунок цього авансування кустарі й ремісники розраховувалися зі скупниками та надалі самостійно виготовляли продукцію за держзамовленням.) Скупник пильно слідкував за виробниками, що давали йому можливість примноження капіталу.

У капіталістичних умовах було знайдено механізм державного впорядкування. Під впливом складностей війни в країні відбулося перетворення дрібного виробника на найманого робітника у державних формах виробництва. Й, таким чином, мало місце одержавлення селянського населення, в першу чергу через кооперативні державні форми замовлення продукції для армії (саме той варіант модернізації феодально-капіталістичної системи, який у широкому масштабі в 1930-х рр. виконала радянська влада за Сталіна). У перехідний період від феодально-капіталістичних відносин до капіталістичного розвитку дрібний виробник-власник, який широко не використовував найманої праці, самостійно зробив вибір на початку ХХ ст. до державно-капіталістичної системи виробництва, а потім і радянської. Він вибрав між нищівною експлуатацією з боку посередника-скупника (як, наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості) та умовами державного замовлення з твердою платою за виготовлений товар, кредитом у стабільних відсотках під відповідну продукцію, постачанням необхідної сировини. Самостійно обране одержавлення дрібного виробника в період Першої світової війни, щоб насамперед позбавитися нищівної експлуатації перед революцією відрізнялося від того, яке силовим заходом провів Сталін. Але цей процес за якої завгодно влади об'єктивно був необхідний для подальшого розвитку держави в індустріальному напрямку.

Механізм столипінського державно-монополістичного управління й одержавлення був вагомо закладений. Він здійснювався в період війни на користь прибутків у казну, які з'явилися від знищення конкурента – скупника. Впроваджувалися перші кроки в дрібнотоварному виробництві, коли держава одержувала внутрішні ресурси від знешкодження впливу посередників.

Війна, нарешті, консолідувала довго затримуване державне управління, котре в складних умовах для країни освоїло втручання у капіталістичні відносини в суспільстві. Закладені урядом Столипіна інвестиції (як, наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві) підготували ґрунт для формування з малоземельних селян фермера, кустаря та ремісника. Але великий капітал через свій слабкий розвиток недостатньо впливав на формування взаємовідносин з дрібним. Буржуазія у Російській імперії не достатньо сформувалася й не мала в своєму досвіді значного культурного розвитку, котрий суттєво затримувався. Внаслідок

цього напередодні революції вона виглядала хоч і економічно спроможною, але у соціально-культурному аспекті нерозвиненою. Найкраще з усіх Столипін дав таку оцінку буржуазним партіям: „Все горе в том, что в настоящее время все политические партии, как бы они не назывались, еще не кристаллизованы. Это неуравновешенные массы, которые приводят в беспорядочное движение еще бессознательные силы” [184, с.480].

У перехідний період замість буржуазних ідей сталося зміцнення марксистської ідеології й партії для очолення в країні революційних сил через тяжкий економічний стан населення, особливо під час світової війни та безвладдя. У той складний період марксиста підхопили створений суспільством ґрунт для необхідної модернізації держави. Вони поширили свій вплив в імперії, створили дійову партію і були напоготові до індустріалізації країни зовсім іншими засобами.

Довгі роки зволікання з реформами з боку самодержавства та керівників імперії наблизили момент надзвичайного обурення народу, оформили його в революційне повстання. Через нього було розв’язано енергію боротьби проти нестерпного життя. Й у відповідь було сформоване силове підпорядкування населення до нових форм індустріального розвитку. На жаль, було відкинуто спроби розвитку капіталістичних відносин у суспільстві, де потрібна була консолідуюча партія, яка змогла б взяти повноту влади в свої руки для створення державно-монополістичної системи управління, щоб повести за собою всю країну на прорив до прогресивних начал. Опір із різних мотивів і причин із боку самодержавства, парламенту та великої частини суспільства, котрий тривав довгий час на початку ХХ ст. столипінським реформам, вилився у можливість здійснити державно-монополістичне керівництво в країні (після Тимчасового уряду) тільки з допомогою сили радянської влади. На наш погляд, невідворотність жовтневого перевороту й силового підпорядкування населення індустріальним відносинам міститься у вищеперелічених умовах.

Така ж невідворотність подальшого силового підпорядкування населення вже за радянської влади після жовтня 1917 р. не змінилася. В її основі продовжувала існувати неможливість підпорядкувати дрібних товаровиробників державно-монополістичній формі управління через намагання торговельно-лихварського капіталу (в особі скупників, посередників, так званих куркулів у сільському господарстві) продовжувати експлуатувати у відокремленій ними вотчині дрібних виробників. Кількість дрібнотоварного населення в Російській імперії напередодні жовтня 1917 р. становила 90% від його загального складу [183, с.67], яке підпадало під ці умови.

Не зважаючи на те, що більшовики на чолі з Леніним проводили червоний терор і вели громадянську війну, вони у той же час хотіли уникнути введення силових дій проти більшості свого населення – дрібних товаровиробників. Більшовики розуміли, що в цій війні з дрібнотоварним населенням у країні вони програють і втратять владу.

Перехідний період для країни як необхідний у цілому процес розселяннювання став у підсумку єдиним еволюційним шляхом (хоча й з революційними способами перетворення), створеним радянською владою через неорганізований розвиток капіталізму з боку самодержавства. Така концепція впливає з послідовного вивчення матеріалів усього перехідного періоду від 1861 р., котрий країна дуже складно проходила. Розселяннювання багатомільйонного населення та спрямування суспільства до індустріалізації склало головний вектор в управлінні, який у першу чергу відштовхувався від необхідності термінового перетворення малоземельних селян, котре в тому числі залежало від розвитку кустарно-ремісничого виробництва. Земля з кінця XIX ст. стала для поміщиків вигідним товаром, тому від „власність” імущих її мало перепало селянам. Це становило найбільш складну непереборну проблему. Розселяннювання населення особливо в українському регіоні неможливо було вирішити без державно-монополістичного управління у період капіталістичних відносин. Навіть широкий розвиток кустарно-ремісничої промисловості у краї без інвестиційної політики не приносив належних результатів. Допомога малоземельним селянам шляхом організації кооперативного виробництва прийшла на початку XX ст., коли воно привернуло до себе увагу ліберальної частини суспільства. Але в кінцевому підсумку через поміщицько-феодальний характер сутності лібералів такі кооперативи не мали успіху. Вони у великій кількості розвалювалися, і така допомога селянам виявлялася марною. Були потрібні нові виробничі відносини.

Кустарно-ремісничє підприємництво, що підпорядкував собі скупник, погано слугувало селянинові як джерело його основного існування взамін повноцінної власної сільськогосподарської праці – рільництва, городництва, тваринництва, якої він не зміг одержати від своїх поміщиків та від влади через створене малоземелля в Україні, особливо у чорноземних її районах.

Умови розвитку кустарно-ремісничого виробництва з допомогою скупника визначили у той час загальне зростання останнього, в тому числі сільського. Скупник зумів із великим прибутком використати довго нікому не потрібних малоземельних селян. Він був поруч і за великі проценти надавав їм кредит, сировину й створював умови праці, за якими забирав виготовлену продукцію та давав нові замовлення. Вплив скупника на кустарів однаково відбувався протягом дореволюційного часу й у роки радянської влади. Несамостійне ведення сільськогосподарського та ремісничого виробництва ними сприяло швидкому розповсюдженню „опіки” скупників, створенню їх власної вотчини. Вони намагалися назавжди визначити своє посередницьке місце в розвитку сільського кустарництва. Експлуатація ремісників теж давала великі тіньові доходи її організаторам. Скупник суттєво збільшив розвиток усього кустарно-ремісничого виробництва у 1912 р. [9, арк.171], доводячи його питому вагу більше 30% [9, арк. 171] від загального, але з нищівною експлуатацією його працівників.

Радянська влада, як і дореволюційна, боролася з посередниками між виробником та державою. На протязі більше десятка років вона намагалася

виштовхнути їх із кустарно-ремісничого виробництва, особливо на селі, але без особливих успіхів. Ніякі державні допомоги найбіднішим верствам останнього не доходили з центру. Інвестування за радянських часів бідняцької частини ремісничих виробників забирала верхівка промкооперації, котра прислужувала посередникам і не давала доходити коштам до об'єкта – сільських кустарів, що потребували державної допомоги. Радянські органи не вміли довести грошові асигнування до них. Земства мали більший успіх у подібній справі. Вони організовували допомогу без наздоганяльних темпів та в більшому проміжку часу, ніж ради, кустарно-ремісничі школи, кооперативи й виставки.

Внаслідок невмілих дій держави експлуатація виробника посередником була нищівною, як у дореволюційний період, так і в радянські часи. Самостійно, без серйозної допомоги влади кустарі не могли існувати, тому що для здійснення циклу виробництва, заготівлі сировини та збуту продукції була необхідна постійна робота кредитних організацій державних структур. Ця допомога особливо була потрібна для швидкого й широкого збуту товарів, щоб одержати кошти для придбання сировини і засобів виробництва для наступного виготовлення промислової продукції, у першу чергу через банківський кредит, відсотки з котрого були непідйомні для кустарів. На відміну від дореволюційного стану, радянська влада ставила гостро ці питання, але в неї не було вміння замінити існуючі механізми на державні. За політики сприяння бідняцькій частині сільських кустарів вона не змогла впровадити у життя цю необхідну складову допомоги. Не було зацікавленості в представників її на місцях щоденно займатися постачальною та збутовою справою по 16–18 годин на день. Вигідніше було одержувати від посередників хабарі за бездіяльність та відписки.

Самостійне створення кооперативів серед малозабезпечених селян було неможливим. Адресна допомога земств, як і пізніше радянської влади, була замалою. У дрібному виробництві завжди вигравали посередники між державною владою й виробниками. Скупники, що тримали в кабальній залежності сільських кустарів, заробляли високі проценти на їх праці та не мали ніяких державних тягарів. Це був тіньовий грошовий приріст. Вони вуалювали свої доходи як податковий необкладений мінімум до революції у 850 руб. на рік [1, арк.8], котрі мали як посередники. А після революції знову приховували прибутки і факти найманої праці в майстернях тощо. Велика кількість вишивальниць, ткаць, мереживниць, килимників, чоботарів й інших ремісників працювала на скупників та знаходилася у найбіднішому становищі.

В дореволюційній кустарно-ремісничій структурі масовим явищем було одноособове виробництво або із своєю сім'єю, рідко зустрічалися самостійно створені артілі й кооперативи. Місцеві земства нечасто надавали допомогу власнику – аматору кустарно-ремісничого виробництва. У своїй більшості сільські кустарі працювали подвірною в селі на замовлення скупників. Їх оточували примітивні техніка і засоби виробництва, робочий день у них був світовий, найбільший, щоб заробити на життя. Доходи були найменшими при відсутності оборотних коштів та дешевого кредиту.

Неорганізованість кустарів через малограмотність, неможливість збуту свого виробництва й невміння його планувати мали погані наслідки. Вони призводили до масового виготовлення товарів, що вело до переповнення ринку і знецінення останніх. Велика залежність від конкуренції провокувала знецінення товарів посередниками, які чекали свого часу, коли кустарі, не маючи власних запасів та гостро потребуючи грошей для сімейного життя, будуть продавати по цінах за собівартістю, а часто у скруті й нижче її виготовлені товари. В той час у скупників з'являлася вичікувальна політика для штучного зниження їх собівартості. Вони постійно чекали до останнього, найгіршої ситуації у виробників, щоб створити особливі кабальні умови для них. Цинічне збільшення прибутку за рахунок скрут кустаря стало нормою взаємовідносин посередників і виробників у нових відносинах.

Дрібні ремісники масово йшли в кабальну залежність для придбання у перекупників більш досконаlih засобів виробництва. Через дорожнечу сировини та палива кустар не міг відокремитися від скупників. Він не міг робити запаси останніх і був змушений за лихварські проценти брати їх у скупників. Малограмотність та малоземелля в Україні оточували всіх на селі, сприяли кабальній залежності й ламали життя селян, які спробували самостійно здійснювали свою перекваліфікацію в скрутних умовах.

За відсутності найголовнішого із самого початку – державного керівництва виробниками кустарно-ремісничих товарів – прогресивні ліберали, віддаючи данину модній на Заході кооперації, формували кооперативи з наданням грошових позик, приміщень, земельних наділів під останні на їх первинну організацію. Західні форми кооперації швидко проникали в суспільство, але далі їх дія зупинялася. Подальшу справу доводили у реальному виробництві (збут виготовлених товарів, заготівля сировини, постійне кредитування виробничих циклів) скупники, котрі займалися прямою експлуатацією кустарів та ремісників виключно на свою користь.

Земства за таких обставин показали зразок поганого управління кооперативними справами, зокрема невдалого керівництва участю малоземельних селян, яке було на них покладено. Як суспільна виборна організація вони не могли справитися із складним ринковим механізмом. Влада не розуміла тонкощі товарно-грошового нагромадження, але істотного нічого не робила з даного приводу. Вона тільки намагалася задіяти суспільство через земства в складному процесі керування країною, але заохочені у цьому були саме ті структури, котрі перебували не на боці реформувань, а всіляко протидіяли їм, бо в першу чергу самі потребували змін, на які категорично у своїй масі не погоджувалися.

Соціально-економічна форма приватногосподарського дрібного виробника-власника являла собою складну основу для побудови індустріального суспільства. Радянська модернізація, котра вимушено через революцію прийшла в імперію, була самостійним явищем, що виникла у ланцюгу еволюції світового капіталізму. Для визначення складних етапів її розвитку, причин появи у системі еволюції приватногосподарських відносин було обрано форми екстраполовання на

конкретні перебудовчі процеси дрібних виробників-власників, котрі рухали радянську модернізацію як в один, так і у другий бік. Таке екстраполювання сфокусувало наше дослідження на процесі перетворення останніх до нової системи. Якщо за радянський період велика кількість їх перебувала в тіньовому виробництві, то до жовтня 1917 р. близько півмільйона чоловік (зареєстрованих) у кустарно-ремісничій галузі випускали 40% продукції всієї промисловості України. Саме ця приватногосподарська структура, дрібні власники були довго протиборствуючою силою радянській владі й усім реформам у країні, пов'язаних із модернізацією останньої, яка ґрунтувалася на державно-монополістичному управлінні.

Ця сила, в основі котрої були посередники між владою і виробником, вела в різних умовах та формах нищівну боротьбу з радянською владою у такі періоди: 1917–1920 рр., 1921–1923 рр., 1924–1927 рр., 1927–1931 рр., 1932–1938 рр. І саме ця сила на останньому етапі сформувала в радянській владі силову форму підпорядкування її. Кожний із цих періодів крім боротьби більшовиків із дрібними власниками з іншого боку був пов'язаний із загальним завданням партії підпорядкувати населення для індустріалізації країни. Вони мали своє спрямування відповідно до форм опору дрібного капіталу уніфікації виробників. У кожному періоді боротьби з дрібним капіталом можна прослідкувати загальну політику влади, спрямовану на одержавлення населення. У визначенні феномена радянської модернізації важливо зазначити її силові дії.

В перебудові суспільства П.А.Століпін у своїх реформах не вбачав автономної участі селян у процесі модернізації країни. Навпаки, він вимагав підпорядкування їх владі через державно-монополістичне управління, з яким останні не погоджувалися.

Умови революції 1917 р. й силових дій, спрямованих на модернізаційне вдосконалення держави, ввійшли в остаточну суперечність із природою дрібного власника у країні. Для індустріального вдосконалення суспільства в перших же спробах на практиці більшовики дуже революційно запровадили комуністичну ідею (комунізації) щодо нового способу виробництва у країні, котра пролетаризувала б дрібного виробника. Таке непомірне прагнення одразу вирішити проблему підпорядкування населення країни через комунізацію відвернуло селянство, яке одержало землю після революції, маючи з 1906 р. розвиток індивідуальної власності та усунутий великий капітал у країні. Замість комунізації більшовики одержали підприємницьку стихію (названу Леніним „дрібнобуржуазною”). Суспільство розкололося під час громадянської війни. Більшовики завоювали територію для радянської влади, але не підпорядкували собі більшість населення – дрібних виробників, котрі масово стали власниками з її допомогою. РКП(б) мала свої плани і визначила виняткову роль (експортера хліба) дрібного виробника для здійснення модернізаційної індустріалізації країни. Протистояння дрібних власників підпорядкуванню планам останньої змусило довго маневрувати більшовиків, відтягнувши цей процес аж до 1930-х рр.

В 1917–1930 рр. на практиці не вдавалося ввести механізм перетворення населення через, як виявилось, недостатньо рішучі дії керівників країни до одержавлення²¹. У визначальних 1920–1921 рр. перелом широкого селянського опору до нього шляхом кооперування не здійснився зокрема через нерішучі дії В. Леніна.

Його найбільш демократичний метод перебудови суспільства з добровільним кооперуванням населення затримав впровадження радянського соціалізму. В усіх підходах Ленін хоча й мав цілеспрямоване кінцеве рішення – одержавлення всіх приватників країни, але „добровільний” механізм для його втілення не був досконалим. Він став дійовим лише на етапі введення доміанти слухняності та покори населення через страх, впровадженій силовими заходами.

Радянською владою підбиралися різні шляхи інтеграції дрібних виробників у нове, індустріальне суспільство, котрі в міру їх протистояння у країні збільшували силові оберти. Для вирішального кроку одержавлення було створено ленінську теорію побудови радянського соціалізму за умови „поголовного кооперування” населення. Вона на різних стратегічних етапах накреслила свої тактичні підходи: комунізація населення в 1918–1920 рр.; „перелом” його у 1920 р .; в період непу вимушена зрівняльна політика щодо додаткових прибутків дрібних власників у 1921–1923 рр.; пільгова політика, яку партія більшовиків здійснила в 1924–1926 рр.; спроба розбудови державного капіталізму в умовах нової економічної політики „на епоху” у 1927–1928 рр.; створення радянського соціалізму „за одне-два десятиріччя” в 1930-х рр.

Альтернативний силовому шлях у напрямку побудови державно підприємницьких відносин з самого початку РКП(б) запропонувала через інтеграцію в радянську систему на початку 1918 р. буржуазним кооператорам, котрі очолювали дрібних виробників у країні. Обговорення останніми цього шляху пройшло тільки початкову стадію законотворчості, під час якої Ленін запропонував використання форми державного капіталізму для взаємовідносин із ними. В „Чергових завданнях Радянської влади” він зафіксував спосіб здійснення проекту початку перетворення населення через державно-капіталістичні форми старого кооперативного апарату [170]. Написаний ним проект декрету на практиці кооператори не підтримали через посилений тиск більшовиків на них щодо цього. Державним формам капіталістичного розвитку дрібного товаровиробництва із старими кооператорами завадили також паралельно введені більшовиками нові шляхи для соціальної рівності майбутнього суспільства – комуни Вони стали пріоритетом влади у радянському перехідному періоді, а підприємницькі відносини в старих кооперативах були тільки тимчасовою формою для цих останніх.

Дореволюційні форми керування суспільством, виявившись недієздатними, були замінені ленінським і сталінським етапами організації державно-

3. З’їзд вважає шкідливим відродження дрібнобуржуазної утопії – виділення споживчої кооперації із загальної системи радянських економічних організацій і перетворення її в самодостатню універсальну організацію, яка охоплює й розподіл, і виробництво. Виконання цього призвело б до непотрібного паралелізму у роботі кооперативної та радянської організації.

монополістичного управління. Дрібне приватногосподарське виробництво (у тому числі кустарно-ремісничя промисловість) ще довго протистояло владі в умовах переходу до нових шляхів радянської модернізації.

Сутичку між державною владою й населенням країни щодо його підпорядкування їй було перенесено у радянську модернізацію суспільства.

Ленін здійснював уперше в світовій практиці побудову останнього за допомогою різних форм „воєнного комунізму”. Відбувався пошук засобів впливу на населення: поєднання „добровільних” форм кооперування дрібних власників та їх одержавлення, які не мали аналогів у державно-монополістичному регулюванні економічних процесів. Ленін швидко усвідомив, що тільки устрій „військового наказу” мав силу впливати для термінової модернізації суспільства на приватновласницьке дрібногосподарське населення країни, яке мало економічну самостійність²².

На прикладі кустарно-ремісничої промисловості, як спільній основі дрібного виробництва, до котрих належав менший % населення в порівнянні із сільськогосподарським, більшовики здійснювали перші заходи для переведення всіх дрібних власників у країні до кооперативів радянської соціалістичної системи. На цьому прикладі краще виявляти механізми формування силових форм впливу для підпорядкування населення.

РКП(б) провела вже перші широкі одержавлення приватної власності дрібнотоварного виробництва силовими заходами в період „воєнного комунізму” (шляхом експропріації її у вигляді націоналізації)** , використовуючи умови громадянської війни для введення в управління країною мілітаризованої системи „наказу багнета”. Згодом партія, переходячи до мирного будівництва, усвідомлено замінила ставлення до населення від засобів терору на соціально-економічну перебудову природи дрібного приватного господаря, виділення у ній складової – підприємницького нагромадження способом „поголовного кооперування”. Більшовикам було легше проводити боротьбу засобами терору (як це вони зробили з поміщиками і великою буржуазією), ніж застосовувати до дрібних власників, котрі становили більшість населення країни, пролетаризацію їх соціально-економічної природи через промислову й продовольчу розкладки в приватногосподарських виробництвах, через трудові комуни, одержавлені майстерні, кооперативи, промисли чи загальне „поголовне” кооперування одноосібників. Але для максимального використання потенціалу дрібної промисловості у 1919 р. в дуже складних умовах країни за вказівкою VIII з’їзду РКП(б) почала діяти перебудовча система командного керування (своєрідного державно-монополістичного управління) губкустпромами приватногосподарським кустарно-ремісничим виробництвом за допомогою силових методів „воєнного стану”. У відповідь майстерні та промисли припиняли працю, звільняючись з-під влади останніх. На державне замовлення за

4. Споживча кооперація на чолі з Центроспількою повинна бути цілком підпорядкована НКВ і стати його технічним апаратом, діючим за її вказівкою. Крім того, управління сільських кооперативів 1-го ступеня з метою проведення одержавлення кооперації має бути включене у склад волвиконкомів та перебувати в їх віданні.

промрозкладкою працювала лише десята частина працівників кустарної промисловості [187, с.27]. Незважаючи на це, закладалася нова система радянського народного господарства. Раднаргоспи на початку 1920 р. організували постачання кустарної промисловості сировиною, розподіляли замовлення, складали для неї виробничі програми у вигляді промислової розкладки. В обмін на постачання сировини радянська держава одержувала всю виготовлену цією галуззю продукцію. Формою плати за неї був дозвіл працювати за нової влади у приватногосподарському вільному режимі й за харчовий пайок. РНК УСРР запропонувала місцевим органам подавати допомогу кустарям за прикладом Харківського губернського з'їзду рад, який прийняв у травні 1920 р. постанову, в котрій закликав надавати останнім необхідну підтримку, регулювати виробництво, направляти їх роботу, „але не до річища вільного ринку, а до інтересів держави і громадян” [21, арк.170].

Більшовики думали, що знайшли у 1920 р. дійовий засіб регулювання приватної дрібної промисловості в період „воєнного комунізму”, що втілювався у промислову розкладку під загрозою експропріації майстерень та промислів. І таким чином, дрібне виробництво ставало б під державний контроль й облік на користь „інтересів держави та громадян”²³. Але практика показала партії зворотне. Ленін швидко зреагував на це і запропонував дійовий спосіб, котрий не відразу впізнавався як той же самий, що й промрозкладка. Він був введений після ІХ з'їзду РКП(б) як „поголовне” об'єднання всіх кустарів через Центроспілку в єдину кооперативну систему спочатку на період реконструкції з елементами приватногосподарських основ. Знайдений механізм у радянській економіці взамін приватногосподарського підприємництва – промрозкладка – не став для більшовиків засобом підкорення приватних дрібних товаровиробників. На „добровільних” умовах на неї не йшли дрібні власники. Кустарі та ремісники в підпорядкованих кооперативах у відповідь почали виробляти продукцію нижчої якості й у меншому обсязі.

Політична програма радянської влади підпорядкування дрібних виробників досягалася, але економічний ефект не виявлявся. Не було перспективи про їх поєднання на практиці. Існувала дилема: або виготовлення товарів першої необхідності населенню приватногосподарським способом, або політичне підпорядкування виробників через низький рівень КПД під контролем та обліком.

Промислова розкладка – головна складова політики радянської влади в народному господарстві у різних видах – внесла корективи в приватногосподарське кустарно-ремісничє виробництво. Ця система обов'язкового державного замовлення не враховувала особисту зацікавленість дрібних власників і наклала відбиток на продуктивність їх праці й якість виготовлюваної ними продукції.

5. Необхідно негайно вилучити з відання Центроспілки й передати відповідним центральним економічним органам (ВРНГ і НКВ) ті відділи, які не мають безпосереднього відношення до розподільчих функцій (промисловий, лісовий, сільськогосподарський та т.п.), з усіма підприємствами, матеріалами й персоналом.

Доброякісні, вироблені приватним способом кустарно-ремісничі товари за часів керівництва губкустпромів замінили на останні низької якості, виготовлені за держзамовленням. Дрібні виробники, що працювали під керівництвом губкустпромів, знайшли собі моральну та матеріальну компенсацію у виготовленні тіньової продукції на вільний ринок із зекономленої державної сировини.

На першому етапі радянських перетворень негативні обставини підпорядкування дрібнотоварного виробництва владі великою мірою її не турбували. Більшовики сподівалися вдосконалити згодом усі процеси важелями стимулювання. Ленін переконував партію, що спочатку владі потрібно досягти підпорядкування населення, а потім уже вдосконалювати складові економічних процесів.

Замість інституту приватної власності у виробництві радянська влада вперше створила в суспільстві керівний орган (працюючий у ньому як універсальний механізм впливу) в особі промвідділу губкустпрому. Він, незважаючи на низьку продуктивність праці кустарів і ремісників, організував для них нові, радянські силові форми впливу. (Одна з них – „удосконалення” кустарно-ремісничого виробництва за допомогою реорганізації²⁴). Крім того, нагляд за роботою дрібних власників цієї промисловості здійснювався за допомогою засобів агітації й пропаганди. Гасло „Буржуазія – класовий ворог” надавало дозвіл владі на будь-які політичні дії щодо покарання або знищення винних іменем революції. Губкустпроми для збільшення радянського виробництва в народному господарстві застосували централізоване управління та силовий тиск для інтенсивного знищення інституту приватної власності у перші роки радянської влади крок за кроком. Їм було доручено викоренити її через забезпечення сировиною кустарно-ремісничих виробництв, які працювали на армію. Вони пильно слідкували за розподілом продукції, виготовленої за державним замовленням. На майстерні, де кустарями самостійно вироблялася продукція з власної сировини, губкустпроми в період громадянської війни накладали санкції з лозунгом „Все для фронту”, фактично відбираючи її.

Закінченому створенню механізму впливу на дрібних виробників заважало використання потенціалу останніх у народному господарстві. Радянська влада визначала дрібного власника або як ворога революції, або як її супутника залежно від його проявів у зв'язку з його двоїстою соціально-економічною природою. Це давало простір для маневру у використанні потенціалу кустарної промисловості, дозволяло карати дрібних виробників, котрі не виконували держзамовлення за промрозкладкою.

Для державного регулювання дрібного виробництва в період громадянської війни було відпрацьовано засіб централізованої системи контролю й обліку через промрозкладку. Хоча вони не були у порівнянні з приватногосподарською системою продуктивними, але централізована система контролю та обліку виробничих планів працювала. Ще краще виготовлася продукція в умовах наказу-

б. Виробнича кооперація (сільськогосподарські й спеціальні види кооперативів) повинна перебувати цілком у віданні та підпорядкування ВРНГ.

багнети. При губернських раднаргоспах було створено кооперативно-кустарні відділи, а також відповідні секції в повітах. Кооперативний підвідділ губкустпрому займався об'єднанням кустарів у трудові комуни²⁵. В 1919–1920 рр. було сформовано нову систему виробничих взаємовідносин у країні (навіть у ще недосконалому вигляді), котра пізніше лягла в основу радянського народного господарства як надбання у „поголовній кооперації” населення в 1930-х рр. Протидія підприємців, що вміло використовували дозвіл на працю кустарно-ремісничих майстерень, а також мали з цього свій доробок у тіньовому виробництві, суттєво не турбувала владні структури. З метою охоплення непокірного дрібного виробника державним контролем влада штучно створювала договори на постачання армії й, таким чином, налагоджувала облік цих кустарів. Підпорядкована промисловість здебільшого вже діяла на засадах фабрик, працюючи на державних сировині та паливі. Вже в ті роки вводилися нові взаємовідносини дрібних власників і державної влади щодо заохочення – часткову преміальну форму оплати за виконання термінових великих військових замовлень тощо.

На новому етапі перебудови суспільства до державно-монополістичної форми управління було знайдено дійову „воєнно-комуністичну” систему регулювання, котра „замінила” економічно державно-капіталістичне управління. Вона на своєму революційному рівні знайшла механізм підпорядкування населення, його великої частини за допомогою націоналізації й експропріації, центрального керівництва через промислову і продуктову розкладки. Для державного регулювання кустарно-ремісничої промисловості вже у 1920 р. на перших порах відбувся експеримент стосовно підпорядкування всіх її виробників, а в сільському господарстві – розселянювання, щоб підготувати передумови для індустріалізації країни, котрим, як виявилось пізніше, завадили дрібні підприємці-власники. Вони відігравали особливу роль у процесі інтеграції дрібних виробників у радянську систему.

Взаємовідносини радянської влади із старими кооператорами в Україні у 1919–1920 рр. були вирішальними. Практично останні добилися поразки більшовиків у „переломі” населення. Після перемоги влади у громадянській війні відбувся реванш приватногосподарських сил у 1920–1921 рр.

В процесі здійснення індустріалізації країни термінова інтеграція дрібних власників для повного підпорядкування їх радянській системі суттєво затримувалася існуванням керівної групи старих кооператорів, особливо в Україні. На протязі 1918–1930-х рр. вони, не виступаючи відкрито проти радянської влади, проводили активну політику протистояння їй руками виробників у країні. Цей прошарок населення став найбільш активною протидією владі після знешкодження великого капіталу в державі, котрий намагався зайняти головне місце у дрібнобуржуазному суспільстві, коли останній було вигнано з країни. Дрібний капітал всіма правдами та неправдами волів „вибитися” вгору в єдино

7. Виробничих завдань (наприклад, розверстки заготівель, постачання с/г машин, визначення посівної площі й т.п.) кооперативами, фінансування їх і мати право призначати в правління відповідних кооперативних організацій своїх представників ВРНГ та НКВ.

можливий для нього термін „перехідного періоду”. Старі кооператори – керівники, службовці відповідних організацій – займалися посередницькою діяльністю до революції між владою (самодержавною) й дрібним товаровиробником у кустарно-ремісничій промисловості та сільському господарстві. Їх посередницька структура в початковому періоді капіталістичних відносин була схожа на номенклатуру у сільській общині, яка пересилила навіть поміщиків. Так і старі кооператори були противниками державно-монополістичного управління до революції (одержуючи в дрібнотоварній вотчині доходи), переломивши радянську владу у 1920–1921 рр., котра замахувалася на одержавлення їх підопічних, які приносили особисто їм прибутки. Влада не змогла уникнути офіційно працюючих кооператорів – посередників між державою (замовником) та виробником – кустарем, ремісником, селянином у кустарно-ремісничому виробництві. В 1930-х рр. про їх активність свідчили визначення „капіталістичні елементи” і „вороги народу”, з котрими боролися спеціальні органи влади.

Старі кооператори, як й у свій час керівники сільської общини, настроювали проти радянських форм інтеграції близьких їм дрібних виробників у тому напрямі, як їм було потрібно. Вони мали з ними повсякденне спілкування, забезпечуючи останніх кожного дня всім необхідним (без перебоїв) для щоденної праці, використовуючи постійні нестатки його та потребу у фінансуванні й, таким чином, експлуатуючи їх. Старі кооператори не виступали на поверхні історичних процесів, але були завжди двигуном їх, виявили себе у Кронштадтському заколоті, селянській війні 1919–1921 рр, як і вся дрібнобуржуазна стихія, котра, за виразом Леніна, зможе змести радянську владу („або ми їх, або вони нас” – так стояло питання у 1921 р., коли остання ледь вдержалася, й так само в 1990-х рр., коли вона перестала існувати).

Кооператори, маючи до революції 1917 р. капіталістичне обличчя, раптово прикрили свою дрібнобуржуазну основу в кооперації та оголосили про нейтральну політичну позицію у державі. За цією об’явою приховувалися симпатії до денікінщини, а в Україні – співробітництво з Петлюрою. Маргінальна основа допомогла їм вижити при всіх режимах у суспільстві, висуваючи відповідно до політичної ситуації свою ідеологію і керівників. У регіоні під час численної зміни властей пристосування кооперації до різних режимів, приховування нею свого соціально-політичного обличчя виробилося в особливу політику.

„Перехідний етап” до капіталістичних відносин в Україні поєднався виключно з дрібнобуржуазним напрямом та з об’єднавчою формою дрібних виробників-власників – кооперацією як визначальною організацією, де вони знаходилися у найбільш сприятливому природному середовищі. Й тому стара кооперація, особливо в Україні, сама по собі становила форму капіталістичних відносин, навіть у системі радянської влади (за умови залишення її колишніх форм організації). Часта зміна влади (з основами приватногосподарського розвитку) тільки сприяла в перші роки після революції збереженню капіталістичних основ у старій кооперації в регіоні. У них крилася головна

перепона закріпленню там радянської влади, подолавши яку можна було б просуватися далі до пролетаризації населення.

Подоланню цієї перепони більшовики присвятили багато сил. Ленін вказав на необхідність підпорядкування її в кооперації „в одне-два десятиріччя” для створення індустріалізації країни із силовими заходами, а потім розбудувувати останню „на епоху”, враховуючи кожного виробника та пристосовуючись до нього.

Така нова точка зору Леніна постала на основі проведених широких заходів у 1920 р. Незважаючи на те, що кооперативну політику не рекламували, а загалом більшовики її приховували, вона яскраво проявилася з весни 1920 р. РКП(б) у тому році на IX з’їзді визначила головне спрямування для завоювання радянської влади в Україні – боротьбу з кооперацією. І тому вона в Харкові хотіла у винятково важливий момент (розвитку воєнних дій на території України з білополяками навесні 1920 р.) провести підпорядкування старих кооператорів. Такий політичний діалог, на котрий пішли останні, вміло пристосовуючись до будь-якого режиму, використали у більшовицькій партії для одержання політичної резолюції про об’єднання всіх дрібних виробників в єдину підпорядковану кооперацію. Е.Карр у своїх дослідженнях теж підкреслює значення всеросійської наради з кооперативного питання, а також особливий у той час цілеспрямований напрям у більшовицькій партії. „...Кооперативы всех видов были сведены в единую сеть под начало единого центрального органа, который уже превратился в составную часть советской административной машины”. Він зафіксував цілеспрямовану мету більшовиків в 1920 р. до об’єднання в Центроспілку всієї кооперації, але не пов’язав її з головним напрямом партії щодо одержавленні населення через його „поголовне кооперування”. Мета більшовиків – у вигідний час (особливої масштабної військової присутності в Україні перед наступом Червоної армії на білополяків) вплинути на кооператорів, щоб здійснити їх підпорядкування кооперативділам [116], які були організовані у січні 1920 р. для „поголовного кооперування” населення. Ленін мріяв, щоб у регіоні на кооперативній ниві відбулася соціальна революція, яка за допомогою поразки старих кооператорів скинула б дрібний капітал, що експлуатував велику масу виробників та відкрила б можливість до кооперування українських дрібних власників через Центроспілку й через останню до Наркомпроду і ВРНГ.

Але сталося все навпаки. Капіталістична система в особі старої кооперації відкинула плани більшовиків. Вона продовжувала розвиватись у відвойованих селянською війною приватногосподарських умовах та становила єдине економічне й політичне сприятливе для її природи дрібнобуржуазне поєднання, яке було не по зубах радянській владі.

„Поголовне” кооперування населення, котре потрібно було зробити радянській владі в Україні через сильну і згуртовану кооперативну організацію, стало майже неможливим у справі підкорення дрібних виробників. Ленін у „переломі” населення в 1920 р., не враховуючи невдалі спроби у 1918–1919 рр.

об'єднати останнє в комуни, романтично пропонував налагодити взаємодію із старою кооперацією. Не до кінця розуміючи роль старих кооператорів, особливо в Україні, у процесі перебудови суспільства, радянська влада в справі одержавлення дрібних власників визначила їх як своїх помічників у залученні останніх до „поголовного” об'єднання: в єдину „виробничо-споживчу мережу” комун, як сподівався В.Ленін у 1918 р.; в єдину споживчу комуни у 1919 р.; в Центроспілку у 1920 р. Він не віднайшов засобів заохочення для старих кооператорів, котрі в останньому році змогли б організувати здійснення „поголовного кооперування” населення за добровільних форм. Складна стратегічна лінія боротьби партії з населенням у регіоні полягала у вмінні знайти підступи до старої кооперації, оскільки Ленін вимагав добровільних форм „поголовного кооперування всього населення”.

РКП(б) із ІХ партз'їзду широко займалася кооперативним питанням для створення опори влади у дрібнотоварному виробництві, в споживчій кооперації. У складній перебудові дрібних власників найважливіше місце відводилося новій майбутній організації – Центроспілці, яка повинна була об'єднати всі види кооперації в єдиний союз, цього й досягли більшовики всіма можливими способами після погоджувальної всеросійської наради вже 7 червня 1920 р., але не змогли втримати досягнуте. Саботаж старих кооператорів та їх протидія розпочалися одразу під час активних дій радянської влади у „поголовному” кооперуванні всього населення. Очолена, в тому числі й останніми, селянська війна в березні 1921 р. змусила радянську владу змінити „поголовне” кооперування населення на встановлення продуктового податку у країні та перейти до нової економічної політики.

Добровільні умови склалися в ленінській теорії „поголовного кооперування”, зокрема й на основі існуючого досвіду. Факти добровільного одержавлення населення в імперії вже відбувалися у вигляді дореволюційної практики вільного вибору дрібного виробника в період війни між експлуатацією посередника й найманою працею на держзамовлення.

Реформи Столипіна теж ставили мету одержавлення підприємницької стихії в країні. У дрібних виробників, що не використовували найману працю (близько 60%), були встановлені з владою такі виробничі взаємовідносини, коли вони самостійно, за власним бажанням одержали від державного замовника стан найманого працівника під час Першої світової війни. За такої умови вони перейшли від кабальної праці через скупника в кустарно-ремісничій промисловості на державну форму виробництва, котру планували під час реформ у країні використати в майбутньому. Саме такий принцип одержавлення за замовленням влади Ленін планував у своїй практиці „добровільного кооперування” населення в 1920–1921 рр.

До революції добровільне одержавлення дрібних виробників відбувалося для покращення умов їх життя від нестерпної експлуатації скупником, а у сільському господарстві – куркулем, котрі виснажували дрібного власника як закріпаченого через кабальні умови з боку посередників, оскільки у той час він не

міг самостійно вирватися з-під їх експлуатації. Але з того часу дещо змінилися в умовах життя дрібних виробників. Радянська влада своїми діями у 1917 р. спровокувала розповсюдження підприємницької стихії. За неї у дрібних власників уже існували інші можливості. (Влада надала селянам землю, в майстерні кустарів та ремісників потрапили списані знаряддя праці з фабрик і заводів для виготовлення реманенту для Червоної армії під час громадянської війни, відкрився простір для вільної праці без оподаткування тощо). Всі ці умови допомогли виробнику використати надані владою можливості збільшити прибутки й піднятися із свого найбіднішого становища. Для дрібного підприємця вже в більших розмірах замайорів шлях, щоб вибитися у краще життя. Ці мрії підкріплювалися безконтрольними діями радянської влади, яка залишила дрібне приватногосподарське виробництво без податкового мита, даючи йому можливість одержувати максимальні прибутки. Вічні устремління розбагатіти і надані перші в історії дрібних виробників умови у поєднанні з вмілими закликами старих кооператорів „до власного життя без комуні” під час 1920–1921 рр. зробили свою справу, підводячи населення на боротьбу з радянським підпорядкуванням, „поголовним кооперуванням”, яке пропонувалося більшовиками та ще за власним „добровільним” бажанням. У своєму практичному ставленні до дрібних виробників Ленін не зміг відокремити їх від посередників – найбільш небезпечного ворога державно-монополістичного управління за всіх урядів. У держави не було матеріальних ресурсів взяти на себе посередницькі функції між виробником і владою замість скупника й куркуля.

Радянська влада на 1920 р. не звільнила більшу частину населення з-під впливу 8% посередників та власників. Боротьба на „добровільних засадах” більшовиків з останніми за „середняка” (чи дрібного виробника, не бідняка), котрий є найбільш продуктивною силою в країні, закінчилася для них поразкою.

Поразка „поголовного кооперування” населення у 1920 р. сталася через тактичні помилки щодо його „добровільної форми”. Замість силового впливу для підпорядкування населення на перехідному етапі Ленін задіяв не еквівалентні примусу форми „плутанини” і подвійної політики, щоб завуалювати початок відокремлення дрібної власності в підприємців. Такий захист „добровільного кооперування” населення був єдиним у ленінській тактиці боротьби з дрібним власником у країні замість силового його впровадження.

Прикладом як замінив Ленін силову політику „плутаниною” і подвійною політикою ми розібрали на сторінках роботи, де розглянули матеріали стенограми ІХ з’їзду РКП(б). Міжпартійна дискусія на з’їзді, в якій більша частина більшовиків наполягали прямо із силовим навантаженням (з боку ними названих волвиконкомів) проводити „перелом” населення до „поголовної кооперації”, свідчила про рішуче бажання швидко провести одержавлення населення через його поголовне кооперування. Однак, Ленін підтримав резолюцію меншості на з’їзді, яка була проти ролі волвиконкомів у „поголовному кооперуванні” населення, але з вуалюючими формами об’єднання. Обраний Леніним несилловий шлях „поголовного кооперування” населення на ІХ з’їзді РКП(б) звузив можливості

більшовиків, але останні все ж прийняли ленінський план добровільного – несилового одержавлення. Практика „перелому” населення в 1920 р. підтвердила поразку не силових форм впливу на цей процес.

Втрата силового компоненту у взаємовідносинах із дрібнотоварним населенням негативно вплинула на подальшу боротьбу більшовиків, які програли з допомогою „добровільних” заходів у 1920–1921 рр. „поголовне кооперування” дрібного виробника-власника та перехід до індустріалізації країни. Її розбудову відкинули на 10 років.

У подальшому РКП(б) приховала цей тяжкий період своїх випробувань, який вказав на невдалу тактику Леніна і дії партії й вмілу протидію їм з боку населення. Криючись із невдалими сторінками в історії радянської перебудови для повторного кроку у цьому напрямі в більш сприятливий період 30-х рр., більшовики приділили головну увагу побудові „першої у світі пролетарської країни” з переможною ходою, навіть в умовах нової економічної політики. Вони вважали, що прокладають нові форми організації державного ладу всім країнам та приховували свої помилки від сторонніх поглядів.

Радянська влада, щоб не впасти з п’єдесталу в 1921 р., завуалювала невдалу мирну політику, пов’язану з ленінським „добровільним кооперуванням”, і перед власним населенням. Так, як ентузіазм тріумфу перемоги більшовиків у громадянській війні був перекреслений політикою „добровільного” кооперування населення в 1920 р. РКП(б) з цього приводу зробила подальші принципові висновки, які у „переломі” населення до одержавлення в 30-ті рр. усунули „добровільну” політику та все, що з нею пов’язане. Підготовка і проведення завершальної фази „поголовної кооперації” населення у 1920–1921 рр. не відомі в історіографії й не розглядалися у такому контексті радянського історичного процесу. Це пояснювало причини появи наступного силового „великого перелому” в 30-х рр., який був згаданий на пленумі ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р. з новими назвами, але однієї та тієї ж справи, тільки тепер без „добровільних” форм кооперування. У його рішеннях зазначалося: „На основі розгортання виробничої змички, масової контрактації і т.д. зростає виробниче кооперування селянських господарств, що все більше переходить на вищу ступінь та переростає в колгоспний рух” [89, с.332].

Суспільство, як у дореволюційний період, так і ще майже десять років пізніше після Жовтневої революції так і не було готове до модернізаційних змін для індустріалізації країни. Посередник, незважаючи на загальну державно-монополістичну форму управління радянської влади й її диктатуру та індустріальні завдання для держави, на місцях продовжував тримати свою вотчину дрібних виробників і боровся за неї навіть в нових умовах. Він був непереможний ні реформами Століпіна, ні ленінськими революційними заходами. Його існування в політичній і соціально-економічній структурі країни з дрібним приватногосподарським населенням заважало модернізаційним змінам, які могли відбутися (зрушитися з місця) лише в умовах побудови нового, соціально однорідного радянського суспільства. Після досвіду боротьби у 1920 р. й

експериментів із взаємовідносинами із дрібним власником у 1921 – 1926 рр. у РКП(б) склалася чітка загальна стратегія „перехідного періоду” від феодально-капіталістичних відносин в умовах аграрної країни з радянською формою управління: спочатку завоювати владу над населенням у країні, потім встановити радянський соціалізм „за одне-два десятиріччя” із соціально однорідним суспільством, індустріалізуючи країну, а тільки потім „на епоху” будувати соціалістичне суспільство в державі через приватногосподарські механізми господарювання. У таких умовах „перелом” населення в 1920 р. був наріжним каменем, який показав безперспективний приклад боротьби з посередником у країні через ленінські „добровільні” форми, які назавжди були протипоказані їй. Сталін саме з цього зробив висновок для подальшого „великого перелому” населення. Останній у 1920–1921 рр. у радянській історії не був відкритий широкому огляду через приховування обов’язкових віддалених цілей владою для політичного та економічного управління суспільством, які залежали від умов можливості сприйняття і ступеня усвідомлення проблем, котрі постають при певній консолідації в державі, рівні культури, громадянській відповідальності. У влади викликали прихованість цілей також віддалені плани „великого перелому”, які ще не склалися воєдино.

В перебудові населення у 1920 р., на наш погляд крилася нова революційна ситуація, яка б потягнула умову нової громадянської війни між владою й представниками дрібної власності. У влади не було можливості її уникнення при одержавленні дрібної власності в країні, оскільки у перебудові, „добровільному” кооперуванні населення була необхідна умова – зміна приватногосподарської основи останнього, на яку воно не йшло.

Ленін, упевнений у можливості уникнення нової революційної ситуації рішуче запропонував у 1920 р., незважаючи на вже розпочаті „профспілкові” дебати і попередження в партії, провести кооперування населення в умовах невідкритості та „плутанини” щодо його кінцевого результату, в сподіванні ними замінити силові заходи і швидко створити структури соціально однорідного населення. Проте політика Леніна стосовно добровільного підпорядкування населення (навіть із запобіганням плутанини) була небезпечною й суперечливою для всієї справи модернізації країни в існуючих тоді умовах розповсюдження підприємницької стихії, яка могла б завершити управління радянської влади в широких умовах селянської війни, але партія підтримала вождя. Більшовиками було запроваджено безглузду справу підпорядкувати старих кооператорів, керівників останніх, щоб добровільно інтегрувати їх у радянську систему. Вони із своєю залізною організацією під час громадянської війни недооцінили в мирний час самостійний розвиток підприємницької стихії, очолюваною старими кооператорами, які у 1920–1921 рр. вміло роз’яснювали плани більшовиків по відношенню до населення і водночас приховували власні щодо його експлуатації. Ленін, при тому, що розумів найбільшу перспективу країни в приватногосподарському розвитку економіки під державно-монополістичним управлінням, завжди домагався у першу чергу політичної перемоги над

підприємцем. Він ще в 1918 р. прагнув використати для країни запровадження державно-капіталістичних відносин та відповідно відбудувати народне господарство. Але такі наміри радянської влади були односторонніми з часу встановлення із старими кооператорами обов'язкового принципу кооперування. Пройшло майже два роки, за яких не відбулося їх активних дій назустріч. Старі кооператори вдало відтягли тихим саботажем у більшовиків процес необхідної перебудови суспільства й індустріалізації. І тепер у цьому вирішальному 1920 р. вони сподівалися ще встановити диктатуру селянства, об'єднаного у кооперації, над радянською диктатурою. Їх намірам протистояв радянський уряд, який заздалегідь продумав перебудову країни, декретом 27 січня 1920 р. організував при Наркомпроді спеціальний Комітет „кооператвідділ” для боротьби за „поголовне кооперування населення. Влада з його допомогою проводила подальшу роботу з майбутнім центром кооперації всього населення (Центросоюзом) і включила до нього відомих членів партії – Крестинського, Лежави, Ногіна, Аванесова, Брюханова, Середи, Розовського, Шмідта. Завданням цього комітету було „поголовне кооперування” й перелом населення для індустріалізації.

В 1920 р. вперше створений радянський механізм для індустріалізації країни визначив систему господарського керівництва з головними складовими: всенародна наймана праця у сполучній ланці з державним управлінням і „розкладкою”. Вибудова головної стратегії економічного розвитку країни, проголошена на IX з'їзді, стикувала „добровільне” кооперування населення й вживання примусу щодо трудової повинності. У складному сплетінні в особі Центросоюзу повинні були поступово з'єднатися радянська влада та дрібнотоварна система приватногосподарських відносин, де старий кооператор ще боровся за збереження своєї власності. Всі перешкоди з боку старих кооператорів Ленін сподівався поступовими діями створеного об'єднання (Центросоюзу, Наркомпрод і ВРНГ) поступово подолати й згодом ввести їх у радянський образ життя. Сталося протилежне ленінській політиці добровільної кооперації населення. Вона не одержала підтримку в країні. Індустріалізація цікавила владу, яка була відповідальна за подальший розвиток суспільства. Ленінські запобіги про тривалу обережну дію до приватногосподарської верхівки у кооперації замінили на наздоганяючі заходи. Швидкоруч уже в перші літні місяці 1920 р. встановлювали на місцях в кооперативах вироблену нову генеральну стратегію радянського економічного будівництва (на всі роки її існування) з головними складовими – всенародною найманою працею в зв'язуючій ланці з господарським управлінням – з „розкладкою”.

У тільки що з великими труднощами об'єднаних до Центроспілки приватногосподарських кооперативах (7 червня 1920 р. був проголошений Перший з'їзд об'єднаної Центроспілки) драматично поєднувалися розверстання державних завдань і дрібнотоварна система капіталістичних відносин у сільському господарстві та кустарно-ремісничій промисловості. У перші ж місяці життя в об'єднаній кооперативній системі – Центроспілки – відбувалася протидія

розкладці. Навіть організаторська „плутанина” не допомогла у мирному підпорядкуванні населення радянській владі. Але ленінська стратегія залишилася головною щодо кооперування населення аж до 1930-х рр. Товаровиробники в 1920–1921 рр., спонуковані тільки власним нагромадженням та вмiло підбурені, чинили опір господарському порядку – „кооперуванню” з „розкладкою”. Партія не розв’язала нову громадянську війну в 1921 р., а ввела перед весняною посівною кампанією нову економічну політику, чим послабила напругу між владою і дрібним власником у країні. Ленін надав можливість дрібному товаровиробнику повністю поринути в приватногосподарські відносини з нагромадженням капіталу й таким чином встановити перешкоду створенню з допомогою старої кооперації диктатури селянства над диктатурою пролетаріату.

Незважаючи на одержану відчутну поразку у 1920 р. Ленін розпочав подальші спроби пролетаризації дрібного власника знову без силових дій, за зрівняльним оподаткуванням уже в 1921–1923 рр., (які ми розглянули в дисертації також на прикладі кустарно-ремісничої промисловості).

Під впливом селянської війни РКП(б) вибудувала з березня 1921 р. нову модель взаємовідносин із дрібним власником під назвою „нова економічна політика”. В основі протиріч продовжував лежати непереборний конфлікт між дрібними виробниками й владою у справі запровадження „поголовного” кооперування населення. Дрібні власники не бажали державного підпорядкування їх у країні. Вони, не відчуваючи конкурентного тягаря з боку великого капіталу, будь що хотіли вибитися до його становища за тих сприятливих обставин приватногосподарського розвитку економіки, що раптово надала їм радянська влада. Неп призупинив розвиток перебудови країни у комуністичному напрямі й її радянську модернізацію, яка шляхом розкладки хотіла стерти межу між приватногосподарською кооперацією та комуною. Останні передчасно відстрашили населення, особливо „середняка”, від радянської модернізації, спровокувавши боротьбу за приватногосподарський розвиток господарства в країні.

У 1921–1923 рр. радянська влада вимушено замінила форми управління на нові, які співвідносилися з продиктованою їй умовою з боку дрібних виробників – нагромаджувати власний капітал. Влада прийняла її, але з відповідною приватногосподарським умовам нагромадження системою державного оподаткування. Дрібні підприємці погоджувалися на економічні умови співіснування з більшовиками, мріючи його обійти. А радянська влада погоджувалася на присутність приватногосподарського розвитку, розраховуючи на високі форми оподаткування із зрізанням їх над доходів.

В.Ленін хотів поразку партії в протиборстві з населенням перетворити на успіх. Він використав умови безподаткового нагромадження для дрібних власників майже на цілий 1921 рік, чим відволік їх активну протидію радянській владі. Цим більшовики зняли напругу протиборства з боку дрібних виробників і надали їм можливість безперешкодно поринути у „золоту лихоманку” нагромадження, щоб не заважати відновленню й перегрупуванню сил радянської

влади в обложному для неї 1920–1921 рр., яка мала інші цілі, ніж збільшення капіталу у населення. Введення нової економічної політики дало можливість партії утримати владу. Тепер знову повстало вирішення важливого для неї стратегічного завдання – одержавлення власників у країні, яке гальмувалося. Внаслідок невдалої революційної ситуації для „перелому” населення в 1920–1921 рр. рішення про введення продподатку замість „розкладки” було лише виходом з тупикового для більшовиків становища в умовах весняної посівної, а не стратегічним заходом їх політики у новій обстановці, створеній дрібними виробниками в державі. Ленін у таких умовах наполягав на зміцненні радянської влади як найпершому завданні партії. Але в той же час, поряд з введенням продподатку він додатково пропонував встановити для дрібних власників різні форми регулювання їх нагромадження.

В 1921 р. введення приватногосподарських відносин виключило з радянського розвитку країни принцип соціальної рівності, та, як наслідок, перервалася необхідність у продовженні революції. Проте не знялося головне завдання – здійснити індустріалізацію та культурну революцію в країні, яке нагадало партії про її обов’язки і змусило подбати про викорінення головної причини, яка спричинила виключення соціальної рівності через приватногосподарську основу вимог дрібних виробників.

Більшовики, оголошуючи неп, не визначили його тактику. Вони перервали поголовне одержавлення населення, щоб заспокоїти майже революційну ситуацію, встановленням продподатку і не ввели повсюдно силові форми протистояння навесні в голодній країні. Вони не змінили своїх намірів, а відшукували як в подальшому проводити поступове (за певних умов обов’язкове) викорінення інституту приватної власності. Ленін знову хотів врегулювання приватногосподарських відносин у країні в умовах державно-монополістичного керування та через них успішніше (у матеріальному відношенні) розбудувувати країну. В партії була присутня й інша позиція, яка розуміла небезпеку для радянського ладу у непі. Вона виходила з того, що навіть за існування дрібної власності (в порівнянні з великою), виходячи із соціально-економічної природи населення в аграрній країні, буде завжди у виробників прагнення здійснити насамперед нагромадження капіталу, що блокуватиме поставлені загальні завдання по індустріалізації країни. Радянська влада в період нової економічної політики під впливом Леніна вимушено замінила політичним способом підкорення собі ринкових відносин. Невміння державних структур впоратися з регулюванням останніх (про які Ленін у 1923 р. зазначав, як про обов’язкове досягнення способу ведення господарства „цивілізованими кооператорами”) більшовики вимушено підмінили більш дієвим способом – силового придушення дрібних виробників владою.

Ленін постійно вказував на потребу вдосконалення механізмів управління. Для безпеки радянського ладу „дрібнобуржуазна стихія” мала бути йому підпорядкована в формі державно-монополістичного управління, а вільний вибір відкладено. Про нього населення мріяло у напрямі до так званого демократичного

суспільства, котре переважно сприймається всіма товаровиробниками на певному, дуже продовженому етапі розвитку „перехідного періоду”, як шлях до неконтрольованого підприємництва. аж до хижацьких способів найшвидшого нагромадження без гальмуючих факторів.

З 1921 р. влада і дрібні виробники-власники діяли взаємно скритно, кожна сторона – для вирішення своїх завдань. Партія розуміла, що на найближчу перспективу ні створення громадянського суспільства, ні побудова комуністичного майбутнього були неможливі в умовах розрухи народного господарства. Ці напрями розвитку залишилися лише перспективними. У найближче завдання більшовиків входила стратегія створення продуктивної форми взаємовідносин у суспільстві на базі приватного господарства в формі нової економічної політики. В.Ленін розробив на перший термін переходу до непу загальні законодавчі принципи співжиття різноманітних укладів: приватногосподарського й соціалістичного. До них у першу чергу відносилася податкова система. Вона надала більшовикам можливість вигідної для радянської влади форми регулювання взаємовідносин у суспільстві. Уряд у руслі підходу радянської модернізації до нової обстановки розробив законодавство в першу чергу для загального напрямку відбудови народного господарства в умовах розвитку приватногосподарських відносин. Вільне нагромадження капіталу з 1921 р. стало надовго економічним процесом та певним підсумком існування радянської влади після трьох років від перемоги Жовтневої революції. Маючи давно на меті державне управління капіталістичними відносинами як найбільш продуктивну форму виробництва для індустріалізації країни, Ленін створив план подальшої перебудови суспільства в обстановці непу і на новій основі у 1923 р. запропонував партії будувати соціалізм. Він сподівався на цих умовах запустити в 1921–1923 рр. шляхом державного керування приватногосподарськими відносинами (в першу чергу оподаткуванням дрібних виробників) загальноцивілізований механізм управління, щоб у процесі його дії вивести дрібних господарів на рівень „цивілізованих кооператорів. Однак сталися інші результати: особливо посилене державне оподаткування у 1923 р. для дрібних виробників викликало тіньовий розвиток приватного господарства, який ішов паралельно з потребами держави в індустріальній перебудові. Ленін спрогнозував, що більшовикам у кінцевому результаті доведеться будувати соціалізм в умовах приватногосподарських відносин, пристосовуючись до кожного дрібного виробника у країні на „епоху”²⁶. Він для умови розвитку в „окремо взятій країні” винайшов форму „радянський соціалізм” – попередній етап соціалістичної розбудови держави”, який охоплював створення так званого політичного устрою, в який Ленін вмістив термінову індустріалізацію країни, що потрібно зробити „за одне-два десятиріччя” у перебудовний етап радянського соціалізму. В співставленні двох напрямів – радянського соціалізму та соціалізму – складалася нова політика радянської влади, яку він напрацьовував і викристалізовував в останні роки свого життя.

8. Колишні всеросійські центри виробничої кооперації, передані Центроспілці, мають бути ліквідовані, як зайві паралельні органи.

У побудові радянського соціалізму виділився особливий період пролетаризації дрібних власників ще під час життя Леніна за допомогою зрівняльного оподаткування в 1921–1923 рр. Відбулася рідкісна спроба більшовиків за цивілізованими формами у мирних умовах (без силових) пролетаризувати останніх із допомогою оподаткування їх приватногосподарської системи, в якій крилася умова підпорядкування представників дрібного капіталу, що виконуватиме податкові тягари влади і віддасть залежно від ступеня багатства свої нагромадження у державну казну для реконструкції господарства й подальшої індустріалізації країни. Таку форму прогресивного оподаткування, яку визначив Ленін у 20-х рр. взяли на озброєння в країнах, де будується соціалізм у 1970–1990 х рр. у Нідерландах, Канаді, Норвегії та Швеції.

Державна влада в такий спосіб хотіла класифікувати прибутки своїх громадян і порівнювати їх за своїм способом соціального бачення. Але плани радянської влади зовсім не збігалися з намірами й діями дрібних виробників. Вони, як наприклад у кустарно-ремісничій промисловості, розбещені одержанням безподаткових прибутків у 1921 р., не пішли на підпорядкування владі та мирне співіснування з нею в обстановці зрівняльного оподаткування приватногосподарського виробництва. Дрібні підприємці, не реєструючи його, протиставляли політиці радянської влади в умовах відсутності контролю й обліку, що примножувала їх власні нагромадження. В результаті приватногосподарського розвитку з 1921 р. партія більшовиків нічого не одержала для термінового завдання індустріалізації країни. Більше того, вона розвинула своєю безконтрольністю бажання у дрібних виробників-власників одержувати прибутки без оподаткування назавжди з подальшим забезпеченням такої влади, яка б враховувала ці інтереси, створивши диктатуру селянства над пролетаріатом в аграрній країні. Замість пролетаризації за допомогою зрівняльного оподаткування дрібних виробників партія одержала тіньовий капітал і ще більше противників перетворень, які готові були надалі відстоювати свою власність. Більшовики, визнаючи тіньове виробництво, змушені були миритися з останнім, йшли на подальше пільгове оподаткування дрібних власників у 1924–1926 рр., щоб облікувати його. В 1921–1923 рр. партія показала нові підходи керування у складний для влади період. Вироблені владою інструкції захищали соціальні інтереси в суспільстві за допомогою головування над законом. Вони роз'яснювали загальний декларативний розвиток приватногосподарських відносин за декретом уряду у вигідному для нього напрямку, оподатковуючи дрібну власність прямо пропорційно до кількості найманих робітників, існування механічного двигуна в майстерні тощо. Так з'являвся потрібний процент відшкодування, який зрівнював додатковий капітал у дрібного виробника, за міркуванням влади. Але товаровиробники приховували від влади як своє виробниче існування, так і кількість виготовленої продукції, тим більше – чисельність найманих працівників.

На початку непу, щоб запобігти скиненню радянської влади підприємницькою стихією, було успішно введено систему подвійних стандартів,

яка надалі в історії стала традиційною політикою. В період гострих суперечностей початкового періоду непу влада у першу чергу мала забезпечити розуміння населенням своїх близьких вигод від оголошеної приватногосподарської діяльності, а з другого боку, що було найважливіше для партії, така політика повинна була виконати загальнодержавне завдання радянської перебудови – індустріалізацію країни.

Ленін у силу існуючих об'єктивних умов у державі не зміг інакше будувати радянське суспільство без силових форм впливу в 1920-ті рр. ніж за допомогою системи подвійних стандартів.

Подвійні стандарти були допомогою більшовикам у радянській модернізації, існуючих феодально-капіталістичних відносин патріархальної країни. Влада боролася всіма можливими засобами з посередником, дрібним власником, противником державно-монополістичного управління (на які в свій час не пішов П.А.Століпін, щоб модернізувати країну. В модернізаційній перебудові суспільства разом із Леніним та Сталіним П.А.Століпін у своїх реформах не вбачав автономної участі селян у процесі модернізації країни, навпаки, він вимагав підпорядкування їх владі через державно-монополістичне управління, з яким останні не погоджувалися).

Пільгова податкова політика більшовиків для обліку та контролю підприємницької стихії була покликана разом з іншими діями РКП(б) прокласти шлях до остаточного підпорядкування дрібних виробників у країні й радянського перетворення соціальної природи останніх. В. Ленін використав кооперацію як головний (політичний, економічний, організаційний) спосіб для перехідного періоду до соціалізму, вказаний у статті „Про кооперацію”, як проміжний варіант між феодально-капіталістичним і соціалістичним періодами. Цей останній потрібно було пройти швидко, „за одне-два десятиріччя” від старих відносин до радянського соціалізму, а потім переходити від нього до соціалізму, використовуючи приватногосподарські форми, „з непом на сторіччя”.

Ленін не зміг знайти для нового, радянського устрою механізм економічного еквіваленту зацікавленості між державою й власником на етапі перехідного періоду від феодально-капіталістичних відносин, щоб останній працював на свій і на загальний кінцевий зиск. Тому він розробив для партії спосіб удосконалення радянської системи через приватногосподарський механізм, який за умови заохочення дрібних виробників сприятиме виготовленню необхідної для держави продукції. В цьому механізмі визначальну роль виконує вдосконалення радянського способу ведення господарства – податковий пільговий період, який, на думку Леніна, зможе прокласти місток до державного способу регулювання приватногосподарських відносин.

Пільговий період виділив у напрацьованому ленінському варіанті розвитку суспільства умови переходу дрібних власників до соціалістичного перетворення „на епоху” з поетапним кооперуванням у виробничі структури та добровільним відшкодуванням податків. Саме через них (несплатених у великому розмірі) виявилася неготовність дрібних виробників до взаємовідносин, навіть з пільгами

в оподаткуванні, з владою на добровільній основі. Інтегрування дрібних власників у радянську систему в ім'я перебудови країни до її модернізації за допомогою пільг не здійснилося. Вони хотіли автономного від радянського господарства виробництва, але з використанням усіх пільг від держави для збільшення власних прибутків.

Практика кооперування в пільговий період довела, що радянська держава програла дрібному виробнику у стратегії індустріалізації країни. Владі не вдалося приборкати його реальні доходи навіть через пільгове оподаткування для загальних інтересів держави. У неї майже десять років бракувало навіть контролю й обліку дрібних власників – головної умови в їхніх взаємовідносинах. Збирання податків відбувалося у вільному для останніх режимі, не в повному обсязі та в умовах зростання тіньової економіки і були доведені до крайніх заходів вилучування дрібних виробників, штампування в паспорті визначення „кустар”, а це визначало у своїй більшості несплатник податків. Взаємна зацікавленість не відбулася. Кожна сторона тягнула в свій бік власні умови співжиття у державі. Владі потрібна була індустріалізація країни, дрібним виробникам – власні нагромадження, які не збігалися одні з одними. Останні тільки використали пільги, які їм надавалися. Вони, одержуючи додаткові доходи з наданих державою пільг, вважали своїм обов'язком використати їх для себе. Матеріальний здобуток у праці робив дрібного власника байдужим до завдань індустріалізації. Він без незручностей використовував усі заохочення радянської влади й приховував обсяги свого виробництва для максимального уникнення від сплати податків.

Дії більшовиків у 1924–1926 рр. були довго запрошувальними. Вони розпочали кооперування населення в усі його види через систему об'єднань приватногосподарських центрів: кредитний, кустарно-промисловий, сільськогосподарський. Вони за вказівкою партії продовжували виконувати комерційну роботу у системі кооперації з важливим завданням втягнення до неї всіх розпилених та самостійних дрібних виробників. Більшовики через неоголошене очолювання ними центрів кооперації за допомогою пільгового оподаткування шукали спосіб наближення до дрібних виробників у системі приватного господарства, як Ленін вказував, намагання „приспосовуватися до кожного...”. Вони спочатку були зацікавлені навіть в обліку й контролі кооперативів через податковий механізм. Тільки у грудні 1925 р., коли тіньова економіка ще більше зросла, а податки не сплачувалися, влада поставила на порядок денний нову стратегію, яка виключала поетапний вибір дрібними власниками конкретного товариства, щоб їх одержавити. Але вона не знала, як „добровільно” підпорядкувати дрібних виробників, особливо в Україні загальним завданням держави та здійснити складний процес одержання, зокрема, експортного хліба для індустріалізації.

У складному виборі засобів для цього відіграв велике значення XIV з'їзд ВКП(б), який відбувся 18–31 грудня 1925 р. Партія ухвалила рішення не забирати пільги в населення, а добитися перемоги соціалістичних форм господарства над

приватними капіталістами, витискуючи ці елементи з виробництва. З'їзд підкреслив, що треба не просто створити, а „забезпечити перемогу соціалістичних форм над приватногосподарськими” [110, с.237-238]. Це був важливий період, коли партія в умовах посиленого розвитку капіталістичних відносин, їх переважання над державним сектором, за ленінською теорією, продовжувала боротися із зростаючою „дрібнобуржуазною стихією” економічними заходами. З'їзд прийняв рішення не для силового, а для господарського наступу на неї. Для цього було вирішено вперше з часів перемоги радянської влади, відшукати взаємостосунки з дрібними приватними господарями на основі методів вдосконалення і дбайливості у виробництві, щоб на практиці завоювати народне господарство з допомогою переваги суспільної праці над індивідуальною. Вимагалось „в промисловості підняти технічний рівень, збільшити продуктивність праці за рахунок механізації трудомістких процесів у виробництві, тощо.” [110, с.239-240].

Але об'єктивні умови та бажання прискорити економічний розвиток на жаль не привели до очікуваних швидких конкретних результатів. Більшовики взялися за проблему, яка роками повинна була відшліфовуватися наполегливою працею в уже існуючому індустріальному суспільстві. Й тому у термінових умовах, коли потрібна була система для вдосконалення народного господарства, яка б у своїй основі мала певний технічний рівень, політична стратегія замикалася на відсутності машинобудування. Цей рівень могла забезпечити тільки індустріалізація. А кооперація мала стати основною формою організації руху села до радянського соціалізму на новому етапі розвитку дрібного виробництва в країні після продовженого пільгового періоду. Партія, не вдосконаливши соціальні переваги суспільного виробництва над індивідуальною формою, програла економічне протиборство „хто-кого”, але не допустила зміцнення у державі підприємців (з можливістю переймання ними влади для здійснення приватної ініціативи дрібних власників). Вона своєчасно обмежила намагання приватного сектора, який рвався вже до політичного „плюралізму” слідом за економічним, з метою досягнення доступу до юридичних важелів.

XI з'їзд КП(б)У в грудні 1925 р., який копіював розпорядження з центру, підтвердив напрям у політиці щодо витискування капіталістичних елементів із виробництва. Під нього підпали найбільші підприємницькі сили, які не піддалися пролетаризації в Україні ще у 1920 р.

Караюча відповідь держави за надані ресурси не змусила себе довго чекати, коли дрібні виробники не відповіли на чергову пропозицію налагодити взаємовідносини з радянською владою, а з легкістю використовували для себе пільгове обслуговування і тільки для власного нагромадження. Дрібні власники в 1924–1926 рр. своїм масовим протиставленням тіньового виробництва радянській владі створили собі нові умови існування у країні. Партія більшовиків, незважаючи на жорстокі умови захисту радянської влади, довго шукала нових способів мирного „перелому” населення до індустріалізації країни після тих, які не спрацювали в справі кооперування останнього для „поголовного” його

одержавлення в мережу „виробничо-споживчих комун” у 1918 р., в єдину споживчу комуну у 1919 р., Центросоюзу всіх видів кооперативів у 1920 р. з підпорядкуванням їх Наркомпроду, в (зрівняльну за податками) централізовану систему кооперативних центрів – Укркустарспілку і Сільський господар у 1921–1923 р. Пільговий період 1924–1926 рр. теж не дав очікуваних результатів. Дрібний виробник залишився тільки на власних позиціях збагачення.

Радянська влада нічого не могла зробити щодо контролю за зростанням капіталів. У більшовиків пільгова податкова політика викликала мрії про відновлення бажаних планів „воєнного комунізму”, які швидко вели їх до мети. З 1927 р. партія розпочала налагодження нових взаємостосунків із дрібнотоварним населенням на умовах загальних безпільгових контактів. Починалося знов повернення диктатури в економічних питаннях напрацьованої політики у 1917–1921 рр., тому що в період після пільг 1924–1926 рр. більшовики зізналися, що можуть не зуміти втримати політичну ситуацію „командних висот” у країні в умовах розвитку капіталу у тіньовій економіці. В 1927 р. партія вже змогла діяти відносно вільно, без побоювання тиску, маючи облік дрібних виробників у країні. Влада видала ще не категоричні законодавчі акти, але які вказали на необхідність перетворення дрібних виробництв у кооперативи з державними механізмами, де вона мала забезпечити їх пільгами. Інші приватні господарі позбавлялися пільгового обслуговування. Так влада розділила дрібних виробників-власників на приватних і державних працівників і співвідносно розпочала з ними взаємовідносини. Надалі цей процес розподілу йшов активніше. Сталін, віддаючи належне теорії Леніна щодо побудови соціалізму на майбутнє сторіччя, розпочинав „за одне-два десятиріччя” будувати радянський соціалізм та проводити індустріалізацію країни. Він повернув централізовану розподільчу форму виробництва через обов’язкову розкладку й перетворення у найманий стан усього населення. Практика такого довгого пошуку у відведений короткий термін модернізації країни показала більшовикам необхідність переходу до короткого етапу „за одне-два десятиріччя” кооперування населення в проміжному періоді радянського соціалізму, як визначилося за період „добровільного” кооперування - силовим, „воєнно-комуністичним” способом. Партія, в зв’язку з поставленими цілями визначила одержавлення населення, як майбутній продуктивний шлях для країни. Було намічено в умовах зростання тіньової економіки вилучення державних належних податків із дрібних виробників. Дрібним власникам відкривалася можливість залишитися неушкодженими (добровільно, залишивши свій розвиток до „нагромадження”) і працювати на загальну „індустріальну” ідею в країні, на яку вже погодилася стара інтелігенція. Партія кінцево прийшла до висновку, що стосунки із старим кооперативним апаратом без допомоги силових засобів, як раніше, так й у 1927 р. не пішли на користь держави. Сталін не вірив старим кооператорам, згадуючи їх вдалий саботаж і керівні протиборні дії. Він вбачав в їх „згоді” на співробітництво ще більшу нову відстрочку індустріалізації країни. Власні інтереси, виключаючи загальнодержавні, назавжди залишили їх у стані протистояння й непокори. В них була своя непідкорна державі автономна

програма дій – в першу чергу використати пільговий період на свою користь, одержуючи від держави вигідні умови, розширити якнайбільше своє виробництво у тіншовому напрямку, щоб надалі, економічно зміцнившись згуртуватися в середині країни до наступної боротьби з владою та чекати на зовнішню допомогу. Стара кооперація вміло очолила дрібних власників, як у кампанії під час боротьби у 1920–1921 рр., так і в Україні у період польської інтервенції. Старі кооператори, особливо в Україні, були важливою і останньою надією зовнішніх сил у середині держави, які чекали на свій час боротьби з більшовиками. Їх авангард готували на території Польщі, а згодом і Німеччини. Тому Сталін прагнув якнайшвидше перешкодити їх організації в самій радянській країні через загальне знешкодження дрібного приватного капіталу й підпорядкування дрібних власників державі шляхом їх кооперування. Партія перейшла з 1927 р. до швидкого просування соціалістичних форм способом „воєнно-комуністичного” розвитку модернізації суспільства. Для необхідності швидкої перебудови залишилися об’єктивні наслідки податкових пільг 1924–1926 рр., котрі, як не коректували більшовики до цільового призначення, сприяли розвитку індивідуальних виробництв і господарств дрібних власників, особливо в Україні, в умовах відсутності великого капіталу й можливості несплати податків. Тому саме українські дрібні виробники, як й у 1920 р., стояли на смерть та відстрілювали всіх, хто посягав на дрібну власність. З 1927 р., щоб не потрапили всі сировинні ресурси у надбання приватному капіталу, партія перейшла до конкретних пропозицій дрібним виробникам і спрямовувала свої ресурси тільки в ті об’єднання, які вона контролюватиме. За постановами РНК, з травня 1927 р. влада надавала цільову допомогу кооперативам у відповідних центрах під своїм контролем. Конкретно для кустарів та ремісників партія запропонувала допомогу з умовою залишати результати переробки сировини у контрольованому державному полі. Однак, ці вимоги вміло обводилися скупником. Він був головним посередником у всіх дрібнотоварних операціях, і пристосувався, щоб більш гнучко діяти на свою користь, створював так звані „лжекооперативи”, які видавали себе за державні артілі. Ще не силові спроби у 1927/28 р. перебудови суспільства ввійшли у найскладнішу суперечність із завданням влади індустріалізувати країну з найманим працівником. Наближався на зміну пільгам силовий сталінський етап державно-монополістичного керування в СРСР, який створив необхідні умови у державі, рішуче, за „одне-два десятиріччя” побудувати радянський соціалізм із індустріалізацією країни. З „великого перелому” розпочиналися силові дії в країні, які і в кустарній промисловості прокладали початок інтеграції дрібних власників у радянську систему. Новий виток силових дій набув оформлення в 30-ті рр. й став завершальним етапом державної системи тоталітаризму. Він був мірою реакції влади на непокірність дрібних приватних виробників – селян, кустарів, ремісників та ін. У серпні 1931 р. радянське керівництво зупинило донорувати всі виробництва і перевело, як наприклад промислові кооперативи на госпрозрахункову систему. Держава відмовилася фактично від донорського постачання приватного господарського по своїй суті

кустарно-ремісничого виробництва. Спеціальною постановою було затверджено корисними для країни 12 галузевих госпрозрахункових (самостійних, без держпостачання) об'єднань: шкіряно-взуттєве, харчове, текстильне, деревообробне, мінеральне, хімічне, паливне, лозно-рогове, по металу, культполіграфічне, побутове й транспортне. Крім галузевих, було створено триступінчате підпорядкування в центральній системі управління промкооперативами: центральне, міжрайонне і низове [52, арк.6].

Поступово у 30-ті рр. кустарну промисловість як дрібнотоварний вид виробництва поставили різними засобами в повну залежність від державного управління, забираючи при перебудові промкооперації у казну всі грошові заощадження приватногосподарських об'єднань, переводячи кустарів та ремісників на мізерні зарплату й фінансування, як найманих робітників. Для цього було створено Всекопромраду замість Центрального комітету промислової кооперації й кустарної промисловості при РНК СРСР. Вукопромрада для виконання поставлених завдань за вказівкою ЦК КП(б)У організовувала в системі промкооперації соцзмагання, ударництво, створення госпрозрахункових бригад, розширення мережі учнівства, оголошення прийнятих зустрічних планів як ініціативи з місць [52, арк.6]. Вона була активним провідником у маси директив партії. Всекопромрада з 1932 р. одержала необмежені повноваження: скликати кооперативні з'їзди, вирішувати спірні питання, створювати спецбригади з перевіркою роботи на місцях тощо (ударні бригади забирали всі заощадження у населення, а в селян – зерно). Зрозуміло, що в ній знаходилися всі підпорядковані більшовикам номенклатурні працівники. Кампанія 1932 – 1933 рр. по збиранню всіх внутрішніх ресурсів суперечила економічній доцільності ведення господарства. Керівництво України, не справившись з підпорядкуванням владі дрібних виробників віддало їх на знищення як „капіталістичні елементи”. „Поголовне кооперування” населення під назвою колективізація сільського господарства і кооперування кустарно-ремісничої промисловості підштовхнули всіх дрібних власників до крайніх заходів опору. У відповідь з'явилася ще більша жорсткість з боку держави як щодо виконання її директив, так і в способах здійснення завдань останньої у регіонах.

1932–1933 рр. стали роками найрішучих заходів по остаточному одержавленню маси дрібних приватних виробників країни, які не скорилися владі. Більшовики створили механізм терору щодо приватних підприємців. Так сформувалося суспільство тотального підпорядкування рішенням державних завдань, де колгоспи та кооперативи відіграли роль головного організаційного способу впливу на дрібних виробників. Дрібні власники кустарно-ремісничої промисловості за матеріальної тіньової змоги на знак протесту тікали з майстерень, переходячи на нелегальне становище, тим самим блокуючи планомірне кооперування і виконання виробничого плану. Вони на відміну від селян мали паспорти (хоч і з відміткою „кустар”), але в своїх намірах прагнули автономної участі дрібних виробників у процесі перебудови країни і боролися під проводом старих кооператорів за це право, оцінюючи свої економічні можливості

в 1932–1933 рр. як вагомій, щоб протистояти підпорядкуванню радянської влади. Приватногосподарська природа в дрібних підприємців у відсутності великого капіталу найбільш жорстоко б'ється за найважливішу для них справу всього життя – вибитися до тримачів більшого, а краще великого капіталу. Їм в цей час жорстокої боротьби не вистачало зовнішньої допомоги, Сталін рішуче випередив її, зовсім на малий термін. Масова плінність кадрів у кустарно-ремісничому виробництві в 1930-х рр. була критерієм оцінки опору дрібних власників проведенню його кооперування. Потрапивши під пресингові директивні дії Вукопромради (обов'язкове виконання робочого плану, фіксована мізерна зарплата, постійний збір коштів на індустріалізацію) кустарі та ремісники тікали з кооперативів. На початку 1932 р. в кустарно-ремісничій системі нараховувалося замість 500 тис. дрібних підприємців лише 300 тис. [187, с.26] Приватногосподарський потенціал, який очолював протидію радянській владі, викликав появу спеціально створеного механізму знищення дрібного підприємництва через систему очищення його внаслідок висилки „куркульських елементів”. Під грифом „цілком таємно” було видано директиву ЦК ВКП(б) про висилку „ворожого елементу”. За підписом секретаря ЦК ВКП(б) П.Постишева відправлено у ЦК КП(б)У С.Косіору телеграму, в якій зазначалося, що відповідно до постанови від 17 травня 1931 р. „по вашій республіці треба провести виселення 30000 куркульських сімей” [42, арк.83] (як мінімум 120000 чоловік – авт.). І це був тільки початок.

Виробнича артіль для радянської влади стала етапом формування спільного колективу у кустарно-ремісничій промисловості. Рівноправний розподіл за працею як форма спільного виробництва в майстерні на рівних умовах відносився до третього етапу промислових об'єднань. У ньому усупільнювалися пайовий капітал, майстерні. Юридичним власником виступав єдиний колектив із рівним розподілом прибутку кожному на загальних зборах. Організація праці передбачалася за фабрично-заводським принципом [194, с.11-14]. Мету радянського соціалізму в перехідний період – досягти „ладу цивілізованих кооператорів” та „на епоху”, як наслідок нової економічної політики для дрібних виробників, що розуміють власні інтереси нагромадження капіталу невідірвано від життя країни, а собі на користь, партія не одержала на практиці (за Леніним) добровільного кооперування населення. Більшовиками побудовано тоталітарними заходами зрівняльний соціалізм і радянську підсвідомість у 1930-х рр.

Подальший рух країни по шляху завершення індустріалізації здійснювався пліч-о-пліч із розвитком силових методів управління. За індустріалізацію країни було заплачено велику людську ціну. З таких позицій ми розглянули сталінський етап державно-монополістичного керування у Радянському Союзі до початку Другої світової війни, який побудував індустріальну країну в дуже короткий термін „за одне-два десятиріччя”, але з великими втратами людських ресурсів. Через сорок років у КПРС не продовжили вдосконалювати форму „перехідного періоду” радянського соціалізму до тієї його форми, як заповідав Ленін. КПРС за брежнєвський період керування втратила етап вдосконалення державно-

монополістичного керування, і радянська влада не пристосувалася „до кожного в країні” (за Леніним). Інтеграція всього населення в радянську державно-монополістичну систему, принесла його підпорядкування відкрила можливість термінової індустріалізації країни і здійснила необхідну модернізацію, яка підготувала умови для наступного кроку – соціалістичної розбудови країни.

Після силового одержавлення населення в ході поступового розвитку країни й у боротьбі з німецькими окупантами, які привнесли приватногосподарські умови життя, радянські люди увічнили себе як переможці в світовій війні над іншими цінностями, свідомо обравши у переважній своїй більшості (на кінець добровільно, як мріяв Ленін) радянський соціально рівний спосіб життя. Населення в СРСР, в цих умовах зробило остаточний, самостійний і добровільний радянський вибір.

Таким чином, провівши дослідження формування силових форм впливу для підпорядкування населення і в дореволюційний і в радянський періоди можна зазначити, що більшовики прийшли до силових дій в умовах, коли були випробувані різні форми взаємовідносин із населення, щоб інтегрувати його в індустріальні форми. В умовах перехідного періоду тоталітарна основа влади у державі була єдиним способом утримати дрібних приватників у стані підпорядкування їй. Вона замінила економічні форми господарювання на централізоване політичне керівництво, так як на перехідному етапі розвитку суспільства від феодално-капіталістичних відносин були дієздатними лише силові форми впливу на населення для його підпорядкування і перебудови для індустріального суспільства. Лише вони завершили розпочату справу модернізації держави у радянський період, застосовуючи форми так званого „воєнного комунізму” різного гатунку взамін існування еволюційних форм перебудови в країнах із громадянським суспільством.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

В дисертації виявлена складна проблема перебудови суспільства в країні до індустріальних відносин, в якій головуючою була інтеграція дрібного виробника власника до аграрно-індустріального суспільства до Жовтневої революції й до радянсько-індустріального – після встановлення нової влади.

В розділах поетапно з позицій нового часу і під кутом зору історичних, економічних, соціологічних, політичних проблем XIX–XX ст. розглянуто дрібного виробника-власника, в якому започаткована складна роль в процесі інтеграції.

В ньому зачеплений складний процес розселяння у суспільстві для масового народження йому на зміну нових товарно-виробничих форм, в яких сформувався самостійний виробник і дрібний власник фермер – в сільському господарстві (в першу чергу з малоземельного селянина) і кустар в ремісничому виробництві. Останніх піддано намаганню підпорядкувати в першу чергу в кустарно-ремісничій промисловості скупником, посередником, кооператором власником, а в сільському господарстві – дрібним власником, так званим куркулем.

В перехідному періоді від феодально-капіталістичних і до індустріальних відносин формувалася в кустарно-ремісничій промисловості дрібний виробник промислу кооперативу і найманий робітник фабрики й заводу, якого намагалися підкорити державно-монополістичному управлінню в імперії за Століпіна у дореволюційний період та підпорядкувати його в радянській системі через "поголовне кооперування".

За метою дослідження невивчена проблема була виявлена як цілісна. Вона показала об'єктивну цілісну картину інтеграції дрібного виробника-власника у радянську систему. Були виділені й проаналізовані при цьому найважливіші форми та етапи розвитку цього процесу, які полягають у першу чергу в з'ясуванні "перехідного періоду" і шляхів його нових форм розвитку. В роботі визначено, яке місце дрібний виробник-власник займав в теоретичній концепції більшовиків, котрі базувалися на розробці цієї проблеми в Маркса про те, що розвиток індивідуальної власності без державно-монополістичного управління несе небезпеку суспільству й зміну влади (як це зробили Наполеон, Кавеньяк, Гітлер, на ґрунті дрібних власників породжені та виховані).

В інтеграції дрібного виробника власника в радянську систему виявлений загальний шлях модернізації країни у ХІХ–ХХ ст. Порівняння дореволюційного способу інтеграції населення у модернізаційні процеси з радянськими дало змогу виявити, незважаючи на різні підходи Століпіна, Леніна і Сталіна, загальні процеси перехідного періоду від феодально-капіталістичних відносин. В центрі уваги урядів стояла перебудова автономного дрібнотоварного населення, яке бажало свого виявлення і не хотіло підпорядкування індустріальному розвитку у найманих формах. Для урядів, щоб будувати нові взаємовідношення в переході від феодально-капіталістичних форм стояла загальна проблема інтеграції: малоземельних селян, дрібних виробників сільського і кустарно-ремісничого виробництва та інших дрібних власників в індустріальні відносини. Вирішувалися інтеграційні процеси кожним урядом по-різному, але з вимогою державно-монополістичної форми управління й спільною боротьбою з посередником між владою і виробником у країні – тим особливим паразитуючим надбанням у дрібному підприємстві перехідного періоду, що прийшло разом із розвитком товарно-грошових відносин, який стояв за автономне визначення останніх, щоб краще впливати на нього. Він твердо стояв на перешкоді їх підпорядкування в суспільстві в обхід свого – державному управлінню.

Інтеграція населення в індустріальні форми у підсумку дуже складно, але відбулася після важких випробувань світової та громадянських воєн, революційних перетворень в радянський період. Вона згорнула пружину не складених громадянських взаємовідносин у суспільстві, знищивши протиборний клас приватників, інтелігенції.

Процес інтеграції дрібного власника в роботі вивчався поетапно, на основі нового підходу до загального складного перехідного періоду між історичними формаціями, який накладав свій відбиток на історичні події після реформи 1861 р. З такою ціллю і були розширені хронологічні рамки процесу перетворення населення.

Дрібний власник пройшов своє становлення в період столипінського реформування імперії, потім радянського одержавлення в сталінський період в 1930-ті рр. і сучасну перебудову в підприємницькі стосунки. Через те, що дрібний виробник був найбільшою складовою населення в імперії, і особливо в українському її регіоні, його підпорядкування державній формі управління було і є краєугольним на шляху всіх урядів, які в перехідних різних умовах намагались і намагаються підпорядкувати останнього.

В дисертації у всіх розділах автор виводить головний впливовий фактор чи необхідну складову в перехідному періоді, особливо в ранній стадії розвитку капіталістичних відносин - обов'язкову форму впливу державно-монополістичної форми управління в країні для збереження ресурсів в країні і самого його розвитку, щоб знешкодити революційні хвилі для подолання суперечностей в суспільстві. Столипін теж настоював на ній при конституційній монархії, якщо самодержавна влада не відмовлялася в нових відносинах від своїх поміщицько-феодальних форм управління.

В підході до розгляду активного "перехідного періоду" від феодально-капіталістичних відносин як узагальнюючого для столипінського, ленінського й сталінського етапів модернізації країни крім того виявлено, що у ХХ ст. в Російській імперії (та потім у СРСР) на перехідному етапі розвитку суспільства від феодально-капіталістичних відносин були дієздатними лише силові форми впливу на населення для його підпорядкування і перебудови для індустріального суспільства. Лише вони завершили розпочату справу модернізації держави у радянський період, застосовуючи форми так званого „воєнного комунізму” різного гатунку взамін існування еволюційних форм перебудови в країні із громадянським суспільством. Були з'ясовані причини формування силових дій впливу в імперії у перехідному періоді. (Для цього був застосований широкий діапазон історичного часу, в якому проходило визрівання нових продуктивних сил у країні, щоб простежити в порівнянні дореволюційні способи інтеграції населення у модернізаційні процеси з радянськими).

В дисертації показано намагання Столипіна інтегрувати населення в капіталістичні відносини, щоб перешкодити новій революції, використовуючи нагромадження капіталу як природну перешкоду висхідної хвилі революційного руху. Його намагання розбила випущена на свободу природа первісного

нагромадження, яка знесла всі його реформаторські дії на своєму шляху, як і його самого. Дрібні підприємці збагатися всіма правдами, а більше – неправдами за рахунок природних ресурсів усієї країни у відсутності державно-монополістичного управління суспільством.

Некерована підприємницька стихія дрібного капіталу після спроб підкорити її дореволюційними урядами все ж була піддана жовтневому революційному підпорядкуванню, але не в "добровільних" формах за Леніна у 1920 р., а в силових за Сталіна у 1930-х рр. Шляхом "поголовного кооперування" населення відбулося його розселення та втягнення до радянсько-індустріального суспільства.

В роботі була досліджена визначальна роль підприємницької стихії дрібного капіталу в загальному перехідному періоді як у капіталістичній, так і в радянській системі. Для цього були проаналізовані архівні й періодичні матеріали. Саме вони дали змогу вивчити перехідний процес від феодално-капіталістичних до радянсько-соціалістичних відносин. В ньому з'ясована ступінь впливу підприємницької дрібної стихії на систему державних заходів щодо модернізації країни. Виявлений особливий вплив, запущеної Століпіним економічної самостійності дрібного власника для капіталістичного розвитку та на інтеграцію його у радянську систему для індустріалізації держави. Охарактеризована недосліджена стара кооперація, котра відіграла визначальну роль на шляху інтеграції населення до радянської системи, особливо в Україні, де вона сама становила форму капіталістичних відносин. Розглянута ще з одного боку нова економічна політика (неп), в якій підкреслено, що вона виникла в результаті селянської війни 1920 – 1921 рр. Важливу роль відіграла заміна більшовиками (в період після громадянської війни у відношенні до населення) засобів терору на соціально-економічну перебудову природи дрібного приватного господаря з виділенням і відокремленням у ній (реорганізаційними шляхами "поголовного кооперування" й на "добровільних" началах) складової – додаткового підприємницького нагромадження.

Охарактеризований на початку непу особливий період пролетаризації дрібних виробників-власників за допомогою зрівняльного оподаткування 1921–1923 рр. У той час відбулась рідкісна спроба більшовиків за цивілізованими формами пролетаризувати останніх з допомогою оподаткування їх приватногосподарської системи, в котрій крилася умова підпорядкування представників дрібного капіталу, які мали виконувати податкові тягарі влади і, залежно від ступеня багатства, віддавати свої нагромадження у державну казну для реконструкції економіки та подальшої індустріалізації країни.

В дисертаційній роботі підкреслена не виявлена роль В.Леніна у 1923 р., який остаточно відмовився від перебудови країни в комуністичному напрямі шляхом розверстки, призупинив цілеспрямований розвиток „поголовної кооперації”, з допомогою котрої більшовики хотіли одразу стерти межу між нею та комунами. Він надав можливість дрібному капіталу у пільговий період непу брати участь за умови цивілізованих форм оподаткування в побудові приватногосподарського суспільства з державно-монополістичним управлінням

радянської влади. В роботі доводиться, що В.Ленін створив можливість для дрібних підприємців у 1921–1923 рр. працювати в умовах приватногосподарського розвитку країни з цивілізованою формою (але із зрівняльним оподаткуванням, яке змінив у 1923 р. на умови пільгових відносин, що були впроваджені партією за його планом у 1924–1926 рр.).

Показано, що В.Ленін за умови передбаченої незгоди дрібного капіталу цивілізованим способом співробітничати з радянською владою на засадах повноцінного оподаткування все ж запропонував розвиток суспільства в „окремо взятій країні” за формою „радянський соціалізм як попередній етап соціалістичної розбудови держави”. Він охоплював створення політичного устрою, у котрий Ленін вмістив термінову індустріалізацію країни, що потрібно зробити „за одне–два десятиріччя” перебудовний етап радянського соціалізму. У зіставленні двох напрямів – радянського соціалізму й комунізму – і склалася нова політика радянської влади, яку він напрацював в останні роки свого життя.

Дисертаційна робота, крім того дає визначення етапів інтеграції населення і може практично закреслити білу сторінку в історії, насамперед ленінського "перелому" населення в 1920 р. за "добровільною" формою" поголового кооперування.

Список посилань
Джерела
Архівні матеріали

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Фонд 1. – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

Опис 2.

1. Справа 79.
2. Справа 1000.

Опис 6.

3. Справа 184.

Опис 20.

4. Справа 1150.
5. Справа 2036.

Фонд 2. – Рада Народних Комісарів УСРР.

Опис 2.

6. Справа 607.
7. Фонд 6. – Головне управління робітничо-селянської міліції при НК внутрішніх справ УСРР.

Фонд 17. –

Опис 16.

8. Справа 266.

Фонд 27. – Народний комісаріат земельних справ УСРР.

Опис 1.

9. Справа 38.

Опис 3.

10. Справа 491.

Опис 6.

11. Справа 1807.

12. Фонд 217. – Всеукраїнський союз кустарної і промислової кооперації.

13. Фонд 225. – Управління у справах кустарної та дрібної промисловості.

Фонд 337. – Українська державна планова комісія.

Опис 1.

14. Справа 751.

15. Справа 1317.

16. Справа 2397.

17. Справа 3000.

18. Справа 3003.

19. Справа 5081.

20. Справа 5620.

21. Справа 5939.

22. Справа 6720.

23. Справа 7931.

24. Справа 7932.

Фонд 340. – Народний комісаріат з продовольства.

Опис 1.

- 25.Справа 5356.
Фонд 370. –
Опис 1.
- 26.Справа 697.
- 27.Справа 1607.
Фонд 387. –
Опис 1.
- 28.Справа 5526.
- 29.Фонд 447. – Об'єднання закордонного представництва Українських кооперативних союзів у Лондоні.
- 30.Фонд 539. – Народний Комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР.
Фонд 582. – Центральне статистичне управління УСРР.
Опис 1.
- 31.Справа 4222.
- 32.Фонд 575. – Українське промислове бюро.
- 33.Фонд 582. – Центральне статистичне управління УСРР.
- 34.Фонд 1738. – Кооперативні відділи при губрадi народного господарства.
- 35.Фонд 2331. – Ленінградське представництво Всеукраїнського кооперативного союзу.
- 36.Фонд 4049. – Всеукраїнська кооперативна промислова рада.
- 37.Фонд 4149. – Московська контора ВУКООП спілки.
- 38.Фонд 4530. – Рада промислової кооперації УСРР.
Фонд 5726. – Рада лісопромислової кооперації УСРР.
Опис 1.
- 39.Справа 5356.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

- Фонд 1. – Політбюро ЦК КП(б)У та оргбюро ЦК КП(б)У.
Опис 1.
- 40.Справа 64.
Опис 6.
- 41.Справа 184.
Опис 16.
- 42.Справа 8.

АРХІВ СБУ УКРАЇНИ

- Фонд 16. – Фонд припинених справ.
Оп.127.
- 43.Справа 71538.
- 44.Справа 73862.
- 45.Справа 73878 (т.1–т.8).

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

- 46. Фонд 130. – Рада народних комісарів.
- 47. Фонд 374. – Центральна контрольна комісія.
- 48. Фонд 1243. – Каменєв Л.Б.
- 49. Фонд 4085. – Робітничо-селянська інспекція.
- 50. Фонд 6751. – Рада праці та оборони.

РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЕКОНОМІКИ

- Фонд 20. – Всесоюзний кооперативний банк.
- Опис 2.
- 51. Справа 1804.
- Фонд 374. – Центральна контрольна комісія КП(б)У.
- Опис 8.
- 52. Справа 1653.
- Фонд 484. – Всеросійський Центральний Союз споживчих товариств.
- Опис 1.
- 53. Справа 129.
- 54. Справа 131.
- 55. Справа 133.
- 56. Справа 135.
- 57. Справа 138.
- 58. Справа 157.
- 59. Фонд 532. – Кустарно-промислова секція при Центральному союзі споживчих товариств.
- 60. Фонд 533. – Центральний союз споживчих товариств СРСР.
- Фонд 572. –
- Опис 1.
- 61. Справа 1336.
- 62. Фонд 1684. – Всеросійський господарський центр міських і фабрично-заводських споживчих комун.
- 63. Фонд 1688. – Всеросійське кооперативне товариство з виробництва та збуту кустарних і артільних товарів.
- Фонд 1691 – Головне кустарно-кооперативне управління.
- Опис 6.
- 64. Справа 222.
- 65. Фонд 1943. – Листування з Центросоюзом Головкустпрому.
- 66. Фонд 1944. – З'їзди Центросоюзу.
- 67. Фонд 2012. – Головне управління продукторозподілом Наркомпроду.
- 68. Фонд 3429. – Головкустпром.
- 69. Фонд 3986. – Центральна кооперативна рада.

70. Фонд 4383. – Ліспромсоюз.

Фонд 5136. – Комітет промкооперації й кустарної промисловості при Раді праці і оборони.

Опис 1.

71.Справа 82.

Фонд 5339. – Всесоюзна рада промислової кооперації, її ліквідаційна комісія.

Опис 18.

72.Справа 6.

Фонд 7733. – Народний комісаріат фінансів.

Опис 1.

73.Справа 5407.

74.Справа 5406.

75.Справа 6977.

76.Справа 6984.

Опис 10.

77.Справа 313.

78.Фонд 8345. – Всесоюзне об'єднання з експорту кустарно-художніх виробів.

79.Фонд 9590. – Квірінг Е.І.

РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

80.Фонд 5. – Документи партійної і громадської діяльності В.Леніна.

81.Фонд 17. – Політбюро ЦК ВКП(б)/.

82.Фонд 71. – Українські партії.

83.Фонд 179. – Ногін В.П.

84.Фонд 324. – Зінов'єв Г.Є.

Документи

85.Девятый съезд Российской Коммунистической партии. Стенографический отчет. 29 марта – 4 апреля 1920 г. – М.: Государственное издательство, 1920. – 498 с.

86.Декреты Советской власти. – М. Политиздат, 1959. – Т.2.

87.Звернення ЦК і ЦКК про боротьбу за режим економії // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі – КПРС в резолюціях і рішеннях...). – К., 1980. – Т.3.

88.ІХ съезд КП(б)У. Стенографический отчет. – Х.: Политиздат, 1926 р. – 198 с.

89.Пленум ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р. // КПРС в резолюціях ...– К., 1980. – Т.4.

90.Пленум ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 р. // КПРС в резолюціях ... – Т.3.

91.Постанова ЦВК і РНК СРСР 11 травня 1927 року "Положення про промислову кооперацію" // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик.

- 1927. – Бюллетень №26.
92. Постановление СНК СССР 15 июля 1932 года // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1932. – Бюллетень №57.
93. Промкооперація України за 1929–1932 р. – Х.: Політвидав, 1932.
94. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967. – М., 1967. – Т.2.
95. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1919. – Бюллетень №4.
96. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1921. – №17. – Ст.191.
97. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923. – Бюллетень №14. – Ст.140.
98. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923 г. – Бюллетень №16. – Ст.150.
99. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923 г. – Бюллетень №16. – Ст.151.
100. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1924. – Бюллетень №23.
101. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1924. – Бюллетень № 26.
102. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923. – Бюллетень № 30. – Ст.193.
103. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923. – Бюллетень № 30. – Ст.194.
104. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1924. – Бюллетень № 57.
105. Съезды Советов СССР в постановлениях и резолюциях ... – М.: Политиздат, 1939.
106. Тезисы ЦК РКП(б) 23.05.1920 г. "Польский фронт и наши задачи" // КПСС в резолюции... – Т.2.
107. Труды II Всероссийского съезда Советов народного хозяйства. – М.: Политиздат, 1918.
108. XIV конференція РКП(б) // КПСС в резолюціях... – Т.3.
109. XV з'їзд ВКП(б) // КПРС в резолюціях... – Т.4.
110. XIV з'їзд ВКП(б) // КПРС в резолюціях... – Т.3.
111. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б).
Стенографический отчет. – М.-Л.: Политиздат, 1926.
112. XIII конференція РКП(б). // КПРС в резолюціях ... – Т.2.
113. XIII съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1925. – 220 с.

Періодика

114. Економічне життя (Київ). – 1932. – №7. – 24 листопада.
115. Известия Екатеринославского губревкома. – 1920. – 15 квітня.
116. Вестник промысловой кооперации. – 1920. – №3-4. – березень–квітень
117. Кооперация. – №1. – 1916. – 25.03.
118. Кустарный союз. – Харьков, 1930. – 3 квітня.
119. Кустарный союз. – Харьков, 1920. – 14 травня.
120. Кустарный союз. – Харьков, 1920. – 15 червня.
121. Село. – 1910. – №1.
122. Село. – 1910. – №8.
123. Село. – 1910. – №9.
124. Стенная газета Украины. – 1920. – №113. – 17 травня.
125. Экономическая жизнь. – 1920. – №№80-125.

Довідкові видання-хроніки

126. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 1599 с.
127. Экономическая жизнь СРСР: Хроника событий и фактов 1917–1965. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Т.1. – 438 с.

Монографії

128. Архангельский В. В.П.Ногин / В.Архангельский. – М.: Прогресс, 1966. – 318 с.
129. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х годов / В.А. Архипов, Л.Ф.Морозов. – М.: Мысль, 1978. – 265 с.
130. Бачурина О.Н. Экономическое наследие С.Н.Прокоповича и его общественно-политическая деятельность в эмиграции (1922–1939 гг) / О.Н. Бачурина. – СПб.: Нестор-история, 2005. – 321 с.
131. Бжезинський З. Велика шахматна дошка. (Государство Америка и его геостратегические императивы) / З.Бжезинський – М.: РОССПЭН, 1999. – 122 с.
132. Бузлаева А.И. Ленинский план кооперирования мелкой промышленности / А.И.Бузлаева. – М.: Знание, 1969. – 220 с.
133. Васильев Ю.А. Модернизация под красным флагом / Ю.А.Васильев. – М.: Современные тетради, 2006. – 343 с.
134. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В. Сталина. В 2-х кн. / Д.А.Волкогонов.– М.: Наука, 1989. – 320 с.
135. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э.Б.Генкина. – М.: Политиздат, 1954. – 193 с.

136. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А.Грациози. – М.: РОССПЭН, 2001. – 97 с.
137. Гудзенко П.П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості на Україні / П.П.Гудзенко. – К.: Наукова думка, 1957. – 195 с.
138. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-ті – 30-ті роки / В.М. Даниленко. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
139. Даниленко В.М., Баран В.К. Україна в умовах системної кризи / В.М. Даниленко, В.К.Баран. – К.: Альтернативи, 1999. – 287 с.
140. Данилов А.Н. Переходное общество. Проблемы системной трансформации общества / А.Н.Данилова. – Минск, 1997. – 281 с.
141. Дмитриенко В.П. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры. Проблема регулирования рыночных отношений / В.П.Дмитриенко. – М.: Прогресс, 1986. – 191 с.
142. До питання про приватний капітал на Україні. – Х.: КОІЗ, 1929. – 82 с.
143. Енгельс Ф. Передмова до другого видання книги "Селянська війна в Німеччині" / К.Маркс, Ф.Енгельс // Твори, 2-е вид. – Т.16.
144. Історія робітничого класу УРСР в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1967. – 395 с.
145. Історія селянства УРСР (в 2-х тт.). – К.: Наукова думка, 1967. – 455 с.
146. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / В.В.Калініченко. – Харків, 1997. – 380 с.
147. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г.Касьянов, В.Даниленко. – К.: Либідь, 1991. – 340 с.
148. Кен О.Е. Мобилизационное планирование и политические решения (конца 1920-х – середины 1930-х гг.) / О.Е.Кен. – СПб.: Нева, 2002. – 380 с.
149. Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія економічної політики в Українській РСР / В.Ф.Колесник, В.П.Коцур, Г.Г.Коцур. – К., 2002. – 381 с.
150. Кондратьев Н. О крупно-крестьянских хозяйствах / Доклад в Комиссии по подготовке реформы. – П., 1917.
151. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б.Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 420 с.
152. Краткий очерк экономических мероприятий земств 1865–1892. – Полтава, 1894. – 752 с.
153. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В.Кульчицкий, С.Р.Лях, В.И.Марочко. – К.: Наукова думка, 1988. – 380 с.
154. Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В.Кульчицкий. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
155. Ларин Ю. Часный капитал / Ю.Ларин. – М.: КОІЗ, 1926. – 125 с.
156. Лежакова Э.Р. Опыт КПСС по приобщению мелкой буржуазии города и строительству социализма / Э.Р.Лежакова. – М.: Мысль. 1970. – 395 с.

157. Ленін В.І. Письмо П.И.Попову / В.І.Ленін // Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – Т. 40.
158. Ленін В.І. Доповідь на III з'їзді робітників текстильної промисловості / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.40.
159. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.43.
160. Ленін В.І. Про міжнародне і внутрішнє становище радянської республіки / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.45.
161. Ленін В.І. Проект декрету про споживчі комуни / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т. 36.
162. Ленін В.І. До характеристики економічного романтизму / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.2.
163. Ленін В.І. IX з'їзд РКП(б) / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.40.
164. Ленін В.І. Криза партії / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.32.
165. Ленін В.І. П'ять років Російської революції і перспектива світової революції / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.45.
166. Ленін В.І. Про нашу революцію / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.33.
167. Ленін В.І. Проект декрету про споживчі комуни / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т. 35.
168. Ленін В.І. Промова на II Всеросійському з'їзді Рад Народного господарства 25 грудня 1918 р. / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.28.
169. Ленін В.І. Промова на III з'їзді Робітничої кооперації 9 грудня 1918 р. / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.28.
170. Ленін В.І. Чергові завдання Радянської влади / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.36
171. Ленін В.І. Про блоки з кадетами / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.14.
172. Маркс К. Лист Августу Бебелю 20-23 січня 1856 року // К.Маркс, Ф. Енгельс // Твори, 2-е вид. – Т.36.
173. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І.Марочко. – К., АН України, Інститут історії України, 1995. – 216 с.
174. Милютин В.П. Современная кооперация / В.П.Милютин. – М.: НК РКИ 1925. – 54 с.
175. Мельников В.И. Историческая судьба крестьянства и мелко-товарного производства. Poleмика и дискуссия периода нэпа (1921–конец 1920-х годов) / В.И.Мельников. – Нижний Новгород: Вече, 2000. – 230 с.
176. Морозов А. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу / А.Морозов. – К.: АН України, Інститут історії України, 1993. – 507 с.
177. На путях к обобществлению мелкой промышленности в СССР. – М.: Всесоюзное Кооперативное объединенное издательство, 1929. – 180 с.
178. Народное хозяйство. – М., 1919. – №1-2.
179. Нізова Л.В. Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20–30-ті рр.) / Л.В.Нізова. – К., Інститут історії України НАН України, 2001. – 285 с.

180. Обзор кустарной деятельности за 1911 год. – СПб., 1911.
181. Обзор правительственного содействия кустарной промышленности. – СПб., 1913.
182. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О.А.Пиріг. – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2001. – 274 с.
183. Писарев И.О. Народонаселение СССР / И.О.Писарев. – М.: Политиздат, 1962.
184. Пожигайло П.А. Петр Аркадьевич Столыпин. Интеллект и воля / П.А. Пожигайло, В.В.Шелохаев. – М.: ВАГРИУС, 2005. – 317 с.
185. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю.А. Поляков. – М.: Наука, 1967. – 353 с.
186. Попов В., Шмелев Н. На развилке дорог. Была ли альтернатива сталинской модели развития // Осмыслить культ Сталина. – М.: Мысль, 1989. – 380 с.
187. Промкооперація України. 1929 – 1932 рр. – Х.: КОИЗ, 1932. – 171 с.
188. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917 – 1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. – К.: Наукова думка, 1994. – 328 с.
189. Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении народного хозяйства / А.А.Рыбников. – М.: КОИЗ, 1922. – 293 с.
190. Селунская В.М. Ленинское учение о кооперации и современность / В. М.Селунская. – М.: Знание, 1989. – 87 с.
191. Селунская В.М. Социальная структура советского общества / В.М. Селунская. – М.: Политиздат, 1987. – 286 с.
192. Селунская Н. Изменение социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов / В.М.Селунская. – М.: Наука, 1971. – 297 с.
193. Соколов А.К. Курс советской истории. 1917 – 1940 / А.К.Соколов. – М.: Высшая школа, 1999. – 274 с.
194. Соколов І. Промислове об'єднання / І.Соколов. – Х.: КОИЗ, 1930. – 182 с.
195. Социалистическое преобразование общественных отношений городских средних слоев. – М.: Мысль, 1975. – 320 с.
196. Степин А.П. Социализм и средние слои города / А.П.Степин. – М.: Знание, 1975. – 381 с.
197. Столыпин П.А. Грани таланта политика / П.А.Столыпин. – М.: РОСПЕЧ, 2006. – С.446.
198. Сушко О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект / О.Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
199. Туган-Барановский М. В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени / М.Туган-Барановский. – М., 1919. – 297 с.

200. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г.Турченко. – К.; Одесса, 1987. – 199 с.
201. Узники Петропавловской крепости (В.П.Ногин). – Л.: Нева, 1966. – 159 с.
202. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история советской России в 30-е годы: село / Ш.Фицпатрик. – М.: РОСПЕЧН, 2001. – 421 с.
203. Худокормов А.Г. История экономических учений / А.Г.Худокормов. – М.: Инфра-М., 1998. – 733 с.
204. Чайнов А. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А.Чайнов. Избранные произведения. – М.: Алгоритм, 1996. – 312 с.
205. Чехов А.П. Вишневый сад / А.П.Чехов // Изб. произв. в 3-х томах. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1971. – 576 с.
206. Шаповал Ю. Доля як історія / Ю.Шаповал.. – К.: Генеза, 2006. – 446 с.
207. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю.Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
208. Щербакова Л.И. Наемные работники в России. Опыт социологического анализа / Л.И.Щербакова – Ростов-на-Дону, 2001. – 120 с.

Статті

209. Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР / И.Б.Берхин // Вопросы истории СССР. – 1961. – №3.
210. Борисенок Е.Ю. Укрепление сталинской диктатуры и поворот национальной политики на Украине (1930-е годы) / Е.Ю.Борисенок // Отечественная история. – 2003. – №1. – С.162-168.
211. Братющенко Ю.В. Нэп: государство, частник, кооперация / Ю.В. Братющенко // Вопросы истории. – 2007. – №2. – С.71-79.
212. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) / С.Г. Водотика, І.Д.Мазур // УІЖ. – 1983. – №2. – С.38-57.
213. Волосник Ю. Непманська буржуазія України напередодні зламу непу / Ю.Волосник // Південний архів. Історична наука. – 2007. – Вип.24. – С.45-56.
214. Голець В. Кооперація і неп. (Історіографічний огляд) / Віталій Голець // Сіверянський літопис. – 2005. – №2/3. – С.31-37.
215. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у ХІХ ст. / М.Гримич // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С.19-26.
216. Ермичев А.А. Большевистская революция и В.И.Ленин (К статье Степуна Ф.А. "Ленин") / А.А.Ермичев // Вопросы философии. – 2002. – №8. – С.90-96.
217. Ерофеев Н., Исхакова О. Правительство и Государственная дума: взгляд через столетие на их взаимоотношение / Н.Ерофеев, О.Исхакова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 2006. – №4. – С.

- 11-22.
218. Каташинська Л. Функціонування приватної торгівлі в Україні в роки непу (1921–1929) / Л.Каташинська // Пам'ять століть. – 2007. – №6. – С.97-103.
219. Климов Ю. Историография новой экономической политики / Ю. Климов // Вопросы истории КПСС. – 1966. – №5. – С.48-59.
220. Ковалев Д.В. Политическая дискриминация крестьянства в нэповской России / Д.В.Ковалев // Вопросы истории. – 2007. – №5 (июнь). – С.61-87.
221. Ковальов С. Українське робітництво у міжвоєнний період (1921–1941) / С.Ковальов // Наука, релігія, суспільство. – 2006. – №4. – С.69–72.
222. Нізова Л.В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення / Л.В.Нізова // УІЖ. – 1986. – №11. – С.27-44.
223. Николаев А.А. Мелкая промышленность в советской кооперативной системе (1920 – сер. 1930-х годов) / А.А.Николаев // Отечественная история. – 2001. – №6. – С.171-185.
224. Ойзерман Т.И. Догматизация марксизма и внутренне присущий марксизму догматизм / Т.И.Ойзерман // Вопросы философии. – 2000. – №2. – С.31-41.
225. Орлов В. "Соблазн непа" и политическая система 1920-х годов. Критика к Тимпельсону Е.Г. / В.Орлов // Отечественная история. – 2002. – №1. – С.194-210.
226. Павлова И.В. Понимание сталинской эпохи и позиция историка / И.В. Павлова // Вопросы истории. – 2002. – №10. – С.6-12.
227. Плимак Е.Г. Политика переходной эпохи. Опыт В.Ленина. – М.: Весь мир, 2004. – 316 с.
228. Половец В. Кооперативні аспекти в діяльності земства Ліборежної України (1861–1917) / В.Половец // Сіверянський літопис. – 2005. – №1. – С.73–80.
229. Сенявский А.С. Круглый стол, посвященный 50 летию со дня смерти Сталина / А.С.Сенявский // Отечественная история.– 2004. – №1. – С.17-29.
230. Сидорович О. Спількове будівництво споживчої кооперації у Чернігівській губернії під час Першої світової війни / О.Сидорович // Сіверянський літопис. – 2006. – №6. – С.68–70.
231. Смирнов В.С. Экономика предреволюционной России в цифрах и фактах / В.С.Смирнов // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.3-10.
232. Смирнов В.С. Экономические причины и крах социализма в СССР / В. С.Смирнов // Отечественная история. – 2002. – №6. – С.93-105.
233. Сталин И.В. в работе над "Кратким курсом ВКП(б)" // Вопросы истории. – 2002. – №12. – С.15-17.
234. Ульянова Ф.Б. Противоречия режима экономики в промышленности в 1920-х годах / Ф.Б.Ульянова // Вопросы истории. – 2003. – №6. – С.144-156.
235. Чун Хо-Кан. Социокультурная ситуация до Октябрьской революции и культурная политика большевиков в 20-х гг. XX в. / Чун Хо-Кан // Вестник

- Московского университета (серия философия). – 2006. – №6. – С.54-68.
236. Шаповал Л. Дослідження сучасною історичною наукою політико-економічних причин запровадження непу / Л.Шаповал // Україна Соборна. – 2006. – Вип.4. – С.251–256.
237. Шевченко В. Реформи Столипіна та її вплив на еволюції поземельних відносин в Україні (1906–1916) / В.Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С.91–101.

Автореферати і дисертації

238. Анисимова О. Кустарные промыслы Симбирского-Ульчновского Поволжья конца XIX – втор. пол. XXвв.: дис. ... канд. іст. наук. / О. Анисимова. – 2003. – 209 с.
239. Блохин И. Мелкое и среднее предпринимательство в социальной структуре современного российского общества: дис. ... канд. іст. наук. / И. Блохин. – СПб, 1997. – 249 с.
240. Бут О.М., Добров П.В. „Економічна контрреволюція” в Україні в 20-т – 30-ті роки XX століття: від нових джерел до нового осмислення / О.М.Бут (ред.). – 2-е вид., випр. і доп. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.
241. Григорова В. Кустарные промыслы Черноземного Юга России и их роль в создании заводской металлургической базы сер. XVII – сер. XVIII вв. : дис. ... канд. іст. наук / В.Григорова. – М., 2006. – 218 с.
242. Егоров В.Г. Социалистическое преобразование: кооперирование кустарей и ремесленников в СССР: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.Г.Егоров. – М., 1985. – 21 с.
243. Ермишина А. Кустарное производство: этнологические аспекты. На материалах Центрально-промышленной области кон. XIX – нач. XX вв.: дис. ... канд. іст. наук / А.Ермишина. – М., 1999. – 285 с.
244. Задависька Ю. Борьба с частным капиталом в промышленности и торговле Крыма (1921–1932 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ю.Задависька. – Харьков, 1980. – 19 с.
245. Лактюнкина Т. Кустарно-ремесленное производство и промыслы на Южном Урале в конце XIX – нач. XX вв.: дис. ... канд. іст. наук / Т. Лактюнкина. – М., 2003. – 290 с.
246. Лантух В. Торговля в Україні в 1921–1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / В.Лантух. – Харків, 1995. – 20 с.
247. Низова Л.В. Развитие промышленной кооперации на Украине в 20-е годы: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Л.В.Нізова. – К, 1988. – 18 с.
248. Николаев О. Мелкая промышленность и кустарные промыслы Сибири в советской кооперативной системе 1920 – сер. 1930 гг.: дис. ... докт. іст. наук / О.Ніколаев. – М., 2000 г. – 404 с.

249. Подгаєцький В. Соціальна структура населення городов України в годы нэпа: (Опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923–1926 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / В.Подгаєцький. – М., 1992. – 31 с.
250. Рогачев А.Г. Альтернатива российской модернизации. 1917 – 1925 гг.: дис. ... докт. іст. наук / А.Г.Рогачев. Краснодарский государственный университет. – Краснодар, 1999. – 420 с.

Список використаних джерел та літератури

Джерела Архівні матеріали

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Фонд 1. – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

Опис 1.

251.Справа 18.

252.Справа 179.

Опис 2.

253.Справа 79.

254.Справа 403.

255.Справа 513.

256.Справа 612.

257.Справа 868.

258.Справа 1000.

259.Справа 1692.

260.Справа 2301.

261.Справа 2398.

262.Справа 2679.

263.Справа 3590.

Опис 3.

264.Справа 1745.

265.Справа 1786.

Опис 4.

266.Справа 1.

267.Справа 2.

268.Справа 13.

269.Справа 158.

270.Справа 175.

271.Спр.999.

Опис 5.

- 272.Справа 1.
273.Справа 31.
274.Справа 39.
275.Справа 76.
276.Справа 91.
277.Справа 435.
278.Справа 507.
279.Справа 935.
Опис 6.
280.Справа 68.
281.Справа 176.
282.Справа 184.
283.Справа 427.
Опис 7.
284.Справа 29.
285.Справа 825.
Опис 8.
286.Справа 32.
287.Справа 440.
Опис 20.
288.Справа 1150.
289.Справа 2036.
Фонд 2. – Рада Народних Комісарів УСРР.
Опис 1.
290.Справа 256.
291.Справа 576.
292.Справа 578.
293.Справа 580.
Опис 2.
294.Справа 607.
Опис 4.
295.Справа 322.
Опис 5.
296.Справа 1353.
Опис 7.
297.Справа 223
298.Справа 1481.
299.Справа 1719.
300.Справа 1838.
301.Справа 9834.
302.Справа 9835.
303.Справа 9836.
Опис 8.

- 304.Справа 225.
305.Справа 4405.
306.Справа 4454.
307.Справа 5951.
308.Справа 9710.
309.Справа 9722.
Опис 9.
310.Справа 3850.
311.Фонд 6. – Головне управління робітничо-селянської міліції при НК
внутрішніх справ УСРР.
Фонд 17. –
Опис 16.
312.Справа 266.
Фонд 27. – Народний комісаріат земельних справ УСРР.
Опис 1.
313.Справа 38.
Опис 3.
314.Справа 490.
315.Справа 491.
316.Справа 647.
Опис 6.
317.Справа 1807.
Фонд 217. – Всеукраїнська спілка кустарної і промислової кооперації.
Опис 1.
318.Справа 28.
319.Справа 45.
320.Справа 46.
321.Справа 48.
322.Справа 241.
323.Справа 487.
324.Справа 524.
325.Справа 530.
326.Справа 534.
327.Справа 710.
Фонд 225. – Управління у справах кустарної та дрібної промисловості.
Опис 1.
328.Справа 23.
329.Справа 1921.
Фонд 337. – Українська державна планова комісія.
Опис 1.
330.Справа 751.
331.Справа 1317.
332.Справа 2397.

- 333.Справа 3000.
- 334.Справа 3003.
- 335.Справа 3459.
- 336.Справа 4484.
- 337.Справа 5081.
- 338.Справа 5528.
- 339.Справа 5620.
- 340.Справа 5807.
- 341.Справа 5939.
- 342.Справа 6720.
- 343.Справа 7131.
- 344.Справа 7132.
- 345.Справа 7133.
- 346.Справа 7931.
- 347.Справа 7932.
- 348.Справа 8187.
- 349.Справа 8190.
- 350.Справа 8191.
- 351.Справа 8192.
- 352.Справа 8193.
- 353. Справа 8279.
- 354. Справа 8975.
- 355. Справа 8978.
- 356. Справа 9375.
- 357. Справа 10686.
- 358. Справа 11056.
- 359. Справа 11057.
- 360. Справа 11059.
- 361. Справа 11277.
- 362. Справа 11342.
- 363. Справа 11597.
- Опис 5.
- 364. Справа 105.
- 365. Справа 130.
- Опис 13.
- 366. Справа 5.
- 367. Справа 16.
- 368. Справа 113.
- Фонд 340. – Народний комісаріат з продовольства.
- Опис 1.
- 369.Справа 176.
- 370.Справа 634.
- 371.Справа 1035.

- 372.Справа 1139.
373.Справа 1140.
374.Справа 3417.
375.Справа 3445.
376.Справа 3494.
377.Справа 3572.
378.Справа 5356.
379.Справа 5602.
380.Справа 5607.
381.Справа 5653.
382.Справа 5657.
383.Справа 5641.
Фонд 370. –
Опис 1.
384.Справа 697.
385.Справа 1607.
Фонд 387. –
Опис 1.
386.Справа 5526.
Фонд 447. – Об'єднання закордонного представництва Українських кооперативних союзів у Лондоні.
Опис 1.
387.Справа 83.
Фонд 539. – Народний Комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР.
Опис 1.
388.Справа 236.
389.Справа 363.
390.Справа 804.
391.Справа 901.
392.Справа 967.
393.Справа 3572.
Опис 2.
394.Справа 275.
395.Справа 276.
396.Справа 336.
397.Справа 533.
398.Справа 714.
399.Справа 733.
400.Справа 757.
401.Справа 759.
402.Справа 1081.
403.Справа 1118.
404.Справа 1138.

405.Справа 1289.

406.Справа 1295.

407.Справа 1337.

408.Справа 1341.

Опис 3.

409.Справа 398.

410.Справа 447.

411.Справа 452.

412.Справа 454.

413.Справа 455.

414.Справа 523.

415.Справа 524.

416.Справа 547.

417.Справа 703.

418.Справа 719.

419.Справа 1707.

Фонд 582. – Центральне статистичне управління УРСР.

Опис 1.

420.Справа 176.

421.Справа 4222.

422.Справа 4229

423.Справа 4250.

424.Справа 4847.

Опис 3.

425.Справа 275.

426.Справа 2354.

427.Справа 2595.

428.Фонд 575. – Українське промислове бюро.

429.Фонд 582. – Центральне статистичне управління УСРР.

Фонд 1738. – Кооперативні відділи при губрадi народного господарства.

Опис 1.

430.Справа 6.

431.Справа 7.

432.Справа 10.

433.Справа 12.

434.Справа 13.

435.Справа 16.

436.Справа 26.

437.Справа 41.

438.Справа 45.

439.Справа 48.

440.Справа 50.

441.Справа 63.

- 442.Справа 101.
Фонд 2331. – Ленінградське представництво Всеукраїнського кооперативного союзу.
Опис 1.
- 443.Справа 358.
Фонд 4049. – Всеукраїнська кооперативна промислова рада.
Опис 1.
- 444.Справа 12.
- 445.Фонд 4149. – Московська контора ВУКООП спілки.
Фонд 4530. – Рада промислової кооперації УСРР.
Опис 1.
- 446.Справа 40.
Фонд 5726. – Рада лісопромислової кооперації УРСР.
Опис 1.
- 447.Справа 5356.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ
ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

- Фонд 1. – Політбюро ЦК КП(б)У та оргбюро ЦК КП(б)У.
Опис 1.
- 448.Справа 64.
Опис 6.
- 449.Справа 16.
- 450.Справа 30.
- 451.Справа 40.
- 452.Справа 48.
- 453.Справа 49.
- 454.Справа 121.
- 455.Справа 163.
- 456.Справа 184.
- 457.Справа 236.
- 458.Справа 237.
- 459.Справа 238.
- 460.Справа 283.
- 461.Справа 284.
- 462.Справа 285.
- 463.Справа 410.
Опис 16.
- 464.Справа 1.
- 465.Справа 2.
- 466.Справа 4.
- 467.Справа 8.
Опис 20.

- 468.Справа 7.
- 469.Справа 18.
- 470.Справа 371.
- 471.Справа 378.
- 472.Справа 1033.
- 473.Справа 1291.
- 474.Справа 1515.
- 475.Справа 1642.
- 476.Справа 1743.
- 477.Справа 1747.
- 478.Справа 1811.
- 479.Справа 1818.
- 480.Справа 2036.
- 481.Справа 2069.
- 482.Справа 2070.
- 483.Справа 2087.
- 484.Справа 2089.
- 485.Справа 2092.
- 486.Справа 2094.
- 487.Справа 2096.
- 488.Справа 2305.
- 489.Справа 2795.
- 490.Справа 2799.
- 491.Справа 2994.

АРХІВ СБУ УКРАЇНИ

- Фонд 16. – Фонд припинених справ.
- Опис 127.
- 492.Справа 71538.
- 493.Справа 73862.
- 494.Справа 73878 (т.1–т.8).

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

- Фонд 5 – Документи партійної та суспільної діяльності В.І.Леніна. 1913 – 1923.
- Опис 2.
- 495.Справа 59.
- 496.Справа 372.
- 497.Фонд 130. – Рада народних комісарів.
- 498.Фонд 374. – Центральна контрольна комісія.
- Фонд 484 – Всеросійський Центральний Союз споживчих товариств (1917 – 1928 рр.).

Опис 1.

499.Справа 157. – Арк.129-130 [Декрет СНК «Об отмене начислений в пользу государства на продукты и изделия национализированной промышленности»].

500.Справа 73.

501.Справа 125.

502.Справа 128.

503.Справа 129.

504.Справа 130.

505.Справа 131.

506.Справа 132.

507.Справа 133.

508.Справа 134.

509.Справа 135.

510.Справа 138.

511.Справа 139.

512.Справа 150.

513.Справа 156.

514.Справа 157.

Опис 2.

515.Справа 2.

516.Справа 5.

517.Справа 6.

Опис 3.

518.Справа 26.

519.Справа 29.

520.Справа 33.

521.Справа 38.

522.Справа 40.

523.Справа 41.

524.Справа 42.

525.Справа 120.

Опис 4.

526.Справа 17.

527.Справа 23.

528.Справа 27.

529.Справа 31.

530.Справа 32.

531.Справа 51

Опис 5.

532.Справа 1

533.Справа 93.

534.Справа 231.

535.Справа 237.

536.Справа 262.

537.Справа 268.

538.Справа 269.

539.Справа 270.

Опис 9.

540.Справа 198.

541.Справа 201.

542.Справа 208.

543.Справа 211.

Опис 16.

544.Справа 11.

545.Фонд 532 – Кустарно-промислова секція при Центральній спілці споживчих товариств.

546.Фонд 533 – Рада Всеросійських кооперативних з'їздів. 1917 – 1920 рр.

547.Фонд 1243 – Каменєв Л.Б.

548.Фонд 1684 – Всеросійський господарчий центр міських та фабрично-заводських споживчих комун та його ліквідаційна комісія.

549.Фонд 1688 – Всеросійське кооперативне товариство з виробництва та збуту кустарних та артільних виробів.

550.Фонд 1691 – Головне управління у справах кустарної та дрібної промисловості і промислової кооперації.

Фонд 1943 – Листування із Центроспілкою Главкустпрома і місцевими продовольчими та кооперативними органами про постачання населення виробами кустарної промисловості.

Опис 1.

551.Справа 359.

552.Справа 609.

553.Справа 610.

554.Справа 611.

555.Справа 612.

556.Справа 613.

557.Справа 614.

558.Справа 615.

559.Справа 616.

560.Справа 1621.

561.Справа 1868.

Опис 3.

562.Справа 573.

563.Справа 987.

564.Опис 7.

565.Справа 3126.

566.Справа 4239.

- 567.Справа 4240.
568.Справа 4241.
569.Фонд 2012 – Головне управління розподілу виробів Наркомпроду РРФСР (1918 – 1921 рр.).
570.Фонд 2046 – Надзвичайний обласний комітет з продовольства та постачання Півдня Росії при Наркомпроді РРФСР (1918 – 1919 рр.).
571.Фонд 4085 – Робітничо-селянська інспекція.
572.Фонд 6751 – Рада праці та оборони.

РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЕКОНОМІКИ

- Фонд 20. – Всесоюзний кооперативний банк.
Опис 2.
573.Справа 1804.
Фонд 374.– Центральна контрольна комісія КП(б)У.
Опис 8.
574.Справа 1653.
Фонд 484. – Всеросійський Центральний Союз споживчих товариств.
Опис 1.
575.Справа 129.
576.Справа 131.
577.Справа 133.
578.Справа 135.
579.Справа 138.
580.Справа 157.
Фонд 532. – Кустарно-промислова секція при Центральному союзі споживчих товариств.
Опис 1.
581.Справа 65.
582.Фонд 533. – Центральний союз споживчих товариств СРСР.
Фонд 572. –
Опис 1.
583.Справа 1336.
584.Фонд 1684. – Всеросійський господарський центр міських і фабрично-заводських споживчих комун.
585.Фонд 1688. – Всеросійське кооперативне товариство з виробництва та збуту кустарних і артільних товарів.
Фонд 1691 – Головне кустарно-кооперативне управління.
Опис 2.
586.Справа 1236.
587.Справа 1256.
Опис 5.
588.Справа 51.

- 589.Справа 58.
Опис. 6.
- 590.Справа 222.
- 591.Фонд 1943. – Листування з Центросоюзом Головкустпрому.
- 592.Фонд 1944. – З'їзди Центросоюзу.
- 593.Фонд 2012. – Головне управління продукторозподілу Наркомпроду.
- 594.Фонд 3429. – Головкустпром.
- Фонд 3986. – Центральна кооперативна рада.
Опис 1.
- 595.Справа 117.
Опис 2.
- 596.Справа 91.
- 597.Справа 262.
Опис 3.
- 598.Справа 71.
Опис 8.
- 599.Справа 19.
- 600.Справа 27.
- 601.Фонд 4383. – Ліспромсоюз.
- Фонд 5136. – Комітет промкооперації й кустарної промисловості при Раді праці і оборони.
Опис 1.
- 602.Справа 32.
- 603.Справа 82.
- Фонд 5339. – Всесоюзна рада промислової кооперації, її ліквідаційна комісія.
Опис 5.
- 604.Справа 1.
- 605.Справа 5.
Опис 18.
- 606.Справа 6.
Опис 47.
- 607.Справа 3.
- 608.Справа 4.
- 609.Справа 8.
- 610.Справа 14.
- 611.Справа 15.
- 612.Справа 17.
- 613.Справа 90.
- Фонд 7733. – Народний комісаріат фінансів.
Опис 1.
- 614.Справа 5407.
- 615.Справа 5406.
- 616.Справа 6977.

617.Справа 6984.

Опис 10.

618.Справа 313.

619.Фонд 8345 – Всесоюзне об'єднання з експорту кустарно-художніх виробів.

620.Фонд 9590 – Квірінг Е.І.

РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

621.Фонд 5. – Документи партійної і громадської діяльності В.Леніна.

622.Фонд 17. – Політбюро ЦК ВКП/б/.

623.Фонд 71. – Українські партії.

624.Фонд 179. – Ногін В.П.

625.Фонд 324. – Зінов'єв Г.Є.

Документи

626. Девятый съезд Российской Коммунистической партии.

Стенографический отчет. 29 марта – 4 апреля 1920 г. – М.: Государственное издательство, 1920. – 498 с.

627. Декреты Советской власти. – М. Политиздат, 1959. – Т.2.

628. Звернення ЦК і ЦКК про боротьбу за режим економії // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі – КПРС в резолюціях і рішеннях...). – К., 1980. – Т.3.

629. IX съезд КП(б)У. Стенографический отчет. – Х.: Политиздат, 1926 р. – 198 с.

630. Пленум ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р. // КПРС в резолюціях ... – К., 1980. – Т.4.

631. Пленум ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 р. // КПРС в резолюціях ... – Т.3.

632. Постанова ЦВК і РНК СРСР 11 травня 1927 року "Положення про промислову кооперацію" // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1927. – Бюллетень №26.

633. Постановление СНК СССР 15 июля 1932 года // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1932. – Бюллетень №57.

634. Промкооперація України за 1929–1932 р. – Х.: Політвидав, 1932.

635. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967. – М., 1967. – Т.2.

636. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1919. – Бюллетень №4.

637. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1921. – №17. – Ст.191.

638. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923. – Бюллетень №14. – Ст.140.
639. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923 г. – Бюллетень №16. – Ст.150.
640. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923 г. – Бюллетень №16. – Ст.151.
641. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1924. – Бюлетень №23.
642. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1924. – Бюллетень № 26.
643. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923. – Бюллетень № 30. – Ст.193.
644. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1923. – Бюллетень № 30. – Ст.194.
645. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – М.: Политиздат, 1924. – Бюллетень № 57.
646. Съезды Советов СССР в постановлениях и резолюциях ... – М.: Политиздат, 1939.
647. Тезисы ЦК РКП(б) 23.05.1920 г. "Польский фронт и наши задачи" // КПСС в резолюции... – Т.2.
648. Труды II Всероссийского съезда Советов народного хозяйства. – М.: Политиздат, 1918.
649. XIV конференція РКП(б) // КПСС в резолюціях... – Т.3.
650. XV з'їзд ВКП(б) // КПРС в резолюціях... – Т.4.
651. XIV з'їзд ВКП(б) // КПРС в резолюціях...—Т.3.
652. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б).
Стенографический отчет. – М.-Л.: Политиздат, 1926.
653. XIII конференція РКП(б). // КПРС в резолюціях ... – Т.2.
654. XIII съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1925. – 220 с.

Періодика

655. Бюллетень Киевского районного союза кооперативов. – Киев. – 1919.
656. Вестник промысловой кооперации. – 1920. – №3-4. – березень–квітень
657. Вісті. – Бердичів. – 1920. – квітень-вересень.
658. Голос прозревшего. – Умань. – 1920.
659. Голота. – Київ. – 1920.
660. Донецкая коммуна. – Бахмут. – 1919.
661. Еврей. – Одесса. – 1912.
662. Економічне життя. – Київ. – 1932. – №7. – 24 листопада.
663. Знамя коммунара. – Николаев. – 1919.

664. Известия Екатеринославского губревкома. – 1920. – 15 квітня.
665. Известия Киевского губернского революционного комитета. – Киев. – 1920.
666. Известия. – Дебальцево. – 1920. – №16-22.
667. Киевская земская газета. – Киев. – 1917.
668. Киевские земства. – Киев. – 1917.
669. Коммуна. – Звенигородка. – 1919.
670. Коммуна. – Сумы. – 1919.
671. Коммунар. – Киев, Харьков. – 1919.
672. Кооперативное слово. – Киев. – 1919.
673. Кооперативный бюллетень [ВУКОПСПИЛКИ]. – Харьков. – 1922. – №8-11, 14-35.
674. Кооперация. – Киев. – 1916.
675. Кустарный союз. – Харьков. – 1930.
676. Кустарный союз. – Харьков. – 1920.
677. Рабочий кооператор. – Киев. – 1922.
678. Рабочий кооператор. – Николаев. – 1921.
679. Самостійник. – Київ. – 1918.
680. Свободный труд. – Херсон. – 1921.
681. Село. – 1910.
682. Селянська біднота. – Харків. – 1920.
683. Сільська комуна. – Київ. – 1919.
684. Сільська комуна. – Київ. – 1921.
685. Стенная газета Украины. – 1920. – №113. – 17 травня.
686. Трудовая коммуна. – Клинцы. – 1919.
687. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1917, 1918.
688. Черниговская коммуна. – Чернигов. – 1917, 1918.
689. Экономическая газета. – Николаев. – 1921.
690. Экономическая жизнь. – 1920. – №№80-125.

Довідкові видання-хроніки

691. Бюллетень Губсоюза Потребительского общества / Издание Харьковского союза рабоче-крестьянских потребительских общества. – 1920. – №1. – 8 жовтня.
692. Бюллетень Губсоюза Потребительского общества / Издание Харьковского союза рабоче-крестьянских потребительских общества. – 1920. – №2. – 15 жовтня.
693. Постановления Совнаркома СССР и ВЦИК РСФСР по вопросам местной промышленности и промкооперации. – Иваново: КОИЗ, 1936. – 178 с.
694. Промислова кооперація України в 1929 – 1930 рр. / [Збірник]. – Харків: КОІЗ, 1932. – 278 с.

695. Сборник постановлений о промкооперации [1936] / [Сост. Д.М. Генкин]. – М.: КОИЗ, 1937. – 287 с.
696. Сборник постановлений о промкооперации [1939] / [Сост. Д.М. Генкин]. – М.: КОИЗ, 1940. – 350 с.
697. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 1599 с.
698. Экономическая жизнь СРСР: Хроника событий и фактов 1917–1965. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Т.1. – 438 с.

Монографії

699. Алексеев В.В. Опыт российских модернизаций XVIII – XX вв. / В.В. Алексеев, И.В.Побережников, А.С.Сенявский. – М.: Наука, 2000. – 244 с.
700. Архангельский В. В.П.Ногин / В.Архангельский. – М.: Прогресс, 1966. – 318 с.
701. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х годов / В.А. Архипов, Л.Ф.Морозов. – М.: Мысль, 1978. – 265 с.
702. Бачурина О.Н. Экономическое наследие С.Н.Прокоповича и его общественно-политическая деятельность в эмиграции (1922–1939 гг.) / О.Н. Бачурина. – СПб.: Нестор-история, 2005. – 321 с.
703. Беляев С.Г. П.Л.Барк и финансовая политика России. 1914 – 1917 гг. / С.Г.Беляев. – СПб.: Изд-во Петербургского университета, 2002. – 620 с.
704. Бжезинский З. Великая шахматная доска. (Государство Америка и его геостратегические императивы) / З.Бжезинский – М.: РОССПЭН, 1999. – 122 с.
705. Боева Л.А. Деятельность ВЧК–ОГПУ по формированию гражданско-политического режима (1921 – 1924 гг.) / Л.А.Боева. – М.: Спутник+, 2003. – 151 с.
706. Бондырев В.Е. Причины и последствия развала рыночной экономики в СССР. 1927 – 1930 гг. / В.Е.Бондырев. – Курск, 2000. –
707. Бузлаева А.И. Ленинский план кооперирования мелкой промышленности / А.И.Бузлаева. – М.: Знание, 1969. – 220 с.
708. Бунин А.О. Сельскохозяйственная кредитная кооперация в системе советского хозяйства 1917 – 1930 / А.О.Бунин. – Иваново, 1998. –
709. Бут О.М.Економічна контрреволюція” в Україні в 20-т – 30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення / О.М.Бут (ред.), П.В. Добров [2-е вид., випр. і доп.]. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.
710. Васильев Ю.А. Модернизация под красным флагом / Ю.А.Васильев. – М.: Современные тетради, 2006. – 343 с.
711. Волковский Н.Л. История информационных войн / Н.Л.Волковский [В 2-х ч.]. – СПб: Полигон, 2003. – 502 с.

712. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В. Сталина. В 2-х кн. / Д.А.Волкогонов.– М.: Наука, 1989. – 320 с.
713. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э.Б.Генкина. – М.: Политиздат, 1954. – 193 с.
714. Грант Э. Социализм и средние слои / Э.Грант. – М.: Госполитиздат, 1960. – 198 с.
715. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А.Грациози. – М.: РОССПЭН, 2001. – 97 с.
716. Гребениченко С.Ф. Диктатура и промысловая Россия / С.Ф. Гребениченко. – М.: Экономика, 2000. – 377 с.
717. Гребениченко С.Ф. Мелкая промышленность в условиях нэпа / С.Ф. Гребениченко. – М.: АОН, 1990. – 324 с.
718. Гребениченко С.Ф. Статистика мелких предприятий кустарно-ремесленного производства и сельского промысла 1917 – 1929 / С.Ф. Гребениченко. – Челябинск: Изд-во ЧелГУ, 1990. – 363 с.
719. Гудзенко П.П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості на Україні / П.П.Гудзенко. – К.: Наукова думка, 1957. – 195 с.
720. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-ті – 30-ті роки / В.М. Даниленко. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
721. Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи / В.М.Даниленко, В.К.Баран. – К.: Альтернативи, 1999. – 287 с.
722. Данилов А.Н. Переходное общество. Проблемы системной трансформации общества / А.Н.Данилова. – Минск, 1997. – 281 с.
723. Дегальцева Е.А. Образ жизни сибиряков во второй половине XIX века – начале XX века / Е.А.Дегальцева. – Барнаул, 2005. – 295 с.
724. Дмитриенко В.П. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры. Проблема регулирования рыночных отношений / В.П.Дмитриенко. – М.: Прогресс, 1986. – 191 с.
725. До питання про приватний капітал на Україні. – Х.: КОІЗ, 1929. – 82 с.
726. Дойчер И. Троцкий: безоружный пророк. 1921 – 1929 / И.Дойчер. – М., 2006. – 495 с.
727. Егоров В.Г. Отечественная кооперация в мелком промышленном производстве. Становление, этапы развития, огосударствление (первая треть XX века) / В.Г.Егоров. – Казань: Изд-во Казанского университета; Йошкар-Ола: РИО МГПИ, 2005. – 330 с.
728. Енгельс Ф. Передмова до другого видання книги "Селянська війна в Німеччині" / К.Маркс, Ф.Енгельс [Твори, 2-е вид.]. – Т.16.
729. Історія робітничого класу УРСР в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1967. – 395 с.
730. Історія селянства УРСР (в 2-х тт.). – К.: Наукова думка, 1967. – 455 с.
731. Кагарлицкий Б. Марксизм не рекомендовано для обучения / Б. Кагарлицкий. – М.: Алгоритм, 2005. – 480 с.

732. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / В.В.Калініченко. – Харків, 1997. – 380 с.
733. Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина 1917 – 1929 гг. / Э.Х.Карр. – М.: Интер-Версо, 1990. –
734. Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г. Касьянов, В.Даниленко. – К.: Либідь, 1991. – 340 с.
735. Кен О.Е. Мобилизационное планирование и политические решения (конца 1920-х – середины 1930-х гг.) / О.Е.Кен. – СПб.: Нева, 2002. – 380 с.
736. Кен О.Е. Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920 – середина 1930-х годов) / О.Е.Кен. – СПб.: Европейский университет, 2002. – 472 с.
737. Колесник В.Ф. Історіографія економічної політики в Українській РСР / В.Ф.Колесник, В.П.Коцур, Г.Г.Коцур. – К., 2002. – 381 с.
738. Кондратьев Н. О крупно-крестьянских хозяйствах / Н.Кондратьев / Доклад в Комиссии по подготовке реформы. – П., 1917.
739. Косторыченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм / Г.В.Косторыченко [Изд. 2]. – М.: Международные отношения, 2003. – 779 с.
740. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б.Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 420 с.
741. Краткий очерк экономических мероприятий земств 1865–1892. – Полтава, 1894. – 752 с.
742. Кульчицкий С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В.Кульчицкий, С.Р.Лях, В.И.Марочко. – К.: Наукова думка, 1988. – 380 с.
743. Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В.Кульчицкий. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
744. Ларин Ю. Строительство социализма и коллективизация быта / Ю. Ларин. – Л.: Прибой, 1930. – 143 с.
745. Ларин Ю. Часный капитал / Ю.Ларин. – М.: КОИЗ, 1926. – 125 с.
746. Лежакова Э.Р. Опыт КПСС по приобщению мелкой буржуазии города и строительству социализма / Э.Р.Лежакова. – М.: Мысль. 1970. – 395 с.
747. Ленин В.І. Письмо П.И.Попову / В.І.Ленін // Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – Т. 40.
748. Ленинские декреты 1917 – 1922 гг. / [Сборник]. – М.: Известия, 1974.
749. Ленін В.І. До характеристики економічного романтизму / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.2.
750. Ленін В.І. Доповідь на Ш з'їзді робітників текстильної промисловості / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.40.
751. Ленін В.І. ІХ з'їзд РКП(б) / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.40.
752. Ленін В.І. Криза партії / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.32.
753. Ленін В.І. П'ять років Російської революції і перспектива світової революції / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.45.

754. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.43.
755. Ленін В.І. Про міжнародне і внутрішнє становище радянської республіки / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.45.
756. Ленін В.І. Про нашу революцію / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.33.
757. Ленін В.І. Проект декрету про споживчі комуни / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т. 36.
758. Ленін В.І. Проект декрету про споживчі комуни / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т. 35.
759. Ленін В.І. Промова на II Всеросійському з'їзді Рад Народного господарства 25 грудня 1918 р. / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.28.
760. Ленін В.І. Промова на III з'їзді Робітничої кооперації 9 грудня 1918 р. / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.28.
761. Ленін В.І. Чергові завдання Радянської влади / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.36
762. Ленін В.І. Про блоки з кадетами / В.І.Ленін // ПЗТ. – Т.14.
763. Литошенко Л.Н. Крестьянские кустарные промыслы по данным бюджетного обследования 1923 – 1924 гг. / Л.Н.Литошенко. – М.: Изд-во ЦСУ, 1924.
764. Люкшин Д.И. Вторая русская смута: крестьянское измерение / Д.И. Люкшин. – М.: АИРО, 2006. – 185 с.
765. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения / А.П. Макаренко. – М., 1999. –
766. Маркс К. Лист Августу Бебелю 20-23 січня 1856 року // К.Маркс, Ф. Енгельс // Твори, 2-е вид. – Т.36.
767. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І.Марочко / АН України, Інститут історії України . – К., 1995. – 216 с.
768. Мельников В.И. Историческая судьба крестьянства и мелкотоварного производства периода нэпа / В.И.Мельников. – Новгород, 1999. – 245 с.
769. Мельников В.И. Историческая судьба крестьянства и мелкотоварного производства. Poleмика и дискуссия периода нэпа (1921 – конец 20-х гг.) / В.И.Мельников. – Нижний Новгород: Вече, 2000. – 257 с.
770. Мельников В.И. Историческая судьба крестьянства и мелко-товарного производства. Poleмика и дискуссия периода нэпа (1921–конец 1920-х годов) / В.И.Мельников. – Нижний Новгород: Вече, 2000. – 230 с.
771. Милютин В.П. Современная кооперация / В.П.Милютин. – М.: НК РКИ, 1925. – 121 с.
772. Модернизация: факторы, модели развития, последствия изменений. – Екатеринбург: Академкнига, 2000. – 443 с.
773. Морозов А. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу / А.Морозов / АН України, Інститут історії України. – К., 1993. – 507 с.
774. На путях к обобществлению мелкой промышленности в СССР. – М.: Всесоюзное Кооперативное объединенное издательство, 1929. – 180 с.

775. Народное хозяйство. – М., 1919. – №1-2.
776. Ненин А.Е. Совнарком и новая экономическая политика. 1921 – 1923 / А.Е.Ненин. – Новгород, 1999.
777. Никонов И.И. Кооперация России в 30-е годы / И.И.Новиков. – Кострома: Государственный педагогический университет, 1997. – 279 с.
778. Нізова Л.В. Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20–30-ті рр.) / Л.В.Нізова / Інститут історії України НАН України. – К., 2001. – 285 с.
779. Обзор кустарной деятельности за 1911 год. – СПб., 1911.
780. Обзор правительственного содействия кустарной промышленности. – СПб., 1913.
781. Орлов И.Б. Новая экономическая политика / И.Б.Орлов. – М.: Госуниверситет, 1999. –
782. Павлов И. Коллективизация кустарных промыслов / И.Павлов, К. Соколов. – М.: Коиз, 1930. – 187 с.
783. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О.А.Пиріг. – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2001. – 274 с.
784. Писарев И.О. Народонаселение СССР / И.О.Писарев. – М.: Политиздат, 1962.
785. Плимак Е.Г. Политика переходной эпохи. Опыт В.Ленина. – М.: Весь мир, 2004. – 316 с.
786. Пожигайло П.А. Петр Аркадьевич Століпін. Интеллект и воля / П.А. Пожигайло, В.В.Шелохаев. – М.: ВАГРИУС, 2005. – 317 с.
787. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю.А. Поляков. – М.: Наука, 1967. – 353 с.
788. Попов В. На развилке дорог. Была ли альтернатива сталинской модели развития / В.Попов, Н.Шмельов // Осмыслить культ Сталина. – М.: Мысль, 1989. – 380 с.
789. Потемкин В.К. Экономическая психология и система рыночных отношений / В.К.Потемкин. – СПб., 1999. – 282 с.
790. Преображенский Е.А.: архивные документы и материалы 1886 – 1920 / Е.А.Преображенский. – М.: Олман Пресс, 2006. – 726 с.
791. Прилуцкий А.М. Исторический опыт преобразования села: крестьянское хозяйство Курской губернии в 1906 – 1916 гг. / А.М. Прилуцкий. – Курск, 2003. – 270 с.
792. Проблемы социально-экономической и политической модернизации в России / Сборник научных статей. – СПб: Клио, 2001. – 225 с.
793. Промкооперация України. 1929 – 1932 рр. – Х.: КОИЗ, 1932. – 171 с.
794. Рассказова Н.В. Предпринимательская деятельность в Пензенской губернии в годы нэпа 1921 – 1927 гг. / Н.В.Рассказова. – М., 2000. – 187 с.
795. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917 – 1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. – К.: Наукова думка,

1994. – 328 с.
796. Рогачев А.Г. Альтернативы российской модернизации: Сибирский аспект. 1917 – 1925 / А.Г.Рогачев. – Краснодар: Краснодарский госуниверситет, 1999. – 281 с.
797. Россия: международное положение и военный потенциал в середине XIX – начале XX века / [Очерки]. – М.: Институт российской истории РАН, 2003. – 363 с.
798. Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства / А.А.Рыбников. – М.: Кооперативное издательство, 1922. – 293 с.
799. Рыбников А.А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного хозяйства / А.А.Рыбников. – М.: Союз, 1926. – 271 с.
800. Селунская В.М. Ленинское учение о кооперации и современность / В. М.Селунская. – М.: Знание, 1989. – 87 с.
801. Селунская В.М. Социальная структура советского общества / В.М. Селунская. – М.: Политиздат, 1987. – 286 с.
802. Селунская Н. Изменение социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов / В.М.Селунская. – М.: Наука, 1971. – 297 с.
803. Соколов А.К. Курс советской истории. 1917 – 1940 / А.К.Соколов. – М.: Высшая школа, 1999. – 274 с.
804. Соколов И. Промышленность объединения / И.Соколов. – Х.: КОИЗ, 1930. – 182 с.
805. Соколов К.Д. Шесть условий т.Сталина в промышленной кооперации / К.Д.Соколов. – М.: КОИЗ, 1932. – 49 с.
806. Социалистическое преобразование общественных отношений городских средних слоев. – М.: Мысль, 1975. – 320 с.
807. Степин А.П. Социализм и средние слои города / А.П.Степин. – М.: Знание, 1975. – 381 с.
808. Столыпин П.А. Грани таланта политика / П.А.Столыпин. – М.: РОСПЕЧ, 2006. – 446 с.
809. Сушко О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект / О.Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
810. Троцкий Л. Моя жизнь / Л.Троцкий. – М.: Вагриус, 2001. – 517 с.
811. Туган-Барановский М. В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени / М.Туган-Барановский. – М., 1919. – 297 с.
812. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г.Турченко. – К.; Одесса, 1987. – 199 с.
813. Угроватов А.П. НЭП и законность. 1921 – 1929 / А.П.Угроватов. – Новосибирск, 1997.
814. Узники Петропавловской крепости (В.П.Ногин). – Л.: Нева, 1966. – 159 с.

815. Фицпатрик Ш. Сталинські крестьяне. Соціальна історія совєтської Росії в 30-є роки: село / Ш.Фицпатрик. – М.: РОСПЄН, 2001. – 421 с.
816. Худокормов А.Г. Історія економічних учень / А.Г.Худокормов. – М.: Інфра-М., 1998. – 733 с.
817. Чаянов А. Основні ідеї і форми організації крестьянської кооперації / А.Чаянов. Ізбранні твори. – М.: Алгоритм, 1996. – 312 с.
818. Черноморець С.А. К вопросу о периодизации нэпа / С.А.Черноморець. – Сургут, 1999. – 297 с.
819. Чехов А.П. Вишневий сад / А.П.Чехов // Ізб. произв. в 3-х томах. – Т. 1. – М.: Художественная література, 1971. – 576 с.
820. Шаповал Ю. Доля як історія / Ю.Шаповал.. – К.: Генеза, 2006. – 446 с.
821. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю.Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
822. Шаратов Ю. Первая „Оттепель” нэповской России в 1921 – 1928 гг. / Ю.Шаратов. – М.: Институт российской истории, 2006. – 366 с.
823. Щербакова Л.И. Наемные работники в России. Опыт социологического анализа / Л.И.Щербакова – Ростов-на-Дону, 2001. – 120 с.
824. Экономическая психология: социально-политический аспект. – СПб.: Нева, 1995. – 320 с.

Статті

825. Алексеев В.В. Распад СССР в контексте теорий модернизации и имперской эволюции / В.В.Алексеев, Е.В.Алексеева // Отечественная история. – 2003. – №5. – С.16-29.
826. Антонов В.Ф. историческая концепция Н.Г.Чернышевского / В.Ф. Антонов // Вопросы истории. – 2006. – №1. – С.3-11.
827. Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР / И.Б.Берхин // Вопросы истории СССР. – 1961. – №3.
828. Борисенок Е.Ю. Укрепление сталинской диктатуры и поворот в национальной политике на Украине (1930-е гг.) / Е.Ю.Борисенок // Отечественная история. – 2003. – №1. – С.161-177.
829. Братющенко Ю.В. Нэп: государство, частник, кооперация / Ю.В. Братющенко // Вопросы истории. – 2007. – №2. – С.71-79.
830. Водотика С.Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) / С.Г.Водотика, І.Д.Мазур // УІЖ. – 1983. – №2. – С.38-57.
831. Волосник Ю. Непманська буржуазія України напередодні зламу непу / Ю.Волосник // Південний архів. Історична наука. – 2007. – Вип.24. – С.45-56.
832. Генис В.П. Невозвращенцы. 1920 – 1930 / В.П.Генис // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С.46-63.

833. Голець В. Кооперація і неп. (Історіографічний огляд) / В.Голець // Сіверянський літопис. – 2005. – №2/3. – С.31-37.
834. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у ХІХ ст. / М.Гримич // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С.19-26.
835. Данилова Е.Н. Иммиграционная политика и создание трудовых коммун из иммигрантов и реэмигрантов в СССР в 1920 годы / Е.Н. Данилова // Вестник Московского университета. – 2002. – №1. – С.5-15.
836. Дорожкин А.Г. Столыпинская аграрная реформа в оценке германоязычной историографии / А.Г.Дорожкин // Отечественная история. – 2006. – №2. – С.57-78.
837. Елизаров М.А. Еще раз о причинах Кронштадского восстания в марте 1921 г. / М.А.Елизаров // Отечественная история. – 2004. – №1. – С.160-174.
838. Ермичев А.А. Большевицкая революция и В.И.Ленин (К статье Степуна Ф.А. "Ленин") / А.А.Ермичев // Вопросы философии. – 2002. – №8. – С.90-96.
839. Ерофеев Н. Правительство и Государственная дума: взгляд через столетие на их взаимоотношение / Н.Ерофеев, О.Исхакова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 2006. – №4. – С.11-22.
840. Искандеров А.А. Очерки истории советского общества. Гражданская война России: причины, сущность, последствия / А.А.Искандеров // Вопросы истории. – 2003. – №10. – С.76-94.
841. Каташинська Л. Функціонування приватної торгівлі в Україні в роки непу (1921–1929) / Л.Каташинська // Пам'ять століть. – 2007. – №6. – С.97-103.
842. Климов Ю. Историография новой экономической политики / Ю. Климов // Вопросы истории КПСС. – 1966. – №5. – С.48-59.
843. Ковалев Д.В. Политическая дискриминация крестьянства в нэповской России / Д.В.Ковалев // Вопросы истории. – 2007. – №5 (июнь). – С.61-87.
844. Ковальов С. Українське робітництво у міжвоєнний період (1921–1941) / С.Ковальов // Наука, релігія, суспільство. – 2006. – №4. – С.69–72.
845. Короленков А.В. Накануне: продолжение дискуссий о событиях предвоенной поры / А.В.Короленков // Отечественная история. – 2004. – №3. – С.169-183.
846. Лахути Д.Г. Сталин и логика / Д.Г.Лахути // Вопросы философии. – 2004. – №4.
847. Минаева Н.В. «Аристократическая» оппозиция великим реформам / Н.В.Минаева // Вопросы истории. – 2004. – №3. – С.162-165.
848. Миронов Б.Н. Пришел ли постмодернизм в Россию? / Б.Н.Миронов // Отечественная история. – 2003. – №3. – С.135-145.
849. Михеева В.И. Архивные источники о положении крестьян Центрального черноземья в 1926 – 1929 гг. / В.И.Михеева // Отечественные архивы. – 2005. – №1. – С.72-81.

850. Мишина А.В. Большевики и крестьянское повстанческое движение Н. И.Махно (1918 – 1921) / А.В.Мишина // Отечественная история. – 2006. – №1. – С.65-73.
851. Наумов Н.В. Индустриализация СССР в современных вузовских учебниках и учебных пособиях / Н.В.Наумов // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 2005. – №1. – С.93-111.
852. Николаев А.А. Мелкая промышленность в советской кооперативной системе (1920 – сер. 1930-х годов) / А.А.Николаев // Отечественная история. – 2001. – №6. – С.171-185.
853. Нізова Л.В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення / Л.В.Нізова // УІЖ. – 1986. – №11. – С.27-44.
854. Новикова Л.И. П.А.Столыпин как государственный деятель / Л.И. Новикова // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С.55-70.
855. Ойзерман Т.И. Догматизация марксизма и внутренне присущий марксизму догматизм / Т.И.Ойзерман // Вопросы философии. – 2000. – №2. – С.31-41.
856. Оленьев В.В. Глобалистика на пороге XXI века / В.В.Оленьев, А.П. Федотов // Вопросы философии. – 2003. – №4. – С.16-28.
857. Орлов В. "Соблазн непа" и политическая система 1920-х годов. Критика к Тимпельсону Е.Г. / В.Орлов // Отечественная история. – 2002. – №1. – С.194-210.
858. Павлова И.В. Понимание сталинской эпохи и позиция историка / И.В. Павлова // Вопросы истории. – 2002. – №10. – С.3-11.
859. Половец В. Кооперативні аспекти в діяльності земства Ліборежної України (1861–1917) / В.Половец // Сіверянський літопис. – 2005. – №1. – С.73–80.
860. Положение о сельскохозяйственных и промысловых кооперативных организациях // Вісті. – 1920. – №223. – 19 вересня.
861. Постановление СНК УССР от 6 августа 1920 г. «О мерах содействия кустарной промышленности» // Вісті. – 1920. – №201. – 19 серпня.
862. Сенявский А.С. Круглый стол, посвященный 50 летию со дня смерти Сталина / А.С.Сенявский // Отечественная история.– 2004. – №1. – С.17-29.
863. Сидорович О. Спількове будівництво споживчої кооперації у Чернігівській губернії під час Першої світової війни / О.Сидорович // Сіверянський літопис. – 2006. – №6. – С.68–70.
864. Смирнов В.С. Экономика предреволюционной России в цифрах и фактах / В.С.Смирнов // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.2-19.
865. Смирнов В.С. Экономические причины и крах социализма в СССР / В. С.Смирнов // Отечественная история. – 2002. – №6. – С.91-106.
866. Соболев А.А. К вопросу о начале кооперативного движения в России / А.А.Соболев // Вопросы истории. – 2000. – №11-12. – С.
867. Сталин И.В. в работе над "Кратким курсом ВКП(б)" // Вопросы истории. – 2002. – №12. – С.15-17.

868. Ульянова С.Б. Противоречия "режима экономии" в промышленности в 1920-х годах / С.Б.Ульянова // Вопросы истории. – 2003. – №6. – С.143-158
869. Федотова В.Г. Неклассические модернизации и альтернативы модернизационной теории / В.Г.Федотова // Вопросы философии. – 2002. – №12. – С.3-17.
870. Хазиев Р.А. "Автономный нэп" эпохи "военного коммунизма" на Южном Урале: рыночная альтернатива командно-распределительной экономике / Р.А.Хазиев // Отечественная история. – 2001. – №6. – С.46–58.
871. Чинелла Э. Трагедия русской революции (1917 – 1921) / Э.Чинелла // Отечественная история. – 2002. – №1. – С.198-209. (Милан, 2000. – 810 с.)
872. Чун Хо-Кан. Социокультурная ситуация до Октябрьской революции и культурная политика большевиков в 20-х гг. XX в. / Чун Хо-Кан // Вестник Московского университета (серия философия). – 2006. – №6. – С.54-68.
873. Шаповал Л. Дослідження сучасною історичною наукою політико-економічних причин запровадження непу / Л.Шаповал // Україна Соборна. – 2006. – Вип.4. – С.251–256.
874. Шевченко В. Реформи Столипіна та її вплив на еволюції поземельних відносин в Україні (1906–1916) / В.Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С.91–101.

Автореферати і дисертації

875. Анисимова О. Кустарные промыслы Симбирского-Ульяновского Поволжья конца XIX – втор. пол. XXвв.: дис. ... канд. ист. наук. / О. Анисимова. – 2003. – 209 с.
876. Блохин И. Мелкое и среднее предпринимательство в социальной структуре современного российского общества: дис. ... канд. ист. наук. / И. Блохин. – СПб, 1997. – 249 с.
877. Григорова В. Кустарные промыслы Черноземного Юга России и их роль в создании заводской металлургической базы сер. XVII – сер. XVIII вв. : дис. ... канд. ист. наук / В.Григорова. – М., 2006. – 218 с.
878. Драгунский Д.В. Модернизационный процесс: Национальная самоотверженность и национальное проектирование в современном мире: автореф. ... канд. филос. наук / Д.В.Драгунский. – Тверь, 2002. – 19 с.
879. Егоров В.Г. Социалистическое преобразование: кооперирование кустарей и ремесленников в СССР: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.Г.Егоров. – М., 1985. – 21 с.
880. Ермишина А. Кустарное производство: этнологические аспекты. На материалах Центрально-промышленной области кон. XIX – нач. XX вв.: дис. ... канд. ист. наук / А.Ермишина. – М., 1999. – 285 с.
881. Задавысвичка Ю. Борьба с частным капиталом в промышленности и торговле Крыма (1921–1932 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. іст. наук / Ю.Задависьвічка. – Харьков, 1980. – 19 с.
882. Лактюнкина Т. Кустарно-ремесленное производство и промыслы на Южном Урале в конце XIX – нач. XX вв.: дис. ... канд. іст. наук / Т. Лактюнкiна. – М., 2003. – 290 с.
883. Лантух В. Торгiвля в Україні в 1921–1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / В.Лантух. – Харків, 1995. – 20 с.
884. Низова Л.В. Развитие промышленной кооперации на Украине в 20-е годы: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Л.В.Нiзова. – К, 1988. – 18 с.
885. Николаев О. Мелкая промышленность и кустарные промыслы Сибири в советской кооперативной системе 1920 – сер. 1930 гг.: дис. ... докт. іст. наук / О.Нiколаев. – М., 2000 г. – 404 с.
886. Подгаєцький В. Соціальна структура населення городов України в годы нэпа: (Опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923–1926 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / В.Подгаєцький. – М., 1992. – 31 с.
887. Рогачев А.Г. Альтернатива российской модернизации. 1917 – 1925 гг.: дис. ... докт. іст. наук / А.Г.Рогачев. Краснодарский государственный университет. – Краснодар, 1999. – 420 с.
888. Хаджуова З.А. Модернизация российского кооперативного законодательства в конце XIX – начале XX века: автореф. ... канд. юр. наук / З.А.Хаджуова. – Саратов, 2003.